

ІСТОРИЧНЕ ДОСЬЄ

Усі гетьмани України

ЛЕГЕНДИ • МІФИ • БІОГРАФІЇ

CF FOLIO

ІСТОРИЧНЕ ДОСЬЄ

О.П. РЕЄНТ, І.А. КОЛЯДА

Усі гетьмани
України

ЛЕГЕНДИ • МІФИ • БІОГРАФІЇ

Харків
«ФОЛІО»
2008

Серія «Історичне досьє»
заснована у 2005 році

Художник-оформлювач
А. С. Ленчик

Реєнт О. П., Коляда І. А.
Р 33 Усі гетьмани України / Худож.-оформлювач
А. С. Ленчик. — Харків: Фоліо, 2008. — 415 с. — (Істо-
ричне досьє).

ISBN 978-966-03-4002-2.

Українська Гетьманська держава за роки свого існування мала 17 гетьманів. Усі вони були носіями ідеї незалежної самостійної Української держави. Втіленню цієї ідеї в життя вони присвятили все своє життя, поставивши за мету вибороти звільнення українського народу від панування чужинців. Діяти цим гетьманам довелося в найскладніших, найтяжчих, іноді найтрагічніших для України історичних умовах.

Дмитро Вишневецький прагнув звільнити південні українські степи від панування ханських орд, знищити турецькі фортеці в пониззях Дніпра, а згодом і оволодіти Чорноморським узбережжям. Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа належали до тих постатей, чіми іменами називають епохи. Окремі нариси в книжці присвячені Івану Виговському, Петру Дорошенку, Пилипу Орлику — видатним державним й політичним діячам, талановитим дипломатам.

У книжці надається правдивий і об'єктивний життєпис цих, а також інших найвищих військових керівників українського козацтва.

ББК 63.3 (4УКР)

ISBN 978-966-03-4002-2

© О. П. Реєнт, І. А. Коляда, 2007
© А. С. Ленчик, художнє оформлення, 2007
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2007

*Тому роду не буде переводу,
в котрому браття милують згоду!*

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Христос воскрес на третій день по смерті. І сказав до учнів своїх: «Так написано є, і так потрібно було постраждати Христові, і воскреснути з мертвих дня третього, і щоб Ймення, і прощення гріхів між народами усіх, від Єрусалима почавши».

Коли думаєш про свій народ, приходять на пам'ять «Скорбна мати» П. Тичини:

Ідіте в Україну,
Заходьте у кожную хату —
Ачей вам там покажуть
Хоч тинь його розп'яту.

О Українська земле! Ти — сто разів розтерзана, двісті — розп'ята, осквернена, обплювана, забита. Чи прийде твоє Воскресіння?!

Мабуть, є щось спільне у долі Твоїй зі Спасителем...

До розп'яття і воскресіння була Тайна Вечеря...

«...Ісус узяв хліб, і поблагословив, поламав, і давав Своім Учням, і казав: “Прийміть, споживайте, — це тіло Моє”. А взявши чашу, і подяку вчинивши, Він подав їм і сказав: “Пийте з неї всі, бо це кров Моя Нового Завіту, що за багатьох проливається на відпущення гріхів!”»

І ми споживали тіло брата свого, проливали сторіками кров козацького роду, проклинаючи, забували та нехтували нашою прадідівською славетною минувиною... Забуваючи, плюндрували козацькі могили.

Зраду чинили Історії нашій.
І була Юдина зрада...

«Тоді один із Дванадцятьох, званий Юдою Іскаріотським, подався до первосвящеників, і сказав: “Що хочете

дати мені, і вам покажу Його, і видам Його!” І вони виплатили йому тридцять срібняків».

Отак і ми, за безцінь продавали батьківські скарби, міняли їхню славу на славу підлабузників та манкуртів-безбатченків, за жалюгідний мізер платні відмовлялись від їх козацької справи — боротьби за волю України.

І було зречення Петра...

«...тоді він став клястися та божитися: “Не знаю цього чоловіка!” І заспівав півень тієї хвили... І згадав Петро сказане слово Ісусове: “Перш ніж заспіває півень — відречешся ти тричі від Мене”».

Петро відрікався тричі. Ми ж — тридцять по тричі. Зрікались Бога, Церкви, могил наших прадідів-дідів, зрікались «зрадника», що фундував церкви та школи, — гетьмана І. Мазепи, зрікались вигнанця, що і на чужині життя віддавав за Батьківщину, а згадували лише «як про співучасника страшного злочину, що не доніс про нього», — гетьмана П. Орлика, зрікались нескореного тортурами та сильного духом, що царю без остраху говорив у вічі слова правди, — гетьмана П. Полуботка...

Зрікались рідної мови, рідної пісні, батьківської віри, рідної історії, власного родоводу, власного коріння.

Немає призабутої спадщини, є спадщина зречень...

І був суд у Понтія Пілата...

«І як побачив Пілат, що нічого не вдіє, а неспокій ще більший станеться, набрав він води, та й перед народом умив свої руки та й сказав: “Я невинний у крові Його!”»

Подивимось на руки свої...

І були муки, і були знущання, і була Голгофа...

«І роздягнувши Його, багряницю наділи на Нього. І, сплівши з тернини вінка, поклали Йому на голову, а тростину в правицю Його. І, навколішки падаючи перед Ним, сміялись з Нього й казали: “Радій, Царю Юдейський!” І, плювавши на Нього, хапали тростину, та й били по голові Його...»

Голгофи у нашого народу як верстові стовпи...

Голгофа голодоморів...

Голгофа сталінської опрочини...

Голгофа фашизму...

Голгофа брежнєвсько-андроповського мовчання...

Голгофа Чорнобиля...

Стачило б на кількасот літ.

Настав день. І Воскрес Він!

Настав час воскресіння і для України!

Воскресни, наш козацький роде! Воскресни в нащадках своїх! Бо воскреслому роду — не буде переводу!

Розкидавши каміння нашої історії — збираймо ж, браття, його заради долі кращої для нашої Батьківщини, во ім'я славних пращурів — козаків, Когорти Лицарів — Непереможених Силою та Духом!

Прочитайте знову сторінки нашої історії!

Хай долі наших Ясновельможних гетьманів

допоможуть вам осмислити її!

Автори

«Особисто знаний ворогами»

ДМИТРО БАЙДА-ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
(р. н. невід.—1564)

З-поміж багатьох козацьких ватажків раннього періоду козацької історії чи не найбільшою славою вкрив себе князь Дмитро Вишневецький, що походив з роду князів Гедиміновичів і який на початку 1550-х років заснував замок на острові Мала Хортиця, згуртував навколо нього козаків і цим поклав початок Запорозької Січі. Саме тому його вважають першим козацьким гетьманом.

Ім'я Дмитра Вишневецького, князя із литовської родини, нащадка Гедиміна, васала литовсько-польського короля, хоча й православного за своїм віросповіданням, володаря величезних маєтків на Кременеччині, — вперше згадується в документах 1545 року під час ревізії Кременецького замку. У цей час королівський комісар Лев Патій проводив люстрацію (ревізію) Волинського воеводства. Документи свідчать про те, що князь Дмитро Іванович Вишневецький особисто прибув до міста Кременець, де перебував королівський комісар, і показав, що у Кременецькому повіті він володіє помістями Кушнин, Підгайці, Окнин, Гараж, Камарин, Крутнів і Лопушне. Князь був одним з чотирьох синів Івана Михайловича Вишневецького від його першої дружини Анастасії Семенівни з родини Олізарів.

Як засвідчує «Родословна книга», батько Д. Вишневецького — князь Іван Михайлович з 1533 року був старостою ейшиським і воронянським, з 1536-го — пропойським і чичерським, а з 1541 року — канівським та черкаським. Помер він у 1543 році. Мати — Анастасія Семенівна, дочка Семена Олізаровича і княгині Острозької, сестри князя Костянтина, ревнителя православ'я в Україні, народила чотирьох синів — Сигізмунда, Дмитра, Андрія, Костянтина — і доньку Катерину.

Історик М. Маркевич наводить факт про обрання князя Д. Вишневецького на нетривалий час гетьманом ще у 1513 році. Але відомо, що в цей час з татарами активно боровся дід майбутнього гетьмана — князь Михайло Васильович Вишневецький (1475—1517). У 1512 році він із своїми синами Іваном та Олександром розбив орду під Лопушною. Документи називають кілька сіл, що були в його власності: Кушнин, Підгайці, Окнин, Гараж, Камарин і Лопушне. Однак, як свідчать матеріали розмежування між Литвою і Коронаю Польською, розміри його володінь були більшими. З опису 28 вересня 1546 року дізнаємося про маєтності «Олексинцы властная отчизна и дидызна князей Вишневецких, имение Крутнево, Лопушное, Бобровцы».

Тоді ж, 1546 року, Дмитро Вишневецький у судовому порядку вирішував справу з Чарторийським за якийсь будинок у Вільно, а через рік отримав старостинський уряд у Ворнячині.

У 1548 році князь притягався до суду за «заподіяння кривди підданим королеви Бони». І вже після цих «лицарських» пригод у 1550 році Дмитро прибув до Черкас. З 1551 року він — староста канівський та черкаський.

У цей час посилюються татарські навали в Україну, що і заважало освоєнню її території польським магнатством.

Аналіз історичних свідчень того часу показує, що Дмитро Вишневецький був не першим, хто прагнув відбивати напади степової орди. До нього це вже робили Остафій Дашкович, Предслав Лянцкоронський та інші старости на південному пограниччі.

Наприкінці 30-х — на початку 40-х років XVI століття особливо відзначився в боротьбі проти нашестя степової орди староста барський Берnard Претвич. Розповідаючи на сеймі 1550 року про свої походи, він відзначив, що був у них разом з «воеводою Київським Пронським, князем Корецьким, князем Вишневецьким і князем Володимирецьким». Претвич — організатор походів проти татар — 1550 року повідомляв великому князеві литовському Сигізмунду-Августу про Дмитра Вишневецького «як одного з визначніших репрезентантів боротьби з татарами».

Конкретні дані про участь Дмитра Івановича Вишневецького у відсічі чужоземної агресії наводяться в османських «Реестрах кривд», які надсилалися до польської сто-

лиці. В них і віднаходимо першу згадку про боротьбу князя Дмитра Вишневецького з турками: в період з 8 червня 1548 року по 6 грудня 1549 року він безперервно непокоїв залозу Очаківського замку, який належав тоді Порті. В одній з таких експедицій Вишневецький перебував із «старостою брацлавським князем Богушем Корецьким, старостою барським Бернардом Претвичем, синами гетьмана Миколи Сенявського Ярошем і Миколою». Ці нові факти дають підстави зробити припущення, що Дмитро Вишневецький почав боротьбу з ординськими нападниками ще 1538 року, коли його батько організував своїх підданих проти татар і турків. І це цілком імовірно, оскільки на Волині, як заявляли представники місцевої шляхти в 1540 році, «будь єсть або не єсть перемир'є з татари, тогды предя з коня мало зседаєм».

Отже, князь Д. Вишневецький виявив себе непересічною натурою, головними рисами якої були лицарство і молодечтво. Може, саме тому, зіткнувшись із козацькою вольницею, він, як ніде, відчув себе у своєму середовищі. Водночас особиста хоробрість князя, його авантюристична натура припали до душі козакам, вони ладні були йти з ним і проти татар, і проти кого іншого, якщо б він їх покликав.

Обійнявши посаду старости черкаського і канівського, Дмитро Вишневецький за свій головний обов'язок вважав захист південних кордонів держави. Крім того, у Дмитра Вишневецького був особливий рахунок до степових нападників. У 1549 році у полон потрапило все сімейство його двоюрідного брата Федора Вишневецького. Цей факт, до речі, зафіксований і в «Кроніці Марціна Бельського»: «Того року татари в кінці вересня в руських землях великі шкоди вчинили. Замок у Перемирку облягли, в якому князь Вишневецький утриматися не зміг, піддався з дружиною татарам. А коли він із замку вийшов, залишок людей його ще мужньо боронився перед татарами, але татари, приступ учинивши, замочок спалили і всіх у неволю забрали». Про це ж повідомляв у своїй відписці Московський посол до Литви Федір Безобразов.

За думкою деяких дослідників, улітку 1553 року Дмитро Вишневецький, можливо, чимось ображений на короля, перейшов на службу до турецького султана Сулеймана II (Чудового) і разом зі своїм військом перебував у Стамбулі.

Цікаво, що перед цим король Сигізмунд-Август висловлював Радзивілу побоювання щодо Вишневецького, аби той не перебіг до турків, «полишивши їм пограничні землі, доручені його охороні». Побоювання короля виявилися не марними. Невдовзі Радзивілл пише королю, що Вишневецький «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав біля себе, з'їхав до турків, виславши наперед козацьку роту, а потім і сам зі своїми козаками потягнувся до Туреччини».

Треба зазначити, що архівні документи нічого не повідомляють про перебування князя Вишневецького у турків. Але це припущення документально не підтверджується.

Тому серед істориків до сьогодні немає єдиної думки щодо того, що саме робив Дмитро Вишневецький у Туреччині, чому він там опинився і як зміг повернутися. Але хай там як, у Польщі не вірили в щасливе повернення Вишневецького з Туреччини. І справді, треба бути надзвичайно мужньою і сміливою людиною, аби зважитися на таку поїздку до Осяйної Порти — туди, звідки з 1548 по 1553 рік не раз у грізних листах до польського короля султан вимагав покарати українського князя за розправи з ординськими грабіжниками.

Вчинок Вишневецького викликав неабияку тривогу — побоюючись, що він наведе в Україну турків, Сигізмунд-Август знову звертається до Радзивілла: «Як би того князя до себе мати і яким способом?»

Очевидно, спосіб було знайдено, і досить радикальний. Бо на початку 1544 року Вишневецький повертається з Туреччини і 4 березня в Каменні (неподалік Любліна) освідчується королю у товаристві друга і соратника воеводи Миколи Сенявського. Чим пояснював Вишневецький свій перехід до турецького султана, не відомо, однак той знову доручив йому охороняти прикордоння «проти татар і влаштувати на острові Хортиця захисне укріплення проти кримчаків». Вишневецький знову отримав для управління канівське й черкаське староства.

Як зазначає історик Бантиш-Каменський, «муж розуму палкого, відважний, вправний вояка» Дмитро Вишневецький невдовзі став визнаним ватажком козаків. Він вирушає на Дніпровське пониззя і «на острові Хортиця, проти Конських вод, коло кримських кочовищ», за свід-

ченням М. Грушевського, «ставить замок і громадить навколо себе козаччину».

Дмитро Яворницький писав з цього приводу: «У 1556 році знаменитий ватажок низових козаків князь Дмитро Вишневецький, вирушаючи на війну з татарами, вийшов за межі Київського воєводства і, спустившись нижче порогів, розташувався на острові Хортиця. Розраховуючи розпочати звідси постійні набіги на басурманів, Вишневецький влаштував на острові земляне містечко».

Про Хортицю писав у своєму щоденнику і австрійський дипломат Еріх Лясота, котрий за дорученням імператора Рудольфа II приїхав на Запорозьку Січ, щоб запросити козаків для участі у війні проти турків: «Пристали до берега нижче острова Мала Хортиця, неподалік першого; тут знаходиться замок, збудований Вишневецьким років 30 назад і згодом зруйнований».

Втім, кажучи про будівництво у цей час укріплення на Хортиці, не слід вважати, що це вже був той самий замок, який пізніше увійшов в історію як форпост боротьби проти кримчаків. Це, певно, було невеличке укріплення, що слугувало, насамперед, за більш-менш надійну схованку. Для будівництва справжнього замку-фортеці просто не вистачило б часу.

Будуючи замок, Вишневецький намагався укріпити його, як фортецю, і тому просив у короля гармат, обслугову тощо. Але Сигізмунд-Август, який прагнув лише зміцнення кордону проти кримського хана Давлет-Гірея і стояв за дружбу з ним, відмовив Вишневецькому. Сигізмунда-Августа не на жарт стурбувала активність князя, котрий вирішив звільнити від татар Дике Поле і навіть усе Причорномор'я. Але ж це не входило до інтересів короля, і він спробував якимось чином відкликати Вишневецького з Низу. Водночас, добре розуміючи, що насильно відірвати князя від козаків неможливо, король вдався до хитрощів і запропонував «послати йому якісь дарунки і написати, аби до нас приїхав на якийсь короткий час...». «А на його місце казали їхати з ротою, — писав він далі, — його стрієчному братові і залишитися на тому місці, аж поки той вернеться. Здається, таким чином добре буде його звести».

Вишневецький скористався сутичкою між Московською державою і Кримом, і його поява на історичній

арені збіглася з тим, що цар Іван IV вирядив два військові загони проти Кримського ханства: один під командуванням воеводи Чулкова спустився річкою Доном, а другий під начальством дяка Ржевського попрямував у долину Дніпра. У цей час князь Вишневецький здійснив свою першу військову операцію проти татар.

Він організував похід на Іслам-Кермен, з тим щоб за рахунок здобутих трофеїв зміцнити Хортицьке укріплення. Увірвавшись до замку Іслам-Кермена, козацькі загони дощенту пограбували його, потім спалили, а гармати вивезли у Хортицьку фортецю.

Розгніваний Давлет-Гірей шле лист за листом Сигізмунду-Августу, вимагаючи приборкати козаків і Вишневецького. Король, однак, відповів, що Вишневецького на Дніпро не посилав. «Можете міркувати з того, — писав Сигізмунд, — що і до цесаря турецького він ходив проти волі нашої, а як там його прийнято, самі знаєте: повернувшись до держави нашої, він розповідав, що дістав дарунки і у тебе, брата нашого, ласку мав. Через те ми й доручили йому степову сторожу, бо переконані, що він підтримуватиме стосунки з вашими людьми, зазнавши від вас ласки».

Король Сигізмунд-Август не знав, що Вишневецький, не сподіваючись ласки від нього, вже давно налаштовує зносини з Москвою.

У березні 1556 року, коли московський уряд організував похід на Крим, очолюваний дяком Ржевським, до нього приєдналося 300 душ із козаків Вишневецького на чолі або з ним, або з одним із його помічників отаманом Млинським (він же — Мине). Влітку 1656 року союзники, припливши вниз за течією Дніпра, пограбували Іслам-Кермен і навіть напали на оттоманську фортецю Озю (Очаків). На зворотному шляху їх наздогнали татари й оточили на одному з дніпровських островів, однак після шестиденної облоги Ржевському, Вишневецькому та деяким іншим козакам пощастило вирватися з оточення.

Незважаючи на майже цілковиту невдачу цієї експедиції, вона мала надзвичайне значення — це стало насправді зламним моментом у зносинах між Московією, Кримським ханством та Оттоманською імперією.

Приблизно у цей час Дмитро Вишневецький починає листування з московським царем. У вересні 1556 року

московські посли, повертаючись з Литви і зустрівшись з Вишневецьким, доповідали, що він збирається перебратися до Москви. Разом з послами Вишневецький відрядив до Івана Грозного свого отамана Михайла Єськовича із засвідченням, що бажає служити цареві. Приймаючи завіряння Вишневецького, цар направив до нього дітей боярських Андрія Щепотева і Нечая Ртищева з грамотою та жалуванням. 16 жовтня 1556 року вони повернулися до Москви і оголосили Грозному, що Вишневецький став на царську службу і пішов військом на Іслам-Кермен. Після розгрому Іслам-Кермена Вишневецький у листі до царя присягається, що «доки він на Хортиці, кримчакам ходити буде нікуди».

Оговтавшись від такої зухвалості, Давлет-Гірей спішно зібрав військо і навесні 1557 року рушив походом на Вишневецького. Він оточив Хортицьку фортецю і облягав її 24 дні. «Але ім'ям государевим і великого князя він, Вишневецький, захистився від хана, побивши у нього чимало кращих людей, так що хан пішов од Вишневецького з великим соромом».

Наприкінці літа 1557 року Давлет-Гірей, зібравши не лише кримське, а й турецьке та волоське війська, знову підійшов до хортицьких укріплень. Султанські галери зупинилися біля самого острова. Вишневецькому і козакам довелося тримати жорстоку облогу. Однак сили були нерівні, до того ж вичерпалися припаси. Козаки почали розбігатися, тому довелося відступити. Князь повідомляв Івану Грозному, що «з Дніпра, з Хортицького острова пішов тому, що харчів не стало і козаки розійшлися». Відступивши з Хортиці, Вишневецький закріпився в Каневі і Черкасах. З Черкас у вересні 1557 року він одразу ж сповістив про це царя та офіційно звернувся до нього з проханням про заступництво. Іван IV відповів на це згодою і викликав Вишневецького до Москви. Литовські володіння (Канів і Черкаси), звісно, відійшли до польського короля, але натомість Вишневецький отримав російське місто Бельов. У російському літописі за Никоновим списком зазначено: «Того ж місяця (вересня. — *Авт.*) приїхав до царя й великого князя Івана Васильовича всієї Русі від Вишневецького князя Дмитра Івановича бити чолом Михайло Єського, що його государ пожалував, а велів собі служити...»

Одержавши від Грозного «город Белёв» з великими земельними наділами, український князь зовсім не збирався зайнятися влаштуванням свого господарства. Натомість, у грудні 1557 року, він, очоливши озброєний загін, виступив на захист країни Московської держави від татар.

Це був час, коли в історії зносин між Московською державою, Польщею, Оттоманською імперією та Кримським ханством настав новий період.

У січні 1558 року вибухає Лівонська війна, яка викликала затяжний конфлікт між Польщею та її союзником Кримським ханством, з одного боку, й Росією Івана Грозного, з другого. Тоді ж король Сигізмунд II Август підписав із Давлет-Гіреєм договір про дружбу, заплатив ханові данину й пообіцяв, що не дозволить своїм підлеглим (тобто козакам) турбувати наскоками татарські землі.

Коли російська армія в січні переступила кордон Лівонії, син хана Магмед-Гірей із величезним військом, у супроводі ногайських мірз Великої орди рушив на Московію. Але коли він довідався, що велике російське військо зосереджене на Оці, то, досягнувши річки Мечі, повернув назад.

Московський літописець зазначив, що кримський хан, підійшовши із сотисячним військом до річки Мечі, допитувався в захоплених у полон рибалок «о Вишневецком князе Дмитрее, да о Йване Шереметеве, в немцах ли?» І коли ті відповіли, що «Йвана на Рязане, а Вишневецкого на Туле, а князя Михайла Воротынского в Калуге — приде на них страх и трепет, вскоре воротятся назад, на бегство устремся».

Наведений уривок переконливо засвідчує неабиякий військовий талант Вишневецького. Після цього на початку 1558 року Іван Грозний на чолі п'яти тисяч стрільців і козаків «отпустил Вишневецкого на Крымские улуси... во Псле велел суда наделати и из запаси йти на Днепр. И велел государь князю Дмитрею стояти на Днепре и береги своего дела над Крымским царем, сколько ему Бог поможет». З приводу цього царському послові у Варшаві доручалося говорити, що «государь послал на Днепр князя Дмитрия Вишневецкого со многими людьми, чтоб над Царевичем (крымским ханом) поискати и пленных бы людей освободити, заже на Вольни живет все христианство и государь о их невзгодах велми скорбит».

Про виконання цього наказу в червні 1558 року Вишневецький через Івана Мягкова доповів царю: «приходил к Перекопу и сторожей побил за шесть верст от Перекопи, а люди ему встречу крымские не бывал ни один человек, а стоял и начевал и назавтрее до половины дни за десять верст от Перекопи, и пошел ко Днепру на Тованьской перевоз, ниже Ислам-Кирмени полтретьятцать верст и на перевозе стоял три дни, а крымцы к нему не бывали и не являлися».

Потім Вишневецький повернувся на Хортицю, де чекав підходу загону Ржевського. Залишивши на Монастирському острові вище порогів припаси, «пошел летовати в Ислам-Кирмен», плануючи звідти робити походи «на крымсково улусы за Перекоп и под Козлец».

Шкоди ординцям Вишневецький, мабуть, завдав більше, ніж про це згадується в московських документах, бо наприкінці травня 1558 року султан Сулейман знову вимагав од Сигізмунда-Августа «для запевнення спокою на пограниччі усунути звідти Дмитра, котрий знову розпочав там свій розбій».

Пізніше Вишневецький прислав до Москви з князем Андрієм Вяземським «крымского полоненика городецкого татарина Кочеулая Сенгильдеева сына Бастановца», який повідомив, що «царь крымской со всеми людьми готов в Перекопи, а к турскому просить людей послал же; а как турской царь людей ему на помощь пришлет, и тогда де царь крымский хочет быть на великого князя Украины...»

Ця інформація була надзвичайно важливою для своєчасної підготовки оборони південних кордонів Московської держави. Виславши передові полки назустріч імовірно вторгненню татар, Іван Грозний відрядив до загону Вишневецького Микиту Карпова «со своим жалованием з золотыми; а князю Дмитрею, а с ним Игнатию Заболоцкому велел к себе ехать». Очевидно, московський цар, цінуючи українського князя як умілого воєначальника, хотів мати його під рукою в разі нападу татар. Цю думку підтверджують факти, наведені в деяких московських документах.

«Месяца февраля, — зазначається в одному з них, — отпустил царь и великий князь воеводу своего князя Дмитрия Ивановича Вишневецкого на Донець, а велел ему

приходить на Крымские улусы, суда поделав, от Азова под Керчь и под иные улусы», а Данила Федоровича Адамова відправив на Дніпро. На Дон пішов тоді воевода Вешняков, якому «велено... сходиться... со князем Дмитрием Вишневецким».

Тим часом князь відправив до Москви чотирнадцять полонених, повідомляючи листом, що «побил крымцов на Яйдаре близко Азова; было их полтретьяста человек, а хотели йти под Казанские места войною... Да шел Мишка Черкашенин ко князю Дмитрею же и побил крымцев вверх Донца Северского и четырех языков крымских ко государю прислал». Ось яку інформацію містять документи Осяйної Порти.

Весною 1559 року, якраз тоді, коли царські війська брали Нарву й Дерпт у Лівонії, Вишневецький прийшов зі своїми козаками до Криму. Очевидно, він проплив униз за течією Волги й через Астрахань прибув до черкеських володінь, де наwerbував собі допоміжних сил.

Навесні 1559 року Вишневецький напав на турецьку фортецю Азов. Напад було відбито лише завдяки допомозі, яку подали гарнізону ногайські племена, та підтримці оттоманської ескадри з шести великих і незначної кількості малих галер.

Облога фортеці та бойові дії загону Вишневецького в пониззі Дону викликали голод не тільки в Азові, а й у кочовищах Великої Ногайської орди, що знаходилася між Доном і Волгою. Частина їх у зв'язку з цим навіть переселилася в турецькі володіння в Буджаки.

Про бойові дії загону Вишневецького в пониззі Дону московські документи мовчать, згадується в них лише про його прибуття у вересні 1559 року до Москви «из Дону, а с ним прислали Черкаси (черкеси) Ичюрука-мурзу Черкаского: все черкаси бьют челом, чтобы их государь пожаловал, дал бы им воеводу своего в Черкаси и велел бы их крестити».

Водночас турецькі архіви відкрили нам нове і про повторну облогу Вишневецьким Азова восени 1559 року. Так, адмірал турецького чорноморського флоту Алі Реїс повідомляв султанському дивану, що після його прибуття в Азов «Дмитрашка», котрий атакував тоді цю фортецю, відступив на північ. Присутність у гирлі Дону турецьких галер перешкодила іншому московському воєначальнику,

очевидно, Данилу Адашеву, прийти на допомогу Вишневецькому з чотиритисячною армією. Одночасно бей Кафи писав до столиці Порти, що оттоманська ескадра відбила напад загону московитів на Керч.

Нарешті, французький учений Лемерсьє-Келькеже наводить ще один документ, що стосується походів Вишневецького на турецькі володіння в Криму і на берегах Азовського та Чорного морів, йдеться в ньому про наступ черкесів на Таманському півострові і на Кафу. Ця атака була також відбита, голови черкеських начальників, а також кількох московських проводирів були відправлені до султана.

Чи не після цієї поразки черкеси звернулися до Івана Грозного про прийняття їх у підданство? Й те, що вони приїхали до Москви разом з Вишневецьким, засвідчує активну його участь в їхньому повстанні проти турків. Але після цього український князь посварився з московським царем. І тому російські джерела зовсім замовчують дії Вишневецького. Вони тільки зазначають, що 1560 року він посварився із царем і залишив його, щоб повернутися в Литву, де король Сигізмунд II Август пообіцяв оддати йому назад усі права й маєтки.

Оттоманські архіви, навпаки, набагато велемовніші щодо висвітлення діяльності Вишневецького в 1560 році й опосередковано з'ясовують причину його розриву з Москвою. З цих архівів стає відомим, що весною 1560 року Дмитро Вишневецький прибув із пониззя Дону, щоб підготуватися до нового виступу проти кримського хана й володіння Оттоманської імперії, яке мало стати одним із найвизначніших у його житті. Можливо, в цей час Вишневецький діяв не стільки на руку цареві, скільки в своїх особистих інтересах, та і його війська склалися нині не з московських стрільців, а переважно з донських і українських козаків та з черкесів, до яких прилучилися численні авантюристи — поляки, литовці, навіть ногайці й татари.

У березні й квітні 1560 року Осаяна Порта із трьох різних джерел отримала попередження про цей задуманий великий наступ.

Перші відомості, передані воєводою Молдавії, стосувалися скупчення «зłodіїв» на кордонах Московії (вислів «зłodії» з цілковитою очевидністю тут вказує на запорож-

ців). За якийсь час кадї Азова повідомляв султанському дивану, що ногайці, прийшовши із волзьких степів, стояли в районі Нижнього Дону, коли туди прибув авангард у кількості трьох тисяч «російських козаків», котрі входили до складу армії, що налічувала 80 тисяч чоловік (цифра, напевне, занадто перебільшена), які розташовувалися десь між долиною Аксу (Південний Буг) та річкою Озю (Дніпро). Кадї вважав, що вороже військо мало намір захопити Крим і перебувало під командуванням «Дмитрашки».

Водночас те ж саме повідомляв Осаяній Порті й Синан, бей Кафи, який на підставі свідчень, надісланих ногайцями, писав, що північніше Азова зосереджена російська армія та військо «Дмитрашки», яке нараховує майже 70 тисяч. Нарешті, хан Девлет-Гірей сповіщав султанові про підготовку ворогів, серед яких він згадував росіян, черкесів і ногайців. Їм, зазначає автор, допомагали й татарські «зрадники».

Без сумніву, ці відомості про Вишневецького не відповідали дійсності, а оцінка сил ворога була вкрай перебільшена. Ймовірно, оттоманські власті в Кафі та Азові, так, як і кримський хан, не мали ще доволі ефективної інформаційної служби. Але завдяки добре налагодженому справозданню Оттоманської імперії можна простежити майже день за днем мобілізацію потужної військової машини для відсічі загрози з північного боку. Розмах цієї мобілізації промовисто засвідчує серйозність небезпеки. Із Стамбула до Азова вирушила ескадра з сімох військових кораблів; у фортецю, чю фортифікацію було хутко відновлено, прибув загін яничарів для підсилення гарнізонів, а також підвезені їстівні припаси. Нарешті, в травні 1560 року султанський диван призначив Синана-пашу, бея Силістрії, воєначальником над оттоманськими арміями, які мали захищати Азов і Крим од «Дмитрашки». До складу цього війська, крім солдатів, завербованих на місці, в бейлику¹ Силістрії, належали призовані до армії сипахи й добровольці з інших восьми бейликів, до яких повинні були влитися загопи на чолі з воєводами Молдавії та Валахії, а також армія кримського хана. Султанський диван просив Давлет-Гірея мати наготові свої збройні сили,

¹ Бейлик — маленьке князівство (тут і далі — прим. ред.).

щоб підтримувати бея Силістрії, а задля забезпечення пониззя Дністра йому передали підрозділ артилерії.

Військові приготування імперії, ймовірно, не відповідали справді існуючій небезпеці з боку Дмитра Вишневецького, по суті, доволі незначній. Проте мобілізація оттоманських військ сама собою могла безумовно змінити політичну ситуацію в районі. Польський король поквапився принести данину кримському ханові і знову повторив свою обіцянку: не дозволяти своїм підлеглим (маючи на увазі городових козаків) робити наскоки на оттоманські й татарські володіння. Між тим, зосередження оттоманських збройних сил було спрямоване не стільки проти союзної Польщі, скільки проти Москви, що стояла за спиною Вишневецького. На початку травня 1560 року Девлет-Гірей писав султанському дивану, що внаслідок дуже лютої зими, а слідом за нею посушливої весни, в Росії виник голод, який послабив її спромогу чинити опір і напад. Час здався йому якраз слушним для того, щоб здійснити великий похід на Московію; він наполегливо добивається дозволу на це й просить диван надіслати йому підкріплення у вигляді артилерії та загону яничар. Хан також повідомляє Оттоманській Порті про наскоки козаків «Дмитрашки», які спускаються за течією Дону, але кількість ворожих військ, зазначених тут, більше відповідала величині здорового глузду — авангардом у 400 воїнів називалися головні сили армії, що налічували 5 тисяч чоловік.

Прохання кримського хана про участь Туреччини у військовій кампанії було відкинуте. Покликаючись на протяжність відстаней, які мало подолати оттоманське військо та продовольчі валки, а також на труднощі, пов'язані із озброєнням потрібної кількості кораблів, диван вважав несвоечасним розпочинати військові дії такого розмаху проти Росії й надав ханові право вирушати в похід із власними силами. Але справжня причина відмови Порти від участі в такому виступі проти Росії полягала, напевне, в іншому — в тому, що до Кафи прибули московські гінці, які, за свідченням тексту листа бея до султанської ради, хотіли попередити оттоманську владу про наміри «Дмитрашки» здійснити напад на Азов. Цим московський уряд прагнув виказати перед могутнім південним сусідом свою добру волю. Цар, отже, відмовлявся від «Дмитрашки», за якого «не бажав відповідати».

Можливо, саме в цьому криється справжня причина розриву між Вишневецьким та Іваном Грозним, а саме — відмова царя підтримати литовського князя перед лицем небезпеки серйозного конфлікту із грізною оттоманською державою.

Починаючи з літа 1560 року під командуванням Вишневецького перебувала лише його особиста армія, навербована з українських козаків, до яких, мабуть, приєдналися донці й черкеси. Саме з таким військом він здійснив свою серйозну операцію проти Криму, з приводу якої російські джерела лише скупі подають деталі. Ми знаємо, що у 1560 році Вишневецький напав на Азов, але, у зв'язку з прибуттям турецької ескадри на чолі з беєм Кафи, зазнав невдачі; тоді він із черкесами спробував перепливати Таманську протоку, щоб проникнути до Криму й атакувати Кафу, проте турки були попереджені про цей намір або московськими гінцями, або шпигунами, яких послав кримський хан у черкеські землі. Друга оттоманська ескадра спостерігала за переправою й відбила напад.

Це була одна з останніх спроб Вишневецького захопити турецькі володіння.

Після 1560 року в оттоманських архівах не відклалося жодних детальних свідчень про нього. Але з початком 1561 року в Туреччині продовжували готуватися до нових сутичок з Вишневецьким. У донесеннях французького посла із столиці Порти зазначалося, що двадцять галер чекають виходу в Чорне море для захисту татар, Кафи та Азова. Передбачалися бойові операції «Дмитрашки» у напрямку Мегрелії. Щоправда, в серпні султанський флот повернувся назад, оскільки при спробі висадитися в незнайомій місцевості турки зазнали втрат.

Самостійні дії Вишневецького не імпонували Івану Грозному, і він відкликав українського князя з Північного Кавказу за те, що «учел жити в Черкасах не по наказу». Вишневецький зі своїм загonom перебрався спочатку на Запорожжя. Тут, зупинившись на Монастирському острові, він одержав дозвіл короля Сигізмунда-Августа повернутися до Польщі.

Проте Вишневецький не відразу вирішив, йти йому на розрив з Іваном Грозним чи ні (можливо, він сподівався схилити того на боротьбу з Кримом). А поки що князь вирішив повернутися до Москви. Про це повідомляє Ни-

конівський літопис: «Ноября к царю з Днепра воевода князь Дмитрей Иванович Вишневецкой, а был государскою посилкою на Днепре и Крымские улусы воевал, которые кочевали близко Днепра».

Цього разу український князь пробув у Москві до квітня 1562 року, після чого цар відправив його знову в пониззя Дніпра, «а с ним Каневские Черкаси, а велел им недружбу делати царю крымскому и королю литовскому».

Про особисту участь у цій кампанії Вишневецького відомі нам документи не згадують, але, безумовно, люди князя «первей сего в замку Хортуса наймя Миколай з иншими товаришами своими и теж з Черкас поймя Кабели, з стрельцами з петьмастами човеков з одиночившиися, пришедчи под Очаков, подданому его, цесаря многие шкоды починили».

31 липня 1562 року до царя в Можайськ прийшла звістка, що князь Дмитро Вишневецький «отъехал с Поля с Днепра в Литву, к Польскому королю со всеми своими людьми, которые с ним были на Поле».

Звичайно, Вишневецький поїхав до короля не лише тому, що в зв'язку з падінням Вибраної ради царя і початком війни з Литвою це було «ему выгоднее». Не треба забувати, які зміни сталися в характері Івана Грозного в цей час, яких переслідувань почали зазнавати ті, хто ще вчора користувався його довір'ям. 1560 року потрапив у неласку голова уряду Олексій Адашев, наступного року арештували двоюрідного дядька царя князя Глинського, потім голову Боярської думи Бельського. Цілком можливо, що така доля чекала й Дмитра Вишневецького, котрий, як і «Иван Шереметев, Алексей Адашев, Иван Михайлов и иные», належав до тих радників царя, котрі, за його словами, «чинили ссору с Кримом». Це відчуття не підвело українського князя: «А которые наши люди ближние промеж нас, — писав Грозний кримському хану, — з братом нашим з Девлет Киреем царем ссорили, мы то ссыскали, да на них опалу свою наложили есмя — иные померли, а иных разослали есмя, а иные ни в тех, ни в сех ходят».

А тим часом, напади кримчаків на Україну посилюлися. Дізнавшись про повернення Вишневецького у пониззя Дніпра, кримський хан вжив негайних заходів: мобілізував усі наявні сили кримчаків, відрядив до правителів Оттоманської імперії гінців з пересторогою про безпеку і по підмогу.

Якщо порівняти воєнні приготування Оттоманської імперії проти «Дмитрашки» з тими заходами, які Осаяна Порта здійснювала у той самий час проти інших своїх європейських противників — Венеції або Священної Римської імперії, можна зрозуміти всю глибину небезпеки, яку становили для неї походи «литовського кондотьєра» (виступав він од імені царя чи сам по собі), адже Вишневецький загрожував не лише володінням Кримського ханства, але також і власне оттоманським володінням на північному узбережжі Чорного моря. Масова мобілізація, проведена у восьми турецьких бейликах, відрядження ескадри являли собою виняткові заходи. До того ж — єдиний випадок в історії Оттоманської імперії! — всі ці дії були спрямовані не проти держави, а проти окремої особи, яка була проголошена «найбільшим ворогом Осаянової Порти».

Вишневецький добре розумів, що сам-один не зможе протистояти силам кримчаків і турків. Потрібен був забезпечений тил. І він звертається до короля. Як пише М. Маркевич¹, «знаменитий воїн, колишній гетьман малоросійський з'явився до короля і був прийнятий ласкаво».

6 вересня 1561 року Сигізмунд II Август повернув Вишневецькому всі звання і володіння. Але ж треба було якось пояснити польській аристократії, чому це він комусь дарує зраду, хай навіть цей зрадник — славнозвісний полководець Вишневецький. І король — а найпевніше, хтось із його радників — знайшов геніальний вихід. Сигізмунд-Август офіційно оголосив, що князь перебував у Московії не тому, що бажав служити цареві, і не тому, що зрадив його величність або шукав кращої платні, а щоб дізнатися, що там «діється у ворожому стані і тим якнайлучче прислужитися Речі Посполитій». Отож коли князь прибув до Кракова, він був приємно здивований, довідавшись, — причому останнім, — що, виявляється, він ще й славетний розвідник! Що, виявляється, він не вірно служив цареві-батюшці за жалування та місто Бельов, а вивідував на користь Польщі!

¹ *Маркевич Микола Андрійович* (1804—1860) — український історик, етнограф, фольклорист, поет і композитор, автор праці «Історія Малоросії».

Хроністи засвідчують, що зустрічали Вишневецького в столиці як національного героя, цілими натовпами. Правда, не тому, що повірили, нібито він був розвідником (тут усі все добре розуміли), а тому, що слава про нього як про талановитого полководця та мужнього охоронця південних кордонів Польщі ще й досі гуляла по всій державі. Пробачив король усі провини і козакам, за яких клопотали обидва Вишневецькі.

А до того ж після врочистої зустрічі князь Дмитро Вишневецький тяжко занедужав. Існує навіть версія, що його пробували отруїти. Чи то хтось позаздрив славі, чи, може, це була помста з боку султана або кримського хана. Хай там як, Сигізмунд і в цьому випадку продемонстрував повагу до Вишневецького і наказав своєму особистому медику лікувати князя.

У грудні 1562 року Вишневецький разом з хотинським воєводою Ольбрехтом Лаським прибув на Любельський сейм. Ласький, відомий шукач пригод, претендуючи на господарський престол, наступного 1563 року підбив князя на козацький похід у Молдавію, де в цей час точилася боротьба за владу між боярськими угрупованнями.

Але несподівано Вишневецький відступився від Ласького, сподіваючись, очевидно, сам обійняти цю посаду. Проте, потрапивши в пастку, його загін був розбитий, а сам князь, закований в ланцюги, відісланий до Туреччини.

Відносно того, що діялося далі, існує кілька версій. Дмитро Яворницький інтерпретує події так: «Його (Вишневецького) передовий загін з'явився тоді, коли Томша облягав Василіда в Сучавському замку; сам Вишневецький через хворобу їхав іззаду, на возі. Його загін спішно прискакав до палацу і став вимагати молдавської булави своєму князеві. Томша охоче погодився з цією вимогою і особисто вийшов зустрічати славетного героя. Вишневецький, не підозрюючи віроломства, з невеличким загоном рушив до Сучави. Але в дорозі, побачивши нечисленні сили Вишневецького, Томша раптом змінив наміри, він несподівано кинувся на князевих людей, всіх перебив і мало не захопив самого Вишневецького, але той встиг утекти і сховатися в копиці сіна. На лихо, його помітив якийсь селянин, що приїхав по сіно, і видав Томші. Вишневецького разом з його супутником Пасецьким та деякими поляками схопили і відправили в столицю Молдавії. Поляків після жорс-

токих катувань (сам Томша обтинав їм носи і вуха) відпустили в Польщу, а Вишневецького й Пясецького Томша відправив у Царгород до султана Селіма II».

Зупинимось тепер на обставинах смерті Дмитра Вишневецького. Сучасник українського князя польський хроніст Мартин Бельський описує її так: «Вишневецький і Пясецький були скинуті з башти на гаки, вмуровані в стіни біля морської затоки по дорозі з Константинополя в Галату. Пясецький помер негайно, а Вишневецький, зачепившись ребром за гак, жив у такому положенні три дні, поки турки не вбили його з луків за те, що лаяв їхню віру». Багато істориків, зокрема Микола Костомаров та Дмитро Яворницький, погоджуються з версією Мартина Бельського і вважають, що розповідь про загибель Вишневецького лягла в основу славетної народної української пісні про «Байду-козака».

Однак цю версію розвитку подій відкидали деякі радянські вчені, котрі спробували спростувати вже усталену думку майже всіх істориків про тотожність легендарного Байди з князем Вишневецьким. Так, Володимир Голобуцький на підставі донесення — не зовсім зрозумілого — французького посла в Стамбулі стверджував, що Вишневецького задушили і що пісня про Байду не пов'язана з його трагічною смертю.

Але історичні джерела свідчать про інше. Так, сучасник Дмитра Вишневецького — Б. Папроцький писав: «Волохи взяли Пясецького зрадою разом з Вишневецьким і відправили в Туреччину, там замучили їх страшною смертю. В Цареграді над морською затокою, що тягнеться до Галати, були поставлені дві шибениці, одна над другою, на кожній були закріплені два розтопирені гаки (схожі на вила), а на верхній тільки гайка, до якої була прив'язана вірówka. За допомогою вірówki підняли Пясецького і швидко спустили з верхньої шибениці на нижню, він, падаючи, зачепився ребром за гак, залився кров'ю і швидко помер, тому що повернувся головою вниз. Після нього подібне зробили з Вишневецьким, але той зачепився ребром і повернувся очима ввверх, а потім жив ще три дні, поки невірний не застрелив його з лука, оскільки Вишневецький проклинав Магомета і його віру».

На користь саме таких обставин смерті Вишневецького свідчить і пізніше повідомлення іншого польського

хроніста Мацея Стрийковського. Побувавши 1574 року в Константинополі, він записав у своїй хроніці, що «висаджувався під гаком Вишневецького» — «шибеницею з шести гаків над морською затокою, на яких Вишневецький з Пясецьким висіли». В іншому своєму творі Стрийковський твердить, що в Туреччині бачив місце смерті Дмитра Вишневецького.

На жаль, турецькі архіви не сповіщають про його загибель. Останній оттоманський документ, у якому згадується ім'я «Дмитрашки», стосується вже періоду після його смерті. Це лист бея Кафи, де повідомляється, що «росіяни» (донські козаки) й черкеси не перестають грабувати околиці Азова й, наслідуючи приклад «Дмитрашки», зібрали армію в чотири тисячі з гарматами, захопленими на турецьких кораблях, і спробували приступом узяти місто, але були примушені беєм Кафи тікати.

Хоч би як помер Дмитро Вишневецький, але смерть, так чи інакше, у 1564 році наздогнала славетного українського лицаря.

Ми не випадково назвали його «лицарем», бо саме Вишневецький у важку для рідного народу годину став на боротьбу з його ворогами, зробивши дніпровську вольницю навколо Січі авторитетним ядром, свого роду притягальною силою для всіх, хто прагнув боронити рідну землю від її поневолювачів.

У 70—80-ті роки XVI століття Осяйна Порта зазнала численних наскоків українських козаків. Деякі з них, а саме походи запорожців 1574-го та 1577—1578 років проти турецьких ставлеників у Молдавії, цілком імовірно, були куди небезпечніші та значніші за кількістю учасників, аніж виступи Вишневецького. Та все ж жоден із них, якщо вірити документам оттоманських архівів, не викликав такої широкої мобілізації турецьких збройних сил. Тому імена ватажків цих походів — Свірговського (1574 рік) чи Івана Підкови (1577—1578 роки) — практично залишилися поза увагою оттоманських властей, які боролися з ними.

Чому ж князь Вишневецький мав такий дивовижний привілей бути особисто знаним для ворогів? Можливо, це означає визнання його справжньої незалежності як щодо свого сюзерена, короля Польщі, так і щодо царя, якому він служив лише доти, поки Росія підтримувала його дії.

Може, й тому, що він завдавав удари в найуразливіше місце на півночі імперії — у фортецю Азов?

Малиновий прапор козацтва — це пам'ять козацтва про гетьмана Д. Вишневецького. Бо той особистий штандарт князя Вишневецького — срібний хрест і золоті півмісяць і зірка на малиновому, гарячому полі, — під яким запорожці ходили разом з ним у перші походи проти степової орди, передався в майбутньому на знамена Запорозької вольниці.

В особі гетьмана князя Дмитра Вишневецького Україна має визначного козацького вождя, засновника Січі, патріота, полководця, яким би пишалася будь-яка країна світу.

*«...слава цього козацького гетьмана
може позмагатися з вічністю»*

ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ
(1577(1578)—1622)

Неодноразово обирався гетьманом Війська Запорозького (коли вперше — невідомо). Як полководець П. Конашевич-Сагайдачний дотримувався новаторських для тогочасної європейської воєнної думки та практики стратегічних і тактичних настановлень. Запорозжці під його проводом здобули блискучу воєнну перемогу — взяли приступом потужну турецьку фортецю та великий невільницький ринок у Криму — Кафу — і визволили багато християнських бранців. Його політика вирізнялася лояльністю до польського уряду, але політичні позиції та орієнтації гетьмана не обмежувалися нею. Гетьман дбав про міжнародні інтереси Війська Запорозького, був послідовним противником церковної унії, твердо стояв на боці Православної Церкви і рішуче відстоював конфесійні права українців. Сучасники високо оцінювали політичну та військову діяльність гетьмана, наголошуючи на громадянському, рицарському служінні Петра Конашевича-Сагайдачного християнському світові й Вітчизні.

У перших десятиліттях XVII століття Османська імперія зненацька відчула свою вразливість. Разючими ударами відповіли турецько-татарським нападникам козацька шабля і мушкет, керовані безстрашним воїном, обдарованим ватажком Петром Конашевичем-Сагайдачним, під час знаменитих морських та сухопутних походів на володіння султанської Туреччини та Кримського ханства.

Про походження і юнацькі роки майбутнього гетьмана збереглися скупі відомості. Якщо польський шляхтич Яків Собеський (батько польського короля Яна III Собеського) називає Сагайдачного «за походженням, способом життя та звичками простою людиною», то інший його сучасник — польський літописець Йоахім Єрлич, який брав участь у битві під Хотиним, зазначив у своєму літописі,

що Петро «не був простого уродження, але шляхтич од Самбора». Найважливішим джерелом біографії Сагайдачного є панегіричний віршований твір К. Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного». До нього було додано цікаву гравюру із зображенням гетьмана верхи на коні. У лівій верхній частині малюнка — герб Сагайдачного у формі підкови, яку увінчує хрест (у геральдиці цей герб класифікується як «Побог»). Поза всяким сумнівом, Сакович, людина для свого часу високоосвічена (випускник Замойської та Краківської академій), добре усвідомлював суспільне значення історичної постаті Сагайдачного. Тому навряд чи наважився б він подібним чином «прикрасити» малюнок, не маючи на те достатніх підстав.

Ще в дореволюційній історіографії (М. Максимович, В. Антонович, І. Каманін, А. Чайковський, Д. Яворницький та ін.) усталилася думка, що батька Петра Сагайдачного звали Конон або Конаш. На користь цього нібито свідчить монастирський пом'яник Сагайдачного, де серед інших імен згадується Конон. Але деякі історики, наприклад Б. Барвінський, піддають сумніву можливість такого патронімічного шляху виникнення прізвища гетьмана. На їхню думку, прізвище «Конашевич» узятє не від імені батька, а від імені одного з предків Сагайдачного.

За спостереженням Б. Барвінського, «Сагайдачний» — це прізвисько гетьмана, дане йому козаками (цю думку поділяв і Д. Яворницький), а «Конашевич» — родове прізвище, яке носили шляхтичі з Підгір'я Конашевичі-Попелі. Шляхтичі Попелі вживали кілька гербів, насамперед «Сас» та «Сулима». Що стосується герба «Побог», вміщеного у книзі К. Саковича, то він, вірогідно, перейшов до представників роду Конашевичів-Попелів од магнатського роду Конєцпольських. Останній не тільки мав герб «Побог», а й тримав у своїх руках Дрогобич і дев'ять докочилишніх сіл, з якими межували маєтки Попелів: Ратична, Попелі й Котів. Що ж до другої половини прізвища гетьмана — Сагайдачний, — воно було дане йому козаками як вправному лучнику. Озброєний сагайдаком, вершник прикріплював з одного боку до пояса лук з налучником (чохлам), а з другого — сагайдак для стріл. За сирієї погоди на сагайдак натягувався спеціальний чохол (тохтуї), який знизу зав'язувався шнурком. Добре натренований лучник

за хвилину випускав від восьми до дванадцяти стріл, які летіли іноді за 500 кроків. Прізвисько «Сагайдачний» було досить поширеним серед козаків і в середині XVII століття, особливо на Подніпров'ї та Брацлавщині. Наприклад, із реєстру Війська Запорозького 1649 року дізнаємося, що до Остапівської сотні Чигиринського полку був записаний Семен Сагайдачний, Ладижинської сотні Уманського полку — Ждан Сагайдачний, Райгородської сотні Брацлавського полку — Васько Сагайдачний.

На думку історика П. Саса, народився Петро Конашевич у 1577 або 1578 році. За тодішньою традицією, до семи років хлопчик виховувався вдома. Із заповіту волинського шляхтича Василя Загоровського ми довідуємося про існуючу на той час практику, за якою з досягненням семилітнього віку шляхетські діти мали переходити під опіку дядя, який навчав читанню і письму церковнослов'янською мовою. Наступний етап навчання передбачав вивчення латини під керівництвом досвідченого вчителя, «чоловіка доброго християнина, побожного, який би мав про нього пильність і старання, ведучи його до всіляких цнот і побожностей». Таке навчання мало тривати три-чотири роки. Письмові джерела також засвідчують, що Петро з дитячих літ навчився володіти луком, «зброї й коня з рук не випускав».

Як зазначає П. Сас, коли Петрові виповнилося одинадцять, він залишив батьківський дім та подався в науку до Острога. Очевидно, він і там не розлучався з улюбленою зброєю, тому що мав для цього сприятливі умови, адже місто славилось своїми ремісниками-зброярами. Їх виробу, зокрема знамениті сагайдаки, розходилися далеко за межі Волині.

Петро, маючи багаж знань, який давала домашня освіта, при зарахуванні учнем Острозької академії переступив перші навчальні сходинки — кілька елементарних класів. В Острозькій академії, як припускають дослідники, могло бути сім класів — перший підготовчий, а в трьох наступних (інфімі, граматиці, синтаксисі) вивчалися мови та деякі інші предмети.

Навчальний заклад, учнем якого пощастило стати Петрові, сучасники називали по-різному — «колегія», «тримовний лицей», «академія». По суті, він поєднував у собі елементарну, середню і початки вищої школи. В Остро-

зькій академії викладалися предмети «тривіуму» — граматики, риторика, діалектика, а також «квадривіуму» — арифметика, геометрія, музика, астрономія. Велика увага приділялася вивченню мов — грецької, латинської і особливо старослов'янської. Вивчалася, очевидно, й українська книжна мова.

Острозька академія давала своїм вихованцям не лише ґрунтовні знання, відкриваючи перед ними широкі обрії на терені службової кар'єри. Цей навчальний заклад був визнаним в Україні культурно-освітнім та ідеологічним центром, де молодим людям прищеплювалося розуміння значущості духовних цінностей свого народу, формувалися національна самосвідомість і гідність. У середовищі острозьких інтелектуалів раз по раз спалахували блискавки ідейного спротиву, які розривали хмари культурно-ідеологічної асиміляції, що сунули з чужих країв.

Тому цілком природно, що на вихованців Острозької академії, в тому числі на Петра Конашевича, справляли вплив не лише традиціоналістські цінності, які продовжували спиратися на візантійську освіченість та ідейну спадщину Київської Русі. Адже у XVI столітті атмосфера духовного життя в Україні була різнобарвною. Так, у цей період на українських землях досить голосно заявила про себе культура Відродження, з характерними для неї гуманістичним світоглядом і зверненням до античної спадщини. Чималий внесок у розвиток цієї течії в українській культурі зробили ще ранні українські гуманісти — Юрій Дрогобич, Павло Русин з Кросна, українсько-польські поети Григорій Русин із Самбора, Севастьян Кленович та інші. Європейської слави зажив українсько-польський мислитель і письменник XVI століття Станіслав Оріховський, якого за талант сучасники порівнювали з Цицероном і Демосфеном.

Петро Конашевич навчався в Острозі не більше чотирьох-п'яти років і завершив своє навчання на початку 1690-х років. Особлива духовна атмосфера, яка оточувала Петра Конашевича в острозький період його життя, остаточно сформувала його особистість. Сприйняті ним ідейні та культурні віяння і впливи яскраво проявилися у його діяльності вже поза студентською лавою.

Приблизно через два роки після закінчення навчання в Острозі Петро Сагайдачний опинився на Запорозькій

Січі. Він потрапив на Запорозжя у той час, коли козацьке військо вже мало гнучку воєнну організацію, доцільність якої не раз доводилася практикою. Перебуваючи на Запорозжі, Сагайдачний швидко став загартованим воїном. Маючи неабиякі організаторські здібності, вольовий характер і неодноразово підтверджуючи свою відвагу в боях з ворогами, він упевнено пробивався до керівних посад у Запорозькому Війську. Коли вперше його обрали гетьманом, достеменно невідомо. В ті часи обрання на гетьманську посаду було нетривким. Гетьманом нерідко обирали залежно від конкретної ситуації — для організації походу тощо. Та й сам термін «гетьман» часто означав не лише найвищу воєнну і судову владу у Війську Запорозькому, а вживався також ватажками окремих козацьких ватаг, які називали себе так з власної ініціативи.

Коли ж Петро Сагайдачний став гетьманом? Михайло Грушевський, аналізуючи вірш К. Саковича, покладав початок воєнної кар'єри Сагайдачного перед 1600 роком. У цій порі Сагайдачний виступає вже не простим козаком, а, можливо, обіймає якусь старшинську посаду. Автор «Віршів...» визначив період лицарського змушнення Сагайдачного на Запорозжі аж до зведення його на гетьманство як «час не малий». Початок же гетьманування Сагайдачного Грушевський датує 1614 роком.

Проте з інших джерел відомо, що в перші десятиліття XVII століття запорозькими гетьманами були, зокрема, Самійло Кішка (загинув у 1602 році), Григорій Ізапович (згадується як гетьман під 1606 рік), Олевченко (1609), Григорій Тискиневич (1610), Дмитро Барабаш (1617), Яків Неродич Бородавка (1620—1621). У проміжках між гетьмануванням декого з цих козацьких ватажків, на думку Петра Саса, неодноразово брав у руки гетьманську булаву і Сагайдачний. Я. Собеський так писав про посідання ним найвищої влади у Війську Запорозькому: «Внаслідок свого службового становища завжди вірний королю і Речі Посполитій, він був суворим у справі придушення козацьких своєвільств; нерідко навіть не задумуючись карав смертю за найменші провини; свої недолюбливали його, і за це неодноразово вже волею більшості він ледве не був позбавлений верховного керівництва Запорозьким Військом». Схоже, але з підкресленням факту неодноразового усунення Сагайдачного від гетьманської влади свідчить

і Петриці: «Чернь козацька брала його часто ватажком заради воєнної доблесті, а скидала через строгість».

Але саме завдяки дисципліні Петрові Конашевичу-Сагайдачному вдалося вийти переможцем у багатьох боях і здобути славу грізного й безстрашного козацького ватажка під час знаменитих морських та сухопутних походів на володіння Османської імперії та Кримського ханства. Влітку 1606 року козаки піддали штурму турецьке чорноморське узбережжя, здійснивши напади на Білгород, Кілію та Варну. Під час цього походу вони знищили десять ворожих галер, а також захопили чималу здобич:

Ой в неділеньку та пораненьку
Зібралися громадоньки
До козацької порадоньки,
Стали раду радувати,
Відкіль Варни діставати:
Ой чи з поля, ой чи з моря,
А чи з річки-невелички?
Біжать, пливуть човенцями,
Поплескують весельцями.
Ударили з самопалів
В семи — п'ятдесят запалів;
Ударили із гармати —
Стали місто добувати,
Стали турки утікати,
Тую річку проклинати:
— Бодай річка висихала,
Що нас, турків, в себе взяла.
Була Варна здавна славна —
Славніші козаченьки,
Що тої Варни дістали
І в ній турків забрали.

Восени 1608 року запорозжці здобули добре укріплений Перекоп, а наступного року здійснили нові рейди на турецькі володіння. Але особливо великий поголос у Європі про лицарську звитягу українських козаків пішов після здобуття ними 1614 року добре укріпленої турецької фортеці Синопу та нищення її гарнізону, арсеналу, воєнних кораблів турків.

«...Погода була гарна, і море спокійне, — писав А. Чайковський у своїй книзі «Сагайдачний». — Вислані на стежі судна, котрі плили великим колесом, ніде не запримітили ворога.

У Синопі, до котрого підплили під вечір, нікому і не снилося про те, що так близько стоїть небажаний гість.

Синоп — це велике торговельне турецьке місто, стоїть у близьких відносинах з Кафою і Царгородом. Тут вже знали про набіг козаків на Кафу. Їх це заспокоїло, що козаки вдоволяться Кафою і попливуть собі геть.

Козаки увійшли у город вночі, не стрічаючи жодного опору. Стрітили трохи турецької міліції та жовнірів, яких умить побили, потім підпалили в кількох місцях. Турки думали зразу, що це звичайний пожар. Аж згодом, коли бігли рятувати, пізнали, хто це зробив. Напав усіх великий страх. Кожний забув про пожар і ховався де попало. Люде, мов божевільні, бігали серед пожежі і гинули на козацьких шаблях. Тільки невольники заворушилися, розбивали кайдани, убивали своїх наставників і єдналися з козаками.

...Цілий город перемінився в одно палаюче море, у пекло. Сагайдачний навіть не виходив на берег. Від моря приказав пильно сторожити, щоб не попасти у матню. Такої легкої побіди ніхто не надіявся. Усі признавали, що це треба приписати талантові і щастю Сагайдачного.

Усі, почавши від такого бувалого козака, як Іван Іскра, до останнього, дивилися на Сагайдачного з великою пошаною, з піетизмом. Всі свято вірили, що де Сагайдачний отаманує, там козаки мусять побідити. Такого ватажка не можна не слухатися. Сагайдачний відніс велику побіду не лише над турками. Він побідив душу козацтва, яка покорила його талантові і стала відтепер сліпим зняряддям у його лицарських, умілих руках».

Дізнавшись про зруйнування Синопу, султан так розлютився, що звелів великого візира Насух-пашу повісити, а козаків будь-що наздогнати і розправитися з ними. З Константинополя і Білгорода негайно вийшли кораблі під Очаків, щоб перехопити козацьку флотилію, яка поверталася додому. Проте козаків не так легко було обдурити. Порадившись, вони розділилися на два загони. Один із них мав висадитися на схід од дніпровського гирла й перетягнути човни суходолом, обминувши таким чином турецьку пастку, інший мав прориватися через очаківський лиман. Завдяки цьому плану більшість козацького війська із багатою здобиччю повернулася на Січ. Але двадцять козаків було полонено. Їх відправили до Константинополя і там стратили.

У 1616 році козацькі загони на чолі з Сагайдачним взяли Кафу — величезний невільницький ринок у Криму, де знемагали тисячі бранців з України та інших земель. Звістка про славний подвиг запорожців швидко облетіла Україну, а ім'я Сагайдачного було на устах і старих, і малих, і бідних, і багатих. Народ побачив у ньому захисника своєї віри, волі і свого життя.

«...Сагайдачний оставив кілька сотень пильнувати гір, а з рештою свого війська рушив на Кафу. Сагайдачний попризначував місце, де треба на голос сурми збиратися, де зносити добичу і де приводити визволених невольників. Розділив дані прикази поміж старших, хто що має робити. Города не вільно було підпалювати без окремого приказу. Особливу увагу звертав Сагайдачний на припас харчів, яких тут можна добути, їх треба забрати якнайбільше, бо в Криму не поживиться ніхто у голодних татар, а коли заберуть невольників, то буде доволі кого годувати. Старшина розходилась до своїх частин, а Сагайдачний приліг на возі і кріпко заснув.

Тим часом турецький паша, що командував над Кафою, довідався вже, які гості зближаються, і приготувався до оборони. Усю свою силу, якою розпоряджався, поставив на валах. Поставили тут гармати, хоч паша сам не вірив, щоб можна тут боронитись. Видав приказ, щоб військо, уступаючи, схоронилося на замку. Туди позношено багато харчів. Цей замок уважав він за нездобутий і тут зможе видержати довшу облогу, поки не наспіє підмога. За нею послано до найближчих городів надбережних. Довідались про це і кафські купці. Між ними настав великий переполох. Вони заносили своє майно то до замку, то переносили на кораблі, що стояли в пристані, інші знову ховали усе по льохах, котрих у Кафі було доволі.

Цілу ніч вижидали наступу. Турки зброїлись по домам. Зношено там зброю, муніцію, набирали в бочки воду для гашення пожарів. Паша був певний, що замку не візьмуть, бо таких грубих мурів легкою гарматою не розіб'є, а по вулицях справлять турки козакам таку купіль, що жоден звідсіля не вийде. До турків пристали ще і вірмени, і греки, італійці. Всі вони вважали козаків за грабіжників і своїх ворогів. Одні невольники молились по тюрмах і базарних магазинах за побіду християнського війська, котре висвободить їх з неволі.

Другого дня рано військо зійшло з гори і приладилось до наступу. Наступали з трьох боків і йшли з таким завзяттям, що в котрімсь часі змели турецьке військо з валів і увійшли до города. Та тут привітали їх страшним огнем з вікон і з дахів — кожний дім перемінився на окрему фортецю. Турецькі доми з загратованими вікнами і сильними дверима. Люде живуть на подвір'ї і огороді, який прилягає до дому, околеного муром.

Сагайдачний, почувши таку густу пальбу, приказав сурмити до відступу. Не хотів втрачати людей. Оборонці дуже зраділи, що козаків прогнали. Тим часом козаки позаходили іззаду. Перелазили мури і через огороди добрались до домів, звідки їх ніхто не сподівався. Роззвірене військо стало вибивати впень усіх, кого стрінули. І зараз стали грабити добичу, яку знайшли. В короткім часі усі вулиці одна за одною були взяті. В городі настав великий крик і лемент. Мешканці ховались по льохах.

Невольники, дізнавшись, усіх повбивали, пошарпали на куски своїх дозорців, розбивали двері, ламали на собі кайдани і вибігали на вулицю з чим попало. Козаки забирали їх на збірне місце, тут були козацькі старшини, котрі роздавали між них зброю, хто був до цього здалий, і формували зараз сотні та посилали у бій...

Сагайдачний поїхав у город з своїм штабом, оточений цілою ватагою розсильних козаків. Усюди лежали трупи побитих людей. З домів, з базарів забирали всяке добро і зносили на визначене місце. Сагайдачного всюди вітали радісними окликами: «Слава Сагайдачному!» Невольники ставали перед ним навколішки і підносили угору руку. Тиснулись до нього, хапали за стремена, цілували в ноги».

Звістка про славний подвиг запорожців передавалася з уст в уста. Ректор Київської братської школи Касіан Сакочич так описав заслуги Сагайдачного у цій військовій експедиції:

За свого гетьманства взяв у Турцех місто Кафу,
Аж і сам цесар турецькій был в великом страху
Бо му чотырнадцать тысяч там люду збил,
Катарги едины палил, другіи потопил,
Много тогды з неволі христіан свободи,
За што Бог з воінством его благословил...

Крім таланту військового полководця гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний увійшов в історію Запорозької Січі і як представник поміркованої частини козацької старшини, яка, реально оцінюючи тогочасні можливості Війська Запорозького, намагалася відстояти інтереси українства через переговори і компроміси з польським урядом. Але при цьому слід говорити про роздвоєність політичної самосвідомості Сагайдачного: він твердо відстоював конфесійні права українського народу, та все ж завжди усвідомлював себе підданим короля, громадянином Речі Посполитої. Ця риса характеру гетьмана, певною мірою підігріта його шляхетським походженням, щоразу проявлялася тоді, коли йому доводилося балансувати між інтересами Варшави і Запорозької Січі, інтересами «статочних» козаків і «чорні». Звідси його постійні пошуки компромісів з польським урядом. Така позиція гетьмана не завжди вдовольняла рядове козацтво, що і пояснює втрату ним час від часу гетьманської булави.

Як свідчать матеріали переговорів між козаками й представниками польського уряду, які відбулися в 1616 році над річкою Роставицею біля Паволочі та в 1617 році в урочищі Суха Вільшанка, що біля Білої Церкви, Сагайдачний погодився значно зменшити реєстр за рахунок козацьких низів. Зокрема, за умовою Раствавицької угоди реєстр обмежувався трьома тисячами, хоча претендентів було майже 20 тисяч. Ті, хто не потрапляв до реєстру, так звані «випишики», мусили повертатися до своїх панів. Але цей пункт угоди виконати в тих умовах було просто неможливо, бо озброєні козацькі маси відразу спалахнули б як сухий порох. Це добре розумів Сагайдачний, а тому не поспішав виконувати досягнуті на Роставиці домовленості. Однак між козаками пішов поголос про угодовську позицію гетьмана і старшин, які взяли участь у переговорах з королівськими комісарами. Невдоволення Сагайдачним, що прокотилося серед козаків-«випишиків», призвело до того, що гетьман лишився булави. Новим гетьманом став Яцько Бородавка.

Гетьман, здатний до компромісного вирішення гострих політичних і соціальних питань, влаштував правлячі кола Речі Посполитої. Це підтверджує лист Сигізмунда III до Сагайдачного, датований 1619 роком. Король виявив задоволення гетьманом, який робив помітні послуги поль-

ській короні, зумів гамувати і карати непокірних козаків, котрі не потрапили до реєстру, а також тих, хто чинить самовільні напади на турецькі володіння, порушуючи «коронні пакти з цісарем турецьким», вганяючи в холодний піт польських дипломатів.

Разом з тим не варто перебільшувати значення королівських похвал Сагайдачному. Згаданий лист Сигізмунд III написав, щоб якось віддячити козакам і особисто Сагайдачному за участь у поході на Москву в 1618 році. Подяка ця не знайшла особливого відгуку в серцях козаків, бо замість грошей та розширення привілеїв король тільки того й зробив, що пообіцяв їм свою ласку.

Минуло не так багато часу після підписаної Сагайдачним прикροї для козаків Вільшанської угоди, як король знову змушений був кликати на допомогу запорожців, цього разу в похід на Москву, яку замірився взяти король Владислав. Проте без вправного й численного козацького війська йому годі було сподіватися на царську корону. Тим часом уряду, як завжди, не вистачало коштів на спорядження великого військового контингенту, на який зміг би спертися шукач московського трону. Тому залишалася одна надія — на Запорозьке Військо.

Козаки згоду на участь у московській експедиції дали, хоча й зволікали з початком походу аж до літа. Можна лише здогадуватися, на що розраховував Сагайдачний, відгукнувшись на заклик польського уряду. Проводячи легальну мобілізацію багатотисячного війська, він, очевидно, хотів обійти підготовлене для козаків прокрустове ложе Вільшанської комісії з її сміхотворно малим реєстром. Не виключено, що гетьман повірив польському уряду, який пообіцяв повністю визнати права православних на найближчому сеймі.

Хоча документальних матеріалів про участь козаків у московському поході 1618 року небагато, однак вони дають уявлення про тактику сухопутних воєнних операцій Сагайдачного, який сповідував активну наступальність дій та надавав величезного значення фактору раптового удару по противнику. Досконало опанована ним наука морських походів дозволила використати всю ефективність застосування у бою згаданих складників воєнного мистецтва. Завдяки цьому Сагайдачний пішов далі традиційного для козацтва способу ведення бою оточеним возами табором —

тактики, результативної в обороні, але малопридатної для досягнення стратегічної ініціативи в умовах масштабних воєнних операцій. До речі, гетьман продемонстрував відхід від «табірної» стратегії і під час Хотинської війни 1621 року, де динамічні, активні дії запорожців спричинилися до перемоги козацько-польських сил.

Влітку 1618 року Сагайдачний на чолі 20-тисячного війська вирушив на Москву. Пройшовши через Сіверщину, козацькі загони швидким маршем просувалися в глиб Московської держави. За якийсь час вони вже знаходилися під Лівнами. Для воєводи князя Микити Черкаського та його ратників це стало несподіванкою, тому місто не змогло довго чинити опір. Ще не погасло полум'я від пожеж, а до Сагайдачного привели першого іменитого полоненого у цій воєнній кампанії — воєводу Черкаського. Здобувши Лівни, козаки рушили до Єльця і швидко його покорили. Подальші події розвивалися досить динамічно. Козацький загін на чолі з полковником Петром Дорошенком оволодів містами Лебедин, Данков, Скопин, Ряський. Для облоги Переяславля-Рязанського не вистачило сил, і тому, захопивши майже всю Рязанщину, Дорошенко повернув загін назад до Єльця, розоривши водночас Воронезький повіт. У ситуації, що склалася, Сагайдачний робить блискавичний кількасоткілометровий перехід — від Єльця до Шацька. Завдяки цьому маневру Шацьк було захоплено практично без супротиву. Іншим маршрутом тисяча вершників на чолі з полковником Милостивим пішли на місто Михайлов.

Набагато швидше, ніж рухалися загони Сагайдачного, поширювалися серед населення неймовірно чутки про козаків. Мовляв, польський король Сигізмунд III послав свого сина Владислава і козацького гетьмана, щоб перетворити Московську державу на суцільну руїну та повністю викоринити православ'я. Тому козаки, «як змії і люті вовки хижі», нищать до ноги мешканців підкорених міст, убивають священиків, спалюють і грабують монастирі та церкви.

Подібними тривогами жив і розташований на річці Проні невеликий Михайлов, до якого наближався загін Милостивого. Проте козаків чекала несподіванка. Почалася страшна злива, дорогу розмило, коні швидко вибились із сил, тому колона змушена була уповільнити крок.

Лише 12 серпня загін Милостивого добрався-таки до Михайлова. Але за цей час до міста прийшла підмога — 40 ратників із міста Сапожка. Сутичка під стінами міста була недовгою. Змучені важким походом козаки спішно відступили, залишаючи на полі бою багатьох полеглих. Звістка про поразку Милостивого незабаром дійшла до Сагайдачного, і 16 серпня гетьман з усім військом уже був на місці поразки. Але доля знову виявила прихильність до захисників міста. Вночі до них пробилися 80 стрільців та інший військовий люд з Калуги та Серпухова. Цілу добу військо Сагайдачного готувалося до штурму фортеці. З підручних матеріалів ладнали дерев'яні щити, драбини та інші знаряддя для облоги, звідусіль зносили і звозили в'язанки соломи й хмизу, гілки для «примету» — завалу під оборонні стіни і вежі, який потім підпалювався. Облога розпочалася 17 серпня. Козаки оточили місто суцільним кільцем. По дерев'яних стінах з двох боків вівся прицільний вогонь з гармат запалювальними ядрами, хмарою сипалися запалені стріли. Частина козаків безупинно накидала під стінами примет. Через два дні боїв захисники міста наважилися зробити нічну вилазку, під час якої запорожцям було завдано значних втрат. Козакам не залишалось нічого іншого, як відступити. При цьому Сагайдачний нібито прокричав михайловцям: «Не блазнюйте про вашу силу і мій відхід... Вранці град ваш, як птицю, рукою своєю візьму і на пустку його поверну, і піддам вогню. А тим, хто живе у ньому, малому і старому, звелю руку й ногу відтяти і кинути псам».

Знову у козацькому таборі зацюкали сокири — готувалася нова облога. 23 серпня козаки оточили Михайлов. Цього разу основні події розгорталися біля сторожової вежі, до якої наступаючим вдалося приставити примет і засипати на цій ділянці оборонні рови землею. Михайловці чинили запеклий опір. На голови козаків летіли колоди і каміння. Рукопашний бій точився на міських валах. Сагайдачний наказав ударити з боку Архангельської брами. Козаки діяли там «з багатьма умислами», намагаючись підпалити стіни. Чим далі, тим менше у захисників міста залишалось надії на порятунок, у них закінчився порох, а ті, котрі zostалися ще живими, почали «зело знемагати і скорбіти». Все ж їм вдалося розладнати наміри козаків. Зібравшись з останніми силами, михайловці спромоглися

на вилазку. В ході її були спалені основні знаряддя облоги козаків. Переконавшись, що облога затягується, Сагайдачний вирішив не втрачати далі сил, не марнувати час і 27 серпня, спаливши посад, відійшов од міста.

Більше не втягуючись у локальні сутички, Сагайдачний повів козаків до Москви. Напереріз гетьману із Пафнутіївського монастиря до Серпухова вирушило московське військо. Його вели досвідчений полководець князь Дмитро Пожарський, а також князь Григорій Волконський. Однак сили в них були ненадійними. Зібране наспіх воїнство не дуже переймалося турботами про майбутню битву, а більше займалося грабжем околиць. Дати лад такому війську було важко. До того ж, Пожарського звалила хвороба, і за розпорядженням царя його повернули до Москви.

Сагайдачний без особливих зусиль розбив московських ратників уже під час переправи через Оку. Не зустрічаючи далі організованого опору, він пішов каширською дорогою просто на столицю Московської держави. Щоправда, цар ще раз спробував дати генеральну битву козакам, спорядивши до Донського монастиря бояр з великим військом. З цього нічого не вийшло, бо, побачивши козаків, московські ратники в паніці кинулися врозтіч.

Безперешкодно обійшовши Москву, Сагайдачний з'єднався з силами Владислава, ставка якого знаходилася за кілька верст від столиці — під Тушино. Під час звичних у такому випадку урочистостей гетьман передав королевичу полонених комендантів Єльця і Лівен, а також московських послів до Криму. На військовій раді було вирішено розпочати облогу Москви у ніч на Святу Покрову (перед 1 жовтня). Взяття міста Владислав довірив Сагайдачному, покладаючись на його досвід і військовий вишкіл козаків. Крім того, посилаючи їх на штурм добре укріпленої фортеці, королевич був не від того, щоб загребти жар чужими руками. З настанням сутінків козацький табір почав готуватися до виступу. Перевіряли зброю, засипали порохом ладунки, сідали коней, готували штурмові драбини та інші засоби для облоги.

Але незважаючи на ретельну підготовку, штурм міста не вдався, хоч козакам пощастило висадити в повітря Остроженську браму. Попереджені перебіжчиками з польсько-козацького табору захисники міста встигли підготу-

ватися до оборони. Зустрівши запеклий опір москвичів, атакуючі відкотилися назад. Деякий час під стінами Москви гриміли гарматні й мушкетні постріли, лунали войовничі гасла, чулися стогони й прокляття вмираючих і поранених. Проте бій поступово затухав. Козаки припинили облогу міста.

Виникає питання: чому Сагайдачний не виявив належної наполегливості у такий важливий момент, коли міг статися рішучий перелом у ході воєнної кампанії 1618 року на користь польсько-козацьких сил? Адже він, безперечно, розумів, що перед ним столиця держави, а не провінційний Михайлов, від здобуття чи нездобуття якого мало що змінювалося. Найвірогіднішою причиною видаються суто тактичні міркування гетьмана. Адже він пересвідчився у тому, що несподіваний штурм не вдався, а тривала облога добре укріпленого міста не входила в його план. Неспішні, статичні воєнні дії виходили за рамки військової стратегії Сагайдачного.

З укладенням Деулінського перемир'я місія козаків у Московській державі, яку на них поклав королівський уряд, вичерпалася. Повертаючись в Україну, три сотні козаків на чолі з полковником Жданом Коншиним відділились од війська і подалися до Москви. Наміри козаків були мирними — вони йшли на службу до царя. Чи крилися за цим вчинком політичні мотиви, чи це був просто прагматичний розрахунок на щедру платню з царської скарбниці, судити важко. Але найімовірніше, що ця акція відбулася не в результаті раптового пориву, їй передувала певна підготовча робота серед козаків, а також налагодження відповідних контактів з представниками московського уряду. Подібні дії мусили бути погоджені із гетьманом, бо інакше навряд чи вдалося б такому нечисленному загонові безболісно «відколотись» од війська. Судячи з усього, в цьому політичному жесті у бік вчорашнього противника мав зацікавленість сам Сагайдачний, якому не з руки було поривати всі зв'язки з царським урядом. Гетьман діяв так само, як і після завершення свого попереднього походу на Московщину у 1613 році. Виступивши тоді з Путивля, він пройшов через Болхов, Білів, Лихвин, Перемишль, досяг Калуги, звідти завернув назад і пішов до Києва. Літописець повідомляє з цього приводу, що коли гетьман «мимо град Куреск шествова, тогда к гражданам... присы-

лал от себя дву человека: объявляя, аки он града Курска, уезду и в нем живущим воинству своему заповеда ни единого зла сотворяти». Отже, Сагайдачний не палив усі «мости» між Запорозькою Січчю та царським урядом. Зроблений ним у той час крок до примирення міг послужити в майбутньому для поновлення контактів козаків із московським урядом.

Минуло трохи більше року після завершення походу козаків 1618 року. Ще не загоїлися рани учасників походу, свіжими були спогади про недавні криваві події, а Сагайдачний вже спорядив до Москви своє посольство. Щоправда, козацьким послам не вдалося добитися аудієнції у царя, хоч їм виявляли всілякі знаки уваги, що свідчило про велику зацікавленість московського уряду в налагодженні стосунків із Військом Запорозьким. Під час розмови з послами князь Дмитро Пожарський сказав: «Не оскорбляйтесь, что не видели есте очей его царского величества: вы есте пришли к Москве перед постом, а в пост у великого государя нашего никакие послы и иноземцы не бывают; а ныне царское величество едет молиться к святым местам и велел вас отпустить». Козакам була видана «легка царська платня» — 300 карбованців, сукно, дорогі тканини та інші речі.

Зрозуміло, результати цього посольства не зводилися до грошової винагороди та отриманих козаками подарунків. Задуми Сагайдачного були значно далекосяжнішими. Він демонстрував перед царем готовність козацького війська «служить головами своими по-прежнему, как оне служили прежним великим российским государям и в их государских повелениях были, и на недругов их ходили, и крымские улусы громили». Але ж треба зазначити, що пропозиція служити царю «по-прежнему» великою мірою мала значення етикетної умовності і навіть в разі її прийняття ні до чого особливо не зобов'язувала обидві сторони.

Існують й інші підтвердження, що запорожці, зокрема й Сагайдачний, не були новачками у тогочасній дипломатії. Наприклад, заснована у ті роки в Європі антитурецька «Ліга християнської міліції» покладала великі надії на козацького ватажка у справі вигнання турецьких завойовників. Це була досить сильна організація, яку очолював нащадок останнього грецького імператора Палеолога — французький князь де Шевр. Ліга ставила собі за мету

створення могутньої європейської армії, котра, об'єднавши військові формування багатьох країн, змогла б витіснити турків з Європи, а можливо, й знищити Османську імперію взагалі. Осередком Ліги було містечко Карпантрас, розташоване неподалік Авіньйона. У місцевих архівах знайдено рукописи, що засвідчують факт переговорів Сагайдачного з князем де Невером про можливість участі козаків у антитурецькій кампанії. Відомо також, що до неї вирішив приєднатися гетьман з усім Військом Запорозьким, який обіцяв виставити на війну з Туреччиною 60-тисячне військо. Також Сагайдачний, через посередництво константинопольського патріарха, з яким мав якісь контакти, розраховував організувати повстання греків. Існує думка, що козацька старшина сподівалася побачити Сагайдачного на чолі загальноєвропейської армії, але раптова смерть від рани перешкодила такому призначенню.

Наведені приклади дипломатичної діяльності запорозьких козаків дозволяють предметніше підійти до з'ясування питання про мету посольства Сагайдачного до Москви у січні 1620 року.

Козацький гетьман, відряджаючи повноважних представників до Москви, не робив нічого такого, що могло б радикально змінити існуючий тоді політичний статус українських земель, які входили до складу Речі Посполитої. Дипломатичний сенс цього посольства полягав у намірах Петра Сагайдачного відновити в Україні в повному обсязі ієрархію православної церкви. Адже навряд чи випадково посольська місія козаків співпала з перебуванням у Москві єрусалимського патріарха Теофана. Впливовий ієрарх Східної церкви на той час уже висвятив на патріаршество Філарета — батька царя і завершував свої справи у Московській державі. Саме тоді і прибули до Москви козацькі послы. Безперечно, вони мусли мати якісь вказівки від гетьмана щодо контактів з Теофаном, якого в подальшому було залучено до відновлення в Україні православної ієрархії. Не виключено, що Сагайдачний розраховував й на деякі інші, так би мовити, «побічні» результати від переговорів. Адже демонстрація готовності Війська Запорозького стати на царську службу передбачала якщо не підтримку, то толерантне ставлення вінценосця до задуманих Сагайдачним церковних проєктів. Та й подібні «миролюбні» клопоти козаків повинні були

пом'якшити враження Теофана про запорожців, які зовсім недавно воювали проти «одновірців».

Не викликає сумніву той факт, що Сагайдачний отримав через послів вичерпну інформацію про найближчі наміри Теофана. Коли єрусалимський патріарх у березні 1620 року покидав кордони Московської держави, назустріч йому виїхали козаки на чолі із самим Сагайдачним. Вони супроводжували Теофана аж до Києва, де той зупинився на Подолі у відведеній спеціально для нього резиденції на території Київського Богоявленського монастиря.

Перебування у Києві єрусалимського патріарха сколихнуло церковне і суспільно-політичне життя міста. Адже вперше після Брестського церковного собору 1596 року з'явилася реальна можливість відновити православну ієрархію (на той час вірність православ'ю продовжував зберігати лише один єпископ львівський Єремія Тисаровський). Депутації від місцевого духовенства, Київського Богоявленського братства, та й особисто Сагайдачний просили висвятити православних владик. За свідченням Іова Борецького, посвяченого у ті дні на митрополита, Теофану було сказано: «Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелебність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не зоставив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів».

Урешті-решт патріарх дав згоду на здійснення акту хіротонії¹. Від його імені були розіслані грамоти до всіх православних Речі Посполитої із закликом обирати кандидатури, гідні єпископського сану.

15 серпня 1620 року в Києві остаточно визначили претендентів на єпископські кафедри, і восени розпочалося висвячення. Церемонія призначалася на пізню годину, щоб зайвий раз не привертати увагу польських властей та католицько-уніатських кіл. Місцем її проведення стала Богоявленська церква Києво-Братського монастиря.

Першим пройшов церковне таїнство хіротонії на Перемишльське єпископство ігумен Київського Межигірського монастиря Ісаєя Копинський.

¹ Хіротонія — посвячення духовної особи в певний сан (єпископа, диякона тощо).

У неділю, 9 жовтня на Київську і Галицьку митрополії був висвячений ігумен Михайлівського монастиря, ректор Братської школи Іов Борецький. Православна церква в Україні знову отримала свого вищого духовного зверхника. Минув деякий час, і було поновлено всі основні єпископські кафедри православної єпархії в Україні. У Трахтемирівському монастирі, куди Теофан прибув у супроводі новопоставлених єпископів і під охороною трьох тисяч козаків, очолюваних Сагайдачним, на Володимирську і Берестейську єпископські кафедри єрусалимський патріарх висвятив архімандрита місцевого монастиря Єзекія Курцевича, а в Білій Церкві в єпископський сан було рукопокладено ігумена Чернчицького монастиря (поблизу Луцька) Ісакія Борисковича, який отримав Луцьку й Острозьку єпархії. Згодом у місті Животові було висвячено на єпископство Холмське і Белзьке Паїсія Іполитовича. Під час перебування в Україні єрусалимського патріарха Теофана були поновлені також православні єпископії на білоруських землях.

Повернення православної церкви її ієрархів було результатом цілеспрямованої політики Сагайдачного, який у своїх діях знаходив підтримку і співчуття серед широких мас і суспільно-політичних сил в Україні, насамперед козацтва, православного духовенства, учасників братського руху, частини радикально настроєної шляхти. При цьому вибір часу для цієї акції зумовлювався не якимись стратегічними міркуваннями, а візитом єрусалимського патріарха до Москви. Сагайдачний не чекав сприятливого для цієї справи збігу обставин, завдяки якому уряд Речі Посполитої став би більш прихильним у релігійному питанні, він не побоявся накликати на себе (та й не тільки на себе!) великі неприємності з боку короля та польського уряду. Відважившись на цей крок, він усвідомлював потенціальні можливості суспільно-політичних сил, які представляв і на які міг спертися.

Відновлення ієрархії православної церкви в Україні хоч і викликало хвилю роздратування і погроз з боку католицько-клерикальних кіл Речі Посполитої, однак не призвело до рішучих каральних дій. Причиною цього була велика небезпека, яка нависала над Польщею. У лютому 1618 року в Туреччині до влади прийшов войовничий Осман II, який посів престол свого батька Мустафи I, ски-

нутого яничарами. Уклавши перемир'я з Персією, молодий султан розпочав активну підготовку до війни з Польщею. Спроби королівського уряду залагодити суперечності між двома державами за допомогою дипломатичних переговорів ні до чого не привели. Незважаючи на небезпеку, воєнні приготування Польщі були досить кволими. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський спромігся зібрати лише десятитисячне військо. З цими мізерними, як для такого випадку, силами на початку вересня 1620 року він перейшов Дністер і рушив у напрямку Ясс, щоб з'єднатися з військом молдавського господаря Граціані. Через якийсь час на Цецорські поля в Молдавії прибуло величезне турецько-татарське військо на чолі з Іскандер-пашею та кримським ханом Джанібек-Гіреєм. Розпочалася запекла битва, яка тривала сімнадцять днів. Наслідки стали катастрофічними для польського війська. На полі бою полягли кращі полководці Речі Посполитої. Загинув і Жолкевський. Серед полеглих був і Михайло Хмельницький — батько майбутнього гетьмана України Богдана Хмельницького. Переможцям же дісталися великі воєнні трофеї, в тому числі 120 гармат, величезний військовий обоз.

Окрилений успіхом, Осман II розпочав широкомасштабну підготовку до вирішальної війни з Польщею. Перед султанським палацом з'явився бунчук із кінської гриви, що свідчило про особисту участь турецького султана у поході.

Над Польщею нависла смертельна небезпека. Правлячі кола країни гарячково намагалися знайти вихід із скрутного становища. Були послані посольства до Папи та до урядів європейських правителів з відчайдушними проханнями про допомогу. Однак з боку сусідів справи не пішли далі словесних запевнень у підтримці боротьби проти турецької агресії. Польський сейм у зв'язку з очікуваною війною ввів нові надзвичайні податки у країні. Але зібраних коштів явно не вистачало для організації великої армії, здатної зупинити турецьку навалу.

Потрапивши у безвихідь, польський уряд змушений був звернутися по допомогу до українських козаків. Щоб схилити їх на свій бік, король Сигізмунд III вирішив удатися до посередництва єрусалимського патріарха Теофана і відрядив до нього свого секретаря Оболковського з відповідними інструкціями. Невдовзі Теофан надіслав козакам

листа, закликаючи їх спільно з поляками дати відсіч війську Османа II. У червні 1621 року в урочищі Суха Діброва (між Ржишевом та Білою Церквою) зібралася козацька рада, на якій зважувалася можливість спільних дій козаків і коронного війська. На раду прибули також представники православного духовенства — митрополит І. Борецький, єпископ Є. Курцевич, майже 300 священників, 50 ченців. Уперше після недавнього посвячення у 1620 році православної ієрархії безпосередньо взяли участь в акції такої великої політичної ваги. Адже від позитивного вирішення питання про збройну допомогу Польщі залежала багато в чому і доля козацької «республіки». Гетьман і старшина, а також більшість козаків добре розуміли, що султан не обмежиться розгромом Польщі, а поверне зброю й проти України. Тому серед козацького війська дедалі впевненіше звучали голоси, що закликали до боротьби з «бусурманами». Крім того, утворення антитурецької козацько-польської воєнної коаліції відкривало перспективу (як з'ясувалося пізніше, примарну) зрівняння в правах православної церкви з іншими конфесіями Речі Посполитої.

З польського боку на раду прибули королівські посланці, які від імені уряду пообіцяли козакам платню за участь у поході, а також поступки в релігійному питанні. Після бурхливого обговорення рада ухвалила оружно виступати проти Османа II. Тоді ж на гетьманство був обраний представник нереєстрового козацтва Яцько Бородавка (Неродич), якого гетьман С. Жолкевський характеризував як «найменш знатного і найбільш бунтівливого». У зв'язку із походом було проведено обрання полковників, осавулів, сотників, отаманів, а також послів до короля. Представляти інтереси козаків перед королівським престолом випало досвідченому у політиці П. Сагайдачному, який до того ж користувався довір'ям польського уряду. Крім нього до Варшави направлявся єпископ Є. Курцевич. Зважаючи на недавні делікатні обставини відновлення православної ієрархії в Україні, включення Курцевича до посольства мало характер своєрідного демаршу перед правлячими колами шляхетської Польщі з боку козаків і православної церкви. Виконуючи волю ради, гетьман Бородавка повів військо, яке налічувало понад 41 тисячу запорожців і кілька сот донських козаків, до Хотинської фортеці на з'єднання з польськими силами.

Тим часом українське посольство прибуло до Варшави. Сагайдачний отримав аудієнцію в короля, під час якої наполягав на задоволенні низки козацьких вимог політичного характеру, зокрема й офіційного визнання польським урядом акта відновлення православної ієрархії. Гетьман не виступав як посол-прохач, який смиренно чекає вирішення своєї справи. Він виявив безкомпромісну рішучість у конфесійному питанні, яке хвилювало не тільки козаків, а й найширші кола тогочасного українського суспільства. Одночасно Сагайдачний показав себе гнучким дипломатом — шукав і знаходив підтримку серед впливових польських сенаторів, навіть серед представників католицького духовенства, готових йти на будь-які поступки «схизматикам» заради залучення славнозвісного козацького війська до боротьби з турецькою навалою. Про дипломатичні кроки «козацького генерала» Сагайдачного у Варшаві розповідав у своєму листі до кардинала Людовіга католицький єпископ Франческо Чіріолі: «Серед католиків, зокрема й церковників, не бракує впливових осіб, які прихильні до членів козацького посольства (з огляду на теперішню загрозу війни з турками). А згаданий Сагайдачний відверто заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо їхні вимоги не будуть вислухані. З другого боку, багато хто з цих сеньйорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, військо яких вихваляють як більш боездатне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, а й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не битимуться проти турків, і тому говорять, що в даний момент необхідно піти на поступки, щоб вони лишилися вдоволеними».

Сагайдачний заявив про себе як впливовий політик, від позиції якого великою мірою залежала доля всієї Речі Посполитої. Це підтвердила його активна участь у розробці тактичного плану розгрому турецького війська. Польські сенатори й шляхетські послы з великим зацікавленням поставилися до пропозиції прославленого полководця провести нічну атаку проти турецької армії. Водночас було вирішено питання й про орієнтовні строки воєнної операції.

Сагайдачний прибув із Варшави у польський табір, розташований під Хотином, незадовго перед початком

генеральної битви з силами Османа II. Козацького полководця з великими почестями зустрів сам головнокомандувач польської армії — віленський воєвода і гетьман Великого князівства Литовського Карл Ходкевич. Після обговорення деталей майбутньої битви Сагайдачний, у супроводі двох хоругв польського війська, переправився на лівий берег Дністра, щоб дістатися до козацького табору. Саме в цей період з досвідченим і загартованим у боях воїном сталася пригода, яка замало не коштувала йому життя. Розшукуючи Запорозьке Військо, Сагайдачний серед ночі натрапив на сліди кінських копит, які вивели його на вогні воєнного табору. Коли трохи розвиднілося, він зрозумів, що перебуває в турецькому стані. Сторожа одразу ж запримітила чужого. Розпочалась шалена погоня. Під несамовиті вигуки переслідувачів і зловісне дзижчання турецьких стріл Сагайдачний шодуху гнав коня до найближчого лісу. Вороги вже наблизились до нього, але він на повному ходу стрибнув з коня і зник у гущавині. Козацький ватажок цілий день блукав лісом, знемагаючи від глибокої рани в руку, заподіяної ворожою стрілою. Нарешті перед ним блиснуло плесо Дністра. Переправившись через ріку в районі Могилева (нині Могилів-Подільський), він добрався до своїх.

Прибуття Сагайдачного під Могилів збурило життя козацького табору. Запорожці почали відкрито проявляти незадоволення гетьманством Бородавки, який припустився деяких прорахунків у керівництві військом. Незабаром була скликана рада, на якій Сагайдачний розповів про своє посольство до Варшави, про щедрі обіцянки польського уряду. Звідусіль залунали вигуки козаків, які пропонували звести його на гетьманство. Так воно, врешті, і сталося — Петро Сагайдачний знову став гетьманом.

Досягнутий успіх Сагайдачний поспішив закріпити жорстокими заходами щодо скинутого гетьмана Бородавки. Закувавши його у кайдани, новий провідник козацького війська деякий час протримав його під вартою, а потім наказав стратити.

Звістку про усунення від влади непоступливого й незговірливого козацького гетьмана, поза всяким сумнівом, з великим задоволенням сприйняли у польській столиці. Незадовго до цього Сигізмунд III надіслав листа К. Ходкевичу, в якому недвозначно пропонував головнокоман-

дувачу коронного війська вжити енергійних заходів, щоб скинути Бородавку з гетьманства і запропонувати кандидатуру більш «покладистого» Сагайдачного. У питанні щодо Бородавки інтереси Сагайдачного й польського уряду зійшлися. Проте одне діло — холодний розрахунок у політичній грі за найвищу владу в козацькому війську, а зовсім інше — моральне самоусвідомлення своїх учинків. Адже Бородавка був для Сагайдачного не тільки суперником, а й соратником у боротьбі за спільну справу. Докори сумління не залишали Сагайдачного аж до смерті.

Але все це було згодом. А тоді, отримавши гетьманську булаву, Сагайдачний усю свою енергію спрямував на вирішення невідкладних бойових завдань, зокрема на з'єднання козацьких сил з польським військом. Однак зробити це виявилось не так просто. Осман II твердо вирішив перехопити стратегічну ініціативу, тобто розгромити козаків ще до того, як вони підійдуть до польського табору під Хотин. Відбірні турецько-татарські сили цілодобово з лютим завзяттям насідали на козацьке військо. Через це перехід запорожців з-під Могилева в район Хотина, який тривав понад тиждень, був надзвичайно важким та виснажливим. Розповідаючи про виявлену тоді козаками відчайдушну хоробрість, а також описуючи запеклий характер боїв, які вони вели по дорозі до Хотина, Я. Собеський змалював такий епізод: «Сорок запорожців, які відбилися від свого війська й переховувалися у печерах між скелями, привернули до себе увагу противника. Були привезені гармати, щоб знищити цих воїнів, позбавлених всякої допомоги. Проте всі зусилля були марними, оскільки сама місцевість захищала обложених. Осман, втративши два дні, вирішив заморити їх голодом. Оточені з усіх боків козаки відважно билися з ворогом (оскільки відчай нерідко спонукає до благородної смерті). Виснажені голодом і труднощами, вкриті порохом пилом, вони поклали життя разом із зброєю. Осман ганебно піддав їх мукам і, забувши про султанську гідність, пускав у них стріли власноручно, наказавши прив'язати козаків до дерев».

Але ж подібні перемоги турецького війська насправді мало що їм давали. Уникаючи оточення і затяжних позиційних боїв, козаки «шасливо і зі славою боролися з турками», зуміли відірватися від переслідування і підійти до Хотина. За милу від фортеці вони розбили табір. А з на-

станням темряви Сагайдачний передислокував своє військо, наблизив його до Дністра, розташувавши його поряд з польським табором.

Об'єднання козацьких і польських військ хоч і розлютило, але не збентежило Осман II, який не сумнівався у блискавичному і повному розгромі козацько-польських сил, бо чисельно його армія значно переважала супротивника (за деякими даними, турків і татар налічувалося понад 250 тисяч, запорожців — 40 тисяч, польське коронне військо мало 35 тисяч чоловік).

У нестримному бажанні якомога скоріше увінчати себе лаврами переможця Осман II навіть не дав війську перепочити (турки підійшли до Хотина на початку вересня). Він наказав атакувати противника, не згортаючи робіт по облаштуванню табору. Перший удар турки спрямували проти запорожців. Козацька піхота й кавалерія не тільки успішно відбили ворожий наступ, а й самі кинулися в контратаку, на завершальному етапі якої козаків підтримали окремі загони коронного війська. Запеклі бойові дії припинилися тільки з настанням темряви. Туркам було завдано помітних втрат. Так закінчився перший день битви.

Безперечно, що вирішальну роль у перемозі польсько-козацьких військ у Хотинській війні 1621 року відіграли українські полки. Їх воєнна тактика, прекрасна бойова виучка, стійкість у бою і відчайдушна хоробрість стали для війська султанської Туреччини непоборною перешкодою. Під стінами Хотина усіма гранями засяяв талант Сагайдачного як полководця. Козацький гетьман продемонстрував блискуче тактичне мислення, бездоганне вміння керувати багатотисячними масами піхоти і кавалерії, нетрадиційні методи організації оборонних та наступальних операцій в умовах боротьби з чисельно переважаючим противником.

Одним із прикладів військового таланту Сагайдачного є перегрупування козацького війська під час бою, який відбувся 3 вересня 1621 року. Щоб уникнути зайвих втрат від інтенсивного вогню турків, які наступали, гетьман сконцентрував сили на правому і лівому флангах, практично оголивши позицію по центру. Внаслідок багаторазового збільшення чисельності військ на флангах відповідно посилювалася і сила удару на основних напрямках

контратаки. При цьому зросла щільність і ефективність рушничного вогню — головного козира козацької піхоти. Таке розташування дало їм відчутні переваги. Опинившись у вогняному «мішку» між двома угрупованнями козацького війська, ворог почав поспішно відступати. Контратакуючим ударом запорожці все далі гнали османців від своїх позицій. На місці бою залишилася сила-силенна вбитих турецьких солдатів, лежали покинуті гармати. Втрати у живій силі набували для султанського війська загрозливих розмірів. За різними даними, того дня Осман II втратив від 10 до 20 тисяч своїх воїнів.

Для оборони від артилерійського вогню й ручної вогнепальної зброї в козацькому таборі застосувалося не тільки перегрупування військ у ході бою, але й використувалися також різні земляні укріплення — вали, рови, шанці і навіть незвичні для тогочасної воєнної інженерії споруди «бліндажного» типу. Між іншим, козаки, які прекрасно володіли мистецтвом спорудження польових укріплень, постійно мали при собі заступи. Що стосується козацьких «бліндажів», то вони досить надійно захищали від ворожих ядер. Це підтвердили, зокрема, події 4 вересня, коли вся сила артилерійського вогню турків була спрямована на козацький табір. Безпрецедентний за своїми масштабами гарматний обстріл тривав п'ять годин. Навіть загартований у багатьох битвах Ходкевич признався, що ніколи в житті не чув такого гучного гарматного грому. Але цей артилерійський обстріл приніс туркам мізерний результат. Козаки покинули позиції, куди потрапляли ядра, і зайняли місця в так званих «печерах». У результаті їхні втрати були мінімальними — загинув один курінний отаман Васюк Зоря.

Подальші події того дня розгорталися так. Польський загін під командуванням Русиновського у складі кількох хоругв і важкоозброєної кавалерії завдав відволікаючого удару по турках, а козаки, разом з кількома польськими загонами, піднялися в атаку і надвечір увірвалися до табору Осман II. У самій гущі бою перебував і Сагайдачний, який послав гінця до Ходкевича з вимогою якнайшвидше прислати підкріплення. Однак головнокомандувач польського війська не скористався надзвичайно сприятливою ситуацією, яка давала шанс рішуче переломити хід війни на користь об'єднаних козацько-польських сил. Козаки не

дочекалися на підмогу. Але, незважаючи і на таку обставину, операція відіграла велику роль у поразці турецького війська. Причому не тільки тому, що противник зазнав важких утрат (очевидець подій Матвій Титловський називав цифру — 15 тисяч убитих турецьких солдат, з них понад три тисячі яничар). Своїм несподіваним проривом у табір, який вважався неприступною твердиною, козаки підірвали бойовий дух турецької армії і похитнули її волю до перемоги.

Поряд з атаками Сагайдачний організував ефективну систему оборонного вогню, максимально використовуючи бойові можливості козацького війська. Під Хотиним чи не вперше у таких масштабах успішно пройшов перевірку новий тактичний прийом — залповий вогонь з мушкетів по ворогу з максимально близької відстані. Про це свідчать воєнні дії 8 вересня, коли величезне турецько-татарське угруповання (становим хребтом якого були яничари) на світанку розпочало атаку на козацький табір. Запорожці залягли у шанцях і, не відкриваючи стрільби, чекали підходу ворога. А коли турки почали масово долати оборонний рів, козаки за командою одночасно підвелися по всій лінії оборони і впритул відкрили по атакуючих вогонь з мушкетів. Підсумок того дня був сумним для султана. Лише в рову перед козацьким табором полягло понад три тисячі його воїнів. Утрати ж козаків були відносно невеликими.

Сагайдачний, який великого значення надавав фактору раптовості, приділяв пильну увагу організації нічних атак. У плани гетьмана входив навальний удар всіма наявними козацько-польськими силами по розташованому на ніч турецькому табору. Проте спротив цим задумам чинив честолюбний Ходкевич, який не бажав ділити з кимось славу переможця. До того ж, консервативно мислячий головнокомандувач коронного війська не міг сприйняти нових повіїв у воєнній тактиці. Вихований на традиційних шляхетських цінностях з притаманним їм кодексом лицарської честі, він визнавав лише «благородні» бойові дії. Тому Ходкевич упереджено ставився до таємничих нічних вилазок, що, на його думку, були чужими лицарській звитязі справжнього шляхтича, котрий здобував славу тільки у відкритому бою.

Проте литовський гетьман відчував еством, як у потилицю йому дихає могутня воєнна машина турецької армії.

Це змусило Ходкевича вгамувати амбіції і визнати необхідність проведення нічного бою. Польське командування спільно з Сагайдачним розробило детальний план нічної операції, в якому втілювалися основні тактичні задумки козацького гетьмана. Він передбачав одночасний наступ козацьких і польських сил на турецький табір з двох напрямків. Основний удар мав завдати двадцятитисячний кулак запорожців у взаємодії з кількома загонами польської армії. У прорваний прохід поблизу Дністра мали кинутись усі наявні хоругви Ходкевича. Другий — фактично допоміжний маневр з боку лісу — мали здійснити піхотні загоны польської армії (угорські та німецькі). За планом операції тут повинні були розміститися резервні сили, завданням яких було відбити можливі атаки татарської кінноти.

Перед світанком, зберігаючи цілковиту тишу, козацькі і польські полки покидали межі табору. Несподівано уперіщила злива. Атаку, яка по-справжньому так і не розпочалася, довелося відкласти, бо під сильним дощем стало практично неможливим застосування рушниць і мушкетів.

Незважаючи на те, що генеральний наступ об'єднаних козацько-польських сил тієї ночі здійснити не вдалося, Сагайдачний неодноразово посилав козаків на нічні вилазки. Ефект від цих бойових операцій був дуже великим, бо крім того, що ворог зазнавав відчутних втрат у живій силі, вони деморалізували військо противника, породжували масове дезертирство. Султан робив гарячкові перестановки серед воєначальників, деяких навіть стратив, але це нічого не змінило. Скажімо, вночі 17 вересня загін із кількох сот козаків пробрався у ворожий стан і знищив понад тисячу турецьких солдатів. Самі ж запорожці без втрат повернулися до свого табору. Тієї ж ночі козаки влаштували ще один напад, на стратегічно важливий об'єкт — міст через Дністер. Ця вилазка коштувала життя багатьом ворожим вартовим, зокрема сотні яничар. Наступного дня група сміливців з козацького табору серед ночі знову з'явилася у ворожому стані, знищивши понад 600 солдатів противника, і захопила велику кількість коней, верблюдів, волів, коштовностей, два яничарські знамена та інші трофеї. А ще через кілька днів під час нічної вилазки замалим не взяли в полон великого візира Хусейна-пашу.

Війна поступово почала набувати зтяжнього позиційного характеру. Проте 28 вересня Осман II наважився розпочати новий загальний наступ. Запеклий бій тривав з восьмої години ранку до смеркання. Десятки турецьких гармат безупинно били ядрами великого калібру по лінії оборони козацького і польського війська. Основні сили турків цього разу були кинуті на найслабкішу ділянку, яку займав загін Русиновського. Цей самовпевнений польський воєначальник навіть не потурбувався належним чином укріпити позицію, звівши тільки низький вал. Набагато ретельніше підготувалися до штурму турки. Яничари, зокрема, взяли з собою щити, які до того не використовували. Діючи спільно з кавалеристами, які спішилися з коней, вони пробралися через ліс і майже з усіх боків почали атакувати загін Русиновського. Лише ціною неймовірних зусиль і завдяки підкріпленню складне становище на цій ділянці вдалося виправити.

Тим часом добірні сили турецької армії штурмували козацький табір з фронту, а татарська кіннота робила спроби оточити козаків з флангів. Однак прорвати оборону козацького війська виявилось не просто. Виснаживши противника, козаки за наказом Сагайдачного піднялися в контратаку. Турки почали тікати по всьому фронту. Після цієї перемоги Ходкевич згодився на переговори з турками про почесний для Польщі мир. Під Хотином розвіялася ілюзія про непереможність султанської армії.

Бойова співдружність козацького та польського війська у Хотинській війні набула великого міжнародного резонансу, адже фактично було зупинено воєнну експансію Туреччини, завдано першого справді відчутного удару по Османській імперії, який провістив майбутній занепад цього середньовічного колоса.

Але для гетьмана Петра Сагайдачного важке поранення і щойно пережита напруга вилилися в смертельну недугу. Шлях від Хотина до Києва здався знесиленому воєначальнику справжньою мукою. На порозі рідного дому його з плачем зустріла дружина Анастасія Повченська. Чи справді неміч чоловіка викликала у неї невимовний жаль, чи це були, так би мовити, «ритуальні» сльози, судити важко, бо стосунки між подружжям не відзначалися ідеальністю. Інакше як пояснити факт, що Сагайдачний, всупереч загальноприйнятій у ті часи практиці, своїм за-

повітом не відписав на користь дружини навіть шеляга із досить значних гетьманських статків. Мабуть, і Анастасія не дуже побивалася й тужила за чоловіком, бо не забарилася по його смерті вийти заміж за шляхтича Івана Пйончинського.

Але все це сталося дещо пізніше. А тоді, повернувшись додому, Сагайдачний лежав прикутий хворобою до ліжка, не маючи ніякої надії на одужання. Як минали останні дні козацького гетьмана, про що він у той час думав і якими переймався турботами? В історичній літературі щодо цього склався певний стереотип, який до кінця не подоланий і сьогодні. Мовляв, Сагайдачний вже не міг вийняти з піхов шаблю на захист України, але ж мав славу і незаперечний авторитет полководця і тому не марнував останні дні свого життя і писав до польського короля листи з політичними вимогами.

Подібна точка зору про те, що «годилося» робити Сагайдачному на смертному одрі, сформувалася, очевидно, під впливом літопису С. Величка, в якому наведені останні листи Сагайдачного до польського короля. Так, у передсмертному листі Сагайдачного до Сигізмунда III (березень 1622 року) гетьман нібито вимагає від короля видання спеціального універсалу, який би убезпечив козаків од утисків шляхти і назавжди покінчив з унією. Але постає питання: чи існував такий лист? Можливо, так само, як і багато інших документів, що увійшли до літопису С. Величка, він був вигадкою козацького літописця. Бо тяжко хворому гетьману було вже не до земних турбот. Гетьман помирав. Це зрозумів і він сам, і ті, хто його оточували.

За п'ять днів до кончини гетьман склав заповіт, за яким великі суми грошей одписав Львівському братству (1,5 тисячі польських злотих «на науку і на цвиченья бакаляров учоних»), Київському братству, різним церквам і монастирям.

Петро Конашевич-Сагайдачний пішов з життя 10 квітня 1622 року. Ховали його на території Братського монастиря. Попрощатися з колишнім гетьманом прийшло дуже багато людей. Змінюючи один одного, 20 учнів Київського колегіуму читали панегірик, складений для цього випадку К. Саковичем. Звучали слова, що прославляли визначного козацького організатора і полководця, далекоглядного

політика і щедрого мецената. Зокрема, «спудей» Матвій Кізимович подякував гетьману за безкорисливе пожертвування нажитого багатства на громадське добро. Він нагадав присутнім про підтримку, яку виявив Сагайдачний Київському братству, коли записався до нього разом з усім Військом Запорозьким:

Таж краще голови покласти за отчизну,
Ніж лютим ворогам дістаться в даровизну,
Бо хто за рідний край не хоче помирать,
Із рідним краєм той сам мусить погибать.
Тож Сагайдачний наш волів прийняти рани,
Ніж християнський люд віддати від посани.
Від рани смертної дочасно він сконав,
Та славу мужністю навик завоював...
Як Нестор та Ахілл — у Греції герої,
Як Гектор сміливий прославився у Трої,
В Афінах склалася Периклова хвала,
У Фемістоклові гриміли скрізь діла,
Як мужність Курція у Римі всі хвалили
І переможного Помпея божествили,
Хай Сагайдачного ім'я повік-віків
Прославить наша Русь, як приклад для синів,
Щоб про діла його нащадки споминали
І гідним іменем в народах називали.¹

Але, як зазначав український історик В. Антонович, місце могили марно шукатиме нині поціновувач старожитностей чи краєзнавець. Під час перебудови церкви на початку XVIII століття вона опинилася під будівлею нової стіни храму і зникла з очей нащадків.

Далекий відгомін тих часів, коли над крутими морськими хвилями й неозорими просторами українських степів із уст козаків однаково голосно лунало ім'я Сагайдачного, відбився в пісні «Ой на горі да женці жнуть». Немає в ній розповіді про криваві січі, в яких брав участь козацький гетьман, немає оспівування його легендарної хоробрості. Камертон народної пам'яті доніс слабкий, важко вловимий спомин про носія колись грізного імені.

Ось рядки цієї відомої пісні:

Ой на горі да женці жнуть,
А попід горою,

Попід зеленою
Козаки йдуть.
Попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде запорозьке
Хорошенько!
Посередині пан хорунжий.
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильний-дужий!
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку,
Необачний!
«Гей, вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Одай мою люльку,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться,
А тютюн да люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, хто в лісі, озовися!
Да викрешем огню,
Да потягнем люльки,
Не журися!»

Треба зазначити, що серед істориків немає єдиної думки з приводу того, про яких Сагайдачного і Дорошенка йдеться у цій пісні. На думку одних — про Петра Конашевича-Сагайдачного та його полковника Михайла Дорошенка. Інші ж гадають, що мова мовиться про гетьмана Петра Дорошенка і кошового отамана Григорія Сагайдачного — історичних діячів другої половини XVII століття.

Осібну позицію в дискусії, яка точилася тоді між дослідниками з цього питання, зайняв Михайло Грушевський. Він виходив з того, що в пісні «Ой на горі да женці жнуть» справді виступає ім'я Петра Сагайдачного. Проте, вважав він, це лише «голе» ім'я, вирване з реальних історичних обставин й накладене на образ типового запорозця.

На думку історика П. Саса, пісня відповідає історичним реаліям другої половини XVII століття. Саме в цей період серед козаків піднялися постаті Петра Дорошенка та Григорія Сагайдачного, діяльність яких дала поживу для складання цієї пісні. Разом з тим, у процесі уреаальнення цьо-

¹ Переклад М. Рильського.

го пісенного твору використані окремі мотиви, які народна пам'ять фрагментарно зберегла від часів Петра Конашевича-Сагайдачного. Дослідник також зазначає, що у варіанті, котрий побутує і нині, справді відбувся усереднений відбір типових рис запорожця, який над усе ставив козацьку вольницю.

Образ же самого гетьмана історично відображений у народній пісні «Ой Хотине, гроде давній», у якій йдеться про «Сагайдачного гетьмана».

З масштабом історичної постаті Сагайдачного не міг зрівнятися жоден з його попередників, не кажучи вже про пізніших козацьких провідників аж до Богдана Хмельницького. Справді, мав рацію К. Сакович, коли писав, що «слава козацького гетьмана може позмагатися з вічністю...»

«...його слава та ім'я лунають по світу»

Богдан-Зиновій Михайлович Хмельницький
(1595—1657)

Видатний український політик, полководець і дипломат, очільник національно-визвольної боротьби 1648—1657 років, творець держави та її перший гетьман. Створив армію, формував державні інституції, зміцнював гетьманську владу. Він сформулював державну ідею, що передбачала створення незалежної соборної Української держави в етнічних межах проживання українського народу. Проводячи виважену соціально-економічну політику, запобіг спалаху громадянської війни. Водночас запровадив новий адміністративно-територіальний устрій, реформував Січ, зміцнив державні інституції, вдосконалював функціонування органів влади, вів дипломатичну боротьбу за міжнародне визнання молоді держави. Враховуючи вразливість її геополітичного становища, намагався зіграти на суперечностях між Річчю Посполитою, Московією й Портою (обіцяючи прийняти протекцію відповідно царя і султана), включити у сферу впливу українських інтересів Молдову і Валахію. Після укладання українсько-московського союзу 1654 року рішуче протидіяв намірам Москви обмежити суверенітет козацької України.

Незаперечною заслугою гетьмана Б. Хмельницького було те, що все українство, незважаючи на станові інтереси, виступило єдиною як ніколи силою в боротьбі за національне визволення. Діяльність цієї непересічної постаті української історії не тільки визначила долю самої України, а й відчутно вплинула на європейське політичне життя.

Жодний з історичних діячів нашого народу не може зрівнятися з Богданом Хмельницьким за кількістю створених праць про нього. Важко навіть перелічити види наукових розвідок і творів художньої літератури й мистецтва, в яких описується, досліджується, змальовується, згадується постать Богдана Хмельницького. Наукові монографії, статті, розвід-

ки і документальні публікації, записки, мемуари і спогади... Народ у своїй творчості — історичних піснях, думах, легендах, переказах, прикладному мистецтві — приділяє особливу увагу славетному козацькому гетьманові. Про нього написано романи, повісті, оповідання, поеми, драми, створено кінострічки, картини і скульптури. Коли б хто-небудь спробував зробити карту місць, де виникали всі ці наукові, літературні та мистецькі твори про Богдана Хмельницького, то довелось б включити до неї багато країн світу.

Як це не дивно, але Богданові Хмельницькому не дуже таланило в українській історіографії (більше щастило в закордонній, наприклад польській). Фігура, без сумніву, дуже складна — бо він і визволитель з-під Польщі, і той, що віддав Україну Росії, і обраний народом демократичний вождь, і представник авторитарної, деколи дуже жорстокої влади, і захисник народу та одночасно згубця, який розплачувався ясиром за татарську допомогу, носій паралельно республіканських і монархічних принципів і т. д., і т. п.

Історія підняла на своїх хвилях українського гетьмана тому, що він втілює історичні сподівання свого народу на власне державне життя. Богдан Хмельницький належав до тих типових постатей доби, що дала світові в різних країнах видатних діячів політики, науки, культури, наділених найрізноманітнішими талантами. Люди великих пристрастей і могутнього інтелекту, вони піднялися до найвищих щаблів тодішньої освіченості і виявляли себе водночас в кількох галузях і сферах людської діяльності. Це і Ян Гус, і Томас Мюнцер, і Олівер Кромвель, і, безперечно, Богдан Хмельницький.

В Україні така людина виявляла себе передусім у національно-визвольній боротьбі. Ця боротьба в XVI—XVII століттях набула значення найважливішої проблеми, від вирішення якої залежала доля усього народу. Бо постало питання: бути чи не бути українському народові? Турецько-татарські загарбники загрожували йому фізичним винищенням. Панування шляхетської Польщі загрожувало знищенням духовним. Захоплена жадобою наживи, польська шляхта прагнула привласнити величезні простори української землі та закріпити її людей. У колонізації України, окатоличенні українців бачила вона свій шлях до цього. Тому католицька церква й особисто Папа іменем Христа благословляли будь-які бузувірства і розправи над

непокірними «хлопами-схизматами». Злочини шляхти проти українського народу, як свідчила «Історія Русів», були страшними. Чинили різні грабівництва, «перед очима батьків спалювали людей на жару і варили в казанах, а потім і матерів віддавали на муки і смерть». До того ж усе це поєднувалося з образою національної гідності і віри.

Таким було життя в Україні. І не міг народ весь час терпіти наруги, піднімався на боротьбу. В Україні постійно вибухали повстання, які переростали у національно-визвольні війни. Провідником цієї боротьби з кінця XVI та в першій половині XVII століття було козацтво.

І тому стає зрозумілим, чому саме на Богданові, немов у фокусі, зійшлися прагнення, зусилля, інтереси всього українського суспільства XVII століття. Одночасно він сам був породженням цієї доби. Епоха виховала його саме таким, яким він став.

Досі документально не встановлено, де саме народився Богдан Хмельницький. Існує кілька припущень. Але відомо, де минув перший період його життя, ми знаємо, в яких умовах формувалася його непересічна індивідуальність.

Народився майбутній гетьман 27 грудня 1595 року в родині православного шляхтича Михайла Хмельницького. 27 грудня — це день святого Теодора Начертаного, і хлопчики, народжені у цей день, одержували ім'я Богдан (народна форма імені Теодор). Ймовірно, місцем народження був Суботів.

На жаль, до нас дійшло обмаль відомостей про батька Богдана — дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького. Й досі не поталанило з'ясувати, з якого населеного пункту — Хмельника, Хмелева, Хмеліва, Хмельного, Хмелівки — походив його рід. Відомо, що батько мав добру на той час освіту, деякий час перебував при дворі польного гетьмана Станіслава Жолкевського. Тут на нього звернув увагу власник міста Олесько Іван Данилович, який і запросив М. Хмельницького до себе на службу. Але потім батько майбутнього гетьмана був змушений покинути обласшовані землі через покарання судом на «баніцію» чи «інфамію» (покарання за якесь свавільство, борги, відмову коритись судовим ухвалам, яке полягало в обмеженні громадянських прав та вигнанні за межі королівства). Так Михайло Хмельницький, рятуючись від покарання, опинився на Чигиринщині.

Михайло Хмельницький прибув у Чигирин як представник польського магната Івана Даниловича, який допоміг йому втекти в українські степи. Він займався осадництвом, тобто заснував нові поселення в районі Чигирина. Серед заселенців було немало й козаків — колишніх повстанців, з якими в нього склалися добрі стосунки. В самому Чигирині мешкало немало козаків-реєстровців, які несли сторожову службу від набігів татар. Не ухилився від цієї служби й Михайло Хмельницький. Певне, його старанність у виконанні своїх обов'язків, добропорядність і доброзичливість до людей і сприяли тому, що скоро він дослужився до підстарости і став Чигиринським сотником.

І хоча Михайло був шляхтичем, він, незважаючи на станові перешкоди, одружився з козачкою. І це в подальшому визначило непевний шляхетський статус їхнього сина Богдана (який неодноразово при нагоді підкреслював своє шляхетське походження, але при цьому не забував і про свою козацьку кров).

Кілька слів про шляхетство Б. Хмельницького. Беззаперечно, що він отримав польське шляхетство спадково, воно, можливо, перейшло до нього від предків, зокрема від батька Михайла. Якщо погодитися з думкою, що чигиринський підстароста Михайло Хмелевський, який 1627 року перебував у турецькій неволі (згідно з прогестацією руського воеводи Івана Даниловича, вписаного до буської гродської книги) та Михайло Хмельницький, осадчий, козацький сотник з Чигирина й чигиринський підстароста — це одна і та ж особа, то шляхетство Михайла, а відтак його сина Богдана не підлягає сумніву. Адже підстаростою міг бути лише шляхтич і, крім того, багатий шляхтич (полоненого Михайла Хмельницького оцінили в дуже велику суму — 500 червоних золотих викупу, або мали обміняти на знатного турка Абдрахмана, що на становищі полоненого перебував у замку І. Даниловича в Олеську).

Місто Чигирин стояло на торговельному шляху з Києва до Криму. І саме цим шляхом татари найчастіше пробиралися в Україну. Цим же шляхом відвідували Україну й запорожці. Адже Чигирин стояв неподалік від Запорозької Січі. І не могли не бути тут у ті часи і Григорій Лобода, і Федір Полоус, і Тихон Байбуза, і Петро Сагайдачний, а значить, і не поспілкуватися з такою відомою і поважною людиною, як чигиринський підстароста й ко-

зацький сотник Михайло Хмельницький. Це, незаперечно, сприяло тому, що від самісінького дитинства Богдана захопили козацькі походи і мрія про Запорозьку Січ. Уже змалку він набирався козацького духу, ріс в обоженні козацького лицарства. Маленький Богдан зростав серед дітей козаків та селян, добре знав живу українську мову, народні пісні, думи, приказки, легенди (не випадково навіть його офіційні виступи, привітання, листи були пересипані фольклорними вкрапленнями).

Літописи повідомляють про холеричний темперамент Богдана Михайловича. Ймовірно, він успадкував його від матері. В дитинстві Богдан був запальним, непокірним, гордим і водночас уразливим хлопчиком. Від батька ж він перейняв рідкісний дар холодного розуму, здатність за будь-яких обставин тверезо зважувати ситуацію й знаходити найоптимальніші рішення. Все це блискуче виявилось згодом, коли він став гетьманом.

Помітивши в сина великі здібності до навчання, Михайло Хмельницький вирішив дати йому освіту. Достеменно невідомо, в якій українській школі навчався Богдан. Деякі вчені вказували, що майбутній гетьман вступив до Київської братської школи. Але цей факт виглядає дуже сумнівно, бо в 1617 році, коли і відкрилася Київська братська школа, Богдану було вже 22 роки. Але ж аналіз написаних Хмельницьким листів та універсалів указує на почерк, характерний саме для Київської школи. Можна вважати, що хлопець навчався в якомусь із навчальних закладів Києва з його багатими традиціями красного письменства. На думку Б. Замлинського, Богдан спочатку навчався вдома, а згодом в одній із приходських шкіл у Києві. Справді, першим учителем сина міг бути сам батько або ж котрийсь із православних священників Чигирина. Десь у 1605—1607 роках Богдан, очевидно, продовжив навчання, найімовірніше, у школі при якомусь із київських монастирів, де опанував літературну українську мову, здобув відомості з історичного минулого українських (руських) земель, довідався про гоніння православної віри з боку католицької та уніатської церков, польських та ополячених українських панів.

Тим часом Михайло Хмельницький, виконуючи різноманітні доручення Івана Даниловича, виявив себе здібним організатором й адміністратором. Його авторитет серед

мешканців Чигирин та навколишніх містечок і сіл помітно зріс. Поліпшилося й матеріальне становище сім'ї (за повідомленням анонімного автора кінця XVII століття, Михайло, перебуваючи на службі в корсунсько-чигиринського старости, «не забував» і про себе). Його ділові якості та вміння доходити згоди з козаками не залишилися поза увагою Даниловича, і Хмельницький незабаром стає чигиринським підстаростою. Це була на той час висока посада, особа, що обіймала її, була фактичним управителем старостинського замку й усього староства, бо сам староста (як правило, магнат або заможний шляхтич) рідко коли постійно мешкав у своїй державній резиденції. За відсутності старости підстароста чинив також суд, командував військовим загоном. Значні прибутки, забезпечувані новою посадою, дали Хмельницькому змогу кількома роками пізніше заснувати на суботівських землях слободу — Новосельці.

Задоволений шкільними успіхами сина чигиринський підстароста вирішив навчити Богдана польської й латинської мов, без знання яких у Речі Посполитій годі було й сподіватися на успішну кар'єру. Для цього батько обрав єзуїтську колегію, засновану 1608 року у Львові Станіславом Жолкевським (можливо, з цього питання він порадився із самим польним гетьманом). Богдан навчався в цій колегії десь із 1609 по 1615 рік, успішно пройшовши класи граматики, поезики та риторики, опанувавши польську й латинську мови. У колегії він здобув знання інших наук, пізнав усі тонкощі католицизму, що в майбутньому не раз ставало йому в пригоді.

Саме тоді у Львівській братській школі навчався й майбутній Київський митрополит, визначний церковний та культурний діяч Петро Могила. І, очевидно ж, Хмельницький та Могила не могли не знати один одного. Про це свідчить, зокрема, їхнє пізніше тепле ставлення один до одного.

Що характерно, єзуїти не спромоглися накинути юнакові відразу до православної віри, підкорити його душу та розум, повернути до католицизму, примусити зректися свого народу. Навпаки, можна припустити, що саме в стінах колегії він спочатку інтуїтивно, а потім і свідомо відчув і загострив у собі ворожість до єзуїтів. Ставши гетьманом, він, як відомо, домігся від польського уряду заборони діяльності єзуїтів на території Української держави.

Після закінчення навчання Богдан повернувся в Чигирин. Молодий, освічений, кмітливий у військових виправах юнак не міг бути осторонь подій, які гомоніли навколо. А події ці були справді історичними. Після придушення в 1596 році повстання Северина Наливайка народні маси та козацькі нетяги не втихомирились, а почали нові виступи, основою яких стало покозачення народних верств, відмова від виконання повинностей, торування стежок на Запорозжя. Це все відбивалося в душі юнака, зароджуючи зерно справедливості й жалю до свого уярмленого народу.

Не давала йому спокою і слава запорожців, які виступали на татар та турків, ходили походами по Чорному морю, повертаючись звітлія сповненими багатств та вдячністю людей, яких вони визволяли з неволі. І тому в час бурхливого становлення козацького стану молодий Богдан не без допомоги батька вступає до Чигиринської сотні. Коли це сталося? Михайло Хмельницький брав його із собою в небезпечний похід польського війська у Молдавію в 1620 році. З цього можна зробити висновок, що на той час Богдан уже мав чималий воєнний досвід, бо ж розсудливий підстароста ні в якому разі не наважився б ризикувати життям «необстріляного» сина. Отже, вихованець єзуїтської колегії потрапив на козацьку службу незабаром після повернення зі Львова, приблизно в 1617—1618 роках, і з цього часу назавжди поєднав свою долю з козацтвом. У цей період славним його проводирем був Петро Конашевич-Сагайдачний. Не раз бував він у Чигирині, знав і поважав Михайла Хмельницького, відзначав його освіченого, ставного сина. І, може, тому, коли в 1618 році Сагайдачному на прохання польського короля Сигізмунда III довелося йти на Москву, то взяв він з собою і Богдана. Є згадки, що Богдан виявив себе в цьому поході сміливим і вправним воїном. Він у скрутну хвилину навіть урятував королевича Владислава. З того часу і запам'ятав королевич козацького сина і приязно ставився до нього аж до своєї смерті.

Цілком слушно писав з цього приводу відомий український історик і фольклорист Михайло Максимович: «Зоря Хмельницького зійшла на Чорному морі, у той час, як на Хотинському полі западала зоря старого Сагайдачного. Життя цього достопамятного гетьмана, який, слугачи з славою Польській Короні і всій Речі Посполитій, зробив для блага України все, що тільки міг він зробити

тоді, не підіймаючи зброї на поляків, — те життя служило прикладом для Богдана Хмельницького; його шляхом проходив він поприще своє до гетьманства, мужньо і довготерпляче, як хоробрий воїн і чесний громадянин республіки Польської, як добрий і надійний син своєї козацької матері, України. Але йому суджено було пройти ще своїм шляхом — поприще гетьманського життя і безприкладно звершити ту справу, на яку безуспішно поривалися інші українці впродовж піввіку».

Після повернення в Україну Богдан служив у кінній сотні свого батька і разом з ним у 1620 році взяв участь у битві під Цецорою проти турецьких військ. У цій битві героїчною смертю поліг Михайло Хмельницький, а його син потрапив у турецький полон.

Доля закинула Богдана до Константинополя, де, за повідомленням турецького літописця Наїма Челебі, він перебував у неволі в одного із старшин султанського флоту (цей старшина проживав у кварталі Касим-паші). Як згадував потім Богдан, він «терпів два роки суворого ув'язнення». Є підстави твердити, що протягом цього часу він опанував основи турецької мови, знання якої пізніше не раз ставало йому в пригоді. Поза всяким сумнівом, суворі випробування загартували волю молодого козака, навчили володіти собою, мужньо зносити удари долі. Яким чином йому поталанило вирватися на волю, сказати напевне не можна. За одними даними, він був викуплений матір'ю, за іншими — козаки обміняли Богдана на турецьких бранців. Є також думка, що він утік із турецького полону.

Повернувшись до рідної домівки, Богдан, вочевидь, у першу чергу зайнявся господарством. Тим часом його овдовіла мати познайомилась із дрібним білоруським шляхтичем Потрекеївського повіту Василем Ставецьким, незабаром вийшла за нього заміж і покинула Суботів. Через деякий час у неї народився син, якого назвали Григорієм. Ставши дорослим, він з невідомих причин узяв собі прізвище не батька, а Хмельницьких.

Богдан же поновив свою службу як реєстровий козак Чигиринського полку, хоча він, будучи сином загиблого в бою чигиринського підстарости, мав можливість обійняти якусь із посад в адміністрації Чигиринського староства. Знову ставши козаком, Богдан не міг не відчувати наростання невдоволення козацьких мас політикою правлячих

кіл Речі Посполитої, намагання магнатів і шляхти звести нанівець козацькі права та вільності. Не міг він також не помітити зростання самоусвідомлення козацтвом своїх сил, своєї ролі в житті Польщі.

Одружився він пізно — десь у 30-річному віці. Причин такого тривалого парубкування ми не знаємо. Це тим паче викликає подив, оскільки відомо, що Богдан ніколи не був байдужим до жіночої вроди, скоріше навпаки. А може, він до того одружувався та поривав шлюб, але документи про цей факт не збереглися. Гадати не будемо. З історичних джерел достеменно відомо лише про його подружнє життя з Ганною Сомківною, яка походила з родини заможного переяславського козака. Вони побралися, ймовірно, близько 1625 року.

Разом з тим про ці часи життя Богдана ми знаємо дуже мало. Хоча ще за життя Хмельницького почали виходити різноманітні праці, які з тих чи інших позицій висвітлювали діяльність цієї видатної історичної особи. Відтоді минуло понад три століття, упродовж яких історики різних держав активно працювали для всебічного висвітлення титанічної постаті великого Богдана. Однак більшість учених переважно звертала свою пильну увагу на зображення українського гетьмана як державного, політичного та військового діяча. При цьому з поля зору дослідників випало багато «деталей», що складають повноцінний образ людини. Якими були характер та зовнішність Хмельницького, чи мав він якісь захоплення та як поводив себе в повсякденному житті, який одяг носив, яким напоєм і стравам віддавав перевагу, чи потрапляв він у «цікаві історії» — ці питання і до сьогодні залишаються мало вивченими, а отже, такими, що хвилюють усіх, кому небайдуже минуле нашої країни. Отож спробуємо висвітлити окремі аспекти, що характеризують Богдана Хмельницького саме як людину.

Зважаючи на те, що до сьогодні збереглося понад півсотні портретів Хмельницького, інколи важко зрозуміти, якою ж насправді була зовнішність гетьмана. Однак можна стверджувати, що найточніше її відтворив на своїй гравюрі гданський майстер Гондіус, адже створив він її за життя Богдана Хмельницького. Таким чином, можемо уявити собі зовнішній вигляд нашого видатного співвітчизника. Тонкі брови на втомленому обличчі підкреслюють

відкритий і водночас владний погляд темних очей. Високе чоло, трохи задовгий ніс, закручені донизу вуса, міцно стулені тонкі губи, неважке, але круто зрізане підборіддя. До цього можна додати свідчення сучасників, які відзначали, що Хмельницький був вище середнього зросту, мав міцну будову тіла — був «широкий у кістках».

Поведінка гетьмана засвідчувала, як ми вже відмічали, холеричний темперамент, який досить часто виявлявся в рисах його характеру, так чи інакше впливав на його вчинки та дії. Ті, кому пощастило спілкуватися з ним, звертали увагу на тонкий розум, ерудицію, вміння передбачати розвиток подій, сталеву волю гетьмана. Сучасні історики зазначають, що Богданова різкість у судженнях і запальність у розмові поєднувалися з м'якістю і привітністю, дотепність — із мовчазністю, простота і щирість — з лукавством і мстивістю, доброта — з суворою вимогливістю і навіть жорстокістю. В його характері дивовижно сплелися водино відчайдушна сміливість і холоднокровна обачність, принциповість, що межувала з упертістю, й готовність до компромісу. Можна сказати, що це була цільна, але водночас суперечлива натура.

Про темпераментний, але разом з тим і поступливий характер гетьмана свідчить такий факт. Коли в серпні 1648 року до нього прибули польські послы, то спочатку він погрожував їм смертною карою за те, що вони перед тим писали до нього «неучтиві» листи. Однак уже наступного дня він вибачився за свої дії і спокійно розпочав переговори. Холеричність Богдана також засвідчували російські послы Ф. Бутурлін і В. Михайлов. У 1657 році вони повідомляли царю, що гетьман дуже невдоволений міжнародною політикою Росії: «А гетьман Богдан Хмельницький як шалений, який з розуму зійшов, заволав і мовив: "...уже діти, про те не печальтеся! Я то відаю по тому учинити — треба відступитися від руки царської величності!" І запалився так, як не годиться православним християнам поступати».

Джерела засвідчують, що в жовтні 1653 року у Чигирині Хмельницький власноручно «вийняв шаблю і порубав черкаського полковника Єська» за неповагу, виявлену до гетьмана. Цікаво, що відразу після прикрого випадку «гетьман до козаків поклонився тричі до землі і велів їм дати бочку меду». Отже, як бачимо, жорсто-

кість (хоча і необхідна) межувала у даному разі з деякою м'якістю характеру володаря України.

Сильний і вольовий характер гетьмана проявлявся у багатьох життєвих ситуаціях. Коли в червні 1657 року до Чигирини приїхали послы від Шведського королівства, то вже тяжко хворий Б. Хмельницький, як свідчить сам посол, «незважаючи на свою слабкість, велів перенести себе туди (до кімнати переговорів), щоб мати зі мною (шведським послом) розмову». Далі представник Швеції дивувався тому, що Хмельницький у такому важкому стані «привітав мене дуже люб'язно і випив бокал за здоров'я Вашої Королівської Милості (Карла X Густава. — *Авт.*)».

Невибагливість у побуті та скромність в етикеті Б. Хмельницького підкреслювали багато сучасників, зокрема венеціанський посол Альберто Віміна, який зустрічався з гетьманом у 1650 та 1656 роках. Підсумовуючи свої враження від зустрічей, він писав: «Усім, хто входить до його (Хмельницького. — *Авт.*) кімнати, він тисне руку і всіх запрошує сідати, коли вони козаки. У цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни позбавлені всяких прикрас, за винятком місць для сидіння. У кімнаті знаходяться тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками... Дамаський килим простягається перед невеликим ліжком гетьмана, в головах його висить лук і шабля, єдина зброя, яку він звичайно носить... Гетьман передбачливо прикрасив так своє житло, щоб пам'ятати про своє становище і не впасти в надмірну гордість. Може, в цьому він наслідує Агафокла, який, будши сином гончаря і досягши царської влади, звелів зробити собі стіл і поставець з глиняним посудом».

У повсякденному житті гетьман був дуже скромною людиною. Він носив простий козацький одяг і лише під час урочистостей чи дипломатичних прийомів одягав коштовне вбрання. Гетьманський палац у Чигирині не відзначався якоюсь особливою пишністю. Хмельницький вживав ту саму їжу, що й інші козаки, не відмовлявся від міцних напоїв. Його захопленням були голуби, у різновидах яких він розбирався досконало. Після смачного обіду чи вечері гетьман курих турецьку люльку, міг заграги на бандурі. Як більшість людей того часу, Хмельницький не мислив свого життя поза Богом. «Усе на світі, і добре і лихе, діється з волі Божої», — говорив гетьман.

Важливе місце у житті Богдана Хмельницького посідала сім'я.

Як відомо, він одружувався тричі. Дослідники вважають, що у гетьмана було троє синів і чотири доньки. Можливо, однак, що доньок було більше; у документах згадуються лише малолітні доньки, а на 1651 рік вже принаймні дві (якщо не три) доньки були заміжні.

Діти, про яких було згадано, усі були від першої дружини — Ганни (може, Гафії) Сомківни, сестри майбутнього наказного гетьмана Якіма. Померла Ганна десь у 1645—1647 роках. Друга дружина — Мотрона (інколи називають її Оленою, але це неправильно; Олена — метафорична аналогія до троянської Олени, викрадення якої викликало десятирічну війну), колишня Чаплинська.

Навесні 1644 року в околицях Чигирини невідомо звідкіля з'явилась молода і вельми вродлива жінка, якій волею долі випало посісти визначне місце в історії як України, так і Польщі. Власне саме польські історики вперше назвали її «кресовою», або «степовою», «Геленою Прекрасною», натякаючи тим самим не стільки на її вродливість, скільки на спорідненість долі українки з долею античної героїні епосу Гомера. Адже відповідно до жанрових особливостей романтичного сприйняття історії головну причину багатолітньої українсько-польської війни середини XVII століття вони побачили саме в суперництві козацького сотника Богдана Хмельницького та польського посадовця, чигиринського підстарости Данієля Чаплинського за любов степової красуні, порівнюючи тим самим їх із спартанським царем Менелаєм і сином троянського царя Парісом, головними винуватцями Троянської війни. Так хто ж вона, ця степова красуня, котрій історики-романтики приписували таку виняткову роль в історії Центрально-Східної Європи, і як надалі склалася її доля?

Звідкіля була родом пані Мотрона (а саме так звали нашу героїню), хто були її батьки і з якою метою вона перебралася до неспокійного Чигиринського краю — через відсутність достовірних відомостей, вочевидь, нам так уже і не пощастить відповісти на ці запитання. Збереглися лише вказівки, які дають змогу стверджувати, що, швидше за все, вона народилася в збідній шляхетській родині. Ще достовірнішим є той факт, що з другої половини 1640-х років

Мотрона поселилась на хуторі Богдана Хмельницького в Суботові, де допомагала дружині козацького сотника Ганні Сомківній доглядати за господарством і виховувати дітей.

Невдовзі Ганна померла, залишивши на руках удівця шестеро неповнолітніх дітей. За власним визнанням Хмельницького, в цей час він опинився «в сирітстві й важкій біді». Вочевидь, саме тоді молода вродлива шляхтянка не лише допомогла йому впоратися з господарством і вихованням дітей, а й розрадила його душевну тугу.

Сучасні подія джерела говорять про надзвичайну вроду степової «Єлени Прекрасної». Проте заради справедливості не зайве буде нагадати, що в повному небезпеки житті на степовому кордоні, поруч з неспокійним Диким Полем, не так уже й багато було витончених панянок, аби було з ким порівнювати Мотрону. Можливо, саме через цей дефіцит наречених у Богдана, як претендента на серце шляхетної пані, з'явився серйозний суперник — також немолодий вдівець, литовський шляхтич Данієль Чаплинський, досвідчений воїн, чигиринський підстароста і довірена особа польського магната коронного хорунжого Олександра Конєцпольського.

Нині важко з упевненістю відповісти на питання, що найперше викликало заздрість Чаплинського — чи то молода і вродлива подруга козацького старшини, чи то його охайний і гарно впорядкований маєток у Суботові. Проте єдине, що не викликає сумнівів, так це те, що впливовий урядовець Речі Посполитої твердо вирішив, користуючись своєю владою і покровительством О. Конєцпольського, відібрати у Хмельницького як одне, так і друге.

Навесні 1647 року Данієль Чаплинський на чолі двірних військ коронного хорунжого напав на Суботів, вигнав звідтіля сім'ю чигиринського сотника, а «Прекрасну Єлену» чи то змусив силоміць, чи то переконав любовно вийти за нього заміж, змінивши при цьому своє віросповідання з православного на католицьке.

Даремно Богдан Хмельницький апелював з приводу такої несправедливості до королівської влади, прагнучи повернути собі майно, кохану жінку та, врешті-решт, задовольнити принижену гідність. Є також згадки про те, що козацький сотник відповідно до норм шляхетської етики викликав свого кривдника на чесний герць. Однак той і цього разу повівся вельми підступно і нешляхетно — вла-

штував засідку, до якої ледве не потрапив козацький старшина. Апелювання ж до сенаторського суду у Варшаві, крім глузування суддів з приводу нещасливого кохання козака, також нічого не принесло. Намагаючись знайти бодай якусь справедливість, Богдан звернувся до великого коронного гетьмана Миколи Потоцького, відомого в Речі Посполитій як людина лицарська і шляхетна. «Не знати, — писав Хмельницький у листі до Потоцького, — звідки взявся сей порушник мого спокійного життя, Чаплинський — литовський заволока, польський п'яниця, злодій і грабіжник український, підстароста чигиринський, котрий, господарюючи вісім літ на Чигиринщині й прикриваючись ім'ям свого начальника пана Конєцпольського, коронного хорунжого, знищив наклепами та доносами багатьох наших братів і привласнив їхні маєтки. Звичайно ж, тепер Чигиринщиною володіє не пан коронний хорунжий, а його слуга, брехун, зрадник і п'яниця Чаплинський».

Така надмірна активність чигиринського сотника не залишилась поза увагою місцевої адміністрації. На сотника впала тінь бунтівника. Так, О. Конєцпольський, який з підозрою ставився до Б. Хмельницького, говорив про нього як «людину з бунтівним духом і з розумом, схильним до всього лихого», та висловлював побоювання, щоб «Річ Посполита не зазнала від нього багато лиха, бо ніколи не було між козаками людини таких здібностей і розуму». Враховуючи це, Чаплинський вирішив розправитися з непокірним сотником. Першу спробу було зроблено наприкінці 1646 року, коли під час сутички з татарами в околицях Чигирини якийсь жовнір Дашевський, за словами самого Богдана, «заїхавши ззаду, навмисно рубонув мене шаблею по шиї, і тільки тому голова моя не злетіла, що я був у мишурці, яку він розтяв на ширину долоні, так що тільки два кільця затримали шаблю. Він виправдовувався: «Я, каже, думав, що це татарин». А я ж їхав із військом, поруч з панами. Хіба це не чиясь навмисна намова?»

Після цього невдалого замаху, який не міг не викликати обурення з боку кума Богдана — чигиринського полковника Станіслава Міхаля Кричевського та козаків полку, Чаплинський змушений був відкласти до сприятливішого часу реалізацію свого підступного задуму вбити Хмельницького й зосередитися поки що на цькуванні власника Суботова і на спробах відняти його маєтності. Незабаром

після згадуваного інциденту шляхтич Дольгерт, котрий нещодавно став чигиринським урядником, скористався з від'їзду Хмельницького до Миколи Потоцького й у рахунок поволовщини забрав коня сотника. Коня викупила за 12,5 злотих Богданова дружина. Та це було ще не найбільше лихо. За наказом Чаплинського його слуги люто побили малолітнього сина Хмельницьких, так що «хлопець ледве живий лишився». Нарешті, десь у березні-квітні 1647 року чигиринський підстароста організував напад на Суботів, під час якого, за словами Богдана Хмельницького, «голодний люд снопами розніс зібране протягом кількох років збіжжя, якого було на гумні 400 кіп. Висіяне на поля зерно все пропало, бо посіви витолочено худобою, кіньми, вівцями». Нарешті, привласнивши собі хутір, Чаплинський вигнав звідтіля сім'ю колишнього власника. Щоб якомога дошкульніше вразити гідність переможеного ворога, підстароста розпорядився виплатити йому, «немов старцеві», 150 флоринів, тоді як захоплена земля коштувала 1000 флоринів. На це розгніваний до краю Богдан, стиснувши зуби, зло кинув: «Якщо маю шаблю в руці, то не все забрав у мене Чаплинський, жие Бог і козацька ще не вмерла мати».

Знайшовши на деякий час притулок у знайомих у Чигирині, Хмельницький розпочав енергійну боротьбу за повернення Суботова. Звернення до коронного гетьмана Миколи Потоцького (покровителя О. Конєцпольського) також не дає позитивних результатів, і Богдан урешті вдається до радикальніших способів пошуку правди...

Але ж знову повернемося до загадкової «Єлени Прекрасної». Вдруге у гетьманській оселі Мотрона (тепер Чаплинська) з'явилась уже в розпалі козацької війни. І як саме було розв'язано справу оформлення її шлюбу з гетьманом Богданом з церковної точки зору, не дуже знаємо. Деякі історики вважають, що вперше Богдан обвінчався з Мотроною у липні 1648 року в Чигирині, а вдруге — у лютому 1649 року в Києві. Київський митрополит Сильвестр Косов, побоюючись за свою репутацію (живим ще був чоловік Мотрони Д. Чаплинський), відмовився надати дозвіл на формальне розірвання шлюбу і її повторне одруження з гетьманом. Б. Хмельницький звернувся до єрусалимського патріарха Паїсія, остаточно затвердив одруження, повторивши обряд шлюбу. Однак відчуті вповні щастя подружнього життя Богданові не випало — Україна була

охоплена полум'ям жорстокої війни. Та й саме одруження скінчилося трагічно — у критичні дні війни, коли гетьман з військами підійшов до Берестецького поля, з Чигирина донеслася звістка, котра остаточно могла зламати Богдана: його кохана «Прекрасна Єлена» зрадила його!

Різні джерела по-різному розкривають обставини цієї заплутаної справи. Так, польський мемуарист Станіслав Освенцім переповідав цю, за його словами, «смійшну історію» так, як він почув її з вуст Яна II Казимира під час вечери напередодні Берестецької битви. Король же втішався з того, що гетьманша закохалась в якогось годинникаря, котрий служив у Хмельницького управителем двору, «ключником». Таємний роман Мотрони з цим годинникарем начебто тривав уже досить довго, аж поки гетьман не виявив пропажі барилка з червоними золотими. Спочатку подумав на старшого сина Тимоша, що той, вирушаючи в похід на Литву, прихопив його з собою на нагальні військові потреби. Однак, отримавши від гетьманича запевнення щодо власної непричетності, віддав наказ про таємне розслідування цієї справи. У ході розслідування й випливла інформація не лише про причетність управителя до викрадення, а й про його адюльтер (подружню невірність) з пані гетьманшею. Розгніваний Богдан, довідавшись про цю брудну справу, звелів обох винуватців роздягти догола і, прив'язавши одне до одного, повісити. Так, принаймні, з неприхованою втіхою і гомеричним сміхом розповідав своїм наближеним король. Очевидно, що розповідь Яна II Казимира, насичена деталями стосовно способу покарання таємних коханців, була стилізована саме «для сміху» і наряд чи цілком відповідала реаліям.

Тогочасний високий литовський посадовець Альбрехт Радзивілл у своєму описі був значно стриманішим і менш емоційним. Крім того, згідно з його версією, пропажу золота виявив Тиміш Хмельницький. Він же і вислідив злодія, довідався про його аморальні зв'язки зі своєю мачухою, котру, за наказом батька, і повісив разом із ключником на одній шибениці.

Інформація ж, яка виходила з козацького табору, вказувала на те, що причиною страти Мотрони став перехоплений лист Данієля Чаплинського до своєї колишньої дружини, в якому містилась інструкція, як можна приховати викрадені у Хмеля скарби, а його самого отруїти. За

дорученням гетьмана справу дійсно розслідував Тиміш. І саме йому начебто вдалося знайти викрадене золото та викрити спільників гетьманші, після чого Мотрону, а також її матір і ще п'ятьох чоловік було страчено. Отже, за такої інформації, причина трагедії полягала не стільки у факті подружньої невірності Мотрони (якщо вона й була насправді), скільки у наявності розгалуженої шпигунської мережі в оточенні гетьмана, до якої якимось чином була залучена і гетьманша. Проте абсолютно очевидно, що особиста образа справила вплив на дії Богдана, однак не вона стала вирішальним фактором, що визначила подальший вибір Хмеля — підняти повстання проти польської шляхти. Деякі дослідники стверджують, що ще у 1645 році Б. Хмельницький із деякими старшинами (Федором Вишняком, Кіндратом Бурляєм, Іваном Ганжею, Філоном Джалиєм, Іваном Гирею, Яциною Лютеренком) готував повстання, котре почалося в 1648 році.

Третя дружина гетьмана — Ганна — сестра ніжинських полковників Івана та Василя Золотаренків, удова козацького полковника Пилипа (тому в народі її називали Пилипихою). Богдан вінчався з нею в Корсуні на початку серпня 1651 року. Померла вона 1667 року черницею жіночого монастиря.

Сучасники знали Богдана як турботливого батька, що пестив своїх дітей і гостро переживав їхні невдачі, переймався проблемами їхньої освіти та особистого життя. З трьох вищезгаданих синів історія реально знає двох — занадто ідеалізованого Тимоша (народився 1632 або 1635 року в Суботіві) і, переважно засудженого істориками, Юрія (1640—1642 року народження).

Тиміш, ідеалізований лицар багатьох українських істориків, насправді був людиною з дуже неврівноваженою психікою. Незважаючи на те, що Богдан дуже любив свого старшого сина і бачив у ньому свого наступника на гетьманській посаді, він виховував його в спартанському дусі. Очевидці відзначали, що, прагнучи наставити свого молодшого нащадка на «путь істини», старший Хмельницький «наказав прив'язати його до гармати і міцно бити, поки той не поклявся йому, що буде добрим, статечним, і тільки потім наказав відкувати його. Часто Хмельницький за шаблю хапався, так що [Тиміш] не хоче потрапляти йому на очі».

Те, що Богдан пов'язував зі старшим сином династичні проекти, не підлягає сумніву. Шлюб Тимоша з Розандою (Роксандою), дочкою молдавського господаря Василе Лупула, зорганізований під тиском збройної сили в Яссах 1652 року, доводить ці династичні плани цілком переконливо. Далекоглядна політична комбінація цього шлюбу полягала не лише у претендуванні Тимоша на молдавський трон, а й у спробі поєднання — шляхом посвоячення — з фактичним правителем Литви, великим литовським гетьманом Янушем Радвілою (Радивілом), що у 1645 році одружився зі старшою сестрою Розанди Оленою.

Між Тимошем і Розандою не існувало та й, власне, не могло існувати палкої пристрасті. Вперше український гетьман заявив молдавському господарю про свій намір одружити Тимоша з Розандою восени 1650 року. Однак вже призначений шлюб Тимоша і Розанди так і не відбувся: молдавський господар, котрий не дуже-то й прагнув виконувати свою обіцянку, відіслав Розанду до своєї старшої доньки, під захист литовського гетьмана Януша Радзивілла; згодом доньку було припроваджено до Стамбула, після чого Розанда два наступних роки життя провела у вже звичному для неї султанському палаці. Здобути волю їй поталанило лише в 1652 році, після чергового палацового перевороту. Ось тоді знову й виринула справа її одруження з Тимошем Хмельницьким.

Цікаво, що цього разу перейти дорогу гетьману виявив бажання польний гетьман і чернігівський воєвода Мартин Калиновський. Гетьман Калиновський заявляв про свої наміри будь-що не допустити одруження «хлопа» з молдавською княжною. Про свою готовність взяти участь у «романтичному поході», що проходив під гаслом «боронити прекрасну князівну і не допустити, аби вона, обминувши Потоцьких, Вишневецьких і Калиновських, потрапила в руки дикого, неотесаного козака», з юнацьким запалом заявила мало не вся шляхетська молодь Корони Польської та Великого князівства Литовського. Після страшного погрому козаків минулого року під Берестечком прилучитися до походу виявили бажання й чимало досвідчених воїнів. Якби ж вони знали, чим закінчиться цей похід...

Сиву голову невдахи-залицяльника до намету українського гетьмана принесли наткнуту на наконечник списа. Разом з Мартином Калиновським під Батогом безславно

закінчила своє життя й переважна більшість учасників цього «романтичного походу». Шлях до Молдавії перед Тимошем було відкрито.

Весілля домни Розанди та гетьманича Тимоша в Яссах відсвяткували наприкінці літа 1652 року. І хоча воно було обставлене з меншою пишністю, ніж урочистості з нагоди одруження домни Олени і князя Януша, все ж його розмах справив неабияке враження на сучасників. Назустріч гетьману Василе Лупул виїхав в оточенні найтитолованіших молдавських бояр і в супроводі восьми тисяч війська. При цьому сам господар, за словами очевидців, «їхав як монарх, велич якого не можна передати словами».

А у вересні Богдан організував урочисту зустріч молодят у Чигирині. Тут, у пишно прибраній резиденції гетьмана, у святкуванні цієї події, згідно з попередньою домовленістю, повинен був узяти участь і союзник Хмельницького — кримський хан Іслам-Гірей. Проте з невідомих причин кримський «цар» до Чигирини не прибув. Та якби лише одне це заважало домні Розанді насолоджуватися щастям подружнього життя...

Тогочасний найпопулярніший у Європі часопис «Gazette de France» у випуску від 15 листопада 1652 року інформував своїх читачів, що «відразу після весілля син генерала Хмельницького, Тиміш, двічі бив свою молоду дружину, дочку молдавського князя, дорікаючи їй за теплі стосунки з великим візиром, коли вона була заручницею в гаремі й з ласки візира сподівалася дістати волю». Якщо вірити чуткам, які поширювалися тоді в Україні й за її межами, розчарування Тимоша викликали також і весільні подарунки його тестя, про фантастичні багатства котрого в Європі склали цілі легенди. Та де ж ті хвалені східні щедроти Лупула? Невже оті дві тисячі талерів і стільки ж червоних золотих, вручених зятю?

Старий український гетьман, на відміну від свого хоч і хороброго, але недосвідченого в політичних справах сина, дивився на світ значно ширше і значно глибше. Згаданий вже французький часопис повідомляв, що «генерал» Хмельницький, «для якого одруження сина з донькою молдавського господаря дуже багато важило, різними способами намагався змусити Тимоша ліпше ставитись до своєї дружини».

Скупі на інформацію історичні джерела, на жаль, не дають нам змоги встановити напевне, чи зумів Богдан переконати свого сина лагідніше ставитися до домни Розанди. Достеменно ж можна говорити про те, що Розанда народила двох хлопчиків-близнюків, подальша доля яких невідома.

Та недовгим було подружнє життя. Тиміш трагічно загинув під Сучавою у вересні 1653 року. Його смерть тяжко позначилася на здоров'ї гетьмана Богдана і викликала тривалу депресію.

Після смерті свого чоловіка його вдова деякий час проживала у Суботові, згодом у Зіньківському Ключі на Полтавщині (маєтку, подарованому Б. Хмельницьким). У 1660 році Ю. Хмельницький (тодішній гетьман) видав свою братову за французького шляхтича Анрі де Боа, який, вступивши до Війська Запорозького, дістав прізвисьце Андрія Антоновського. Але подальша доля гетьманші також трагічна: за однією версією, вона загинула від руки вбивці, що прагнув заволодіти її скарбами, за іншою — вона була захоплена у полон польськими вояками і скарана на смерть як невістка ненависного їм українського гетьмана. Це сталося близько 1685 року...

Трагічною виявилась і доля сина Юрія, який хоч формально виступив продовжувачем гетьманської ідеї в клані Хмельницьких, мав, незважаючи на свою освіченість, мало об'єктивних даних для того, щоби бути видатним політичним чи військовим діячем. Далася взнаки фізична неповноцінність Юрія — він не міг одружуватися, мати дітей. Рід Хмельницьких по лінії Юрія не міг мати продовження.

Саме його Богдан незадовго до своєї смерті визнав за свого наступника на гетьманство. Тричі (1659—1662, 1677—1681, 1685 рр.) Юрій тримав у руках гетьманську булаву, зрештою, без особливого успіху. Якщо довіряти поширеним в історіографії відомостям, то 1685 року він загинув од турецьких рук за прояви нелюдської жорстокості.

Про третього сина нічого не відомо. Треба думати, він помер малолітнім.

У Богдана був ще й четвертий син, який не дожив до 1651 року. Дехто з істориків припускає, що звали його Остап. Він також помер неповнолітнім, дуже побитий посіпаками Чаплинського під час нападу на суботівський хутір у 1647 році.

Здається, менше було турбот із доньками. Найенергійнішою з-поміж них і не позбавленою політичних амбіцій була, мабуть, найстарша (або одна зі старших) — Олена. Вона вийшла заміж за полковника і наказного гетьмана Данила Виговського (брата майбутнього гетьмана Івана). Весілля відбулося в Чигирині у січні 1656 року. Вдруге Олена була повінчана в Суботові 1660 року з колишнім переяславським полковником, згодом генеральним писарем та гетьманом Павлом Тетерею. Олена і Данило Виговські мали двох синів — Юрія та Василя. Політичне честолюбство довело Олену до конфлікту з чоловіком та її ув'язнення. Після розлучення з П. Тетерею Олена стала черницею й у Вільнюсі перейшла в уніатство.

З другою донькою Богдана, Степанидою, 1650 року одружився білоруський (могильовський) полковник Іван Нечай. Про долю третьої доньки — Катерини відомо дуже мало; вона ходила за батьком під час хвороби, ймовірно, що серія династичних проєктів 1654 року була пов'язана з особою Катерини (але це могли бути й інші доньки). Тоді Богдан нібито сватав свою доньку за сина брата російської цариці Марії Милославської. У червні—жовтні 1654 року ширилися чутки, що Б. Хмельницький сватає дочку за Мігая, сина Ніколя Петрашку (і внука волоського господаря Мігая Хороброго), який міг претендувати на молдавський престол. Коли ця комбінація реалізована не була, гетьман висунув новий проєкт: віддати доньку за племінника трансільванського князя Дьєрдя (Юрія) II Ракоці. Але з династично-шлюбної лихоманки нічого не вийшло.

Одна з дочок Богдана (зі старших) була дружиною Лук'яна Мовчана. Їхній син Федір зробив блискучу військову кар'єру — в 1675—1678 роках був стародубським, прилуцьким полковником, командував іншими козацькими полками, мабуть, саме тому, що був онуком Богдана. Інша донька була дружиною корсунського сотника Близька. У 1649 році в Чигирині біля гетьмана був його зять Павло, очевидно, чоловік однієї з дочок Богдана, ім'я котрої невідоме. Про Павла говорили як про дорадника гетьмана.

Кілька слів скажемо і про ближніх та дальніх родичів Богдана. Більшість із них належала до старшинської верхівки, мала вагу у військово-цивільній адміністрації та

дипломатичній сфері. Брат Богдана Григорій був сосницьким полковником. Рідний брат його по матері — Григорій Ставецький (від другого чоловіка матері Богдана — Василя Ставецького, що був на польській королівській службі у Потрекеївському повіті), який узяв прізвище Хмельницький (1648 року воно вже було престижним), був у 1648—1649 роках козаком на російській службі в Білгороді. Там він одружився з українокою, вдовою Якушки Агапонова. Сестра Богдана, ім'я котрої невідоме, була дружиною Павла (прізвище невідоме), на якого 1649 року також вказували як на дорадника гетьмана.

Навіть якщо в документах і є якась помилка, ми все одно поступово починаємо усвідомлювати, що родина Б. Хмельницького була набагато численнішою, ніж вважалося досі, і війна, розпочата батьком Хмелем, у долі її членів стала неабияким чинником.

Як ми зазначали вище, особисте горе Богдана Хмельницького злилося з горем народу. «Так вони відносяться не тільки до мене, — говорив він однодумцям, — так ляхи відносяться до всього народу українського, який вважають бидлом і схизматиками... Чого ми тільки не терпіли! Вольності наші знищені, землі відібрані, більша частина вільних лицарів перетворена у холопів...»

Це був зойк народний. І коли Богдан Хмельницький кинув заклик: «З'єднаймося, браття, повстанемо за віру православну, відновимо волю народу нашого і будемо єдині...» — його підтримали. Коли про дії Хмельницького взнала шляхта й намагалась його захопити, він із сином Тимошем і ближніми козаками в грудні 1647 року подався на Запорожжя. І саме звідси, із споконвічної козацької праматері, почав організовувати повстання. Тут 19 квітня 1648 року козацька рада обрала його гетьманом, звідси він звернувся до всіх українців виступити на боротьбу за волю.

Іскра, запалена Хмелем на Січі, умить розповсюдилась по Україні й запалила полум'я Хмельниччини — Національно-визвольної війни українського народу.

Блискучі перші перемоги під Жовтими Водами (19 квітня — 6 травня 1648 року) і Корсунем (16 травня 1648 року), поширення повстання на лівобережні та правобережні райони України, нарешті розгром польсько-шляхетських військ під Пилявцями (вересень 1648 року) і визвольний похід на західноукраїнські землі навряд чи можна поясни-

ти лише полководницьким хистом Б. Хмельницького та його найближчих сподвижників. Йшлося про праведну справу всього народу, всіх його верств і прошарків. Багатотисячні маси рухала ідея визволення рідної землі від польського поневолення і створення власної державності.

Треба зазначити, що події 1648—1657 років — це не тріумфальний похід козацьких армій по території України. В подальшому Б. Хмельницький пережив невдачу під Зборовом (5—6 серпня 1649 року) і гіркоту подій під Берестечком (18—20 червня 1651 року), був свідком захоплення Києва литовськими військами і повернення під шляхетське ярмо частини українських земель. Одначе, будучи людиною великої сили волі і непохитного характеру, він протягом кількох років кровопролитної війни впевнено вів український народ до перемоги.

Заслуга Богдана Хмельницького, як зазначає академік В. Смолій, полягала в тому, що він, використовуючи історичний досвід повстань попередніх літ, зумів створити боєздатну, озброєну і навчену українську армію, спроможну протистояти відбірним військам Речі Посполитої. Загони Хмельницького, в яких у квітні 1648 року нараховувалося 4—5 тисяч чоловік, за рік зросли до 300 тисяч чоловік (звісно, слід враховувати, що по-справжньому боєздатного війська було десь 40—60 тисяч чоловік). Це була значна військова сила, яка майже не поступалася перед арміями інших європейських країн того часу (відомо, що у XVII столітті вони складали, як правило, 40—50 тисяч чоловік).

Але зібрати юрмища ненавчених і неозброєних людей означало не що інше, як свідомо приректи їх на неминучу смерть. Гетьман вивчив і вдало використав як багаторічний досвід запорожців, так і досвід армій інших країн, зокрема німецької піхоти. Ядро повстанських загонів складали козаки, які навчали селян стрільбі, стройовій справі, тактиці ведення бою. Павло Алеппський у своїх записках відзначає, що «ці воїни раніше були простими селянами без воєнного досвіду, але з часом навчились». Стрілецька майстерність окремих повстанців була разючою. А. Віміна, наприклад, згадує: «Мені доводилося бачити, як вони кулею гасили свічку, відсікали нагар так, немов це зроблено з допомогою щипців».

Основою полків залишалася піхота — найбоєздатніша і прославлена частина війська (пригадаймо, наприклад, її

дії під Хогином у 1621 році). Однак в роки Визвольної війни з ініціативи гетьмана була створена козацька кіннота, яка вже у 1649-му, 1651-му і наступні роки успішно змагалася з шляхетською кіннотою. У складі повстанської армії була також артилерія. Так, відомо, що уже в 1648 році лише в Чигирині нараховувалося 74 гармати різних калібрів — од невеличких до облогових. Очоловав козацьку артилерію генеральний обозний. Треба також наголосити, що до складу діючої армії входили підрозділи розвідки, фортифікаційної, прикордонної та сторожової служб. У козацькому війську існувала струнка система поділу на полки, сотні й десятки. У ході війни засвоювався попередній досвід і вироблялись нові елементи ведення бою з противником. Добре зарекомендувало себе спорудження так званого табору. Сучасники зазначали, наприклад, що у «козаків такий звичай на війні, що кожний, їдучи верхи, має запряжений малий віз із харчами, і в поході ці вози їдуть з двох боків, а посередині піше військо, і в разі необхідності ці вози служать їм за шанці; завдяки цим возам вони дуже сильні, і про них кажуть, що нема на світі війська, яке вміло б краще споруджувати шанці, ніж козаки». Зокрема, доцільність використання табору показали бої під Старокостянтиновом у липні 1648 року, Білою Церквою у 1651 році та ін.

З часом Б. Хмельницький відмовився від застарілих тактичних прийомів (наприклад, воєнних дій лише влітку) і використовував нові елементи при підготовці, а головне — при здійсненні своїх стратегічних задумів. Гетьман рішуче відмовився від оборонної тактики бою, яка широко застосовувалася в часи козацьких повстань 30-х років XVII століття. Перші ж бої довели, що найбільшу увагу треба приділяти розробці й реалізації наступальних операцій, а головний удар спрямовувати на знищення основних сил противника. Керівник Визвольної війни вважав недоцільним відводити значні сили на облогу фортець, а зосереджувався на розв'язанні головних завдань. Як показали події війни, ця тактика повністю виправдала себе. Згадаймо, скажімо, битву під Пилявцями чи бої під Зборовом, коли, не відволікаючись на другорядні справи, гетьман розгромив основні сили противника. Цікаво, що й надалі Б. Хмельницький продовжував дотримуватися цієї тактичної лінії.

Разом з тим Б. Хмельницький і його соратники широко використовували звичні їм уже партизанські методи боротьби. Відомо, що Максим Кривоніс, багато разів застосовуючи їх, досяг блискучих результатів у справі визволення українських земель і знищенні живої сили ворога.

Безумовно, вершиною полководницької майстерності гетьмана справедливо вважається битва під Батогом на березі Південного Бугу. У дводенній битві (22—23 травня 1652 року), виконуючи стратегічний задум гетьмана, українська армія, підтримана татарською кіннотою, вщент розгромила 30-тисячне військо противника. Сучасники мали всі підстави порівнювати цей бій з битвою карфагенянина Ганнібала й римських легіонів під Каннами у 216 році до н. е. Крім воєнних, не менш важливими були політичні наслідки подій під Батогом. По суті, тоді втратили своє значення умови Білоцерківського договору 1651 року і більша частина України знову була визволена від польського панування. Треба підкреслити ще один бік діяльності Хмельницького-полководця. Без особливого перебільшення можна стверджувати, що він зібрав блискучу когорту полководців-однорумців, які збагатили народне воєнне мистецтво. В першу чергу — це вже згадувані чигиринський полковник Федір Вишняк, кропивнянський полковник Філон Джалій, військовий обозний Іван Чернята. Уже в перші місяці Визвольної війни висунулась нова плеяда талановитих полководців — Максим Кривоніс, Данило Нечай, Мартин Небаба, Іван Богун, Іван Золотаренко та багато інших. Кожний із них зокрема збагатив практику ведення воєнних дій. Разом же вони складали чудову плеяду народних полководців, що військовим талантом переважали воєначальників Речі Посполитої.

На кінець 1648 року, внаслідок вирішальних перемог козацьких військ під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями, величезна територія України від Запорозької Січі на півдні до Стародуба і Новгород-Сіверського на півночі була звільнена від польського панування. Королівська адміністрація була ліквідована також на Правобережній Україні та в Галичині. В цих умовах на перше місце висунулося питання про створення нових органів влади. В той час це було важке і непросте завдання. Але саме життя підказало шляхи його розв'язання. В основу перетворень, що здійснювалися в Україні, було покладено традиції За-

порозької Січі. Вся територія звільнених українських земель розділялася на полки й сотні, які водночас ставали й адміністративними, і військовими одиницями. Формально вся повнота влади належала загальновійськовій раді. Але з часом, зі зміцненням влади козацької старшини, всі головні питання життя Війська Запорозького, як правило, почала розв'язувати більш вузька старшинська рада. До її компетенції входили військово-політичні питання, здійснення адміністративних перетворень, ведення господарських справ, зовнішньополітичні відносини.

В Україні поступово утворилася своєрідна ієрархія військово-адміністративної влади у складі генерального обозного, судді, осавула, писаря, бунчужного і хорунжого. На місцях прерогатива вирішення тих чи інших питань належала полковникам. Увінчувала цю піраміду посада гетьмана.

Варто підкреслити, що гетьман зосереджував у своїх руках необмежену владу. Про це збереглося немало свідчень. Альберто Віміна, наприклад, називає Хмельницького «справжнім государем». Усвідомлював своє особливе становище і сам гетьман. У 1649 році російським послам він говорив: «Повелінням Божим останньому серед людей мені велено над Військом Запорозьким і над Білою Руссю у війні сій начальником бути і над ляхами і над Литвою перемогу мати». Послам Речі Посполитої Киселю і Смяровському він прямо заявив у січні 1649 року, що є «єдиновластителем і самодержцем» Русі. Цікаво, що ці нові тенденції у функціонуванні державного апарату добре бачили і маси рядового козацтва: «Хмельницький ні зі старшиною, ні з черню ніде не радиться. Сам і управляє з Виговським».

Треба зазначити ще одну деталь, характерну для Хмельницького як політика. Гетьман добре орієнтувався в етнічній ситуації, яка існувала тоді в Україні, де жили представники різних народностей і віросповідань. Його політична лінія в цьому непростому питанні відрізнялася великим тактом і терпимістю. Так, щодо католиків, які прихильно ставилися до повстанців, не чинилось ніяких репресій. Відомо також, що у зверненні до польського селянства гетьман обіцяв «звільнити всіх від повинностей і робіт». У подальшому він заявляв, що «непристойна і тяжка справа, коли хто силує неохочих до своєї віри».

Отже, Богдан Хмельницький стояв біля джерел створення Української держави, якій були властиві свої етніч-

ні риси. Безумовно, гетьману слід було подолати значні труднощі, перш ніж він відійшов від традиційних поглядів «козацького автономізму» до ідеї створення незалежної власної держави. Реалізована у вигляді стрункої системи органів влади, господарських, фінансових, політичних і судових атрибутів, вона показала життєздатність і великі перспективи для свого розвитку.

На спільній платформі боротьби проти панування Речі Посполитої і національно-релігійного гноблення об'єдналися різні соціальні верстви — козацька старшина, українська шляхта, православне духовенство, міщани, селянство і рядове козацтво. Але це був соціально неоднорідний табір, усередині якого існували гострі суперечності, котрі часто-густо виливалися у прямі конфлікти. Заслуга Хмельницького полягала в тому, що за найскладніших внутрішньо- і зовнішньополітичних обставин він зумів підтримувати відносну стабільність і в інтересах загальнонародної справи не допустив розколу повстанської армії на протидіючі угруповання.

Існували також суперечності й усередині козацької старшини — панівного на той час стану. Частина представників гетьманської адміністрації, в першу чергу вихідці із шляхти (І. Виговський, П. Тетеря та ін.), прагнули до швидкого збагачення, придбання землі й залежних селян. Інша група обстоювала в цих питаннях радикальнішу позицію і не бажала допустити феодалізації козацької старшини, перетворення її у поміщиків та поновлення феодального землеволодіння у великих розмірах. Спираючись на збройну силу народу, М. Кривоніс, Д. Нечай та ряд інших полковників часто в розв'язанні соціальних питань ішли далі самого Хмельницького.

На різних етапах Визвольної війни гетьман проводив гнучку й диференційовану соціальну політику. У головному й визначальному питанні про землю він вважав, що необхідно зберегти дрібне церковне землеволодіння і не допустити відродження великих поміщицьких латифундій. Не випадково протягом 1648—1653 років канцелярія Б. Хмельницького видала всього 17 універсалів, що підтверджували право шляхти на маєтки, і лише чотири універсали, згідно з якими вона наділялась новими землями. Козацька старшина за цей час не одержала жодного з таких універсалів. Результативність боротьби козацьких мас була

такою, що навіть у перші післявоєнні роки представники гетьманської адміністрації не могли скористатися наданими їм царським урядом грамотами на земельні володіння. Переяславський полковник П. Тетеря просив чиновників Посольського приказу не розголошувати змісту цих грамот. «А толко де в войске про то сведают, — казав він, — что они писарь (І. Виговський. — *Авт.*) с товарищи упросили себе у царского величества такие великие маетности, и их де всех тотчас побьют, а учнут говорить: они де всем войском царскому величеству служили и за него государя помирали, а маетности выпросили себе одни они писарь с товарищи».

Не менш далекоглядну політику проводив гетьман щодо селянства і козаценого населення. Він добре розумів, що в умовах безперервних воєнних дій з відбірними арміями Речі Посполитої єдино правильним буде шлях союзу козацтва з селянством. Тому не випадковими, а добре продуманими були його слова, сказані польським послом під час переговорів у Переяславі в лютому 1649 року: «Выбью с лядской неволи народ весь русский... и поможет ми то чернь вся по Люблин и Краков, которой я не отступлюсь, бо то права рука наша». Практична діяльність гетьмана свідчила, що це були не лише загальні декларації і малозначні заяви.

Тисячі селян у роки війни припинили виконувати феодальні повинності і перейшли в козацький стан. «Усе, що живо, — зазначає «Літопис Самовидця», — поднялося в козацтво... Навет где в городах были и права Магдебургские, присяглые бурмистрове, и райцы свои уряди покидали, и бороды голили, и до того войска йшли».

Це не єдина згадка такого роду. Багато джерел засвідчують масове покозачення українських селян. Звісно, селянин, здобувши землю і волю, не хотів повертатися у кріпацтво, захищав своє право на свободу зі зброєю в руках. Так трапилося після укладення Зборовського договору 1649 року, згідно з яким передбачалося не лише скорочення козацького реєстру до 40 тисяч чоловік та поширення гетьманської влади на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств, а й повернення до своїх маєтків польської шляхти. Договір викликав хвилю обурення серед селянства і козацтва, у лютому 1650 року навіть спалахнуло збройне повстання на чолі з Худолієм на Запорозжі.

У цій ситуації Б. Хмельницький вніс у соціальну політику козацької адміністрації певні корективи.

З одного боку, він рішуче придушив виступи, що спалахнули, суворо попередив брацлавського полковника Д. Нечая й усунув ніжинського полковника П. Шумейка. З другого — документи не відзначають масових репресій, які б чинили гетьманські війська. Відомо також, що з листопада 1650 року гетьман вже не ставив за обов'язок селянам виконувати повинності на користь феодалів, які поверталися. Це дало можливість дещо згасити полум'я народних виступів.

Питання соціальної політики перебували в центрі уваги гетьмана й надалі. Особливо важкі випробування українському народові приніс 1651 рік. Селяни і козацька голота відмовилися визнавати умови Білоцерківського договору, який передбачав обмеження козацького реєстру до 20 тисяч чоловік і, по суті, відновлення польського панування на всій території України (крім Київського воєводства). Збройні повстання спалахнули у Корсунському, Чернігівському, Ніжинському і Прилуцькому полках. Неспокійно було в інших районах. У листопаді 1651 року путивльські воєводи повідомляли в Москву, що «у черкаських полковників..., у чернігівського, у ніжинського, у прилуцького і їх полків у черкас на гетьмана Богдана Хмельницького піднімаються нарікання». Через деякий час ті ж воєводи повідомляли, що один із купців «був, мовляв... у Києві і чув від черкас, від багатьох людей, що полковники, мовляв, і черкаси гетьманом Богданом Хмельницьким недоволені». Гетьман і цього разу виявив рішучість. Насамперед, спираючись на ухвалу Корсунської ради, він стратив кількох старшин — миргородського полковника М. Гладкого, прилуцького Семена, а також деяких сотників. Одночасно він неодноразово звертався до представників королівської адміністрації з пропозицією дещо відсунути час повернення до кріпосницьких порядків.

До кінця своїх днів гетьман залишався реалістом. Навіть після успішного закінчення війни він бачив, що різко розмежувати селянство і козацтво неможливо. Більше того, у листах і особистих бесідах з представниками гетьманської адміністрації вимагав: «И то усмотрите, чтоб напотом какое безправие посполству не деялося, боятися надобно». Це був тверезий погляд на ситуацію, яка склалася. Най-

менша спроба порушити існуючий порядок загрожувала новим загостренням соціальних суперечностей, а то й прямим збройним повстанням.

Ми звернули увагу на цей аспект питання тому, що цілком зрозуміло — без зваженої й гнучкої соціальної політики Богдану Хмельницькому навряд чи вдалося б створити національну державу. Визвольна війна — ця найвизначніша подія середини XVII століття — справила істотний вплив на всю систему міжнародних відносин. В одних країнах вона викликала зацікавленість, у других — настороженість, у третіх — злобу і відразу. В оточенні численних, далеко не дружніх держав гетьману необхідно було обрати єдино правильну лінію поведінки: одні держави нейтралізувати чи залучити на свій бік, інші силою зброї змусити дотримуватися його політичної лінії.

За цих дуже складних обставин гетьман показав себе видатним дипломатом. Захоплення можуть, наприклад, викликати його дії по залученню на свій бік Кримського ханства. Він навіть пішов на те, аби залишити заложником у Криму свого улюбленого сина. Однак гетьман не спокушався досягнутою угодою. Він знав її переваги, та разом з тим передбачав і ускладнення, які міг викликати союз із татарами. Та все ж тил повстанців був більш-менш забезпечений, крім того, в розпорядження Б. Хмельницького надана мобільна татарська кіннота.

Добре допомагало йому і знання суспільного ладу, придворних звичаїв та установ Оттоманської Порти. Великий дипломатичний такт гетьмана, його проникливість і знання міжнародної обстановки забезпечили протягом усієї війни нейтралітет Туреччини, що дало можливість зосередити головні зусилля на розв'язанні найважливішого завдання — визволення України від іноземного гніту і створення незалежної держави.

Дещо інакше склалися відносини Б. Хмельницького з молдавським господарем Лупулом. Адже зрада Лупула, який інтригами прагнув ускладнити відносини Польщі й України, викликала відверте невдоволення гетьмана. У вересні 1650 року козацьке військо здійснило стрімкий похід у Молдавію і змусило господаря капітулювати. Більше того, за два роки після другого походу Лупул погодився на шлюб своєї дочки Розанди із сином гетьмана Тимошем. Так було встановлено союз між Україною і Молдавією.

Звісно, цим далеко не обмежується коло країн, з якими Б. Хмельницький підтримував зв'язки. Спади і піднесення спостерігались у його стосунках із правителями Трансильванії та Валахії. Гетьман робив кроки, щоб ввести Україну, відому лише героїчними походами запорожців, у коло інших європейських держав. Наприклад, він прагнув налагодити зв'язки з Венеційською республікою, є також відомості про його дипломатичні контакти з Бранденбургом. Листа до Б. Хмельницького надіслав керівник англійської буржуазної революції Олівер Кромвель, який назвав гетьмана «генералісімусом війська і стародавньої грецької релігії та церкви, володарем усіх запорозьких козаків, страхом і винищувачем польської шляхти, завойовником фортець, викорінювачем римських священників, переслідувачем язичників, Антихриста й іудеїв».

Джерела свідчать, що керівник Визвольної війни був добре інформований про всі події у Польщі та інших країнах. При гетьманській канцелярії існувала дипломатична служба, яка розробляла інструкції, готувала посольства, оформляла листи і т. п. У резиденції гетьмана склався навіть церемоніал прийому послів, ведення з ними переговорів, підготовки прощальних аудієнцій тощо.

Та головне полягало в тому, що дипломатична служба молодой Української держави показала свою життєздатність і в умовах найскладнішого хитросплетіння політичних подій тих літ, по суті, забезпечила міжнародну ізоляцію Речі Посполитої.

У своїй політичній діяльності, яка охоплювала практично всі сфери життя молодой держави, гетьман з початку Визвольної війни намагався налагодити також зв'язки з Росією. Від першого листа Б. Хмельницького від 8 червня 1648 року російському цареві Олексію Михайловичу і направлення свого першого посланника київського полковника Силуяна Мужилівського в Москву у січні 1649 року до Переяславської ради 1654 року сплило немало часу. Допитливий читач може поцікавитися: чому так довго розв'язувалося це питання? Справа тут далеко не в особі Хмельницького чи його найближчих сподвижників. Треба враховувати багато факторів, які так чи інакше впливали на хід війни: по-перше, гострий соціальний характер подій в Україні (знищення селянами представників панівних станів, ліквідації кріпосництва і найпотворніших форм

експлуатації, які були суголосні антифеодальним настроям селян і городян самої Росії); по-друге, союз Хмельницького з кримським ханом, одвічним ворогом Росії, і, по-третє, складну міжнародну обстановку, яка загрожувала воєнними конфліктами Росії з Річчю Посполитою. Тому Москва тривалий час зволікала щодо вирішення цього питання, пропонувала компромісні варіанти, виступала за переговори між Україною і Польщею тощо.

Політична ситуація істотно змінилася на осінь 1653 року. Після багатьох років вагань Росія нарешті погодилася прийняти Військо Запорозьке до свого складу. 1 жовтня 1653 року відповідну ухвалу прийняв Земський собор — найвищий станово-представницький орган Росії. У ній говорилося про переслідування православних у Речі Посполитій, порушення нею попередніх угод тощо. Вже 9 жовтня царські посли виїхали в Україну. Незабаром приготування були закінчені. Морозного сонячного ранку 8 січня 1654 року на центральній площі міста Переяслава зібралася козацька рада.

На площу вийшов Богдан Хмельницький з козацькою старшиною. Він звернувся до учасників ради з промовою. Охарактеризувавши становище українських земель після шестирічної кровопролитної війни, гетьман оголосив, що Земський собор погодився прийняти Україну до складу Російської держави. «А буде хто з нами не згодний, — сказав Б. Хмельницький, — тепер куди хоче вільна дорога». Щоденник, який вели російські посли, передає атмосферу, яка панувала на раді. У відповідь на ці слова гетьмана присутні заявили: «Волимо під царя східного, православного». Потім нібито козацька старшина знову запитувала: «Чи всі так гадаєте?» І знову відповідь була попередньою: «Усі одностайно». Так учасники Переяславської ради прийняли рішення про підданство Війська Запорозького російському цареві. Щоправда, у роботі цієї ради брали участь козаки не з усіх українських полків. Крім того, на ній були відсутні деякі полковники, представники Запорозжя, вище православне духовенство.

Переяславський акт і підданство Росії — зовсім не випадковий крок, а вистраждане після тривалих роздумів рішення гетьмана. Він розумів, що перепочинок, відведений для молоді Української держави, не міг бути тривким, усвідомлював тимчасовість союзного договору з кримським

ханом і ненадійність султанської Туреччини, бачив усе ще достатню міць Речі Посполитої. Об'єднання цих сил (а наступні події показали, що воно реальне) неминуче привело б до ліквідації завоювань українського народу, знекровленого у шестирічній боротьбі. Разом з тим Україну з Росією об'єднували давні історичні зв'язки, етнічна близькість обох народів, православне віросповідання тощо. Тому орієнтація на Російську державу могла забезпечити, на думку гетьмана, збереження тих змін, що відбулися в цей час в Україні, — звільнення її з-під влади Польщі та існування незалежної Української держави, возз'єднання у майбутньому всіх українських земель під гетьманською булавою. Слід враховувати, що укладення договору з Росією, по суті, означало б правове визнання Української держави та особливостей її суспільно-політичного устрою.

Разом з тим уже з самого початку між обома сторонами виявилися помітні розходження. Козацька сторона на переговорах вимагала від російських представників, щоб вони присягли від імені царя, на що бояри відповідали, що це суперечить самодержавним традиціям — царі своїм підданим не присягають. Переговори ледве не були зірвані. І тільки тоді, коли посли заявили, що всі права і вольності Війська Запорозького будуть підтверджені окремими грамотами, Богдан Хмельницький і старшина склали присягу.

Україна увійшла до складу Росії на правах широкої автономії. Між обома сторонами спершу у Переяславі, а пізніше у Москві відбулися переговори, внаслідок яких цар затвердив так звані Березневі статті 1654 року, у яких визнавалося існування самостійної держави — Гетьманщини, яка займала відповідну територію (колишні Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства, а також частина Волинського воєводства) і мала республіканську форму правління.

Треба сказати, що вже протягом більш як 350 років кожне покоління українського народу по-різному оцінює цей крок Богдана Хмельницького. У більшості своїй оцінки ці породжені державними і політичними реаліями, що склалися у той чи інший період історії України.

Гетьманщина була багатостановим соціальним організмом. Основну масу населення Гетьманщини складало вільне селянство. Силою зброї воно відвоювало особисту свободу і в перші повоєнні роки навіть вільно розпоряджалося землею. Проте усі заходи гетьманської адміністрації, як

правило, були підпорядковані інтересам козацтва — привілейованого стану. Воно одержало право володіння землею — головним багатством України, вільного заняття промисловою діяльністю, необмеженої участі у політичному житті держави. Разом з тим козацтво було неоднорідним. Верхні щаблі ієрархічної драбини посідала старшина, що в майбутньому почала накопичувати у своїх руках земельні багатства й організовувати багатогалузеві господарства, де використовувалася праця залежних селян. Так зароджувалося нове покоління українських феодалів. На рядове козацтво була покладена основна військова повинність — участь у походах. У роки Визвольної війни значні права одержало українське міщанство. Проте з часом через привілеї воно часто вступало у конфлікти з козацтвом.

Та в складі монархічної Росії Українська держава з її республіканською, демократичною формою правління була позбавлена можливостей дальшого розвитку. Нові державні установи рано чи пізно мали розчинитися в загальноімперських органах управління. Так воно й трапилося. В наступні після 1654 року десятиріччя йшов поступовий, але невблаганний процес утрати Українською державою своїх етнічних рис, ліквідації її суспільно-політичних органів влади.

Після Переяславської ради становище України залишалося складним. Попереду передбачалася важка війна з Польщею, боротьба за возз'єднання всіх українських земель в єдиній державі. Врешті Росія оголосила війну Польщі. Воєнні дії розпочалися одночасно у Білорусії і в Україні. Проте вони точилися досить мляво. Спільний похід російських ратних людей і козацьких полків під Львів улітку-восени 1655 року закінчився безрезультатно — вони повернули назад. Невдоволений політикою царського уряду та його військовими задумами (основна увага Олексія Михайловича зверталася на білоруський театр війни), Б. Хмельницький шукав союзників серед інших держав. Він зумів поліпшити взаємини з Кримом і Туреччиною, налагодити зв'язки з Трансільванією, укласти важливий союз із Швецією. Адже необхідно було створити коаліцію у боротьбі проти Польщі.

Тим часом козацькі полки під командуванням наказного гетьмана Івана Золотаренка здобули у Білорусії цілий ряд міст і сіл. Тут запроваджувався козацький устрій, ти-

сячі білоруських селян вступали у полки і вели вперту боротьбу з ворогом. Влада польських і литовських панів була ліквідована у районі Мінська, Могильова, Гомеля, Полоцька. Це була відчутна допомога з боку України білоруському народові у його визвольній боротьбі.

Напруженість у взаєминах між Б. Хмельницьким і російським царем особливо посилилась після того, як стало відомо, що Олексій Михайлович, охоплений жадобою польської корони, уклав у серпні 1656 року з Річчю Посполитою Віленське перемир'я і розпочав воєнні дії проти Швеції (на переговори у Вільно українські представники не були навіть допущені). На пропозицію росіян розірвати союз із шведським королем Карлом X Хмельницький відповів категоричною відмовою. Гетьман був невдоволений тими заходами царського уряду, яких він уживав, щоб обмежити автономію України (зокрема, призначення в деяких містах російських воевод), а також змінами у зовнішньополітичній орієнтації Москви.

З часом здоров'я гетьмана стало погіршуватися. Хвороба загострилася навесні 1656 року. Незважаючи на всі заходи, її перебіг ускладнювався. Тепер важко встановити характер захворювання гетьмана. Деякі літописи пов'язують хворобу з можливим отруєнням якимось молодим шляхтичем, що начебто підсилав під час вечері отруту у склянку Хмельницького. Проте, на нашу думку, трапився крововилив (відомо, що гетьман протягом тривалого часу неодноразово скаржився на головний біль, бо ще наприкінці 1656 року він пережив перший удар інсульту, який згодом прикував його до ліжка).

Смерть Б. Хмельницького настала вранці (за іншими джерелами — опівдні) 27 липня 1657 року у Чигирині. Згідно з волею гетьмана, поховання відбулося в його рідному хуторі Суботіві 25 серпня 1657 року, тобто через чотири тижні після кончини. Це було зроблено для того, щоб на похороні могли бути присутніми представники всього Війська Запорозького. При величезному напливі народу відбулося офіційне поховання тіла Б. Хмельницького у місцевій Ільїнській церкві.

Подальша доля цього поховання не зовсім ясна. Єдине джерело, яке відхиляє завісу над цими давноминулими подіями, — це так званий Чернігівський літопис XVIII століття, де сказано, що у 1664 році польські війська під

керівництвом Стефана Чарнецького сплюндрували ряд міст і сіл України. Тоді ж «Черницький Бужин и Субботов спалил, и там в Субботове тело старого Хмельницкого и Тимоша, сына его, забитого под Сачавою, казал з гробов в ринки выкинути на попелище. Субботов тогда был пуст; а псов з Чигирина, з Субботова и от инших пустых мест украинских великое множество было, которые, чередамя ходячи, не только мертвых трупы ели, але и живым людям шкодили».

На жаль, пошук нових документів не додав нічого нового. По сьогодні це літописне повідомлення залишається єдиним і далеко не надійним джерелом, яке дозволило б повністю реконструювати ці події. У 1969—1973 роках експедицією Інституту археології АН УРСР було проведено архітектурно-археологічне обстеження, під час якого було остаточно з'ясовано, що труна з прахом гетьмана в церкві відсутня. У народі до цього часу ходять легенди про те, що труну гетьмана напередодні нападу польських військ у 1664 році було врятовано і перепоховано в підземних ходах Суботівського замку.

Так пішов із життя великий воїн, дипломат і політик. Безумовно, Богдан Хмельницький залишався людиною суперечливою. Траплялися хвилини розчарувань, спалахів гніву, сімейні чвари, були любов і зрада дружини, загибель улюбленого сина. Усе це лишало свій слід у душі гетьмана, на його характері, визначало настрої, а часом і практичну діяльність. Богдан Хмельницький був сином своєї епохи і представником свого стану. Немає потреби канонізувати гетьмана. У разі необхідності він розправлявся зі своїми політичними противниками, придушував повстання селянської і козацької голоти, роздавав універсали феодалам. Поряд з видатними полководцями і дипломатами біля гетьмана перебували нікчемні люди, які ще за його життя вели подвійну політику, нехтували національними інтересами українського народу. Однак на всіх етапах життя і діяльності Б. Хмельницького переважала послідовна лінія на визволення рідної землі від іноземного панування. І весь свій талант полководця і політичного діяча він спрямував на розв'язання цієї доконечної життєвої проблеми.

Національно-визвольна війна та ім'я її керівника Богдана Хмельницького залишили незгладимий слід в істо-

ричній пам'яті українського народу. Традиції тієї звияжної пори стали живильним середовищем для наступного розвитку визвольних змагань українців — діяльності П. Дорошенка, І. Мазепи, руху козацьких полків, очолюваних Семеном Палієм, гайдамацьких виступів, Коліївщини 1768 року. В умовах, коли продовжувався наступ царизму на автономні права України, козацтво дедалі частіше згадувало не дуже тривалу, але яскраву пору «вольниці», часи без феодала і ненависної панщини, коли його ж руками творилися підвалини незалежної Української держави.

Життя і діяльність Б. Хмельницького відображені у фольклорі українського народу:

Гей, не дивуйте, добрії люди,
Що на Україні повстало:
Там за Дашевим, під Сорокою,
Множество ляхів пропало.
Гей, Перебийніс водить немного —
Сімсот козаків з собою,
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою.
Он та зависли ляшки, зависли,
Як чорна хмара на Віслі,
Лядську славу загнав під лаву,
Сам бравий козак гуляє.
Ой чи бач, ляше, що по Случ наше,
По Костянуу могилу!
Як не схотіли, забунтували
Та й утерjali Україну!
Ой чи бач, ляше, як пан Хмельницький
На Жовтім Піску підбився:
Від нас, козаки, від нас, козаки,
Ні один ляшок не скрився.
Гей, ну, козаки, гей, та у скоки,
Та заберімося в боки:
Загнали ляшків геть аж за Віслу,
Що не вернуться й в три роки.

Образ гетьмана Хмеля став джерелом натхнення для багатьох письменників і композиторів, художників і кінематографістів.

Богдан Хмельницький стояв біля витоків творення українським народом незалежної держави, і в цьому полягає великий сенс його буття, це визначило його місце в історії...

*«...свій край шаблею здобув
і з ярма визволив»*

ІВАН ОСТАПОВИЧ ВИГОВСЬКИЙ
(р. н. невід.—26.03.1664)

Сподвижник Богдана Хмельницького, який володів гетьманською булавою лише два роки (1657—1659), але зумів утвердити державний суверенітет України.

Щирий патріот, який, за оцінками істориків, був одним з найвизначніших українських діячів середини XVII століття, політик, дипломат, професійний висококваліфікований державний керманіч, воєначальник.

Він повстав проти лицемірства Московії й відстоював державну незалежність Української держави.

Діючи вже як гетьман, у надзвичайно тяжких умовах, він за всієї своєї енергії, досвіду й таланту не зміг, як Богдан Хмельницький, забезпечити підтримку обраного курсу широкими масами і не втримав державного керма у своїх руках. Допущені ним прорахунки та помилки і визначили трагічність його загибелі та не завжди справедливі оцінки сучасників і нащадків.

У неділю, 24 серпня 1657 року, вдарили довбиші в Чигирині, скликаючи раду. Рада була у дворі Хмельниченка. Як набрався повен двір, ворота було замкнено, а велика юрба козацтва і поспільства полишилась поза двором.

З дому вийшов Юрась Хмельниченко з булавою у руці й сказав, що йому не під силу управляти Україною і за волею батька Богдана він хоче продовжити своє навчання у Києві. Виступив Іван Виговський і подякував за писарський уряд, обозний Тимофій Носач положив свій пернач, дякуючи за обозництво, генеральний суддя — свою печать. І всі пішли за Юрасем у будинок. Мовчки стояла рада, а серед ради, на столі, лежала гетьманська булава. Багато було охочих ухопитись за ту булаву, та не було дозволу ради. Осавули почали питати присутню старшину, кого вона хоче за гетьмана. Присутня старшина не визна-

ла можливим усунення Юрія з гетьманства. Вони стояли на тому, що молодий Хмельницький має залишити за собою Богданову спадщину. «Хоч він і молодий, та нехай наша слава буде така, що була в нас за гетьмана Хмельницького», — ніби говорили тоді. Але разом з тим, не ламаючи вибору Юрія Хмельниченка, вибору, що був заповітом старого гетьмана, старшинські збори бачили потребу доручити на той час гетьманство людині досвідченій, сильній волею й дозрілій розумом. Такою людиною вважався генеральний писар Іван Виговський, найдовіреніша особа гетьмана Богдана. До нього і звернулися пропозиції присутніх: «Нехай булава й бунчук будуть при Юрії Хмельницькому, а доки він дійде літ, військом провадитиме Виговський, і булаву й бунчук братиме, коли треба, в Хмельницького, а повертаючись, знову йому до рук віддаватиме». Так ніби звучала та єдина пропозиція, що давала вихід із тодішнього становища у зв'язку з вибором неповнолітнього гетьмана.

Виговський відразу подякував за високу честь регентства та попросив собі часу розмислити над цією пропозицією. Збори дали йому для цього три дні...

На новій раді 26 серпня 1657 року повторено все, що було перед трьома днями. І. Виговський, як і перше, довго відмовлявся й уступив лише тоді, коли наполягання дійшли вже до найвищого ступеня. Прийнявши гетьманську булаву, він звернувся до присутніх з такими словами: «Ся булава доброму на ласку, а злomu на карність. Коли мене гетьманом обрали, то потурати я в війську нікому не буду»...

Іван Виговський походив із старовинного роду української православної шляхти, яка оселилася у Вигові Овруцького повіту Київського воєводства. Історія роду досліджена явно недостатньо. Вважається, що то було відгалуження роду Лучичів, і тому цей рід часто називали — Лучичі-Виговські. В королівському універсалі Виговському на Барське староство польський король Ян-Казимир пов'язує його родовід із знаменитими князями Глинськими. Найвизначніший представник останнього був Михайло Глинський (помер 1534 року) — видатний державний діяч Великого князівства Литовського, який перебував на службі німецького імператора Максиміліана, Альбрехта Саксонського та ін., був правою рукою великого князя

литовського Олександра, а по смерті того підняв останнє, значне повстання української та білоруської православної шляхти проти польсько-литовської католицької реакції. Зазнавши поразки, Михайло Глинський емігрував до Московії, де також вів активну політичну діяльність. Його племінниця Олена стала дружиною великого князя московського Василя III і матір'ю першого московського царя Івана IV.

Однак у світлі останніх генеалогічних досліджень пов'язання Виговських з Глинськими, на думку деяких дослідників, навряд чи має під собою реальний ґрунт. Очевидно, Виговські беруть початок від Болсуна (Чорногуба) або Коркошка — вихідців з орди, що потрапили в Україну в часи князів Володимира Ольгердовича або великого князя литовського Вітовта (кінець XIV — перша третина XV століття) і започаткували гілки Болсуновських, Даниловичів-Виговських, Лучичів-Виговських та ін.

Батько майбутнього гетьмана Остап (Остафій) Виговський, син Івана (за іншими даними — Гната) Виговського, служив у Київського митрополита, молдавського воєводи-ча Петра Могили — видатного церковного і культурного діяча України. Джерела вказують, що Остап володів містечком Гоголів на території сучасної Полтавщини, де, можливо, й народився майбутній гетьман. Остап Виговський мав тісні зв'язки з Адамом Киселем, активним борцем проти дискримінації православної церкви. Пізніше, в роки Національно-визвольної війни, Остап Виговський осів у Києві, де став намісником Київського замку. Він мав четверо дорослих синів — Івана, Данила, Костянтина, Федора і, принаймні, одну дочку. У роки Національно-визвольної війни Данило Виговський здобув звання полковника бихівського, під час російсько-українського походу 1655 року проти Речі Посполитої і в роки гетьманату свого старшого брата став наказним гетьманом. На початку 50-х років XVII століття він одружився з дочкою Богдана Хмельницького Катериною. Костянтин Виговський служив спочатку Польській Короні, а потім перейшов на бік повстанців, обіймав посади полковника пінського й туровського, генерального обозного. По загибелі Івана Виговського, очевидно, подався в монастир. Федір Виговський відзначився в роки Визвольної війни як дипломат, зокрема його посилали до Москви; серед інших зустрічав посольства

російського царя Олексія Михайловича. Сестра майбутнього гетьмана, яка, як припускається, мала ім'я Тетяна, вийшла заміж за шляхтича Івана Боглевського (Боклевського), власника Глинського та Княжої Луки. Вона, очевидно, померла до 1658 року. Її чоловіка разом із новою дружиною того ж року, в березні, забили повсталі селяни в його ж маєтку.

Про молоді роки майбутнього гетьмана майже нічого не відомо. Він здобув добру освіту, ймовірно у Києво-Братському колегіумі, чудово володів, окрім рідної української мови, ще й церковнослов'янською, польською, латинською, непогано знав російську, був прекрасним каліграфом. Самійло Величко свідчить, що Виговський був «вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного в писарських справах». Не випадково пізніше виступав як покровитель Києво-Братського колегіуму, підкреслював своє знайомство з Феодосієм Софоновичем — видатним українським церковним і культурним діячем, ректором Києво-Братського колегіуму, ігуменом київського Золотоверхого Михайлівського монастиря, письменником, теологом та істориком. Не випадковість і те, що в ході розвитку російсько-українських зв'язків саме Виговському на його прохання патріарх Никон надсилає книги, а також священні чаші й ризи. Майбутній гетьман був членом православного Луцького братства, яке в боротьбі проти Речі Посполитої обстоювало права української мови й православної релігії. Свою військову кар'єру Виговський розпочав у кварцяному війську «товаришем», тобто рядовим шляхтичем — професійним вояком (такі, зазначимо, склали кістяк армії Речі Посполитої). В роки панування короля Владислава IV (1632—1648) Виговський відзначився у боротьбі проти «неприятеля святого Хреста Господня», тобто у боротьбі проти турецько-татарсько-ногайської агресії. У 30-х роках XVII століття він служив у Луцькому гродському суді, 1635 року став намісником Луцького староства, ще трьома роками пізніше — писарем при Яцеку Шемберку, комісарові Речі Посполитої над Військом Запорозьким, поставленому урядом над козаками після поразки повстання 1637—1638 років. Очевидно, тоді ж Виговський познайомився чи увійшов у тісніші контакти з Богданом Хмельницьким — тодішнім генеральним писарем Війська Запорозького, принаймні, воли зустрічалися

під час переговорів на Масловому Ставу. Приблизно наприкінці 20-х — на початку 30-х років XVII століття Виговський бере свій перший шлюб, про який, на жаль, майже нічого не знаємо. Джерела свідчать, що в середині XVII століття його дочка Мар'яна була одружена з Михайлом Гунашевським, автором відомого Львівського літопису, який служив у генеральній канцелярії в роки Визвольної війни, виконував дипломатичні доручення, згодом став київським протопопом, а потім перемиським кафедральним пресвітером. Другий шлюб Виговський взяв у 1656 році з Оленою Стеткевич, дочкою українсько-білоруського православного шляхтича, новгородського каштеляна Богдана Стеткевича — одного з покровителів Києво-Могилянського колегіуму, фундатора Кутейнського православного монастиря. Через тестя Виговський увійшов у родинні зв'язки з багатьма відомими українськими та білоруськими шляхетськими родами, скажімо, з тими ж князями Соломирецькими.

Коли почалася Національно-визвольна війна, Іван опинився у кварцяному війську великого гетьмана коронного Миколи Потоцького. Будучи в авангарді, який очолював Стефан Потоцький — син головнокомандувача, ротмістр Виговський брав участь у битві під Жовтими Водами й у вирішальний момент (бій побіля Княжого Байрака 16 травня 1648 року) до останнього стояв супроти повстанців. Коли під верхівцем загинув кінь, Виговський бився пішо й припинив опір лише тоді, як утратив свідомість. Його було тяжко поранено. Якийсь запорожець, що підібрав знепритомнілого, продав його татарину. Однак з полону Виговський утік. Але його знову спіймав інший запорожець і проміняв татарам за поганенького коня. Виговський і цього разу з неволі втік, та знову був спійманий і переданий самому ханові, очевидно, вже після Корсунської битви (26 травня 1648 року). Кримський хан Іслам-Гірей III наказав прикувати в'язня до гармати, і тоді бранця врятував Богдан Хмельницький, який щодо нього порозумівся з ханом. Виговський дав гетьману присягу вірно служити.

Перейшовши на бік повстанців, Виговський став служити особистим писарем гетьмана. Джерела спочатку не вирізняють Виговського серед оточення гетьмана. А дещо пізніше Виговський робить блискавичну кар'єру. З квітня 1649 року бачимо фактично двох писарів Війська Запо-

розького: генерального писаря Івана Креховецького та Івана Виговського, котрого ще називають «покоевим», тобто особистим писарем гетьмана. Але вже наприкінці 1649 року Іван Виговський стає одноосібним генеральним писарем та найдовіренішим радником гетьмана Богдана. Іван Виговський виступає як співавтор деяких універсалів і листів Богдана Хмельницького. Нерідко Виговський писав листа чи універсал від імені гетьмана, Хмельницький лише ставив свій підпис. Відомий український історик Іван Крип'якевич знайшов низку таких документів, підписаних Богданом Хмельницьким, а створених Іваном Виговським. Характерно, що гетьман часто навіть не диктував універсал чи лист, а обмежувався стислими розпорядженнями до Виговського.

Отже, за досить короткий час Виговський створив потужну і високоефективну Генеральну канцелярію — важливу складову частину Української держави. Ця установа відігравала роль Міністерства закордонних і, певною мірою, внутрішніх справ. Вона стала тим генератором, який згідно з волею гетьмана та ради Війська Запорозького приводив у рух численні приводні ремені державної машини. Сюди стікалася військово-політична інформація з усіх кінців України й зарубіжжя, тут приймалися й відправлялися численні посольства, тут народжувалися важливі рішення, котрі поруч з військовими перемогами визначали долю Визвольної війни українського народу. Як слушно зазначав Іван Крип'якевич, Виговський «організував державну канцелярію, яка прийняла все діловодство як у внутрішньому правлінні, так і в закордонних справах...» За Богданом Хмельницьким зберігався лише контроль основних державних справ. Також існують серйозні підстави вважати, що саме Виговський відіграв одну з провідних ролей у формуванні розвідки та контррозвідки при уряді України.

І хоча військово-дипломатична діяльність Виговського в роки Визвольної війни реконструюється із значними прогалинами, ми твердо можемо говорити про те, що генеральний писар був поруч з гетьманом у вирішальні її моменти. Так, він відіграв важливу роль під час Берестецької битви. У вирішальний момент затяжної битви (30 червня 1651 року) хан Іслам-Гірей III, зазнавши відчутних утрат, зрадив українських повстанців і втік з поля

битви з усією ордою. Богдан Хмельницький намагався зупинити орду, але і його самого затримав хан. Зупинити втікачів спробував Виговський, але і йому це не вдалося. Тоді генеральний писар примчав до козацького табору і передав старшині наказ гетьмана насипати вали й готуватися до оборони, а сам кинувся навздогін за ханом, щоб умовити того визволити гетьмана і повернути орду на поле битви. Іслам-Гірей спочатку погодився і навіть запросив Хмельницького й Виговського до свого намету, але в цей час йому принесли повідомлення (як пізніше виявилось, недостовірне) про наближення королівського війська. Це викликало переполох в орді, й хан з усім військом продовжив утечу протягом усієї ночі. На світанку Виговський умовив хана дати йому хоча б десять тисяч війська. Хан погодився дати навіть удвічі більше, під командою чотирьох мурз, але після початку зворотного маршу (Хмельницький залишився у хана під арештом як заручник), ординці змінили свій намір і повернули назад. З Виговським залишилися лише троє козаків та двоє татар. Генеральний писар був змушений відмовитися від спроби пробитися до обложеного війська, однак не втратив сили духу й рушив до Паволочі. Приблизно в цей час обложеної під Берестечком повстанці мужньо боронилися, чекаючи на повернення гетьмана з підмогою. Одночасно вони зав'язали переговори, щоб виграти час. Характерно, що король та уряд Речі Посполитої домагалися неодмінної видачі Хмельницького та Виговського, як головних керівників повстанців (король не знав про відсутність у таборі гетьмана й генерального писаря).

У Паволочі Виговський зібрав нове військо і розгромив десятитисячну орду, яка, обтяжена ясиром, поверталася з України до Криму. Внаслідок трьох битв (під Паволоччю, Чудновом та на Уманському шляху) козаки Виговського знищили понад вісім тисяч ординців і відбили весь ясир. З полоненими татарами і ногайцями Виговський послав вість до хана про свій успіх, вимагаючи звільнення гетьмана. У разі відмови Виговський погрожував погромом ординців на переправах. Ця погроза викликала сподіваний ефект. Мурзи почали нарікати на порушення ханом угоди з Хмельницьким, тиснути на Іслам-Гірея III, після чого він був змушений ще раз змінити зовнішньополітичний курс. Гетьмана було відпущено і з почестями проведено до Па-

волочі. Тут же він разом із генеральним писарем, полковником І. Богуном та іншими заходився формувати нове військо для відсічі карателям, які після перемоги під Берестечком сунули в Наддніпрянську Україну. У цей складний і тяжкий час Виговський виявив себе енергійним, мужнім і досвідченим полководцем та організатором.

Іван Виговський відіграв активну роль у подальших подіях Хмельниччини: під час підписання Білоцерківського договору, у битві під Жванцем, під час україно-російських переговорів у Переяславі, у поході під Львів, у Дрождопільській битві, битві під Озерною.

Та смерть гетьмана Богдана, якого навіть вороги порівнювали з Одоакром, Спартаком і Скандербегом, стала надзвичайно тяжкою втратою для Української держави.

Після Чигиринської ради І. Виговський надіслав кримському ханові, польському і шведському королям повідомлення про своє обрання гетьманом з пропозицією дотримуватись добросусідських відносин.

Обрання Виговського гетьманом відбулося за складних і важких, суперечливих обставин, в умовах зіткнення різних протидіючих сил. Так, як тільки дійшла до Москви звістка про кончину Богдана Хмельницького, звідти поквапилися послати в Україну агента Василя Кікіна. Йому доручалося використати вибухонебезпечну ситуацію, що склалася в Україні, виявити суперечності й підготувати ґрунт для конкретних засобів обмеження української державності. Тим більше, що царський уряд вже розпочав здійснювати кроки по нарощуванню своєї присутності в Україні. Московське командування силоміць виганяло українські козацькі загони з білоруських повітів (визволені у часи Хмельниччини білоруські землі були приєднані до Гетьманщини і на них зять гетьмана Богдана — наказний гетьман І. Нечай запровадив козацький устрій) та збирало податки з покозаченого населення, різало йому оселедці, поводилось, за словами І. Нечая, як «з ворогом». В ультимативній формі гетьману І. Виговському (якого офіційно йменували «писарем», а не гетьманом) наказувалось поставити перед шведським королем вимогу не претендувати на прикордонні російські землі під загрозою вступу у війну козаків проти нього.

Проте місія стольника Кікіна по дискредитації дій гетьманського уряду (зокрема, він звинувачував покійного

гетьмана у невиплаті козакам жалування супроти волі царя та поширював думку, що введення російських військ (убезпечить населення від старшинського свавілля) не мала великого успіху. Старшинський уряд опанував ситуацію.

Оскільки Чигиринська рада відбулася за зачиненими дверима, з обмеженою кількістю учасників, це викликало нарікання серед козаків. Виговський, бажаючи додержати козацького права, призначив нову раду. Через два місяці, на початку жовтня 1657 року, у Корсуні скликали загальновійськову генеральну раду за участю генеральної, полкової й сотенної старшини, делегатів од рядового козацтва (по два з кожної сотні), а також духовенства. На Корсунську раду прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигороду, Молдавії, Волощини.

Рада була дуже бурхлива. Виговський за старим козацьким звичаєм поклав булаву на стіл і заявив: «Не хочу бути у вас гетьманом: цар давні вільності у нас віднімає, і я в неволі бути не хочу». Його заяву проти Московії підтримали вінницький полковник Іван Богун, брацлавський — Михайло Зеленський і ще один, ім'я якого не відоме. Більшість учасників ради висловилися за те, щоб Виговський залишався гетьманом, і водночас заявили про готовність за давні вільності твердо стояти «всім разом». Збадьорений такою підтримкою, Виговський спробував відмежуватись від присяги 1654 року і заявив, що присягав Хмельницький, а не він. У разі підтримки цієї заяви Виговський дістав би право на ведення власної, судячи з усього, незалежної політики щодо Московської держави. Але проти цього рішуче виступив досить впливовий у старшинських колах полтавський полковник Мартин Пушкар, гостро заявивши, що присягало все Військо Запорозьке, а отже, й він.

Корсунська рада підтвердила гетьманство І. Виговського та вирішила низку дуже важливих справ. Узагалі, вона відіграла значну роль у зміцненні міжнародного становища України. Так, з Польщею, від якої Україну відділяла нейтральна смуга між Случчю і Горинню, на Корсунській раді було укладено перемир'я. Одночасно гетьман поновив союз із Кримським ханством і Туреччиною, продовжуючи політику свого попередника щодо Кримського ханства. Разом з тим, на Корсунській раді 1657 року вперше виявилася різниця у політичній орієнтації української козацької старшини. Деякі полковники, наприклад Пуш-

кар, рішуче виступали на підтримку московського протекторату в Україні. Й навіть полковники Тетеря, Гуляницький, Дорошенко, які згодом зайняли антицаристську позицію, на Корсунській раді висловилися за орієнтацію на Москву. Водночас вони відстоювали збереження автономії України в складі Московської держави.

Значна частина старшини, зокрема генеральної, а також полковники Зеленський, Богун та інші прямо й недвозначно доводили на раді, що царський уряд не додержується договору про вольності України, а тому необхідно подбати про забезпечення своїх прав за допомогою інших держав. За рішенням Корсунської ради до Москви було послано посольство у складі корсунського полкового осавула Юрія Міневського, його брата Василя, сотника Юхима Коробки та чотирьох козаків.

Зрештою, на Корсунській раді було схвалено курс на подальший союз із Московією при дотриманні нею взятих на себе раніше зобов'язань. Учасники ради вирішили послати до царя посольство з повідомленням про обрання Виговського гетьманом і проханням, щоб «усе було постарому», тобто за Березневими статтями 1654 року, які включали втручання царату у внутрішні справи України.

На Корсунській раді був і царський посол Артамон Матвеев, котрий привіз царську грамоту, в якій Виговський так і називався не гетьманом, а лише писарем. Отже, цар не визнав обрання Виговського, мотивуючи це поправкою до договору 1654 року, яку однобічно висунула Москва. Тепер вимагалось повідомляти царя не після обрання гетьмана, як зумовлювалось у цьому договорі, а перед обранням, та одержувати спеціальний дозвіл. Сама процедура на раді мусила проходити обов'язково в присутності царського представника.

У своїй закордонній політиці Виговський прагнув утримувати приязні відносини з усіма сусідніми державами, не віддаючи жодній з них особливої переваги. Він вважав, що система міжнародної рівноваги забезпечить Україні незалежність.

У жовтні 1657 року Виговський з генеральною старшиною і полковниками відбув до Києва для освячення церквою свого обрання. 27 жовтня у Братському монастирі в присутності київського воеводи Бутурліна чернігівський єпископ Лазар Баранович вручив Виговському жалувані

ще Богдану Хмельницькому царем булаву, шаблю та бунчук. Однак урочистість події не зняла напруги між однодумцями Виговського та царським урядом. На святковому обіді в палатах єпископа генеральний суддя Самійло Зарудний заявив київському воеводі, що за польського короля вольностей у Війська Запорозького ніхто не віднімав, а цар, хоч раніше й також це обіцяв, але прислав «пункти, за якими нам доводиться їх втратити». На це Бутурлін нічого не відповів, тільки запевнив гетьмана у царській милості. На запрошення прибути в Софійський собор воевода відповів відмовою і тільки повторив волю царя, щоб Український митрополит підпорядковувався Московському патріархові й призначався ним. Цим самим царський уряд укотре вже продемонстрував свій давній намір ліквідувати самостійність української церкви і тим самим порушив одне з найголовніших прав незалежної України. Маса патріотично настроєного духовництва, старшини рядового козацтва, міщанства і селянства з цим не могли погодитись і примиритись. Вибори митрополита відклали до дня святого Миколи.

Залишивши Юрія Хмельницького у Києво-Могилянському колеґіумі, Виговський зі своїм почтом виїхав у Переяслав і 3 листопада 1657 року мав зустріч із московським воеводою Григорієм Ромодановським. У розмові з ним гетьман намагався не допустити втручання московських військ у конфлікт із Запорозькою Січчю. Він заявив, що Січ хоче піддатись кримському ханові, на Запорожжі почались бунти, але він сам придушить ці виступи, а воевода нехай виведе свої війська за Дніпро. Однак домогтись цього йому не вдалось і московські війська залишились на Лівобережжі, своєю присутністю дестабілізуючи і так гостру ситуацію в Гетьманщині. Після цього Виговський подався до Гадяча, де викопав приблизно один мільйон золотих зі скарбу Богдана Хмельницького. Цим самим він все життя накликав на себе гнів Юрія Хмельницького, який вважав ці гроші своїми. І ніякі пояснення, що вони належали і братові Виговського Данилові, оскільки той тримав за собою дочку Богдана Хмельницького Катерину, не допомагали. Зрозуміло, що для І. Виговського це був вимушений крок.

Гетьман украй потребував коштів для зміцнення свого становища. Частину з них він пустив на підтримку старих

і вербування нових прихильників. Почались затяжні і пишні бенкети, де старшина, шляхта і міська еліта вихваляли Виговського й обіцяли всіляку підтримку. Дешо перепало і рядовим козакам та «черні». Будучи за натурою тверезою людиною, Виговський часто прикидався п'яним і спрямовував розмови у потрібне йому русло. Своїми бенкетами гетьман добився прихильності частини нейтрально налаштованої верхівки, зажив слави щирої і негордої козацької душі, але не зміг домогтись головно-го — залучити на свій бік увесь народ.

Позиції уряду і народу розходилися, що виявилось фатальним для держави. На відміну від старшинської еліти, народ у своїй масі перебував у полоні традиційних уявлень про друзів та ворогів, не бачив і не розумів небезпеки втручання Москви у внутрішні справи України. В його уявленні одновірна Московія залишалась надійним союзником, цар — найвищим оборонцем, чому неабияк сприяла і відповідна агітація агентів Москви, а Кримське ханство — чужовірним ворогом. На Лівобережжі почались заворушення, які кожної миті могли перерости у збройні виступи проти влади, а то й у громадянську війну. У серпні-вересні 1657 року однодумці Виговського зробили спробу залучити на свій бік широкі народні маси. Якщо на Правобережній Україні їхні дії не викликали якогось спротиву, то на Лівобережжі сталося інакше. Коли в серпні 1657 року козакам Лубенського полку повідомили про намір гетьмана розірвати союз із Москвою і укласти мир з Кримським ханством, то вони відмовились його підтримувати. І навіть застосування сили не похитнуло їхнього вибору.

Велику активність на Лівобережжі виявив полковник Лісницький. У своєму дворі в Миргороді він зібрав сотників та отаманів полку і розкрив їм плани нового гетьмана. Однак присутні заявили про свій твердий намір дотримуватись союзу з Москвою і не захотіли «бусурману піддаватись». Відверті погрози полковника нічого не дали. Не захотіли підтримати гетьмана й бурмистри та війти¹. Судячи з усього, невдачею закінчилась агітація прибічників гетьмана і в інших лівобережних полках. Тим часом пого-

¹ Війт — керівник місцевого самоврядування в XVI—XVIII століттях в Україні, яке ґрунтувалося на магдебурзькому праві.

лос про наміри Виговського поширився по Лівобережжю, викликавши рішучу протидію в широких народних масах.

Україна підійшла неготовою до кардинальної зміни своєї зовнішньополітичної переорієнтації з Московії на Кримське ханство. Особа Виговського виявилась непридатною для ролі загальнонародного лідера у критичний період історії. Багато хто з козацької старшини вважав його гетьманом лише до того, коли Юрій Хмельницький досягне повноліття. В очах багатьох людей Виговський і далі залишався польським шляхтичем, тільки силою обставин змушений пристати до повсталого народу. Рядові козаки, селяни та міщани не могли змиритися з привласненням кланом Виговських величезних земельних багатств і сіл.

Антигетьманські настрої перекинулись і на Запорозжя, традиційно тісно пов'язане з жителями Полтавського, Миргородського та Лубенського полків. З середини літа 1657 року на Січі перебувало щонайменше 5 тисяч селян та міщан із цих полків. Січовики робили кілька походів на Крим і Очаків, чим викликали гостре незадоволення Виговського, який у цей час шукав шляхів політичного зближення з ханством. З кожним днем антигетьманські настрої на Січі посилювались. Поширювались чутки про незаконність ухвали Чигиринської ради, оскільки гетьманів завжди обирали на Січі. Лунали найрадикальніші заклики, навіть до військового походу на Чигирин проти гетьмана. Незадоволених очолювали січовики Якій Клишенко і Дмитро Січена-Щока, з якими Кіш запорозький якийсь час нічого не міг удіяти.

Щоб зняти напругу в суспільстві і привернути Запорозжя на свій бік, 24 вересня 1657 року Виговський пише на Січ листа з проханням затвердити його «на уряді». Кіш запорозький і отаман Павло Гомон поставилися до цього прохання досить розважливо. Гетьману видали Клишенка і Січену-Щоку й дещо вгамували інших призвідців заворушень. У своїй відповіді від 4 жовтня Гомон картав Виговського за порушення старих козацьких звичаїв при обранні, але «заради добра нашої Вітчизни малоросійської» визнав законність його гетьманування.

Та приблизно в той самий час обстановка на Січі різко змінилась у невигідний для гетьмана бік. На козацькій раді були зачитані перехоплені листи Виговського до кримського хана про мир та наміри розірвати угоду з Московією.

Одночасно товариству стало відомо і про звернення гетьмана до польської королеви, яке було оцінене як спроба замиритися з Річчю Посполитою. Тому Січ завирувала, залунали голоси про зрадництво Виговського та необхідність його усунення з гетьманства. Навіть заборону гетьмана нападати на татарські володіння січовики зображували як зраду в традиційній боротьбі з Кримським ханством. Бурхливі суперечки закінчились радою, на якій «кошовим гетьманом» було обрано одного з лідерів незадоволених Якова Барабаша. Після цього Запорозька Січ стала в непримиренну опозицію до політики уряду гетьмана Виговського.

Дізнавшись про посольство Запорозької Січі до царя, Виговський 9 листопада надсилає бояринові Борису Морозову листа з повідомленням про бунти на Запорозжжі і намір запорозьців перейти на бік кримського хана. Гетьман просив боярина переконати царя у невірності запорозьців і покарати їхніх посланців.

Наприкінці осені 1657 року становище в Україні стає предметом розгляду царського уряду в Москві. 18 листопада 1657 року до столиці Московії прибули послы Виговського — Міневський і Коробка. Вони привезли прохання затвердити Виговського на гетьманстві й водночас повідомляли про основні події в Україні. Від імені Виговського всю провину за розрух у народі послы звалювали на Лісницького, який нібито з корисливими цілями поширював чутки про намір царя відібрати у козаків їхні права та привілеї. Також вони повідомили польських дяків про переговори поляків з татарами, про пропозиції польського короля і кримського хана гетьманові про мир і, нарешті, про готовність Виговського бути вірним царю до кінця.

26 листопада 1657 року до Москви, випереджаючи запорозьку депутацію, приїхав спеціальний посланець гетьмана Самійло Кочановський і привіз скаргу Виговського на бунти запорозьців та прохання якомога швидше затвердити його гетьманство. У Москві вже знали про загострення обстановки в Україні, чому немало сприяла й антигетьманська діяльність царських воевод і службовців Посольського приказу в Україні. Посланцям влаштували кілька перехресних допитів, під час яких на них чинили моральний тиск. Вони відмовились від пропозиції царських чиновників залучити до залагодження конфлікту воеводу

Ромодановського, заявивши, що в гетьмана вистачить для цього власних сил, треба тільки негайно затвердити його на гетьманстві. Однак українські посланці не змогли відкинути нав'язану їм думку про необхідність проведення третьої ради для обрання гетьмана. Зроблено це було без відома і навіть усупереч волі Виговського. Додаткове опитування посланців виглядало цілком природним бажанням московського уряду знати більше про події в Україні. Але в цьому крилась і велика небезпека. Річ у тім, що московські службовці, як це було в них заведено, могли подавати царю не оригінали документів, а списки з них, і таким чином мали змогу вписувати в них те, що було потрібне, чим уміло й користувались. Українська депутація повезла Виговському царську грамоту про проведення нової ради в Переяславі для обрання гетьмана. Її мав провести окольничий Богдан Хитрово.

Тож із Москви вислали Хитрово, який мав скликати нову козацьку раду для санкціонування влади гетьмана. Виговський спочатку не бажав розривати союзу з Москвою, але домагався, щоб вона ставилася до України як до рівноправної держави. «Нехай Великоросія буде Великоросією, Україна Україною. Ми є військо непереможне», — так відповів він московському послові на заяву того, що нібито Україна — це «гілля, відламане від природного кореня Великоросії». Виговський прагнув, щоб Москва не втручалась у внутрішні справи України, яка сама спроможна порядкувати військом, фінансами, соціальними відносинами. Він також гостро виступав проти запровадження царських воєвод в українських містах. Виговський домагався, щоб царський уряд тільки гетьмана визнавав репрезентантом найвищої влади в Українській державі. Посол Хитрово мусив запевнити Виговського, що метою цієї місії є нібито зміцнення його гетьманської влади, щоб «Військо Запорозьке було у нього в покорі». Але насправді, як свідчить текст царського наказу, Хитрово мав завдання домогтися згоди гетьмана на призначення воєвод у Чернігів, Ніжин, Переяслав, Білу Церкву, Корсунь, Полтаву, Миргород. Порушувалося питання про утримання цих воєвод із «ратними людьми» за рахунок місцевих коштів.

Нова рада відбулася 7 лютого 1658 року в Переяславі. Вона одноголосно підтвердила обрання Виговського; ко-

заки високо цінували його діяльність під час війни («голову свою смажив, нас із лядської неволі визволяючи»).

Крім питання про воєвод в Україні та їх утримання, царські послы від імені царя поставили вимогу про скасування козацтва в Білорусії, а також зажадали, щоб гетьманський уряд надіслав Швеції ультиматум про примирення з Москвою. З вимогами Москви Виговський та старшина на раді вимушені були погодитися. Прийнявши присягу Виговського, Хитрово вручив йому гетьманську булаву та бунчук.

Своїми діями пізньої осені й зими 1657 року московський уряд продемонстрував невизнання Виговського гетьманом. Він дав дозвіл на його переобрання в різних містах, крім того, заручився згодою офіційних посланців від українського уряду і Запорозжя (до речі, без їхнього відома) на введення в Україну московських гарнізонів та їхнє утримання за рахунок місцевих коштів. Московський уряд продуманими тактичними ходами заклав міну, яка могла дестабілізувати ту слабку соціальну рівновагу, що почала складатись в Україні на початок зими 1657 року.

Бачачи зволікання царя з затвердженням Виговського гетьманом, опозиція активізувала свої дії. Посилилось невдоволення селян та міщан політикою гетьмана та його однодумців. Плани Лісницького провалились, і хоч він утримався в полковницькому уряді, але наслухався від своїх однополчан такого, чого йому вистачило на все життя. В опозицію до гетьмана став полтавський полковник Мартин Пушкар, який раніше підтримував гетьмана.

Пушкар вигідно відрізнявся від Виговського і повніше відповідав вимогам народного лідера. Він походив з українців, що в умовах загостреного сприйняття етнічної належності мало неабияке значення. З початком революції 1648 року він був у перших лавах повстанців як найнадійніший прихильник Богдана Хмельницького, один з найталановитіших полководців Визвольної війни. Зажив неабиякої слави, авторитету серед старшини та рядових козаків, став їхнім улюбленцем. Пушкар був далеко не бідною людиною, залюбки жертвував кошти на монастирі й церкви, допомагав бідним. Але багатство нажив не визиском селян, як Виговський та інша шляхта, оскільки не мав таких маєтностей, як вони. Відомий тільки один його хутір Пушкарі під Полтавою. Він був одним із тих небага-

тьох козацьких старшин, які не прагнули стати подібними до колишніх польських панів і яких обходили своєю ласкою і Богдан Хмельницький, і московський цар. Свої статки Пушкар здобув у бою, а потім примножив підприємством. Мав трьох синів — Андрія, Кирила і Марка, які поділяли погляди батька і всіляко йому допомагали.

Передбачаючи соціальний вибух, Пушкар вирішив спрямувати його на усунення Виговського з гетьманства. В літературі його дії характеризувались як боротьба за владу і за промосковський курс України. Справді, відкидати його претензії на гетьманську булаву не можна. Проте не маємо про це жодних даних, навіть натяків на них. Реальнішою виглядає версія про намагання полтавського полковника звести на гетьманський престол Юрія Хмельницького, про що тоді в Україні багато говорилося. Сумнівим виявляється і твердження про належність Пушкаря до «промосковського угруповання старшини». Тому що він, на відміну від багатьох лідерів, не звертався до царя з проханям вводити в українські міста московські гарнізони.

Пушкар став керівником народного повстання проти переорієнтації зовнішньополітичного курсу гетьмана І. Виговського, його соціально-економічної політики, яка в першу чергу була спрямована на задоволення інтересів козацької старшини і шляхти. Звинувачення Виговського у зраді, апеляції до московського царя були тільки тактичними ходами у досягненні стратегічної мети. Пушкар не був зацікавлений у зміцненні влади Московії над Україною і за це не виступав. Він обстоював державну незалежність України, правда, в союзі з Московією. Наступні події розвивались уже поза його волею. Звичайно, Мартин Пушкар також несе свою частку відповідальності, перш за все, за створення передумов, що пізніше призвели до Руїни, все глибшого втручання в українські справи московського уряду і занепад Української держави.

У грудні 1657 року Пушкар зібрав полкову раду й оголосив, що Виговський зноситься з поляками, кримським ханом, назвав гетьмана зрадником і повідомив про намір боротися з ним. Пушкар закликав немає населення показуватися і йти до нього на службу за відповідну плату. Оскільки козацтво тоді було привілейованим класом, то на заклик полковника відгукнулась маса людей. Насамперед — робітні люди, які не мали інших засобів до

існування, крім наймитування, а саме винники, броварники, пастухи, наймити та декласовані елементи з Полтавського, Миргородського, Лубенського й інших лівобережних полків. Незабаром у Полтавському полку зібралось десь 20 тисяч чоловік, поділених за козацьким звичаєм на полки та сотні. Озброєння їхнє складалося переважно з дерев'яних київ, звідки вони й дістали назву дейнеки¹. На місцях, зокрема в околицях Миргорода, Ромнів, Гадяча, Зінькова, почалось не тільки масове покозачення населення, а й виступи проти прибічників Виговського. У Полтаву прибув кошовий отаман Яків Барабаш на чолі загону з 700 запорожців.

Стурбований таким розвитком подій, Виговський приблизно з середини грудня переходить у наступ проти опозиції. За його наказом були проведені арешти деяких прихильників Пушкаря і призвідців бунтів на місцях. Але послані проти повстанців козаки Ніжинського і Стародубського (точніше — Чернігівського) полків відмовились виконувати накази і повернулись додому. На початку 1658 року гетьман наказав стратити у Гадячі кількох Пушкарєвих однодумців і послав у Полтаву галицького намісника Тимофія Прокоповича з вимогою не розпалювати міжусобицю й закінчити справу миром. Однак Пушкар відкинув пропозицію, арештував посланця і спровадив його до царського воеводи Колонтаєва у Камінне.

Через якийсь час полтавський полковник отримав листа від Стринджі з Путивля, де той повідомляв, що везе з собою царську грамоту на обрання нового гетьмана і жалування для війська. Крім того, Стринджа просив охорони для захисту від урядників Виговського.

Дальшому розвитку цих подій перешкодив наступ на Полтаву карального загону, сформованого з 700 найнятих сербів, волохів, поляків, німців та 800 городових козаків під командою полковників Івана Сербина та Івана Богуна. Загін мав гетьманський наказ несподівано увірватися до Полтави й заарештувати Пушкаря. Але загін збився з саної дороги, вийшов до містечка Великі Будища, за кілька кілометрів на північ від Полтави, і мусив там заночувати.

¹ Дейнека (*тур.*) — у другій половині XVII століття — селянин, озброєний дрючком, довбнею, рогатиною або іншим народним зряддям, що брав участь у повстанні на Лівобережній Україні.

Дізнавшись про це і маючи на руках царську грамоту про нові вибори гетьмана, Пушкар почав діяти у властивому для нього стилі — рішуче і енергійно. Він кинув проти супротивника 700 загартованих у боях запорожців Барабаша, які 5 лютого 1658 року поблизу урочища Жуків Байрак дощенту розгромили карателів під час їхнього обіду. Так царська грамота про нове обрання гетьмана відкрила початок збройної міжусобиці в Україні, яка й стала предлюдією трагічної Руїни.

Наприкінці січня 1658 року подібну грамоту привезли гетьману і Міневський та Коробка. Підбадьорений нею, Виговський почав готувати генеральний наступ на Пушкаря. Від його імені Лісницький наказав ніжинському полковникові Григорію Гуляницькому, лубенському — Павлові Швецю, чернігівському — Оникію Силичу та прилуцькому — Петрові Дорошенку привести війська у Миргород. Але обстановка на цей час уже різко змінилась. Населення багатьох міст і сіл уже дізналося про майбутні вибори гетьмана і перестало слухатись Виговського. Тому на заклик Лісницького мало хто відгукнувся. А коли військо Пушкаря рушило з Полтавського полку на майбутню раду, місце якої у царській грамоті запорожцям визначалось у Лубнах, то йому ніхто не чинив ніякого опору.

У ході цих подій Пушкар отримав послання від нового київського митрополита Діонісія Балабана, який підтримував Виговського. Митрополит погрожував полковникові прокляттям за розпалену міжусобицю і закликав того покаятись. Певний своєї правоти і дієвості царської грамоти, Пушкар відповів, що «чернь» не хоче бачити Виговського гетьманом, а сам він змириться з його владою тільки тоді, коли за участю всієї української «черні» та «черні» Війська Запорозького його знову оберуть гетьманом. Свої дії полковник пояснював тим, що згідно з царською грамотою запорожці «вигреблись» із Запорожжя й об'єдналися з «городовим Військом Запорозьким», щоб провести генеральну раду для обрання гетьмана.

На початку лютого 1658 року до Переяслава прибув Хитрово. Туди ж приїхали лояльно налаштовані щодо Виговського старшини, митрополит Балабан з ієрархами, представники козацтва і міщанства. Дещо пізніше до них приєднався і Виговський зі своїми численними родичами. На попередній нараді з майбутніми учасниками

ради Виговський сказав, що «москаль» не рахується з виборами гетьмана за давнім козацьким звичаєм і хоче нав'язати «нам свого бороданя». «Якщо ви тепер, — говорив гетьман, — піддастесь, то навіки втратите свої права і привілеї, тому вибирайте самі, своїми вільними голосами».

Рада у Переяславі відбулась приблизно у середині лютого 1658 року. Присутні одностайно обрали Виговського гетьманом, а Хитрово затвердив їх вибір. Після цього окольничий обнародував царські вимоги до гетьмана. Цар велів прийняти воеводу у Чернігів, Ніжин, Переяслав та інші міста. Вони мали відати справами «осадних людей», збирати подимне і податки з оренд на жалування Війську Запорозькому та утримання московських гарнізонів. Крім того, цар наказував вивести українські війська з Нового Вихова і Чаусія у Білорусії, а також повернути власникам утікачів з Брянського, Корачевського, Путивльського та інших московських повітів.

Дізнавшись про раду, Пушкар страшенно розлютився. Маючи на руках царську грамоту про її проведення в Лубнах, він розцінив дії окольничого й Виговського як ігнорування Запорозької Січі та городової «черні» і через спеціального посланця звинуватив Хитрово у порушенні царської волі й зажадав повторної ради у Лубнах. Ведучи залаштункову гру, Хитрово подався до Лубен на зустріч із Пушкарем, під час якої запевнив того у царській милості та обдарував соболями.

Тонкими політичними ходами московський уряд на решті протиставив одна одній дві основні сили України і спровокував їх в міжусобну боротьбу не на життя, а на смерть.

Гетьман Виговський, прагнучи придушити заколот, мобілізував полки, в яких було 20 тисяч козаків, приєднавши до них своїх нових союзників — татар (40-тисячну орду на чолі з Карач-беєм). В облогу була взята Полтава, біля якої два тижні велися бої. 15 травня 1658 року бунтівників розбили. З їхнього боку полягло 15 тисяч вояків, серед них і Мартин Пушкар. Якова Барабаша повісили. Полтава була спалена. Татари захопили багато людей у неволю. Виговський велів козакам відбити бранців. Запорожці втекли під захист московського війська, яке прибуло разом із воеводами, щоб стати залогом в Києві, Чернігові та Ніжині.

Воеводи злякалися й відступили зі своїми ратними людьми в межі Московської держави.

Так розпочалася в Україні кривава братовбивча війна. На цей раз громадянська війна коштувала Україні 50 тисяч людських жертв.

Ситуація, що склалася в Україні, певною мірою була наслідком підступної, двоєдушної політики Москви, яка й розпалювала, й використовувала громадянську війну в Україні.

Виговський на гіркому досвіді переконався, що за найлояльнішого його ставлення до Московської держави царська політика несе згубу і йому особисто, і, головне, Україні. Гетьман приймає рішення розірвати союз із Московією. Виговського підтримала більшість козацьких полковників зі своїми полками, а також генеральна старшина, яка добре розуміла антиукраїнську політику Москви. Це були найосвіченіші серед козацтва люди, які найкраще виявили себе в минулій боротьбі українського народу з поляками: генеральний суддя Богданович-Зарудний, генеральний осавул Ковалевський, генеральний писар Іван Груша, обозний Тиміш Носач, полковники — Григорій Лісницький, Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Іван Богун, Оникій Силич, Остап Гоголь, Михайло Зеленський, Михайло Ханенко, Станіслав Морозенко; брати Виговського — Данило, Костянтин і Федір, їхній дядько, овруцький полковник Василь та небіж Ілля Виговські.

Погляди цієї старшини поділяло й духовенство, яке чинило опір домаганням Москви скасувати давній звичай обирати нового митрополита для української церкви вільними голосами всіх архієреїв, а також спробам підкорити українську церкву Московському патріарху. Заможні міщани також стояли за незалежність України, оскільки вони вже почали відчувати наступ Москви на їхні права.

Проте частина старшини трималася Москви. Виговський виступив з міжнародним маніфестом, пояснюючи причини, що привели його до повного розриву і війни з Московією. «Ми, все військо Запорозьке, заявляємо й свідчимо перед Богом і цілим світом цією нашою невинною й чистою маніфестацією, що великі війни, ведені з Польщею, не мали ніякої іншої мети, як тільки оборону святої Східної Церкви й прадідівської свободи, якої любов'ю ми держимося. Її провадив вічної пам'яті наш гетьман Богдан

Хмельницький і канцлер наш Іван Виговський. Свої приватні справи відсунули ми далеко перед славою Божою й справами громадськими. Задля того ввійшли ми в союз із татарами, з пресвітлою королевою шведською Христиною, а згодом і з найяснішим королем Карлом Густавом, і всім ми завсігда дотримували, заховували їх непорушними і додержували вірність. Навіть і Польщі не дали ми ніколи причини нарушити пакти, але всім додержали свято нашу вірність, умови й союзи. І не з іншої причини прийняли ми протекторат великого князя московського, як тільки щоб нашу свободу, здобуту за Божою допомогою і освячену кров'ю, могли зберегти, а після смерті передати потомкам нашим».

Далі в маніфесті говорилося, що цар московський не справдив надій України, не виконав своїх обіцянок, не надавав допомоги проти ворогів, розпочав трактати з Польщею коштом України, наказав ставити в Києві фортецю, щоб держати народ в ярмі, нарешті задумав зовсім знищити Білу Русь і Україну з усім Військом Запорозьким, почав сіяти усобицю, піддержувати бунти проти гетьмана. «Москва готує нам ярмо неволі насамперед внутрішньою громадянською війною, а далі відкрито своєю власною зброєю, без усякого приводу з нашого боку». Наприкінці в маніфесті зазначалося, що не на українців спадає відповідальність за нову війну, що вже розпалилася, й що вони «примушені підняти законну оборону та звернутися до сусідів із проханням про допомогу для своєї боротьби».

Оскільки Швеція на той час припинила війни й пізніше формально замирилася з Московією і Польщею, Виговський зі старшиною та вище православне духовенство з Київським митрополитом Діонісієм Балабаном прийняли пропозицію про союз із Польщею, яка, будучи ослаблена майже безперервними війнами, прагнула знову приєднати козаків, обіцяючи Україні самостійність у межах Речі Посполитої. 16 вересня 1658 року в місті Гадячі укладено трактат про унію України з Польщею, за яким Україна на рівних правах входила до федерації Польщі та Литви як «Велике князівство Руське».

Однак Гадяцький договір, навіть ратифікований сеймом Речі Посполитої, практично не набрав життя. Український уряд на чолі з гетьманом Виговським припустився серйозного прорахунку, не зваживши на потужні

антипольські настрої в українському суспільстві. На пам'яті народу були і тяжке його становище під час панування Речі Посполитої, і кровопролитні повстання та війни, які жорстоко придушувалися карателями, нерідко попри щедрі обіцянки, і гоніння на православну віру. Тяжким був би і військовий союз з Кримським ханством, що його ще раніше відновив Виговський. Усе це, замість того щоб зняти гостроту соціальних суперечностей, ще більше їх посилювало. Цим скористалася опозиція, до якої почали поступово прихилитися й деякі сподвижники Виговського, серед яких був і Іван Богун. Особливо негативно сприйняли рядові козаки пункт Гадяцького трактату про нобілітацію¹ старшини. Сам Виговський отримав тоді міста Лисянку, Любомль, Смілу (через останню різко загострилися відносини з Ю. Хмельницьким), а його брати — Стеблів, В'язівка та ін.

Царський уряд був дуже стурбований Гадяцьким трактатом і пішов навіть на серйозні поступки гетьману, але до російсько-українських переговорів з цього приводу не дійшло. Громадянська війна переросла у війну з Московією, яка відкрито стала на бік опозиції. Після невдалої спроби Данила Виговського та Івана Богуну вибити царські війська з Києва питання про поступки було знято з порядку денного.

Зібравши раду, Виговський узгодив з нею план кампанії по розгрому опозиції та царських військ на прикордонні. Головний удар мусили завдати об'єднані сили козацьких і татарських військ під командуванням мурз Канмамета, Урака та Булата. Ці війська мали взяти Путивль, Сівськ, Суми, Недригайлів, Царевоборисів, Кам'янське та інші «порубіжні міста». Виговський швидко перетнув тодішні кордони, але надовго загруз, упродовж цілого місяця облягаючи Кам'янське. Ординці вчинили напади на Недригайлів та Царевоборисів, але після цього їхні головні сили повернули до Криму. Іван Нечай розбив царські війська на Стародубщині (Мглин), а глухівський сотник Пилип Уманець узяв в облогу загін царських військ під Новгородом-Сіверським. Але противна сторона не сиділа склавши руки. На кордонах почало збиратися велике царське військо, яке здійснювало рейди в глиб України. Опозиція,

посилена допомогою з Росії, розв'язала активні дії на Лівобережній Україні. Так, І. Донець і котельвянський сотник Степаненко розгорнули наступ на Полтаву, де розташувалася залога полковника Ф. Гаркуші. Одночасно рушили в наступ І. Іскра, який оголосив себе наказним отаманом, С. Довгаль, який назвався миргородським полковником, і сотник Остап Воропай. Місце страченого Я. Барабаша посів новообраний кошовий отаман Іван Безпалій, який отаборився в Ромнах. 12 грудня 1658 року на допомогу останньому прийшов з військами князь Г. Ромодановський, а пізніше, уже в січні 1659 року — військо під командуванням князів С. Пожарського, С. Львова, Ф. Куракіна. Таким чином, в тилу у Виговського сконцентрувалася величезна армія, і гетьман мусив відступити. Саме тоді до Ромен з Гадяча підоспів І. Іскра. На шляху до Лохвиці в селі Піски його зустрів загін гетьманських військ під командуванням І. Скоробогатка. 22 січня Іскра тримав оборону, а 23 січня 1659 року його загін було винищено, сам Іскра з старшиною Ободом загинули.

Війна ставала все масштабнішою, обидві сторони кидали в бої нові й нові резерви. Але в той час як Річ Посполита надавала Виговському скоріше символічну допомогу, а Кримське ханство обмежувалося короточасними походами, царська Московія поступово нагромадила на кордонах могутнє військо, яке все активніше проводило операції в Україні, не спиняючись перед важкими репресіями. Особливо «відзначився» князь Ю. Борятинський. Після невдалої спроби Д. Виговського взяти Київ він, ходячи на лови за «изменниками», сплюндрував і випалив околиці міста, вирубав і повісив чимало мирних жителів. Небезпідставно Гуляницький гостро дорікав царському послу за те, що «безпрестанние войска свои на нас с своевольниками насилает и многие места выжгли и высекли, взяв за присягою и поругательство над христианы чинит, пуше бусурманов турков и жидов; лугчи да быть у турка, а нежели у москалей». Посли Виговського, які вимагали в царя не втручатися в українські справи і повернути назад свої війська, були заарештовані. Опозиція, відбиваючи в урядових військ міста й села, жорстоко мстилася за репресії, не спиняючись перед умовляннями та заборонами деяких царських воєначальників. Зі свого боку Виговський все жорстокіше намагався придушити опозицію.

¹ Нобілітація — надання дворянського титулу, шляхетства.

На початку лютого 1659 року він розбив ворожі війська під Переяславом, про що сповістили Європу деякі друковані «летючі листки» (газети). 14 лютого Виговський підійшов до Миргорода, де засів один із лідерів опозиції С. Довгаль, і запропонував його жителям здатися. Листи гетьмана та агітація миргородського протопіпа Пилипа схиляли миргородців до згоди. Довгаль мусив капітулювати разом зі своїми військами. Московський загін, що був при ньому, роззброїли, пограбували і відпустили на всі чотири сторони. Гетьман рушив після цього на Гадяч, Хорол, Сорочинці й Грунь, розбиваючи на шляху загопи опозиції. Юрій Немирич вів боротьбу за Лохвицю. Тоді ж тяжкі бої розгорнулися під Мстиславом, де в наступ перейшли війська Івана Нечая та Самійла Виговського. Гетьман у цей час нашоствхнувся під Грунню на значний опір опозиції, після чого взяв в облогу Зінків, де укритися з двома тисячами запорожців та царськими військами Іван Силка, що проголосив себе наказним гетьманом. Облога міста затяглася. Не допоміг і прихід з-під Лохвиці Юрія Немирича. Після кількох невдалих штурмів Виговський відступив і рушив на захід, узявши на шляху Веприк, Рашивку, Мошенки, а потім повернув до Чигирина. Командування над гетьманськими військами на Лівобережній Україні було покладено на Г. Гуляницького. Тим часом зі сходу на Київ посунула потужна лавина царських військ, яка налічувала понад 100 тисяч вояків.

Цими військами командували князі О. Трубецької, С. Пожарський, Г. Ромодановський, С. Львов, Ф. Куракін. До них приєднався із загонами сил опозиції І. Безпалій. На шляху царських військ стояли гетьманці ніжинського полковника Г. Гуляницького, на якого було покладено командування на Лівобережній Україні, а також прилуцького полковника Петра Дорошенка. Гетьманці стояли відповідно під Конотопом та Срібним. Ромодановський і Безпалій узяли Лохвицю, потім Срібне, причому останнє місто вирубали упень і спалили. Майже одночасно обложили в Конотопі Гуляницького. Невдовзі сюди стягнулися всі царські війська, які вийшли із Слобожанщини. Гуляницькому вже не вперше було приймати оборону фортець, то й цього разу він зі своїми ніжинськими та чернігівськими козаками хоробро протистояв ворожим військам, завдаючи їм великих утрат. Не допомагали ані штурми, ані

підкопи з мінами, ані постійне бомбардування артилерією. Навіть Самовидець, який негативно ставився до Виговського та його сподвижників, і той відзначив хоробрість і вправність обложених. Коли царські війська почали робити перед собою земляний вал, щоб засипати рів перед містом, то землю ту обложенці під час вилазок тягали в Конотоп і збільшували свій вал. Царські війська задовольнялися тим, що чинили рейди, внаслідок чого були спалені Борзна й передмістя Ніжина.

Успішна оборона Конотопа дала змогу гетьману Виговському виграти час і зібрати чимале військо, яке разом з невеликими загонами сербів, німців, поляків та молдаван нараховувало близько шістдесяти тисяч. Окрім іншого, він добився і того, що сам хан Мухаммед-Гірей IV разом із сорокатисячною ордою рушив йому на підмогу. Українські й кримські війська з'єдналися на Крунич-полі. Підійшовши до Конотопа, Виговський залишив орду, яка за річкою Соснівкою поділилася на дві частини. Сам же гетьман на чолі решти війська вдарив на царські сили і завдав їм значної шкоди. Побачивши нечисленне військо гетьмана, князь Пожарський рушив за ним, а коли воно стало тікати (як виявилось потім, умисне), кинувся навздогін. Коли Пожарський перетнув за втікачами річку, то опинився в пастці біля села Соснівка. Із засідки з двох боків на його військо вдарили резервні козаки Виговського та орда. Одночасно широко розлилася річка, яку встигли загатити люди Виговського, котрі на додачу зруйнували міст, що унеможливило відступ старим шляхом. Таким чином, Конотопська битва відбулася за сценарієм, подібним до Батозької битви, але масштаби втрат виявилися значно більшими. Внаслідок Конотопської катастрофи на полі бою полягло близько сорока тисяч царського війська, а п'ятнадцять тисяч, у тому числі з півсотні воевод, були взяті в полон.

До полону потрапив і сам Пожарський. Також ходили чутки, що воевода Ромодановський був поранений і навіть убитий. Насправді ж Ромодановському вдалося втекти до своїх. У Конотопській битві Виговський втратив чотири тисячі козаків, а хан — шість тисяч ординців. Самійло Величко записав з цього приводу: «Отак винагороджено було, Бог так зволив, розором і кров'ю війська і його (Пожарського. — *Авт.*) власною, невинне пролиття крові сріб-

лянських мешканців і розор міста, що їх учинив Пожарський, бо з тої поразки міг утекти до свого обозу під Конотоп хіба той, хто мав крилаті коні». 9 липня 1659 року союзники вдарили на царське військо, яке ще стояло під стінами Конотопа, й воно мусило відступати до Путивля «оборонною рукою», тобто табором, відбиваючись від наседаючих козаків і татар. Конотопська битва мала надзвичайно широкий резонанс у Європі. В Москві звістка викликала велику тривогу, адже після «смутних часів» ще ніхто так не загрожував їй. С. Соловйов так описав події: «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув у один день, і ніколи вже після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська. В жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, й жах напав на Москву». Цар звелів готуватися до оборони і навіть сам наглядав над земляни-ми роботами. До Москви почали прибувати біженці, поширилися чутки, що цар виїде за Волгу, в Ярославль. Виговський і справді готував наступ на Москву, але невдовзі, коли татари почали чинити наскоки за кордон, був змушений відмовитися від свого наміру. Почалося з того, що Сірко вдарив на Крим і ногайські улуси і завдав там великої шкоди. Це стало приводом для повернення хана на батьківщину. Він залишив Виговському лише невелику частину свого війська. З тилу Шереметев та Борятинський послали свої рейди з Києва, і Виговський мусив послати свого брата Данила, щоб той узяв Київ, але й цього разу того спіткала невдача. Сам гетьман повернув свої сили проти опозиції і знов узяв Миргород, Веприк, рушив на Гадяч, де засів полковник Апостол. Але опозиція не припиняла боротьбу. Коли князь Трубецької — згідно з волею царя — вже хотів запропонувати Виговському мир на умовах договору 1654 року, до нього прибув представник опозиції ніжинський протопіп Мефодій Филімонович і заявив про підготовку повстання в тилу Виговського. На чолі добре законспірованої змови стояла група козацької старшини, яка висунула своїм лідером Богданового сина (фактично керував усім Яким Сомко, дядько Юрія Хмельницького). До змовників належали наказний ніжинський полковник Василь Золотаренко (брат славетного Івана Золотаренка, що поліг у 1655 році, та третьої дружини Богдана Хмельницького — Ганни), переяславський пол-

ковник Тиміш Цицюра, Іван Богун, Іван Сірко та інші. На Січ було послано від імені Юрія Хмельницького Івана Брюховецького. Ці лідери були значно сильніші й авторитетніші, ніж ті, що діяли в 1658 — першій половині 1659 року. Їхній виступ якраз після Конотопської битви пояснюється острахом перед фактичним запровадженням у життя Гадяцького трактату, послабленням Росії як імовірного союзника в боротьбі проти Польщі і, звичайно, можливою війною з Московією, що протікала б переважно на Лівобережжі (основу опозиції знову складала старшина лівобережних поляків).

Повстання проти Виговського почалося в Переяславі, де діяв Т. Цицюра та сотник Василь Лихий. За свідченням Самовидця, Цицюра викликав до себе поодинокі прихильників Виговського, а там наказував їх в'язати, а потім страчувати. Оволодівши Переяславом, Цицюра послав гінців по допомогу до царських воевод у Київ і отримав її. Після цього заколотники взяли Ніжин. Скориставшись тим, що Гуляницький від'їхав до Корсуня, вони тихо увійшли до міста й подали сигнал для виступу. За одну годину захоплені зненацька прихильники Виговського та п'ять польських хоругв були винищені. Третім значним містом, яке виступило проти Виговського, став Чернігів. Потім повстання охопило значну частину Лівобережної та Сіверської України. Саме тоді вбито Юрія Немирича, коли він їхав до Чигириня. Про початок повстання дано знати царським військам, і невдовзі Ромодановський виступив у похід на Полтаву й Пирятин, а Трубецької — на Ніжин. У Переяславі на Трубецького чекав уже Безпалий, а на півдні діяв Сірко. Гетьманом було проголошено Юрія Хмельницького, хоч обрали його пізніше, а наказним гетьманом став Я. Сомко. Повстання перекинулося й на Правобережну Україну, де його очолив Іван Богун.

Виговський врятувався випадково. Один із змовників розповів про підготовку виступу проти нього на сповіді. Священик відмовився відпустити йому гріхи, і тоді змовник розповів про наміри опозиції Виговському, і той встиг утекти. Гетьман тоді віддав рішучі накази про страту Боггуна й Сірка, але останні випередили його і встигли вже перебити кілька десятків визначних прихильників Виговського. Іван Груша, якого гетьман послав до короля, із сльозами на очах розповідав у Львові про те, що лише

з його полку змовники винищили дванадцять хоругв разом з їх дружинами та дітьми. Данило Виговський у цей час благав Потоцького, командувача польськими військами, щоб той подав допомогу для походу на Чигирин та Смілу. В столиці тримала оборону невелика залога С. Гуляницького. У Смілі перебувала Катерина Хмельницька — дружина Д. Виговського.

За короткий час Виговський опинився в надзвичайно тяжкому становищі. Його військо тануло на очах, переходило до Юрія Хмельницького. Слід віддати належне гетьману, він, бачачи свою поразку, відмовився шукати допомоги у турків і татар, як йому дехто пропонував. Була також думка йти у Білорусію до І. Нечая, аби разом продовжувати боротьбу. Але Виговський був реалістом і розумів, що такі дії призведуть лише до подальшого спустошення України. Він вирішив використати останній шанс: апелювати до козацької ради, тим більше, що чимало козаків правобережних полків віддавали йому перевагу перед набагато слабшими від нього політиками в особі Юрія Хмельницького, Я. Сомка, В. Золотаренка. У середині вересня 1659 року в Германівці на Київщині зібралася рада. Але це була «чорна» рада, де головну роль відігравали козацькі низи. Прихильників Виговського не хотіли слухати і навіть убили декого з них. Значна частина війська Виговського переметнулася тоді на бік Юрія Хмельницького, а сам гетьман мусив рятуватися втечею. Цікаво, що після того, на початку жовтня 1659 року, Виговський зустрівся з представником Яна-Казимира, його «покоєвим» (Іваном Мазепою), і передав королю та коронному канцлеру листи, в яких прохав допомогти визволити з Чигирин свою дружину і заопікуватися в разі потреби своїм малолітнім сином Остапом, який перебував у батьків гетьмана. Але й тут йому не вдалося досягти мети. Підмоги він не отримав, а Чигиринський замок капітулював. Олена Стеткевич і все майно Виговського були передані Юрію Хмельницькому, який став гетьманом після ради в Білій Церкві.

Виговський остаточно переконався, що його справа програна. У своєму листі до Яна-Казимира від 29 грудня 1659 року він, між іншим, зазначив: «У минулі роки сила козаків ослабіла, хвилюючися в бурях міжусобиці. Найбільші полки погинули: сорокатисячний полтавський, тридцятитисячний миргородський, а прилуцький, іркліїв-

ський — знищені зовсім. Міста і села поросли кропивою... Одні з козаків полягли на місці в нищівних кривавих битвах, а інші — потрапили в орду разом із жінками. Отже, все козацьке військо, з'єднане разом, насилу склало 40 000...» Коли до Виговського прибули послы Ю. Хмельницького, канівський полковник Лизогуб і миргородський полковник Лісницький, з проханням віддати булаву й бунчук новому гетьману, він не заперечував, сказавши: «Я не для себе її (булаву) тримаю». Потім він передав клейноди з гінцями Хмельницького, пославши у зворотню путь і брата Данила. Але Данило, потрапивши у вир подій, був поранений, потім його узяти в полон під Лисянкою й видали царським військам. 10 листопада 1659 року біля Калуги Данило помер. Поховали його в селі Горньому. Пізніше тіло гетьманового брата перевезли в Чигирин. За деякими даними (в це вірив і сам Виговський), Данила було позвірячому закатовано. Але більше підстав є вважати, що брат колишнього гетьмана помер у дорозі від ран. Принаймні, Юрій Хмельницький посилав потім до І. Виговського слугу брата Данила, який був присутній при останніх хвилинах його життя. Слуга мав запевнити колишнього гетьмана, що смерть його брата була природною.

17 жовтня 1659 року в Переяславі Юрій Хмельницький під тиском князя Трубецького (в оточенні його численних військ) підписав новий договір з Росією (Переяславські статті, або «14 статей»). Серед умов нового договору були й такі, що зобов'язували Ю. Хмельницького до видачі цареві всіх Виговських. Після Данила вдалося арештувати ще трьох родичів колишнього гетьмана — троюрідного брата, овруцького полковника Василя, двоюрідного брата Юрія та племінника Ілля, які почали служити Івану Виговському лише після Гадяцького трактату. 22 вересня 1659 року в тяжких кайданах їх вислали з Києва до Москви, а звідти у Тобольськ. Там за дозвіл звільнити їх від кайданів було бито батогами і знято з посади місцевого жителя, українського шляхтича Г. Костелецького. Юрій та Ілля Виговські були заслані потім до Якутська, де вони, очевидно, й закінчили своє життя.

Колішній гетьман через Хмільник і Полонне відступив у кінці 1659 року до Степані й Дубію. Звідти він 15 січня 1660 року повідомив короля про те, що Богун, Сірко, Зеленський, Гоголь і Багно зі своїми полками напали на Бар,

де знаходилася залога прихильника Виговського—Проскура. Місто було взято, але замок вистояв, хоч Проскура при цьому загинув. Утративши близько чотирьох тисяч війська, Богун і Сірко відступили. У лютому 1660 року Виговський спробував узяти реванш і вибити подільського полковника О. Гоголя з Могилева-Подільського, але, очевидно, без успіху. Врешті він осів на українських землях, що тоді перебували під владою Речі Посполитої, бо повернення на Гетьманщину для нього було рівнозначне смерті. Щоправда, у травні 1662 року він провадить якісь секретні переговори з Юрієм Хмельницьким, можливо, з приводу повернення.

Ян-Казимир, цінуючи Виговського як впливову в Україні особу та ініціатора Гадяцького трактату, надав йому Барське староство та Київське воєводство. Останній титул був ефемерний, але давав звання сенатора Речі Посполитої. Місто Бар на Поділлі стало місцем постійного мешкання Виговського. У 1662 році Виговський побував у Львові разом з Ю. Любомирським, коронним маршалом, відомим польським воєначальником. Про цю подію свідчить львівський мемуарист М. Голинський, який навів також стислий опис зовнішності колишнього гетьмана: «Людина висока, ніс великий, борода жовта». З інших джерел відомо, що Виговський того ж року записався до Львівського православного братства.

Але незабаром відносно мирному життю Виговського прийшов край.

На той час гетьманська Україна розкололася на дві частини (Правобережну та Лівобережну), кожна з яких була відповідно автономною областю в складі Росії та Речі Посполитої і мала свого гетьмана. На Правобережній Україні гетьманом у 1662—1665 роках був Павло Тетеря, «швагер» Виговського, який одружився з удовою його брата Данила. Незважаючи на родинні зв'язки, на те, що обидва були визначними сподвижниками Богдана Хмельницького, відносини між Виговським і Тетерею в цей період значно загострилися. Саме в цей час відбувся невдалий похід Яна-Казимира на Лівобережну Україну, коли частина козацької старшини вирішила виступити проти короля. Після закінчення походу на Правобережній Україні вибухнуло потужне повстання проти Речі Посполитої та гетьмана Тетері, яке очолював Дмитро Сулимка. В цьо-

му повстанні брали участь С. Височан, І. Сірко, Скидан та ін. Проти повсталих виступило польське військо, кероване полковником Себастьяном Маховським, але повсталі змусили його відступити і засісти у Білій Церкві. Самі ж повсталі на чолі з Сулимкою оволоділи Лисинкою й Ставищами на Київщині. Однак на допомогу Маховському прийшов Тетеря з підлеглими йому козаками. Вони розірвали кільце облоги, Сулимка відступив, а потім його загопи було розбито під Рокитною, де отаман і загинув. І хоча Виговський не втручався у військові дії, які розгорнулися на Правобережжі, та коли було схоплено вождя повстання на Правобережжі Дмитра Сулимку, то перед стратою він свідчив, що Виговський був «мотором всіх нинішніх бунтів».

П. Тетеря написав листа королю, в якому підтримав звинувачення проти Виговського, що той нібито був організатором повстання на Правобережжі проти Польщі, таємним прибічником московського царя, і додав, що Виговський, мовляв, є спільником Сірка. Король не повірив Тетері й написав Виговському прихильного листа, в якому просив його придушити повстання. Тетеря сфальсифікував документи на підтвердження безпідставних звинувачень колишнього гетьмана України й розіслав повсюди листи. Крім того, він заручився підтримкою Маховського. Разом вони вирішили знищити Виговського. Треба зауважити, що в минулому Виговський зробив добро полковникові Маховському — викупив із неволі двох його небожів.

На початку березня 1664 року Виговський як київський воєвода видав універсал, скликаючи шляхту Київського воєводства на сеймик до Житомира. Однак розіслані повсюди листи Тетері зробили свою справу. Шляхта скрізь уже волала, що Виговський зрадник. Для з'ясування справи Виговський вирішив побачитися з Тетерею, але не застав його ні в Білій Церкві, ні в Рокитному. Саме в цей час колишнього гетьмана запросили в Корсунь, де Тетеря, Маховський та декілька польських воєначальників проводили нараду.

Колись Павло Тетеря був близьким приятелем І. Виговського. Він же був і родичем йому, бо перша його дружина доводилась сестрою Виговському. Але тепер він уважав І. Виговського за найбільшого свого ворога, бо боявся, що той скине його з гетьманства. Була ще одна

причина ненависті Павла Тетері до Виговського. Оженившись з удовою Данила Виговського, донькою Богдана Хмельницького, П. Тетеря захопив усі Богданові скарби й загарбав усе добро бездітного Данила Виговського, яке мало перейти братам. І Виговський вимагав, щоб Тетеря повернув родинне добро, але той цього не зробив, а ще більше зненавидів колишнього гетьмана.

«...Не підозрюючи нічого, Виговський прибув до Корсуня і став на квартирі в одного міщанина. До його зараз прийшов Маховський і оповістив, що він засудив його за зраду Польщі на смерть. Оповістивши Виговському свій присуд, Маховський вийшов з хати і поставив сторожу з польських жовнірів коло сінешніх дверей.

Виговський стояв серед хати як непритомний. Він почував, що попався в руки свого ворога, що неминуча смерть жде його за порогом. Усе його тривожне життя, усі події його віку майнули перед ним, неначе ряд узорців на довгій паперовій смузі — майнули події все криваві, неспокійні: і полон у татар, і битви гетьмана Богдана, і його служба в Богданових походах, і страшна битва під Конотопом, де він одбивався од Москви, де полягли десятки тисяч московського війська, і Гадяцька умова, і ласка короля. Листочки книги його життя перегортались швидко, неначе од вітру шелестіли... От він сам вступає на місце великого Богдана, він сам гетьман і великий князь України, надарований великими маєтностями, багатий і славний на всю Україну; от він воевода і сенатор, а може, й знов гетьман і великий князь... і якийсь нікчемний полковник Маховський перетне нитку його життя, поверне в порох його мрії, потопче ногами його палкі бажання й його мертве тіло.

В хатині було тихо, як в домовині. Був ранок 9 марця (березня). Сонце пишно зійшло і осяяло усю хатину, піджило мертвоту тиші. Виговському стало невимовно важко на серці. Йому забажалося жити і добуватись слави. Він опам'ятувався і пожалів, що не взяв з собою козацької сторожі.

“Піду скажу Маховському, щоб дозволив мені покликати священика, щоб дозволив висповідатись і запричаститись перед смертю, а через священика я дам знати, що мене хочять зараз згубити з світа... Може, обізвуться міщани, стануть за мене, заступляться за мене козаки...” — подумав Виговський і раптом одчинив двері і вийшов надвір.

— Дай мені, полковнику, священика! Дай мені хоч висповідатись та заприча...

Здичілий і звірюкуватий Маховський скомандував жовнірам. Жовніри випалили з рушниць, і Виговський завлився і, як сніп, упав на одвологу землю.

— Невже я впав од польських куль? Невже мене вбили поляки, котрих я так любив? — промовив Виговський і вхопився за серце. Жмені його були повні крові. Він махнув рукою і забризкав кров'ю лице й очі Маховському...

— Олесю моя дорога! Сину мій! — ледве промовив Виговський, і його голова впала на землю.

Збіглися міщани та козаки, внесли в хату мертвого Виговського і поклали на лаві. Хоч Виговського не любили за його прихильність до Польщі, але лиходійний вчинок полковника Маховського, котрий без суду й позовів покарав смертю сенатора і воеводу, цей розбійницький, самоправний вчинок збурих увесь Корсунь і підняв усіх проти Маховського. Маховський мусив тікати з Корсуня.

Звістка про убійництво Виговського швидко дійшла до Бара. В Барі добре знали Маховського, знали звірячі норови цього польського гайдамаки. Виговська вся отерпла й охолола, зачувши про такий самоправний вчинок Маховського. Вона впала, як сніп, на руки своєї приятельки Грушової та невістки Стеткевичевої.

В Барському замку все стривожилось. Усі сподівались, що лютий Маховський, ворог покійника Виговського, от-от незабаром з'явиться з своїм полком під Баром, нападе на замок, спалить, знищить і заграбує усе добро, повбиває усю сім'ю й рідню Виговського.

Комендант замку, брат Виговської, Юрій Стеткевич зараз дав приказ полагодити вали та частокони кругом замку, звелів лаштувати гаківниці, поставити їх на валах, на башті узброїв двірських козаків, навіть наймитів, подавши їм рушниці. Чутка про убійництво Виговського швидко пішла по околицях. Дрібна православна шляхта, близькі й знайомі Виговського, православні пани сполохались: вони боялись, що загін Маховського от-от вчинить напад і виріже впень усіх православних шляхтичів, прихильників Виговського. Шляхта повтікала до Бара, зібравши спохвату деякі дорожчі пожитки та скарби. Увесь замковий двір сповнився втікачами. Діти підняли плач, жінки поперелякувались, поховались у садках за валами, в льохах,

у пивницях. Юрій Стеткевич давав усьому лад та порядок, роздавав харч втікачам, роздавав рушниці та усяку зброю.

Виговська боялась і за своє життя, і за життя свого сина. Юрій Стеткевич звелів їй і всім жінкам лаштуватись в дорогу, щоб переховатись в густих лісах, доки мине небезпечність. Позапрягали карети та шарабани, набрали чимало харчів. Виговська й Маруся Стеткевичева з Грушовою позабирали скарби і поховали їх у возах. Забравши на вози усіх жінок та дітей, Юрій Стеткевич завіз їх в густі барські ліси і сховав у страшні гушавини грабового лісу в глибокій долині, куди трудно було доступитись загонам Маховського. У вузькій долині на маленькій прогалині, закритій кущами ліщини та вільхи, під самим грабовим лісом поставили вози та шарабани. Весна була рання, але холодна й вітряна. Одвогнала мерзла земля пустила густий опар, неначе куріла димом. Усі позлазили з возів і поставили мовчки між грабами та столітніми дубами: усі боялись навіть голосно говорити. Земля на прогалинці вкрилась зеленою травою. Синій та білий ряст манячів поміж кущами. Жовтогаряча кульбаба вкривала прогалину, неначе хто розкидав по траві зірки. Остапко й весела дочка Юрія Стеткевича Христина кинулись бігати по траві та рвати ряст і заговорили голосно. Малий хлопець почав перекукуватись з Христиною. Виговська впинила їх і заборонила говорити голосно. Усі притихли й ущухли і говорили тихенько, неначе коло домовини, в котрій лежав покійник.

Настав вечір. Вже й надворі смерклося. Виговська не звеліла розкладати багаття, щоб часом жовніри Маховського не вгляділи диму та огню і не догадались, де вона ховається. Вітер жалібно гув між голим гіллям. Ліс коливався на взгир'ях зверху донизу, неначе море на вітрі, а в долині в затишку було тихо. Чорна ніч впала на чорний ліс і неначе вкрила його трауром по Виговському. Їжа нікому не йшла на думку. Усі полягали в шарабанах і поснули міцним сном. Спали й погоничі на соломі на возах. Тільки коні, поприв'язувані коло возів, хропли та прихкали, тереблячи на весь рот овес. Одна Виговська не спала. Сон втік од її очей і неначе сховався в густому лісі. Вона сиділа в здоровому шарабані коло сонного Остапка, і важкі, сумні думи низько похилили її голову, як важкий сніг похилає гілля зеленої сосни. Зійшов місяць і блиснув через тонкі хмари, що гнались одна за другою, неначе

бігли наввипередки. Блиснув місяць, і вирнула з чорної темряви постать Олесі, вся закутана в сумний чорний убір, виглянуло її повне зблідле лице, смутне чоло та заплакані очі. Вона згадувала свої дівочі літа молоді, згадувала, як вони побрались з Виговським, пригадала свої палкі мрії, котрі Виговський справдив неначе якимись чарами, згадувала і його самого, як угляділа його колись на баскому коні в Києві, всього в оксамиті, в кармазинах, в золоті, пишного й гарного, як намальованого на картині. І сльоза за сльозою покотилась з її очей і впала на її повні білі руки...

— За що ти, Боже, наслав на мене одну таку велику кару? За які мої провини? — тихо промовила Виговська і підвела свої смутні очі вгору.

А над лісом пишно блищав місяць і неначе летів назустріч швидким хмарам. Ліс шумів на горах, аж гілля гнув, і не дав відповіді. Виговська пригадала звірячий вид Маховського. Коло неї в ногах стояла рушниця, набита набоем. Помста закипіла в її серці, як окріп на великому жару. Вона вхопилась руками за рушницю і була б рада, якби Маховський в той час напав на табір, всадити йому кулю в самісіньке серце.

Три дні й три ночі ховалась Виговська з приятельками в лісах. Виговська, Грушова і всі жінки держали напоготові набиті набоями рушниці про всяк час. До Бара дійшла звістка, що Маховський повернув на Черкаси і не має на думці вчинити напад на житло Виговського. Тоді Виговська вернулась в замок і послала вірного шляхтича до Корсуня просити в Маховського, щоб він вернув їй тіло Виговського.

Виговська спостерегла, що на Україні починається велика Руїна, що пробувати в Барі неспокійно й небезпечно од усякого нападу і поляків, і козаків. Вона постановила перебратись на життя в Руду, в далеку Галичину, куди не заходили ні польські, ні німецькі заgonи. Брат Виговської Юрій зараз-таки, не гаючи часу, переїздив все її добро в Руду.

Виговській вдалося-таки випросити в поляків тіло свого чоловіка, і вона поховала його в скиті коло Гніздичевської Руди в склепі Хрестовоздвиженської церкви.

Недовго після тієї страшної події жила Виговська. Переполох в Барі, блукання по барських лісах та пушах в не-

году, переїзд до Руди ранньою весною в сльоту та холоди порушили її здоров'я. Почуваючи близьку смерть, вона написала духівницю, в котрій одписала свої скарби і спадщину своїм родичам, близьким і далеким, і всім своїм слугам, згадала навіть про княгиню Любецьку та пані Суходольську, котрі колись ставали на дорозі до шлюбу з Виговським. Багато скарбів та маєтностей свого мужа і усі свої маєтності в Могилівщині, коло Орші, вона записала на церкви та монастирі, а свою французьку карету та ридан одписала єпископові львівському на спомин душі. Померла Олеся Виговська в маї (травні) 1664 року.

«Неспокійне було життя й сумна й нечесна була смерть гетьмана Івана Виговського, доброго, щирого патріота, тонкого політика, оборонця прав України, чоловіка великого розуму та європейської просвіти.

Виговський щиро любив Україну, встоював за її політичні й національні права, дбав про науку й просвіту на Україні, був, може, вищий за усіх своїх сучасників, окрім гетьмана Богдана та Немирича. Його можна поставити врівні з найліпшими діячами тих часів, з Богданом Хмельницьким, Дорошенком, Мазепою. Не любив він Москви за її непросвіченість і постеріг, що Москва не додержить свого слова, одніме привілеї, коли почала ще за живоття Богдана ламати Переяславську умову, піддержувала Польщу на погибель Україні. Але його польська і шляхетська політика була несвоечасна й антинародна. Гадяцькі пункти — це найвищий акт автономії України за усю її козацьку історію. Але Виговський не спромігся його здійснити, і цей акт зостався тільки актом на папері...»¹

*«...він міг тільки піддаватися обставинам,
а ніяк не кермувати подіями»*

ЮРІЙ-ГЕДЕОН

ВЕНЖИК БОГДАНОВИЧ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
(1641—1685)

Молодший син Богдана Хмельницького. Проголошений гетьманом ще за життя батька, він тричі буде тримати гетьманську булаву, але жодного разу не зможе її втримати та стати врівень батькові.

Ю. Хмельницький не мав таланту державного керівника. Потрапляючи у залежність то до російського уряду, то до польського, то до татар та турок, Юрась Хмельниченко втратив підтримку у козацтва та простого люду.

Життя нещасливого сина славетного Богдана закінчилося трагічно...

У народній легенді XIX століття переповідалось, що «Хмельниченко, обусурманившись, збив пушкою з гори верх батьківської церкви, бажаючи дістатись батьківських грошей, які, кажуть, були замуровані на горищі церкви. Він прийшов за ними до Суботова, та боявся, бо тут стояло військо, то вже зі злості хотів розбити церкву.

...Хмельниченко живе й досі. Наші старі чумаки розказували, що бачили його в горах на свої очі. І при зустрічі він і сам казав, що «Я син Хмельницького». Його ссе гадина, і він буде мучитись та блукати поміж горами аж до Страшного суду; а тоді вже Господь його простить, що, обусурманившись, хотів розбити батьківську церкву».

Юрась Хмельниченко — молодший син гетьмана Богдана Хмельницького та його першої дружини Ганни Сомківни. Народився він 1641 року в Суботіві.

Молодий гетьманич здобув непогану домашню освіту, був добре обізнаний із Святим Письмом, міг читати й писати не лише українською, але й церковнослов'янською, польською, грецькою та латинською мовами, хоч і поступався в цьому відношенні своєму батькові. Вчився Юрій Хмельницький і в Києво-Могилянському колегіумі, але

¹ І. Нечуй-Левицький. «Гетьман Іван Виговський».

недовго, бо через погіршення здоров'я Богдан повернув сина до Чигирина. Пізніше, вже як гетьман, Юрій Хмельницький ствердив батьківський привілей колегіуму, зазначивши, що він сам був колись його учнем. Відомо також, що одним із вчителів гетьманича у колегіумі був видатний український письменник, філософ й теолог Іоаннікій Галлятовський. Повернувшись додому, Юрій Хмельницький продовжив науку. В одному з документів 1656 року називається ім'я домашнього вчителя гетьманича — ченця Києво-Печерської лаври Іларіона Добродіяшка.

Після смерті батька 1657 року козацька рада в пам'ять заслуг Богдана проголосила Юрка гетьманом України. Шістнадцятилітнього гетьманича обрано на батьківське місце одностайно. Старий гетьман іще за свого життя подбав про визнання цього державно-династичного акту з боку сусідніх держав. Законним наступником свого батька Юрія визнали Москва, Швеція, Польща, Семигород, Волощина, Молдавія, Крим і Туреччина.

Докладніше про ці вибори ми знаємо мало що. Народна традиція приховує деякі подробиці цієї події, але їх, звичайно, годі цілком брати на віру. В народній думі про смерть Богдана та обрання на гетьманство його сина не тільки стилізовані окремі моменти, а й зближені деякі досить віддалені одні від одних події. З опису сучасників, Юрась був чорнявий, маломовний, тихий і піддатливий. Цей підліток не був наділений од природи ні здоров'ям, ні розумом. Ні в той час, ні пізніше він далеко не визначався такими властивостями, що потрібні були в тодішніх обставинах для гетьмана. Він міг тільки піддаватися обставинам, а ніяк не кермувати подіями за своїм планом і за власної волі — а в той час він іще сам для себе потребував проводу. Серед козацької старшини, особливо серед старих заслужених полковників, такий гетьман не міг користуватися повагою, не користувався він нею й пізніше. Юрась не мав потрібних для цього моральних даних, до того ж і матеріальних засобів у нього майже не було. За ним було тільки одне — слава його батька. А так загалом, це була людина хвора, що пізніше дійшла до справжнього божевілля й виявила його в жахливих формах під час свого недовго князювання над Україною.

На такій характеристиці Хмельниченка погоджується й українська історіографія. Микола Костомаров, що най-

повніше характеризує Юрася, називає його легкодушним, полохливим, неенергійним, безвольним, твердить, що Юрась хворів на «причинну й гилу (грижу)». Дмитро Бантиш-Каменський називає його слабим. В. Вовк-Карачевський каже, що Юрій Хмельниченко «через три роки (після смерті батька. — *Авт.*) ділом доказав, що він зовсім не здатний стати на чолі України та ще в такий тяжкий момент. Був він недужий, хворів на падучку й грижу, а до того ж усього був дуже обмежений». Борис Грінченко вважав його «зроду нерозумним, хитким, нерозважливим, ще й хворим, ні військової, ні державної справи він не тямив». Дмитро Яворницький називає Хмельниченка «цілком недосвідченим, що хоч і мав голову, але голову без здорового розуму й зовсім без політичної кебети... від природи євнух... нравом злий, розумом обмежений, тілом слабий юнак». Далі Яворницький прямо називає його «слабоумним сином» Богдана Хмельницького.

Сучасний дослідник Ю. Мицик зазначає, що судити про зовнішність Юрія Хмельницького можна з двох портретів, один з яких подавався в німецькій друкованій хроніці «Театр Європи», а другий — у літописі Самійла Величка. Не суперечить цим портретам і словесний опис зовнішності Ю. Хмельницького. Молодого гетьманича описали дуже лаконічно: темноволосий юнак, сором'язливий, скромний, скутий у рухах, більше скидався на ченця. Сорокарічного Юрія Хмельницького описали детальніше і в дещо інший спосіб: людина невелика на зріст, зграбна, яка мала видовжене обличчя з невеликими, глибоко посадженими очима, що робило погляд гострим і дещо насмішкуватим, гострий ніс, маленький рот. Чисте обличчя, невеликі вуса. Одягнений у жупан, шапку, оперезаний польським пасом, мав при собі шаблю, самопал і пістолі. Самійло Величко назвав у своєму творі гетьманича євнухом («з натури євнух»), але такий відгук вороже наставленого до цього гетьмана історика не є достовірним. Наприкінці 50-х років XVII століття Юрій був ще зовсім молодою людиною, яка відзначалася побожністю. На останньому ж відтинку свого життя, очевидно, він надолужив роки аскетизму, бо деякі джерела недвозначно натякають на нестримність його особистого життя.

Портретне зображення Юрія Хмельницького створює образ приреченої, досить хворобливої людини (особливо

хворобливість передає погляд). В очах також засвідчена глибока внутрішня нерішучість, невпевненість у своїх силах. Дещо вередливий вигин брів говорить, що ця людина не має єдиної лінії поведінки, яка часто обумовлена настроєм, самопочуттям. Така людина навряд чи могла б налякати ворогів чи надати впевненості друзям. Тому вона буде самоутверджуватись саме на тих, хто їй підлеглий та залежний від неї.

А тепер спробуємо пересвідчитись у достовірності нашого фізіогномістичного аналізу зовнішності Ю. Хмельницького.

Відомості про гетьманича все частіше з'являються після 1653 року, коли по загибелі старшого брата Тимоша він став єдиним спадкоємцем Богдана по чоловічій лінії, і старий гетьман усе частіше подумував про передачу йому своєї булави. Не випадково саме його, ще шістнадцятирічного юнака, Богдан Хмельницький призначив наказним гетьманом і доручив підготовку походу українського війська на Ташлик. Звичайно, таке призначення було багато в чому формальним, бо реально що підготовку проводили досвідчені полковники Іван Богун та Григорій Лісницький. Таким чином Богдан Хмельницький заклав ґрунт для передачі синові гетьманської булави. Не дивно, що іноземні послы, які відвідали Чигирин у першій половині 1657 року, все частіше називають Юрія Хмельницького гетьманом. Сам Богдан сподівався, що під опікою генерального писаря Виговського молодший син досягне повноліття, стане повноправним гетьманом і продовжить справу батька. Але цей задум виявився помилковим. Він не враховував повною мірою розстановку політичних сил в Україні й відсутність таланту державного діяча, адміністратора та полководця у зовсім ще молодого нащадка.

По смерті Богдана Хмельницького Юрій став дуже близько до гетьманської булави, й не виключено, що на перших старшинських радах його проголошували гетьманом. Та до загальної козацької ради справа не просунулася.

Утім, навіть коли б Юрій Хмельниченко був і цілком здоровим юнаком, без усіх тих страшних вад, про які згадують історики, він все ж не зміг би справитися з гетьмануванням у тих тяжких обставинах, що настали для Війська Запорозького по смерті Богдана Хмельницького.

Полягали вони головним чином у зовнішній загрозі козацькій державі, що вимагала насамперед досвідченого й визнаного військового вождя.

Одначе згодом і старшина збагнула, що юнакові ще не під силу гетьманська булава. Прислухавшись до порад своїх приборчників, Юрко поклав булаву, яку віддали до рук генеральному писарю Івану Виговському. Юрась поїхав до Києва завершувати свою освіту в колегіумі, яку почав ще за життя батька.

Одначе Юрій Хмельницький почував себе глибоко ображеним і до кінця життя не зміг пробачити Виговському своє усунення від влади. Додав ворожнечі й сам Виговський, котрий взяв частину Богданових скарбів, хоч і мав на них право принаймні як родич (його брат Данило був одружений на дочці Богдана Хмельницького, сестрі Юрія). Цим особистим конфліктом скористалася опозиція проти І. Виговського, котрій було дуже вигідно прикривати свої діяння іменем великого Богдана. У цій ситуації чи не вперше виявилися психічні вади характеру Юрія Хмельницького, що мали б застерегти прихильників його обрання гетьманом: надмірне честолюбство та егоїзм, нещасливо поєднані з надмірними вразливістю та неврівноваженістю, з підозрілістю та слабкою волею.

Юрій Хмельницький усе сильніше ангажувався в політику, в інтриги проти Виговського, маючи таких «добрих» дорадців, як, наприклад, Іван Брюховецький. Не випадково, коли 1659 року Виговський з кримським ханом Мухамед-Гіресем рушили під Конотоп, Ю. Хмельницький у складі загону козаків-опозиціонерів ударив у татарський тил.

У міру того як слабшали позиції І. Виговського, Юрія Хмельницького все активніше висували в претенденти на гетьманську булаву.

Після того як у 1659 році Виговський уклав українсько-польську угоду, серед козаків і народу посилювалось невдоволення політикою гетьмана. Настроєм народу хотів скористатися Богданів шурик Яким Сомко. Він скликав біля містечка Германівки козацьку раду, яка скинула Виговського з гетьманства. Проте булава не потрапила й до Сомка. Його суперником виявився молодий небіж Юрко. Довідавшись про неприхильний настрій народу щодо Виговського, Хмельниченко послав на Запорожжя до Івана Сірка батькового слугу Івана Брюховецького.

На новій козацькій раді, яка збиралася в Жердовій долині біля містечка Ржищева, козаки відкинули Гадяцький трактат, укладений Виговським з Польщею, і знову стали під руку російського царя. Водночас вони били чолом (як виявилось, даремно), щоб цар розширив Переяславські статті 1654 року, дозволив зміцнити гетьманську владу й затвердив самостійність української церковної ієрархії. Під кінець же ради козаки одноголосно передали булаву Юраю Хмельниченку.

Заявивши спочатку про вірність польському королю, Юрій Хмельницький поспішив нормалізувати відносини з російським царем, тим більше, що на нього тиснула значна група старшини, особливо з лівобережних полків. Частина козацької старшини, розуміючи недосконалість угоди 1654 року, прагнула деталізувати договірні статті та у повній мірі виписати конфедеративний союз з Московією.

Однак царський уряд зовсім не збирався дотримуватися договору 1654 року і тим більше розвивати його в дусі рівноправності обох партнерів. Москва розглядала Україну лише як провінцію і прагнула поступово ліквідувати її суверенітет.

На самому початку нового етапу російсько-українських відносин Юрій Хмельницький та його оточення припустилися помилки, хоч певною мірою і вимушеної: переговори вирішили проводити в Переяславі. Коли ж до цього міста прибув Ю. Хмельницький разом із генеральним обозним Т. Носачем, військовим суддею І. Кравченком, генеральним осавулом І. Ковалевським, полковниками А. Одинцем, І. Лизогубом, Я. Петренком, П. Дорошенком, І. Сірком та кількома сотниками, вони опинилися в оточенні російських військ О. Трубецького, В. Шереметева, Г. Ромодановського та ін. Сюди ж прибули й війська самозваного «наказного гетьмана» І. Безпалого, який ще раніше заявив про себе, як про безоглядного прихильника царського уряду. Не витримавши тиску, Ю. Хмельницький та інші представники уряду України погодилися з вимогами царських воєначальників-дипломатів, навіть не запротестувавши проти зачитаних на раді Трубецьким «14 статей» — фальсифікату, який був виданий за справжні статті договору 1654 року.

Зміст Переяславських статей 1659 року («14 статей»), які того ж року були видрукувані в друкарні Києво-Пе-

черської лаври, досить добре відомий. На відміну від договору 1654 року російсько-український договір 1659 року чітко зафіксував зміну принципів російсько-українських політичних відносин: Українська держава з рівноправного партнера Московії у своерідній конфедерації перетворювалася в автономну одиницю, Українська православна церква втрачала свою незалежність від Московського патріархату. Академік В. Смолій звертає увагу і на умову договору, що передбачала смертну кару для українців, які б відмовились присягнути на вірність царю.

Ясна річ, такі наслідки українсько-московських переговорів не могли не викликати глибокого розчарування й невдоволення козаків і старшини, особливо Правобережжя. Тим більше, що в роботі Переяславської ради не брали участі сім правобережних полковників (чигиринський, білоцерківський, київський, уманський, брацлавський, паволоцький і подільський), за яких «руку приклав» Ю. Хмельницький. Це не було простою випадковістю, а засвідчувало їхню політичну позицію. Укладена угода була наслідком промосковської орієнтації лівобережної старшини і великою політичною помилкою гетьманського уряду. Щоб якоюсь її виправити, Чигиринська старшинська рада у листопаді вирішила послати до Москви посольство, яке одержало доручення домагатися скасування несприятливих для України статей. Однак місія полковників П. Дорошенка та А. Одинця зазнала невдачі. На початку свого гетьманування юний гетьман прагнув вірно служити своїй Батьківщині і насамперед здобути для неї незалежність. Тому він не був такою жалюгідною постаттю, якою його зображує традиційна історіографія.

Юрій Хмельницький та його найближче оточення (Т. Носач, І. Ковалевський, Г. Лісницький), розуміючи суть Переяславських статей, намагалися використати їх як важливий чинник у боротьбі за звільнення тих українських земель, які ще залишилися під владою Речі Посполитої. Було вирішено здійснити новий похід на Західну Україну, як то свого часу блискуче вчинив Богдан Хмельницький. У липні 1660 року створилися дві групи військ, які мали визволити Львів і навіть, за сприятливої ситуації, дійти до Кракова. Пізніше з Києва на захід вирушила російська армія (40—60 тисяч вояків) на чолі з боярином В. Шереметевим. Під Фастовом до них приєдналося 11 українських

полків під командуванням наказного гетьмана Т. Цицюри, і об'єднані війська продовжили похід. Ю. Хмельницький зібрав основні сили українського війська на Ташлику (до 40 тисяч) і мав доганяти Шереметева на Волині. Характерно, що до обох груп військ, як і в минулі роки, почало стихійно приєднуватися українське селянство, прагнучи якнайшвидше визволитися від гніту Речі Посполитої. Тим часом армія Речі Посполитої об'єдналася з військами Кримського ханства. Їхні спільні сили склали понад сто тисяч чоловік. Головне командування цього війська (Ст. Потоцький, Ю. Любомирський, Я. Собеський, Амурат-султан) обрало логічний план дій, вирішивши перехопити ініціативу й розбити російсько-українські війська поодиноці. Водночас було зроблено все, щоб використати незадоволення козаків Переяславським договором 1659 року і перетягти їх на свій бік. Це також спрацювало, і ще на початку оборонних боїв під Любаром спільний табір російсько-українських військ перерізав земляний вал, яким Шереметев поспішив відгородитися від корпусу Цицюри.

Не витримавши тиску противника, Шереметев відступив до Чуднова, куди поспішив і Юрій Хмельницький. У цей момент переслідування війська Речі Посполитої повторило план Богдана Хмельницького, котрий він блискуче реалізував під Зборовом 1649 року. Частина війська на чолі з Потоцьким залишилася під Чудновом, а друга, більша, на чолі з Ю. Любомирським, була кинута напереріз Юрію Хмельницькому і раптово вдарила на українські війська під Слободищами. Саме тут Юрій Хмельницький мав отримати справжнє бойове хрещення...

Потужний удар польсько-кримських військ приголомшив його. І в розпал тяжкої битви, коли вороги нібито вже брали гору, деморалізований Юрій Хмельницький замість організації оборони став молитися і навіть дав обітницю постригтися в ченці, якщо йому вдасться вийти живим з кривавої січі. Полковник Лісницький перервав молитву гетьмана, сказавши: «Відклади своє набожество на потім, а тепер подумай про нас». Сам полковник був раніше одним з найвпливовіших прибічників Виговського і тепер займав непримиренну позицію до царського уряду. Бачачи програму битву, він став схиляти гетьмана до зміни зовнішньополітичного курсу. Відіграло, очевидно, свою роль і послання Виговського, який з польського табору запевняв

у необхідності розриву Переяславського договору 1659 року, й те, що Шереметев дозволяв собі раніше насміхатися з Ю. Хмельницького. Хай там як, але деморалізований і слабосилий юнак віддав наказ розпочати мирні переговори. До табору військ Речі Посполитої послали Петра Дорошенка, і той швидко досяг згоди про умови перемир'я. Потім 17—18 жовтня 1660 року Юрій Хмельницький з деякими представниками українського уряду уклав і підписав Чуднівську угоду. Пізніше козаки присягли королю Яну-Казимиру.

Звичайно, після поразки розтанули сподівання на корисні для України умови договору. І справді, представники Речі Посполитої не погодилися відновити Гадяцький договір, а відклали цю справу до переговорів у Варшаві. Там Гадяцький трактат формально поновили, але фактично він мав увійти в життя в обмеженому вигляді. Тепер Україна уже ставала автономною одиницею в складі Речі Посполитої, втрачаючи статус Великого князівства Руського. Основна частина козацтва й лівобережної козацької старшини виступила проти укладеної українсько-польської угоди й відмовлялася визнавати владу гетьмана Ю. Хмельницького.

Про поразку під Слободищами та кардинальну зміну зовнішньополітичного курсу гетьмана було повідомлено Т. Цицюру та підлеглі йому війська. Зачувши про таку новину, козаки стали масово полишати табір, і врешті й сам Цицюра перейшов на бік Польщі. Шереметев мусив капітулювати. У цій битві пропало потужне російське військо, через що цар знову почав готуватися до евакуації з Москви на Волгу, а сам Шереметев опинився у кримській неволі. Найголовнішим пунктом умов капітуляції була відмова царського уряду від претензій на Україну.

Чуднівський договір не приніс і не міг принести в Україну ані миру, ані гідного становища в Європі. Переяславський полковник Яким Сомко, дядько Юрія Хмельницького по матері, мав повну рацію, коли у 1661 році писав племіннику з приводу чуднівських подій: «Таких вольностей Войску Запорожському добыли и таковими ж то привилеями ваши цілости его кр. мст. обваровал, же ваша Украина (Правобережжя. — *Авт.*) пуста и нам так пришлите на нашу, а не знаемо о далшом вашом и остатнем, ховай Боже, упадку». Особливо погіршало становище на-

родних мас, бо на Україну знову посунула хмара вигнаних раніше польських шляхтичів, які претендували на свої колишні володіння. Знову почали ставати по Україні війська Речі Посполитої, чинячи насильства населенню, про що гірко писав видатний український хроніст Ф. Софонович: «Ляхи чинили мордерства не только людям простим, але й козакам». Але гетьман Ю. Хмельницький «не дбав о том». Зрозуміло, що знову почала напружуватися хвиля протесту, яка згодом переросла в збройні виступи. І без того незначний особистий авторитет гетьмана танув на очах. Чи не вперше Юрій Хмельницький зрозумів у глибині душі свою нездатність до державних справ і почав шукати шляхів відставки та піти, як він обіцяв, у монастир. Але виявилось, що зробити це нелегко, бо частина старшини не хотіла викликати нового посилення міжусобної боротьби і вважала, що гучна слава Богдана ще є символом консолідації українського народу в боротьбі за волю. Юрій Хмельницький видавався їм у ролі гетьмана меншим злом, ніж ті, котрі б захопили булаву після його відставки. До того ж серед претендентів на булаву був лише один визнаний лідер — Іван Виговський, але його повернення до влади в Україні дуже не хотіли деякі сили. Ось чому представник уряду Речі Посполитої волинський каштелян К. Беневський так сильно наполягав на тому, щоб Юрій Хмельницький залишився гетьманом. Не допомагали й посилення Юрія Хмельницького на те, що він хворів на епілепсію. Отже, на козацькій раді 9 листопада 1661 року відбулося переобрання Юрія Хмельницького гетьманом.

Отримавши булаву, Ю. Хмельницький спробував відновити свою владу в Лівобережній Україні, у відносинах з Річчю Посполитою намагався відстояти як права козацької України, так і релігійні інтереси всього українського народу. Весною 1661 року до Варшави виїхало посольство домагатися непорушності прав православної віри і церкви, ліквідації унії, свобод і вольностей «народу руському», збільшення чисельності козацького реєстру до 70 тисяч осіб.

Однак результати ради, незважаючи на волю українського уряду, не припинили ворожнечі. Як і в 1657—1658 роках, виникла чергова опозиція проти гетьмана, яку активно підтримав царський уряд. На чолі опозиції став Я. Сомко, котрий оголосив себе наказним гетьманом. Йому допома-

гали сини М. Пушкаря, а також брат Василь Титаренко, котрий був, до речі, братом мачухи Юрія Хмельницького. Переяслав, як свого часу Полтава, став столицею опозиції. Сомко був явно досвідченіший та мудріший від Юрія Хмельницького і, спираючись на підтримку лівобережної старшини та російського уряду, незабаром здобув найбільшого авторитету в Лівобережній Україні. Спроби Юрія Хмельницького придушити опозицію закінчилися невдачею. Він не зміг узяти ні Переяслава, ні Ніжина й мусив вертатися до Чигирини.

Навесні 1662 року Юрій здійснив останню значну спробу придушити опозицію, але його війська, посилені польськими й татарськими загонами, зазнали поразки від Сомка, якого підтримали війська князя Ромодановського. Загинуло до двадцяти тисяч війська Юрія Хмельницького. Дніпрові хвилі понесли за пороги гори трупів. Один з літописців, редагуючи твір Софоновича, додав од себе звістку, що ілюструє запеклість міжусобної боротьби. Полонених козаків роздягали догола й кидали голими в очерети, де їх на смерть заїдали одуди й комарі. Єдиним і значним успіхом Ю. Хмельницького як воєначальника була перемога над переслідувачами, котрі зробили спробу розбити його і на правому березі Дніпра.

У лютому 1662 року Польський сейм ліквідував права козаків на шляхетські володіння. На початку квітня 1662 року Ю. Хмельницький на вимогу польського короля змушений був дозволити шляхті й урядовцям повертатися до своїх маєтностей. Такі дії викликали наростання соціального невдоволення.

Сподіваючись на допомогу Речі Посполитої, Ю. Хмельницький відправив до Варшави своїх послів, але вони не досягли якихось результатів. Уряд Речі Посполитої розумів тяжке становище України і тому зайняв вичікувальну позицію, чекаючи остаточного занепаду Української держави. Таємні спроби налагодити відносини з царським урядом виявилися також невтішними. Політика царського уряду щодо України суттєво не відрізнялася від політики уряду Речі Посполитої, тому цар мав до вибору аж трьох претендентів на гетьманську булаву — Я. Сомко, В. Золотаренко, І. Брюховецький, котрі заявляли про свою прихильність до царського уряду. Не було надії і на допомогу Кримського ханства, яке вимагало за це великих грошей.

Коли ж орда стала домагатися грошей за допомогу в кампанії 1662 року, то Ю. Хмельницький не знайшов нічого кращого, як дозволити ординцям брати ясир у Каневі та його околицях, чим навіки зганьбив своє ім'я. На зміну ж політики, яка поступово вела до зміцнення козацької старшини та посилення соціальних суперечностей в Україні, Юрій Хмельницький та його уряд не спромоглися.

Тим часом на Правобережній Україні, у Білій Церкві, Трипіллі, Ржищеві, посилювалися повстання проти польсько-шляхетських військ. З кожним днем зменшувалася кількість прихильників Юрія Хмельницького. Власне, він і сам усвідомив, що йому вже не гетьманувати.

Восени 1662 року Юрій Хмельницький скликав старшинську раду в Корсуні. Пославшись на заслуги Богдана Хмельницького, він сказав, що не може йти його шляхом через молодість та недосвідченість, через брак фортуни, яка рідко покидала батька. Також він заявив про бажання скласти гетьманські повноваження та піти в ченці. А коли старшина запитала його: «Що робити?», він порекомендував шукати щастя з допомогою турецького султана.

На початку 1663 року у Чигирині зібралася генеральна рада. Польський дипломат та агент Я. Свідерський писав до Варшави про страшні усобиці, які розгорілися знову в Україні, і прогнозував жорстоку боротьбу між чотирма кандидатами, з яких троє (Гуляницький, Ханенко і Дорошенко) — «всі добрі» та, на його думку, будуть прихильні до Речі Посполитої. Але гетьманом став Павло Тетеря, який переміг свого головного суперника Г. Гуляницького завдяки підтримці кримського хана. Дехто на раді пропонував Ю. Хмельницькому залишитися гетьманом, але більшість недвозначно висловилося проти цього: «Хай іде до чорта, як з нами не хоче жити, а злякавшись, клобуком покриває голову. Ми знайдемо такого, що сам буде держати наші вольності».

Після обрання гетьманом П. Тетері Юрій Хмельницький зразу ж одійшов на другий план. Незабаром він постригся в ченці й під іменем Гедеона знайшов притулок в Ірдинському монастирі в Корсуні, де невдовзі навіть досяг звання архімандрита. Ставши ченцем, він, однак, не розірвав зв'язків із зовнішнім світом та деінде втручався у політичну боротьбу. Це особливо виявилось під час виборів нового Київського митрополита по смерті Д. Балаба-

на, коли знову завирували політичні пристрасті. Частина духовенства та старшини підтримувала Й. Нелюбовича-Тукальського, а частина, в тому числі й Тетеря, Антонія Вінницького. Незадовго до виборів чимало козацької старшини (Тетеря, Гоголь, Богун, Гуляницький та ін.) і духовенства (Тукальський, Вінницький) прибули до Білої Церкви. Вирушаючи в похід на Лівобережну Україну, приїхав туди й сам Ян-Казимир. Тут же був і Ю. Хмельницький, «вже як архімандрит», саме він вітав короля спеціально написаною промовою.

Похід Яна-Казимира й Тетері на Сіверщину провалився. На Правобережній Україні спалахнули нові повстання, найпотужніше серед них — під проводом Сулимки. П. Тетеря жорстоко придушив повстання, одночасно розправившись із реальними чи потенційними конкурентами в боротьбі за гетьманську булаву. Зокрема, розстріляно Івана Богуна та Івана Виговського, заарештовано Юрія Хмельницького та Г. І. Нелюбовича-Тукальського. Юрія Хмельницького взяли, коли він повертався до монастиря від своєї сестри в Городищі. Прямих доказів вини Ю. Хмельницького та Тукальського не було, але це не завадило Тетері відіслати їх до Львова, а звідти, згідно з королівським наказом — до фортеці Мальборк у Пруссії. Тут вони провели кілька літ аж до підписання Андрусівського перемир'я в 1667 році. Після цього перемир'я уряд Речі Посполитої мусив особливо дбати про поширення соціальної бази свого панування і дещо пом'якшив свою лінію в українському питанні. Ю. Хмельницького та Нелюбовича-Тукальського перевели до королівського двору в Варшаві, але звідти вони невдовзі поодиноці втекли. Вже наприкінці 1667 року Юрій Хмельницький знову з'явився в рідному Чигирині, де гетьманував уже Петро Дорошенко.

У цей період гетьман Правобережної України П. Дорошенко виступив виразником загальнонаціональних інтересів, прагнучи об'єднати Україну і відновити рівноправний союз з Росією, у дусі договору 1654 року. Юрій Хмельницький підтримав ці дії і навіть пообіцяв відкопати батьківські скарби та віддати їх для підтримки Дорошенка. Але він би не був сам собою, якби чітко й принципово повів якусь політичну лінію. Ще не визначився остаточно результат походу Дорошенка на Лівобережну Україну, а Юрій опинився в таборі його конкурента Пет-

ра Суховія, до речі, родича І. Брюховецького. Він скинув чернечий клобук і знову поринув у політичну боротьбу.

Головні сили опозиції проти Дорошенка зібралися в Умані, де в дні нарад про нового гетьмана деякі представники козацької старшини висували кандидатуру Богданового сина. Але коли до Умані прибув полковник Михайло Ханенко, то більшість схилилася на його бік. Ханенко, діючи в союзі з Кримським ханством, виступив проти Дорошенка, взявши того в облогу в Стеблеві. Однак гетьмана виручили козаки Івана Сірка та білгородська орда. Зазнавши поразки, опозиціонери мусили тікати, але під Уманню на них вдарилася білгородська орда. Суховій зумів утекти, а Юрія Хмельницького полонили й повезли до Білгорода (Акермана). Дорошенко домагався його видачі, але дістав відмову. Тоді він доклав усіх зусиль, щоб руками турецького султана нейтралізувати свого політичного противника, подавши Юрія як небезпечного авантюриста, що, треба зауважити, було небезпідставно. На вимогу султана Мухаммеда IV Юрія привезли у Стамбул і посадили у фортецю Єдикуле. Ув'язнення тривало майже десять років, що, безумовно, негативно позначилося на здоров'ї та психіці молодшого Богданового сина. В Україні, Росії, Польщі знали про цю трагічну долю й здогадувалися, що Османська імперія використала Юрія в політичній боротьбі в Україні. Не випадково ж чутки про Юрія Хмельницького періодично поширювалися по Східній Європі, привертаючи неабиякий інтерес.

Саме про цей час йдеться у бувальщині, а можливо, й легенді, записаній у першій половині XIX століття польським дослідником Л. Рогальським, яку віднайшов і опублікував сучасний дослідник Т. Чухліб, про спробу сміливої втечі Хмельниченка з Семи Веж — турецького замку-фортеці у Стамбулі: «Побачивши у порту кілька французьких кораблів, Юрій Хмельницький хотів уплав добратися до них і з цією метою виліз через вікно фортеці. Мотузка обірвалася, він упав, але встав і переліз через високий мур, після чого знову впав. Залитий кров'ю й виснажений, він був схоплений, караний киями, прикутий до стіни в'язниці й кілька років перебував у такому стані...» Отже, як зазначає Т. Чухліб, якщо вірити цьому свідченню, то не таким уже безвільним і слабохарактерним був молодший син Богдана. П. Дорошенко намагався викупити Хмельничен-

ка за посередництвом татар, але ті не погодилися це зробити з огляду на султанські плани щодо кандидатури правителя України.

Тим часом Османська імперія готувала велику війну на українських землях, намагаючись у такий спосіб закріпитися у Східній Європі. За таких умов турецький султан усе частіше подумував про використання в своїх інтересах Юрія Хмельницького. А тому 1670 року Юрія знову перевозять до Білгорода, дозволивши йому спілкуватися з Україною. В своїх листах, зокрема в листі на Січ, ймовірно до Сірка, турецький бранець вітав своїх приятелів Суховія, Богаченка, Носа й закликав січовиків до боротьби проти Дорошенка. Однак ці політичні інтриги провалилися, зміна ситуації на Правобережжі (наступ польсько-шляхетських військ) змусила султана віддати наказ про повернення Ю. Хмельницького до стамбульської в'язниці Єдикуле. Лише після складення Дорошенком гетьманських повноважень турецький уряд звільнив свого бранця, проголосив його гетьманом (!) і наказав виступити з турецькими військами на Україну. Як засвідчувала турецька хроніка Рашид-Ефенді, Ю. Хмельницький «був запрошений до великого візира, убраний оксамитовим ковпаком і шубою, підшитою соболями». Крім того, йому були вручені булава, бунчук, корогви, бубон, печатка і письмовий привілей від султана на право володіння правобережною частиною України.

Повернення Юрія Хмельницького з політичного небуття викликало широкий розголос, що зафіксувала тогочасна преса, зокрема газети в Бремені, Цюріху, Лейпцигу, Гданську: «Хмельниченко отримав свою колишню булаву й діє при турецькій армії, що стоїть на Дунаї. Передбачають, що таким чином він знову повернеться на батьківщину». Цікаво, що свої документи Юрій Хмельницький підписував так: «Юрій Гедеон Венжик Хмельницький, князь України», з чого видно, що він намагався пов'язати свій рід із далеким славетним пращуром. Також Юрій Хмельницький титулувався «князем Молдавії і гетьманом Війська Запорозького», а потім і «руським монархом».

Незабаром, 29 червня 1677 року, Ю. Хмельницький з невеликим загоном прибічників у складі багатотисячної турецької армії Ібрагім-паші вступив на українську землю. Турецьке керівництво, бажаючи скористатися відомим

прізвищем, розсилає від імені Хмельницького універсали, де відзначалося, що населення має підкорятися султану і його наміснику, а також «жити спокійно, не побоюючись татарських набігів». На початку серпня турецьке військо стало табором під стінами Чигирин. Після багатоденної облоги та штурму міста турки відступили. Чи брали козаки Ю. Хмельницького участь в облозі, невідомо. Знаємо лише, що український князь у цей час звертався до польської влади з вимогами вивести гарнізони з міст Правобережної України, які надавалися йому султаном.

Військовий похід 1677 року для Ібрагім-паші і, особливо, Ю. Хмельницького закінчився невдало. «Три дірки має в грудях, з яких іде кров... Мовив до своїх з плачем, повернувшись від сераскира¹, хіба я винен, що козаки не дотримують слова», — так описували очевидці відступ з України Хмельницького та його нечисленних прибічників. Крім того, повідомлялось, що «турецький» гетьман перебуває під постійним наглядом у своїх господарів і не може приймати самостійних рішень. Немирівський староста С. Куницький, згідно з повідомленнями своїх розвідників, свідчив про те, що говорив у цей час Юрій Хмельницький: «Краще мені в неволі сидіти, ніж у пустелі жити, тому що вся Україна розорена».

Більш вдалим для Османської імперії був другий чигиринський похід (червень—серпень 1678 року), під час якого і розгорнулася основна діяльність правителя Українського князівства. У червні Ю. Хмельницький в листі до Яна III Собеського писав: «Мій найясніший і найсильніший Король Польський! Вітаю з багаторічним пануванням на королівстві польським... Притому з волі і наказу найвищого і найяснішого Цезаря Турецького присилаємо через нашого пана, полковника Брацлавського Губаря, наші прохання до Вашого маєстату, бо з волі Бога Всемогутнього і Трійці Святої були постановлені пакти під Журавном між поляками і турками, тому і посилаю, щоб виконували... Щоб з Кальника і Немирова і інших міст війська вивели. Ще раз прошу дотримуватись пактів, які воевода хелмінський підписав». До Варшави з посольством був відправлений козацький полковник Губар-Бершадський, який перед тим дістав призначення у Брацлавський полк.

Представником Хмельницького у Туреччині тимчасово став Є. Астаматій. Султан підтримував ці заходи українського князя і гетьмана, але був дуже незадоволений, отримавши відомості про те, що замість двох тисяч обіцяних для турецького війська козаків Хмельницький мав тільки «старого Астаматія, Івана Хмельницького, Коваленка, Яненка, Апостола» з кількома сотнями людей.

1 липня полковник Коваленко був відправлений здобувати Немирів і Кальник. У кінці липня загін Ю. Хмельницького перейшов через Дністер, а вже 7 вересня сотні Є. Астаматія й І. Яненка-Хмельницького «вогняними кулями місто Чигирин і замок запалили». Перед головним штурмом Чигирин турецьке командування на чолі з візиром Кара-Мустафою заявило, що не хоче воювати з козаками лівобережного гетьмана І. Самойловича, а має намір лише вигнати зі столиці гетьманської України московські війська. Спаливши після багатоденного штурму Чигирин, Кара-Мустафа відправив Ю. Хмельницького завойовувати інші райони Правобережжя.

23 серпня в універсалі до жителів Канева «руський» князь наказував підкоритися новопризначеному наказному гетьману І. Яненку-Хмельницькому, а також звинувачував у спустошенні правобережних земель московські війська. Такий же універсал був відправлений 12 вересня з Ладижина до жителів Черкас і всього населення «задніпровської» України. «Освідчуем, як сьогобічним, так і тогобічним обивателям задніпровським і хто тільки зволить підміць князівства Руського і владу... пана гетьмана нашого наказного думку свою призначити, удаватися із зичливістю своєю, таким всяка наша на кожному місці добродієність», — звертався Ю. Хмельницький до своїх потенційних підданих. Реальність своєї влади правобережний гетьман продемонстрував у Каневі, знищивши з допомогою турків непокірне місто. Саме тому владі наказного гетьмана І. Яненка невдовзі піддалися Черкаси, Корсунь, Мошні і Жаботин.

Активізував свою діяльність на землях Східного Поділля інший наказний гетьман — Є. Астаматій, який перед тим виконував дипломатичні завдання свого зверхника у Стамбулі. Але, відвоювавши у поляків Немирів, Бар і Меджибіж, він, згідно з деякими даними, відмовився визнавати протекцію турецького султана. У зв'язку з цим у жовтні

¹ Сераскир — військовий міністр.

1678 року його було власноручно страчено Хмельницьким у Немирові («...Астаматія рукою власною на 40 кавалків розсік»), у цей же час стратили полковника Вареницю, який перед тим очолював Кальницький полк. На його місце був призначений Г. Негребецький. Найменше постраждав І. Яненко-Хмельницький, якого після повернення з Лівобережжя було лише «оковано» на деякий час. Хмельницькому радив карати і страчувати своїх найближчих соратників не хто інший, як сам великий візир Османської імперії Кара-Мустафа.

Перебуваючи у Немирові, гетьман весь час нагадував польському уряду про його зобов'язання перед Туреччиною звільнити південно-східні землі Київщини та всю Брацлавщину. Його вимогливі листи до Варшави викликали обурення короля, який затягував повернення правобережних земель під управління князя-гетьмана. Головним аргументом такої затримки було хибне титулування Ю. Хмельницького («...до Короля Його Милості Польського незвичайні листи пише..., щоб таких неучтивих листів не писав, тобто щоб королеві не писався приятелем, гетьманом, братом...»). Зважаючи на протест Яна III Собеського, турецький султан невдовзі заборонив своєму підданому «писати неучтиві листи до польського короля», а також наказав, щоб він не претендував на зайняття Білої Церкви і Павлочі до того часу, поки не відбудеться турецько-польська комісія з розподілу території.

У листопаді 1678 року Ю. Хмельницький ще перебував у Немирові разом з невеликою кількістю козаків (близько 1500 вояків) та однією тисячею татар. За його наказом невеликий загін на чолі з Яненком намагався відвоювати у лівобережного гетьмана Іркліїв з навколишніми селами, але місцеві козаки зуміли відстояти своє місто та захопити у полон кілька татар, що перебували на службі у Хмельницького. На допиті полонені свідчили, що Юрась збирається зимувати у Немирові. Але інші джерела розповідають, що наприкінці року Ю. Хмельницький на деякий час був відкликаний до Стамбула. Польський резидент повідомляв з турецької столиці, що у даний період українському гетьману «дуже погано тут, навіть житла не має».

На початку 1679 року Хмельницький знову видав універсали до жителів українських міст і містечок. 1 лютого

він звернувся до міщан і козаків Лукомлі: «...не зичивши руїни місту вашому, нагадуєм, щоб, взявши любов до нас, як пана свого дідичного, з поклоном і вірним підданством одізвилися до нас, поглядаючи на інші міста, які, за рішенням своїм, в протекції нашій і ласці батьківській залишаються...» Це звернення до жителів Лукомлі було підтримане універсалом кримського калги-салтана: «...і нашим словом направляю до прихилення ясновельможному князю його милості Малої Росії Георгію Гедеону Венжикові Хмельницькому яко дідичові й батькові цієї держави...» У жовтні правобережний гетьман знову вимагав у Речі Посполитої звільнення від польських військ Павлочі й Білої Церкви, про що свідчить його лист до білоцерківського коменданта. «Грозиться, що ті сторони огнем і мечем знесе», — вже вкотре скаржився Ян III Собеський до Стамбула. Разом з тим восени 1678 року Ю. Хмельницький прийняв у себе львівського єпископа Й. Шумлянського, який за дорученням польського короля обіцяв йому збереження князівського титулу й забезпечення автономних прав для України, якщо б Юрась прийняв протекцію Речі Посполитої. Але гетьман ще довго пам'ятав участь поляків у його «самовідреченні» від гетьманської посади в 1663 році та часи ув'язнення з наказу короля у Марієнбурзі. «Краще пити каву турецьку, ніж пиво німецьке», — говорив він з цього приводу. І залишався вірним султанові.

Отримавши значну військову допомогу від татар, Ю. Хмельницький вирішив заселити спустошені правобережні землі людьми, які втекли або були зігнані І. Самойловичем на Лівобережну Україну. Ще на початку січня наказний гетьман І. Яненко, перейшовши на лівий берег Дніпра, перегнав частину населення з-під чернігівських Козельця і Носівки до Корсуня. 26 січня 1679 року війська Ю. Хмельницького разом із загонами білгородської орди захопили лівобережні містечка Жовнин, Городище, Горошино, після чого Хмельницький наказав перегнати їхніх жителів у Чигирин та Жаботин. Загони І. Яненка оволоділи Пісками, Яблуневим, Золотоношею, але на початку лютого були розбиті під Лубнами. Побоюючись наступу турецько-татарських військ та полків Хмельницького на Київ, І. Самойлович наказав будувати фортецю біля Межигірського монастиря. Проте похід українського князя і правобережного гетьмана на Київ не відбувся. Протягом

1679 року з Немирова та Лівобережжя ним висилалися лише окремі загони для переселення людей і «підпалення лівобережних українських містечок». Під час однієї такої операції до польського короля втік І. Яненко, очевидно, відчуваючи неминучу поразку турецьких планів і згадуючи кривду від Ю. Хмельницького, коли той без важливих на те підстав прикував його у кайданах до гармати. На жаль, джерельна база про діяльність Ю. Хмельницького протягом 1680—1681 років є досить обмеженою. Відомо, що у квітні 1680 року він знову вимагав від коменданта Білої Церкви здачі фортеці, а також погрожував польському королеві війною. У листі Хмельницького до Яна III Собеського від 20 лютого 1680 року Ю. Хмельницький писав: «...як з Королем Його Милості Паном Милостивим приятелем і сусідом стараюся і буду з Божою поміччю, аби між нами мир і згода продовжувалася, так на майбутнє ряду добру подаю, аби король не тільки в Білій Церкві християн не страчував, але щоб сам з усім народом польським за Віслу відійшов, як кукіль і полова від пшениці з вітром і димом і порохом з Русі вивівся...»

Отже, як бачимо, Хмельницький все ж таки не прислухався ні до численних протестів польського уряду, ні до заборон турецького султана не посилати до короля «неучтиві» листи й продовжував (як колись його знаменитий батько, а потім і гетьман П. Дорошенко) домагатися виведення військ Речі Посполитої «аж за Віслу».

У червні 1680 року на службу до Речі Посполитої перейшли дві волоські хоругви, що перед тим перебували у підпорядкуванні гетьмана. Однак на допомогу йому поспішали кримська та білгородська орди, що йшли «на злуку з Хмельницьким до Чигирина». Очевидно, що потім протягом року Хмельниченко перебував у зруйнованому Чигирині. 9 червня 1681 року місцеві жителі повідомляли, що у Немирові управляв «намісник» Хмельницького Тарасенко (Тарасенко), який у цей час затримав якогось польського капітана.

Своєю столицею Ю. Хмельницький обрав Немирів, бо Чигирин був зруйнований дощенту. Тут при ньому було з кілька сот найманців (татари, волохи), а також нечисленні українські загони. З допомогою цих військ Юрій збирав податки з того невеликого клаптя землі, на який поширювалася його влада, чинив суд і розправу. Але його не сприй-

мали серйозно навіть турки, й невдовзі він був змушений слухатися наказів не лише султана чи хоч би головного візира, а й кам'янецького паші. Сповнений честолюбних намірів, але без реальної влади, недолугий нащадок великого гетьмана зустрів усе зростаючу ненависть подільського населення, що врешті-решт призвело його до тяжкої депресії. Юрій усе частіше почав шукати забуття у вині та розгульному житті, став хворобливо підозрілий і жорсткий, почав розправлятися навіть зі своїми найближчими сподвижниками.

Так, він наказав стратити свого наказного гетьмана Астаматія та кальницького полковника Вареницю. А брацлавського полковника Коваленка (Ковалевського) вбив за те, що той погано постачав провіант у Немирів. Рятуючись од нього, втік до Львова найближчий дорадник Яненко.

Жорстокі розправи не допомагали. Становище «сарматського князя» невпинно погіршувалося. Брак грошей та провіанту відчувався усе гостріше. Тоді Юрій знайшов «оригінальний» спосіб добування грошей, який нагадував звичайне здирництво. У Немирові зробили яму-тюрму, в неї кидали заможних купців, орендарів та ін. Якщо потерпілі не сплачували призначеної суми, їх жорстоко катували. На Хмельницького посипалися скарги, що занепокоїло турецьку адміністрацію в Україні, котра зовсім не бажала спалаху нового повстання. Приводом для усунення Хмельницького з політичної арени стала історія з єврейським купцем Оруном, який вів брудні справи, а саме скуповував українських дівчат для гаремів султана та пашів і потім їх вигідно продавав. Коли Юрій Хмельницький дізнався, що син Оруна одружився, не сплативши умовленого перед тим податку, то послав яничар для розправи. Орун устиг втекти, але яничарам вдалося схопити його дружину. Її Юрій Хмельницький і наказав закатувати. Внаслідок скарги Оруна до кам'янецького паші, а потім і до самого султана та в результаті невдалого князювання на початку червня 1681 року Ю. Хмельницького відкликали до Туреччини. Можливо, що по дорозі до Стамбула він помер чи був страчений. За одними даними, його задушили на Турецькому мості в Кам'янці-Подільському, за іншими — стратили в Стамбулі.

Свідчення С. Величка про повернення Хмельницького на Правобережну Україну у 1685 році не підтверджуються

документальними джерелами. Після Ю. Хмельницького з політичної арени зникли й інститути Руського князівства, хоча, по суті, вони були уособлені лише у титулуванні його правителя. Всі інші державно-політичні установи цього «напівкнязівства» дублювали вже усталені перед тим інституції Українського гетьманату.

У цей час геополітичні інтереси Туреччини полягали в тому, щоб ослабити міжнародні позиції урядів Польщі та Московії і не давати їм змоги виступити «єдиним фронтом» проти османських планів завоювання європейського регіону. Задля цього Мегмеду IV необхідно було стабілізувати політичну ситуацію на Правобережній Україні, якій відводилася роль своєрідного плацдарму для поширення турецького впливу у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Саме тому Порта, «помирившись» із П. Дорошенком, звернулася до призабутої ідеї створення Українського князівства на чолі з сином Б. Хмельницького Юрієм, яке було б у повній васальній залежності від султана. Це збіглося із прагненнями частини козацької старшини, яка не бажала визнавати протекцію ні польського, ні російського монархів та хотіла зберегти власні державні інтереси. Тому для неї залишався тільки один шлях — визнати владу Османської імперії та Кримського ханства. Однак уже вкотре турецький напрямок зовнішньополітичної орієнтації козацької старшини не спрацював. А Юрію Хмельницькому так і не судилося втілити в життя основну мету свого видатного батька — зробити Україну вільною...

«вірним, зичливим і слухняним буду...»

Павло Іванович Моржковський-Тетеря
(1620—1622—1671)

Гетьман Правобережної України (1663—1665). Один з найближчих соратників Б. Хмельницького. Один з авторів українсько-російського договору 1654-го та Гадяцького трактату 1658 року. Визначний дипломат, митець подвійної політичної гри та талановитий військовий керманіч.

Під час свого гетьманування на Правобережній Україні П. Тетеря ревно дотримувався одного разу даної монархові присяги й, таким чином, намагався зберегти усталену до середини XVII століття геополітичну рівновагу міжнародних сил у Центрально-Східній Європі.

У своїй політиці опирався на польського короля, повністю довіривши йому вирішувати долю козацької держави. За це він і поплатився не тільки державною кар'єрою, але й власним життям...

Павло Іванович Моржковський-Тетеря народився десь у 1620—1622 роках. Дехто з істориків схильний вважати, що хрещеним батьком його був Богдан Хмельницький. Це цілком можливо, але документально не доведено.

Про життя Тетері до 1648 року відомо мало. 1649 року у козацькому реєстрі П. Тетерю записано Московським. Треба зауважити, що справа первісного прізвища — не проста формальність. Залежно від нього можна по-різному підходити до питання його походження. Якщо вважати первісним прізвище Моржковський, то його носій народився, можливо, в шляхетській сім'ї, що мала герб Слєповрон (польська назва птаха, для якого є українське визначення «квак»), а Тетеря — це вже козацьке прізвище часів Хмельницького. (Значення прізвища також не дуже зрозуміле, бо «тетеря» — це не лише птах, для якого сьогодні маємо літературну назву «тетерук», а й рід улюбленої козаками рідкої затірки з житньої муки). Та користувався

Тетеря іншим гербом — Радван, який було зображено на його печатках. Якщо ж первісне прізвище Тетеря, то це могло б свідчити, що його батько козакував, а набуте на шляхетський кшталт прізвисько Моржковський свідчило б про маєток, від назви якого воно виникло. У народних думках Павла звали Тетеренком, тобто прізвище батька було Тетеря.

Відповідно до цих, а також інших міркувань висловлюються різні думки про місце його народження: Переяславщина (бо там був млин Тетері, до того ж він довго був саме переяславським полковником), Овруч і його околиця (бо там жив рід бояр Мошковських), Київщина (бо там у 1630 році згадувався Іван Тетеря, можливо, його батько), Підляшшя (бо саме там він отримував маєтки від польського короля). Шляхтичем був уже з роду — це не перешкоджало тому, що батько міг козакувати; ледве чи не був з переяславських міщан — бо вже в молодості опинився в польському магнатському середовищі.

Освіту Павло здобув у Мінській уніатській школі (в якій добре опанував латину і знання ораторського мистецтва) та Києво-Могилянському колегіумі. Після чого він протягом певного часу подорожував країнами Західної Європи, зокрема перебував в Італії.

Наприкінці 40-х років XVII століття Павло Тетеря розпочав канцелярську кар'єру, ставши підписком у Луцькому гродському суді. Його начальником — писарем суду — був тоді Станіслав-Казимир Беневський, у майбутньому польський дипломат, спеціаліст з українських справ. У Луцьку ж Павло познайомився ще з однією людиною, яка згодом відіграла значну роль в українській політиці, — Іваном Виговським.

П. Тетеря мав двох братів: рідного Юрка і зведеного (мабуть, позашлюбного батькового сина) Шурла, а також двох сестер, які повиходили за українських шляхтичів (Михайла Іскрицького й Атанаса Піроцького). Сам Павло одружувався з жінками шляхетських впливових родів. Перша дружина — сестра Івана Виговського; друга — дочка Богдана Хмельницького Олена. Це було те аристократичне оточення, яке наклало відбиток на спосіб життя та життєві ідеали Павла.

Отже, Павло Тетеря був людиною з доброю освітою, корисними зв'язками у впливових польських колах та

з контактами в українській уніатській верхівці. Був він своєю людиною і серед тієї української шляхти, яка хиталася між польською службою та українським автономізмом (Виговські та Хмельницький).

1648 рік примусив Тетерю зробити остаточний вибір. Що б не писали, мовили, думали про Тетерю на підставі його дальшого життєвого шляху, але вибрав він повсталий український народ. Коли в серпні 1648 року козаки й «чернь» брали Луцьк, Павло Тетеря був на їхньому боці. Те, що він у вирішальний момент опинився на українському краю барикад, а не (як київський воєвода Адам Кисіль чи явний ренегат Ярема Вишневецький) на польському, переконливо свідчить, де саме були його справжні симпатії. Добрий промовець, молодий, енергійний, освічений, з європейськими манерами, хоча й без військового досвіду, Тетеря був справжнім здобутком для повстанців. Життя в магнатському оточенні прищепило Павлові прагнення до збагачення (цього він навчився в Польщі: значення людини там визначалося її походженням, але ще більше багатством). Та під час Хмельниччини він був не єдиним, хто прагнув до збагачення.

Як козацький старшина і активний учасник подій 1648—1657 років Тетеря не відзначався ні дикою хоробрістю, ні різаниною. Його ім'я не променіло на полях битв. Частіше його можна було зустріти в сутінках канцелярій або на довгих шляхах, що вели з гетьманської столиці Чигирини в різні сторони світу. У 1649 році він, цілком певно, обіймав посаду писаря Переяславського полку; був він ним недовго, бо того ж року очолив козацьке посольство до трансільванського князя Юрія (Дьєрдя) II Ракоці. Вибір упав на нього, очевидно, через освіту та великосвітську поведінку. Тетерю можна зарахувати до тих людей, що заклали підвалини козацько-трансільванських дипломатичних зв'язків, спершу непевних (через спроби Богдана підкорити собі Молдавію, втримати яку в межах свого впливу намагався Ракоці), але в 1654—1657 роках зміцнених реальним військовим союзом. Характерно, що зовні Тетеря намагався зберігати добрі стосунки з семигородським князем навіть тоді, коли українсько-трансільванські відносини розладналися. Очевидно, вже на початку дипломатичної кар'єри для Тетері був характерний нахил до подвійної паралельної гри, що зумів оцінити, а може, й

підсилити, гетьман Хмельницький. Балканський напрям став першим у дипломатичній спеціалізації Тетері — не дарма він супроводив Тимоша Хмельницького в подорожі до Ясс для одруження (1 вересня 1652 року) з Розандою, дочкою молдавського господаря Василя Лупула.

Військова діяльність Тетері проходила під знаком південно-західної орієнтації: весною 1652 року він разом з осавулом Переяславського полку Демком, козаками й татарами взяв в облогу Кам'янець-Подільський, щоб у напружений час боротьби за впливи над Молдавією блокувати молдавсько-польські контакти.

Особливих військових талантів Тетеря не виявив, але його дипломатичну зручність Богдан Хмельницький високо цінував завжди. Хоча міжнародними зв'язками України займався безпосередньо сам гетьман, а керівником української дипломатії вважався генеральний писар Іван Виговський, Тетеря брав участь практично в усіх основних дипломатичних переговорах, які відбувалися в Чигирині. Влітку 1653 року Тетеря став переяславським полковником, але це не означало його усунення з гетьманського двору. Саме він 31 грудня 1653 року зустрічав царського посла Василя Бутурліна, вітаючи того довгою квітчастою промовою. Однак Тетеря зустрічав Бутурліна не лише ніжними словами: в Переяславській церкві він твердо вимагав від московського посла, щоб той присягнув гетьманові від імені царя. Відомо, що з цих вимог нічого не склалося, 8 січня 1654 року сам Тетеря присягав московському царю, а вже в березні, разом з генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним, він вів переговори у Москві. Від Олексія Михайловича П. Тетеря отримав привілей на місто Смілу. Проте, побоюючись звинувачень з боку козацького війська, він закопав грамоту. Вона зотліла, і в 1657 році, вже після смерті Богдана, Тетеря просив царя відновити привілей.

П. Тетеря складав договірні статті з Росією разом з Богдановичем-Зарудним. Але саме переяславського полковника треба вважати чи не основним їх творцем. Не підлягає сумніву, що, формулюючи статті, він виконував волю Богдана Хмельницького і реалізовував його політичну концепцію, однак потім дещо міняв під тиском царя. Але не можна думати, що в 1653—1654 роках Тетеря був недосвідченим дипломатом і не знав, як у той час склада-

ли міжнародні договори. Те, що договірні статті мали дуже недосконалий, розмитий, деколи неясний характер, що вони не охопили цілий спектр російсько-українських відносин, а це наклало на договір відбиток тимчасовості (такою була, мабуть, основна концепція гетьмана), є заслугою, в першу чергу, лукавого козацького дипломата. Порівняння двох українських міжнародних договорів — Березневих (Переяславських) статей 1654 року і Гадяцького договору 1658 року, до створення яких приклав свою руку Тетеря, доводить, що він умів складати договори такого роду.

Подвійну гру Тетері (якщо можна вважати її подвійною — просто це була та, по суті, незалежницька лінія гетьмана, яку правильно здійснював сумлінний виконавець) можна простежити і надалі. Під час облоги Львова українськими та російськими військами у 1655 році він вів переговори з польською стороною про викуп міста. Для того щоб росіяни не розуміли, що саме він говорить, Тетеря розмовляв латиною (можна собі уявити, як дратувало це російську сторону!), підбурюючи львів'ян проти царських військ...

Коли помирав великий гетьман, Тетеря знову був у Москві. Він ще раз виявив себе як сумлінний виконавець і блискучий оратор. Перед царем Тетеря виступив за гетьманство Юрія Хмельницького, хоча, можливо, знав, що й сам він був серед тих кандидатів на владу, яких назвав перед смертю Богдан. Гетьман говорив нібито не лише про свого сина Юрася, що зрозуміло, а й про генерального писаря Івана Виговського, генерального суддю, колишнього київського полковника Антона Ждановича, полтавського полковника Мартина Пушкаря і про переяславського — П. Тетерю.

Упродовж 1648—1657 років Павло Тетеря зробив запаморочливу кар'єру — від скромного підписка Луцького гродського суду до переяславського полковника й одного з найвизначніших дипломатів Богданової доби, людини дуже впливової у тогочасній Україні. Безсумнівно, цією кар'єрою Тетеря міг завдячувати, в першу чергу, самому собі. Був він талановитою, однак явно не однозначною і не прямолінійною людиною. Пізніше ці риси його характеру окреслилися ще яскравіше.

В той час коли Тетеря в Москві добивався затвердження Юрія Хмельницького на гетьманство і відмовляв царя

посилати нові війська в Україну, події вдома розвивалися стрімко. 24 серпня 1657 року, коли виявилось, що Юрась ще не може тримати булаву, гетьманом обрали Івана Виговського. Повернувшись в Україну, Тетеря далі підкреслював свою лояльність Москві, але практично повністю підтримував лінію Виговського — від орієнтації на Москву до орієнтації на Варшаву.

Король та польський двір вважали Тетерю головним творцем Гадяцької угоди, якій, до речі, він не присягав. У цьому знову проявилася двоїстість Тетері. 28 жовтня 1658 року він отримав аудієнцію в польського короля Яна-Казимира та королеви Марії Людовіки. «Поставний, гарних манер, убраний у сукню з зеленого оксамиту з золотими гудзиками», — писав про нього, розповідаючи про аудієнцію, французький посол П'єр де Нуайє. Десь приблизно від цього часу він перестав бути переяславським полковником, фактично ставши придворним експертом з українських справ і почавши регулярно отримувати пенсію з королівської каси (що було нормою для тогочасного життя).

Тетеря виїхав з України у 1659—1661 роках, буваючи там недовгими наїздами. Мешкав він переважно у Варшаві при дворі або у своїх маєтках на Підляшші. Але він не розривав численних ниток, що пов'язували його зі Східною Україною, для якої Тетеря і далі залишався дуже впливовою особою. На нього полився потік королівської ласки — і він спробував зіграти такі ролі, яких ще не грав: магната й придворного, крім цього, ще й не старого вдівця, за серцем (і багатством) якого полювали представниці найкращих польських аристократичних родин.

Збирати маєтки Тетеря почав ще десь у 1652 році. Тоді у Сулимів він купив Демидів на Київщині, потім до цього маєтку приєднав недалеко Литурівку (в інших джерелах — Литвинівку), 1654 року отримав від царя містечко Смілу, у 1656 році мав млин на Попівцях біля Переяслава. Трохи пізніше Тетеря прибрав до рук Козаровичі, Глібівку, Ясногороди разом з усіма суміжними землями, що до них прилягали. У березні 1659 року Варшавський сейм підтвердив шляхетство П. Тетері та королівське надання в Берестейській економії (з королівських столових маєтків, прибутки яких надходили на утримання королівського двору), а саме волості Ківець, Мелешичі, містечко Піщатичі ра-

зом з приналежними до них селами. Незважаючи на явне прагнення стати багатим магнатом, Тетеря як легко здобував маєтки, так легко їх і позбувався, часто — даруючи. Наприклад, Демидів подарував сестринкові Василеві Іскрицькому в зв'язку з його одруженням, Козаровичі, Глібівку, Ясногороди — Києво-Межигірському монастиреві.

В Україні Тетеря з'явився під час загострення політичної ситуації: у жовтні 1660 року він серед інших підписав Слободищенський договір, за яким Правобережжя під гетьманом Юрієм Хмельницьким знову опинилося під владою Польщі. У цьому ж році Тетеря одружився з дочкою Богдана Хмельницького Оленою, вдовою Данила Виговського — і, таким чином, увійшов як свій до «клану Хмельницького». І хоча друга жінка принесла йому нібито велетенське придане — за польськими джерелами, один мільйон золотих, стосунки між Тетерею та Виговським знову загострилися: через спадщину по Данилові для Олени та через ці ж самі скарби Хмельницького, з яких мали вдруге вінувати Олену. Від Юрія Хмельницького Тетеря отримав як тимчасову резиденцію Суботів.

Восени 1660 року за підтримки польського представника С. Беневського П. Тетеря був обраний в уряді Ю. Хмельницького на посаду генерального писаря. Вже під час Корсунської ради (листопад 1660 року) завдяки своїм ораторським здібностям та авторитету, здобутому в попередні роки, новообраний генеральний писар зумів переконати присутніх у доцільності відмови від царської протекції й обрання курсу на підпорядкування Українського гетьманату королеві. «Не дай нам, Боже, думати про царя...» — говорили козаки після вдалого виступу на цій раді колишнього сподвижника Б. Хмельницького. Водночас Тетеря промовляв, що козацтво вже й так неодноразово змінювало протекцію, і якщо це трапиться ще раз, то «він не лише печаті писарської не буде знати, а й усієї України».

У цей період генеральному писарю Тетері не лише з боку польського уряду, а й від імені козацтва, делегованого на Генеральну раду, фактично доручався контроль над усіма діями гетьмана. Козаки наказували йому «керувати молодістю Хмельницького». Але вже в листопаді гетьманський «регент» повернувся до Варшави. Очевидно, його неприємна пропольська орієнтація й колабораційні висту-

пи були не до вподоби Ю. Хмельницькому (який хоча й не був досвідченим політиком, але виховувався своїм батьком у дусі «козацького патріотизму») та іншій старшині. У Польщі на одного з перших високопоставлених козацьких «колаборантів» чекали великі винагороди.

З королівської ласки на нього сипалися титули: королівського секретаря, мельницького підчашого (це на Підляшші), потім полоцького стольника (тоді генеральним писарем він уже не був). 1661 рік минув між Підляшшям та Варшавою, де Тетеря продовжував грати роль королівського дворянина. Черговий Варшавський сейм у травні підтвердив володіння на Київщині — села Демидів, Литурівку, Абрагамівку, Раківку, дві Воронівки.

У 1658—1661 роках Тетеря зміцнив — принаймні у Варшаві — думку про себе як про знавця відносин в Україні. Одруження на дочці Великого гетьмана, без сумніву, збільшило його престиж в Україні та за її межами, тим більше, якщо він справді прибрав до рук хоча б частину тих скарбів, які йому приписували.

У 1661 році Ян II Казимир запланував провести великий спільний з'їзд-нараду, де були б присутні найвищі посадові особи Речі Посполитої та Українського гетьманату. На ній планувалося обговорити умови майбутнього польсько-українського договору — поляки дуже боялися чергової «зради» козаків на користь царя. Але гетьман Ю. Хмельницький під різними приводами відмовився від такої непевної, на його думку, «конвокації»¹. Тоді королівський уряд вирішив «персонально» прихилити до себе окремих старшин підкупом. Послам (а також іншій старшині в Україні), які прибували до Варшави, видавалися значні суми грошей з королівської скарбниці. Вони одержували у власність землі, маєтки, хутори, млини та ін. Також було підтверджено їхні права на ті маєтності, якими вони володіли перед тим, їм надавалося шляхетство тощо. Самому Хмельниченку було видано привілей на Гадяч разом з усіма прилеглими селами і хуторами, а також Суботів, Медведівку, Новосілку. Як гетьману, йому також дозволили збирати мито з іноземних купців, що проїжджали територією козацької України. Одночасно до поль-

¹ Конвокація — загальні збори духовенства англіканської церкви, які скликаються в надзвичайних випадках.

ських воєвод і шляхти в Україні було вислано з десяток королівських універсалів з наказом виганяти козаків з «добр земських». Усе це робилося задля того, щоб перетягнути гетьманат на свій бік у війні з Росією, а також не дати можливості українцям укласти союз з Кримським ханством.

На початку 1662 року до України вже у статусі королівського секретаря П. Тетеря повернувся в Україну. Метою його повернення було отримане від Яна II Казимира доручення зібрати якомога більше інформації про внутрішню та зовнішню політику уряду Ю. Хмельницького. Після прибуття до Чигирин, де його ще сприймали як впливового старшину, Тетеря відразу ж почав насаджувати тут вигідні для королівського двору настрої. Він переконував гетьмана відмінити виданий незадовго до того універсал щодо усунення польських старост з королівських і шляхетських маєтностей із України. Згідно з отриманим наказом, Тетеря постійно звітує до Варшави про політичні кроки гетьманського уряду. У своїх листах до короля він неодноразово висловлював думку про неспроможність володарювання Ю. Хмельницького, а в одному з них відзначав, що якщо «цей жереб паде на мою голову і якщо воля Його королівської милості і Речі Посполитої будуть потребувати моїх послуг, то я прийму його зі всією доброзичливістю». Поступово Тетеря з королівського секретаря й номінального генерального писаря перетворюється на такого собі «тіньового» гетьмана. Цьому сприяло й те, що влітку 1662 року польський монарх надав йому право на «вибирання індукти й евекти у воєводствах окраїнних, тобто Брацлавським, Київським і Чернігівським на пашах і коморах від товарів, що ввозяться і вивозяться...». Вдячний підданий у вересні повідомляє до Варшави, що єдиним способом утримання козацької України (а отже, земель, з яких він збирав евекту й індукту) під владою короля є якнайшвидше надсилання сюди коронних військ.

Те, що уряд Яна II Казимира готував обрання П. Тетері на гетьманську посаду, засвідчує кореспонденція між останнім і королівською канцелярією. Це все робилося заради того, аби взяти під контроль ситуацію на українських землях та мати час на підготовку до нових військових дій проти Московії.

Коли П. Тетерю було обрано гетьманом, достеменно не відомо. Дехто, відштовхуючись від того, що 6 січня 1663 року Юрій Хмельницький вступив до монастиря в Києві, припускає, що Тетерю було обрано гетьманом Війська Запорозького на Генеральній раді, яка відбулася 1—2 січня 1663 року. Польський хроніст Веспасіан Коховський так описав цю подію: «Після обрання полковники голосними вигуками поздоровляли Тетерю, гордого від отриманої влади. Його винесли з кімнати на кріслі і, піднявши вгору, показали товариству. Народ, стверджуючи вибір гетьмана, кидав шапками. Щоб усім сподобатися, він поставив багато горілки «як почастунок козакам»».

Сам Тетеря не повідомив короля, коли його обрали. Між жовтнем і січнем на Правобережжі не було жодного тимчасового (наказного хоча б, як Сомко на Лівобережжі) гетьмана. В такий гарячий час, в цю важливу для нього хвилину повністю виявилася двійстість поведінки Тетері. Жовтень, листопад, грудень 1662-го, січень 1663 року — джерела дуже скупо доносять відгомін подій цих чотирьох місяців в Україні. Немов якась невидима рука (Тетерина?) блокує всю інформацію і на Захід, і на Північ. Ян-Казимир переконаний, що на Правобережжі і далі гетьманує Хмельницький та засипає Тетерю листами. Але Тетеря мовчить, не відповідає королю. Папський нунцій у Варшаві, звичайно, добре інформований, але і він не знає нічого, він лякає Рим, що козаки збираються допомагати Туреччині в походах на Західну Європу. Москва також не знає нічого певного.

Лише у березні 1663 року до Чигирини з Варшави був відправлений королівський придворний І. Мазепа, який мав вручити Тетері монарші клейноди — привілеї на гетьманство, булаву, хоругву, бубни, печатку, також домовитися про час і місце прийняття від нього присяги з умовою, «щоб той акт в церкві відправлявся, при службі Божій, яку б отець Митрополит відправляв... ані під жодною протекцією бути неможливо народові слов'янському, як під Паном природнім». Однак Тетеря, з огляду на низький статус Мазепа (той був усього-на-всього королівським покойовим), відмовився отримувати з його рук клейноди.

Перші кроки П. Тетері на гетьманській посаді засвідчили певні зміни у його ставленні до зовнішньої політики українського уряду. Спочатку він намагався проводити

політику лавірування між державами, які оточували гетьманат. Зокрема, він вислав посольства до Бахчисарая та Москви з пропозиціями підписання міждержавних угод, які б гарантували невтручання у внутрішні справи України та визнавали його владу. Кримський хан не погодився виводити свої війська з території козацької держави й запропонував Тетері звертатися до нього лише через польського короля. У свою чергу, московський цар поставив перед правителем Правобережної України жорстку вимогу прийняти його протекцію. З огляду на це новообраний гетьман вирішив усе ж таки використовувати перевірений шлях певного визнання сюзеренітету Речі Посполитої.

Але невдовзі, у липні 1663 року, Тетеря заявив, що взагалі хоче скласти з себе гетьманські повноваження, та аргументував це відсутністю військової допомоги з боку Польщі, а також «через розладнання мого здоров'я та з багатьох інших причин». Якби польський король надіслав війська, а також «прислав» нового козацького зверхника, то, писав Тетеря до Варшави, він із задоволенням залишить Україну. У відповідь на повідомлення про відправлення необхідної допомоги гетьман вислав до Польщі послів, які мали просити Яна II Казимира особисто прибути до Чигирини: «Ми, українські жителі князівства Руського і Військо Запорозьке, вважаємо для себе особливим нещастям, що позбавлені можливості побачити Його Королівську Милість в наших землях». Прибуття в Україну польського короля мало засвідчити високий авторитет гетьмана, а також забезпечити його від виступів опозиції, які вже назрівали. Окрім того, П. Тетеря висловлював надію, що присутність короля зможе швидше об'єднати розрізнені частини Українського гетьманату.

Восени, 22 жовтня 1663 року, Тетеря особисто зустрівся зі своїм давнім патроном, королем Яном II Казимиром, але вже в статусі правителя правобережної частини гетьманату. Зустріч відбулася в «наметі великім» поблизу Білої Церкви. Гетьман виголосив вітальну промову українською мовою («аби сподобатися своєму люду») та разом зі своїм оточенням склав присягу на вірність польському монарху. Її текст був таким: «Я, Павло Тетеря, присягаю Пану Богу Всемогутньому у Тройці Святий Єдиному, що на тому уряді гетьманства військ Його Королівської Милості запорозьких мені підлеглим Найяснішому Янові Казимирові,

королеві польському і шведському, князю литовському, руському і всієї Речі Посполитої, Корони Польської і Великого Князівства Литовського, вірним, зичливим і слухняним буду, всіляких сторонніх протекцій і панів зрікаюся і жодної не маю обирати іншої, окрім короля Його Милості і Речі Посполитої Польської...»

Козаки вручили своєму сюзеренові турецького огиря з коштовною збруєю й тисячу талярів золотом. Після цього відбулася спільна українсько-польська військова нарада, на якій, згідно з пропозиціями козацької верхівки, було вирішено, що головні сили рухатимуться в напрямку Ржищева і там переправлятимуться через Дніпро для наступу на Лівобережну Україну. Інші ж ітимуть на Бориспіль, а потім уздовж Десни до Остра. За словами самого Яна II Казимира, цей похід відбувався заради «визволення підданих наших з рук ворога і для утримання цілої України» та «для впровадження прав, вольностей і свобод народу Руського, а особливо козаків реєстрових, що здавна слугують нам».

Відразу ж після прийняття гетьманом присяги король надав йому та його дружині Олені Хмельницькій привілеї на місто Ольховець і Брацлавське староство. Коли в липні 1664 року Ян II Казимир на чолі польсько-татарської армії перебував на Лівобережжі («майже поблизу кордону Московського») й отримав звістку про повстання на Правобережжі проти гетьмана, то відразу ж дав наказ, «щоб будь-яким способом Тетеря залишився» та відправив на допомогу своєму ставленикові значні військові сили. Коронний канцлер Пражмовський, даючи оцінку тогочасної діяльності свого короля, писав, що той зумів «утримати при Булаві Запорозькій вірну Речі Посполитій людину».

Правобережний гетьман П. Тетеря розпочав проводити об'єднавчу політику, наслідуючи у цьому традиційні методи Богдана Хмельницького. 22 січня 1663 року він відправив до Варшави посольство полковника Г. Гуляницького, одним з головних завдань якого було просити Яна II Казимира надати Тетері допомогу у відвоюванні Лівобережної України. Одночасно український уряд висував низку політичних вимог, а саме: зберігати за козацтвом усі старовинні «права і вольності» і не чинити йому ніяких кривд з боку польських урядовців та шляхти; надати право на самостійні зовнішні відносини з Молдавією та Во-

лощиною; забезпечити об'єднання України; провести мирні переговори між Польщею і Москвою щодо звільнення з російського полону багатьох козацьких старшин, серед яких І. Нечай, Г. Дорошенко, В. Кропивницький, А. Бутенко та ін.; гарантувати постійну допомогу з боку Кримського ханства.

Як не дивно, але Тетеря добився здійснення майже всіх цих вимог, що свідчило, безумовно, про його вплив у Варшаві та про його політичні здібності. Але залишилося незмінним антитолерантне ставлення католицького польського уряду до православних українців. Це, а також магнатський характер влади Тетері, який виступав як представник «клану Хмельницького», що сконцентрував у своїх руках справді великі багатства, відвернуло від нього частину рядового козацтва та «чернь». Історична пам'ять підказувала народові, що від союзу з Польщею не буде добра.

У квітні 1663 року спалахнули перші заворушення. Найбільший і найжорстокіший (почався з різанини поляків і євреїв у Паволочі) бунт вибухнув на території Павлоцького полку під керівництвом наказного полковника Івана Поповича-Ходорковського незабаром після обрання гетьманом на Лівобережжі Івана Брюховецького, який зразу ж усунув двох інших претендентів на булаву — Сомка і Золотаренка (пізніше, 18 вересня, у Борзні їх стратили). Бунт швидко придушив генеральний осавул Петро Дорошенко (майбутній гетьман). Поповича видали міщани, і 15 липня його стратили. Тетеря думав панувати залізною рукою, але методи часів Богдана Хмельницького не підходили для його гетьманування. Що могли дарувати популярному великому гетьманові, того не прощали малопопулярному Тетері. Жорстокість не злякала, а озлобила.

15 липня 1663 року у Львові польський король Ян II Казимир вирішив іти походом — кількома колонами — в Україну. Розуміючи, що власними силами об'єднати Україну буде складно, Тетеря закликав на допомогу кримських татар. Правобережний гетьман разом з військами свого протектора протягом осені 1663-го — зими 1664 року здійснив великий похід на Лівобережну Україну. Об'єднана українсько-польсько-татарська армія, очолювана самим Яном II Казимиром, мала близько 100 тисяч осіб. Але ця грандіозна, як на той час, кампанія не принесла бажаних результатів її керівникам (у зраді було звинувачено І. Бо-

гуна і розстріляно). Навпаки, надзвичайна жорстокість її учасників з польської і татарської сторін до місцевого населення сприяла консолідації українців Лівобережжя, а також масовим виступам правобережців проти гетьмана, який допустив винищення українських земель військами Речі Посполитої та Кримського ханства.

Поштовх до повстань на Правобережжі дав запорозький кошовий Іван Сірко. В січні 1664 року він пішов на буджацьких татар, а повертаючись назад, намагався пробитися до Чигирин — гетьманської столиці. В цей час Брацлав, Кальник, Могилів, Рашків, Умань, Сміла піддалися Брюховецькому. Проти Тетері виникла змова, що розколола «клан Хмельницького». Її ініціатори не дуже відомі. Можливо, основним був архімандрит Гедеон (Юрій Хмельницький, який тоді покинув монастир і перебував під впливом недавно обраного Київського митрополита Йосипа Тукальського). До них приєдналися Іван Виговський та Олена (дружина Тетері). На Правому Березі з'явилися полковники Брюховецького Семен Височан, Степан Сулименко та Василь Варениця. Вони об'єднали в загони близько 30 тисяч повстанців та козаків. Біля Білої Церкви Тетеря й польський полковник Себастьян Маховський розбили Сулименка. Допит Сулименка, який потрапив до полону, та інші матеріали (листи до Виговського) довели існування розгалуженої змови проти поляків і Тетері, нитки якої сходилися в руках Виговського.

Юрія Хмельницького, митрополита Тукальського та Г. Гуляницького в першій половині 1664 року заарештували, привезли до Варшави й посадили до в'язниці в Мальборзі. 16 березня в Корсуні відбувся суд над Виговським. Його звинуватили в організації повстання і одразу ж розстріляли. Коли об'єктивно підходити до справи, то стає очевидним, що Тетеря був ворогом Виговського (і навпаки), але зводити смерть Виговського до інтриг Тетері наївно. Не піддає сумніву, що Виговський готував проти-польське повстання й, вірогідно, мав намір його очолити. Порушення ж законності лягає повністю на Маховського. До речі, в складеній перед смертю духівниці Виговський не звинувачував Тетерю.

Страда Виговського поглибила прірву між козаками та польськими військами. Садистські жорстокості Чарнецького, те, що він віддав населення України татарам як пла-

ту за допомогу, не могли врятувати становища. Повстання поширилося аж до Варшави. Тетеря тримався, основним чином, на татарській допомозі. До нього прибули близько 50 тисяч вояків з Бессарабії та Криму. Та вже в другій половині березня татари почали поступово розкривати свої наміри: відірвати Україну по Горинь від Польщі й підпорядкувати її кримському ханові Мухаммед-Гіреєві IV.

Правобережжя поглинав хаос. Стихийне повстання, поштовхом до якого стала також поява ватаг дейнеків (у XVIII столітті їх називали гайдамаками) та загонів Сірка між Дністром і Бугом у лютому 1664 року, зміцнене організаційно заходами Виговського на початку березня, з'єдналося з інтервенцією Брюховецького. Він разом з російськими військами перейшов Дніпро і взяв в облогу Чигирин, в якому зачинився Дорошенко. Військове щастя несподівано схилилося на бік Тетері, котрий завзято і вперто боровся за свій престол. Облогу Чигирин зняли, але Брюховецький утік до Канева. Сірка ледве не схопили в Бужині, з якого він пробився з великими втратами. Після битви під Каневом, остаточно не вирішеної, Сірко відійшов до Бугу, Брюховецький — на Лівобережжя. Чарнецький безмежно лютував — у Суботіві, за свідченням козацького літописця, він викинув із склепу домовину Богдана Хмельницького та віддав місто на пограбування татарам. Правобережжя знову піднялося проти Тетері й поляків.

Гетьман намагався стабілізувати становище політичними засобами. Від короля він твердо вимагав переговорів з Москвою — їх затримка, на його думку, зміцнювала позиції татар, що намагалися захопити Україну. Канцлера Празьмовського Тетеря просив усунути кількох польських старост і підстарост, щоб таким чином звільнити частину території від утисків польської адміністрації.

Так минули травень і червень 1664 року. Тетеря усвідомлював, що однією з причин повстання є його особа, і хотів покласти булаву, але король не погоджувався на це, вважаючи його останньою реальною опорою на Правобережжі. В кінці липня — на початку серпня знову з'явилися Сірко й Косагов, вони зайняли Меджибіж, Брацлав, Могилів. Під Корсунем Косагова розбили, але міста повставали одне за одним — облога Ставиша військами Чарнецького тривала понад чотири місяці. Місто взяли лише 20 жовтня. Вірними Тетері залишалися Чигирин, Корсунь,

Черкаси, Біла Церква, не зрадили його й прихильники Остап Гоголь та наказний гетьман Михайло Ханенко. Ціле Побужжя і Подністров'я знову було в руках Тетері. Сірко відступив у степи. Брюховецький кидався від одного міста до іншого.

Десь на початку червня 1665 року козаки (як припускають, це були повстанці Дрозденка) розгромили Тетерю і його загін, при цьому захопивши чималі скарби й знищивши гетьманський архів. Тетеря зберіг клейноди і найважливіші козацькі та гетьманські привілеї. Тікав він з невеликим почтом (усіх інших вірних собі козаків він відпустив од себе) на захід і в липні опинився в Польщі. Треба зауважити, що всупереч поширеним в історичній літературі легендам, гетьманства він ніколи не зрікався і булави не поклав.

Після втечі Тетері спокій в Україні не настав. Продовжувалася боротьба між Москвою і Варшавою за українські землі, які поступово входили також в орбіту татарської і турецької політики. І ці три сторони шукали і призначали слухняних собі маріонеткових гетьманів. Україна ж при цьому кривавила і тліла пожарищами. Руйнували її чужинці, але допомагали свої ж ватажки, отамани, полковники, кошові й гетьмани.

З 1665 року П. Тетеря знову проживав у Варшаві, але не забував про свою батьківщину. Він став членом Львівського Ставропігійського православного братства, якому подарував мощі святого Меркурія. Документи свідчать, що у 1669 році колишній гетьман виявляв бажання стати ченцем Києво-Печерського лаврського монастиря. Після оголошеної інфамії¹ та баніції² у червні 1670 року, за якими його міг будь-хто безкарно вбити як на території держави, так і поза її межами, Тетері довелося втекти з Польщі до Молдавії, а згодом — до Османської імперії. Очевидно, що там він розглядався турецьким султаном Мегмедом IV як один з претендентів на гетьманську посаду в Україні. Султан призначив Тетері щоденну пенсію (200 аспрів, або

40 флоренів) та вручив султанський прапор — санджак. Інформація, надана турецькому уряду П. Тетерею, досить занепокоїла польські урядові кола. До Польщі надходили чимраз тривожніші вісті. Мабуть, саме тому в квітні 1671 року Тетеря був отруений польським агентом у Стамбулі. Найімовірніше, його поховали в одній з православних церков Адріанополя (зараз місто Едірне, Туреччина).

Очевидно, що Павло Тетеря, який був одним з авторів українсько-російських домовленостей 1654 року та Гадяцької угоди 1658 року (у першому документі був окреслений статус гетьмана як васального володаря України, а в другому — як правителя Українського князівства у складі Речі Посполитої), поплатився за те, що відійшов від попередніх завоювань козацтва й намагався відновити дореволюційний стан відносин між володарями булави і польськими королями.

Слід зазначити, що діяльність П. Тетері на посаді гетьмана й до сьогодні не однозначно оцінюється як вітчизняними, так і зарубіжними істориками різних поколінь. Відправна точка для багаторічної дискусії представників багатьох історичних шкіл і напрямів лежить у таких, начебто контраверсійних, проблемних площинах: з одного боку, Тетеря був «вірним васалом польського короля, пропольський гетьман і т. д.», з другого — «визначним державним діячем України, хитромудрим політиком» тощо. Але на наш погляд, навряд чи можна беззаперечно приймати ту чи іншу думку. Хоча на початку свого гетьманування Тетеря й робив спроби відновити традиційну зовнішню політику полівасалітетної підлеглості України, невдовзі з різних причин він був змушений відмовитися від неї на користь лише пропольської орієнтації. І тому, за влучним висловом кримського хана, стає «королівським гетьманом, а не козацьким».

При всіх своїх здібностях і талантах, інтелектуальному рівні гетьман Павло Тетеря в інших історичних обставинах був би видатною державотворчою особистістю. А так залишився в історії трагічною постаттю доби Руїни...

¹ Інфамія — покарання у формі позбавлення честі й громадянських прав; у Речі Посполитій застосовувалася до шляхти за ересь, грабунки на дорогах, крадіжки.

² Баніція — покарання, що полягає в оголошенні людини поза законом, засудженні її на вигнання.

«...відзначався найвищою мірою якостями людини улесливої, хитрої і пронозливої»

Іван Мартинович Брюховецький
(бл. 1623—1668)

Лівобережний гетьман (1663—1668). Пройшов шлях від «старшого слуги» двору гетьмана Б. Хмельницького до кошового отамана (згодом прийняв титул кошового гетьмана) Запорозької Січі.

У зовнішній політиці дотримувався промосковської орієнтації. Уклав Московський договір 1665 року, яким фактично Гетьманщина втрачала свій державний суверенітет.

Першим з кошових отаманів мав аудієнцію в російського царя, а як гетьман — першим особисто присягав царю на вірність.

Спроби реалізувати промосковську політику викликали протидію населення. В умовах антимосковського повстання, бажаючи збереження своєї влади, порвав з Москвою та здійснив спробу об'єднатися з правобережним гетьманом П. Дорошенком.

Трагічно загинув від рук лівобережних козаків.

Кар'єра гетьмана Івана Брюховецького здається чи не найдивовижнішою з-поміж кар'єр усіх гетьманів та кошових отаманів України. На відміну від інших державників того часу, він не був ні січовиком, ні реєстровим козаком. Не вкрив він себе славою й у Національно-визвольній війні. Не став героєм народних пісень і дум. До самої смерті Богдана Хмельницького був лише вірним його джуною (служником).

Народився Іван Брюховецький, ймовірно, у шляхетській родині. Він не був природним козаком. Дещо про його походження говорив наказний гетьман Я. Сомко: «Брюховецькому ймати віри не можна, тому що він напівлях, лях, що прийняв православ'я, у війську ж не служив і козаком не був».

Уперше ім'я його згадано в «Реєстрі Війська Запорозького» 1649 року серед козаків гетьманської Чигиринської сотні під іменем «Мартинец Хмельницького». Основним обов'язком старшого слуги І. Брюховецького на той час було виховання гетьманича Юрія Хмельницького, а також виконання дипломатичних завдань: навесні 1656 року він здійснив місію до Трансільванії (історична область на північному заході Румунії) з метою укладання військово-політичного союзу з князем Ракоці (цей союз мав надзвичайно важливе значення для Української держави в умовах зближення Московії та Речі Посполитої й необхідності пошуку союзника для продовження війни з Польщею). Ставлячи перед послом важливі завдання, Богдан Хмельницький водночас надавав йому широкі повноваження, запевняючи трансільванського володаря в тому, що Брюховецькому «можна довіряти, як послу нашому, вповні». Відправа на чолі посольства до одного з європейських дворів передбачала, як мінімум, хоч би поверхове знання латини — тогочасної офіційної мови дипломатії та знайомство з канонами світського етикету. Як перше, так і друге навряд чи було б можливим у середині XVII століття за умови «низького», нешляхетського походження Брюховецького. Навпаки, це дає підстави висловити припущення, що майбутній гетьман замолоду пройшов певну науку при магнатських дворах Речі Посполитої і здобув непогану освіту. Про зв'язки Брюховецького з Польщею свідчили в пізніші часи і його опоненти.

Існують також документальні згадки про візит Брюховецького в гетьманство Івана Виговського до двору польського короля Яна-Казимира. Проте головною для нього наприкінці 40-х — у першій половині 50-х років усе ж залишалася служба при дворі гетьмана Хмельницького. Тут він виконував певний час функції управителя гетьманськими маєтностями, а згодом займався вихованням гетьманича Юрія.

Служба Брюховецького на відповідальних посадах при гетьманському дворі, який Богдан Хмельницький плекав надії в майбутньому перетворити на один з княжих дворів Європи, свідчила про неабиякі адміністративні здібності майбутнього гетьмана, значні потенційні можливості і певне становище в тогочасному українському істеблшменті. Щодо цього досить показовим є й той факт, що посол

трансільванського князя Ференц Шебеші, прибувши в середині літа 1656 року з офіційною місією до Чигирина, 22 липня був на прийомі в гетьмана, наступного дня відвідав генерального писаря, а ще через день, 25 липня, зробив візит Брюховецькому.

Після смерті Богдана Хмельницького Іван Брюховецький супроводжував Юрія в поїзді на навчання до Києво-Могилянського колегіуму. Юрій Хмельницький найбільше довіряв саме своєму слугі — Івану Мартиновичу. Перебуваючи в Києві зі своїм вихованцем, І. Брюховецький також відвідує лекції київських професорів. Про це опосередковано свідчить як його добра обізнаність з правилами риторики (яка згодом проявилася під час його перебування на Січі та в боротьбі за електорат напередодні Ніжинської ради 1663 року), так і грамотність й образність його офіційного та приватного листування.

За дорученням гетьмана І. Виговського, відвідавши з місією Варшаву, Брюховецький прийнятий королем і «королівське жаловання імал». Місія Брюховецького до Варшави мала місце десь наприкінці 1657—1658 років, тому що вже навесні 1659 року ми бачимо його в таборі непримиримих опонентів Виговського.

У той час коли Ю. Хмельницький прагнув використати невдоволення козаків політикою І. Виговського та повернути собі гетьманську булаву, Брюховецький, на виконання доручення гетьманича, вирушив на Січ. На Січі, де його зустріли не як слугу Б. Хмельницького, а як представника гетьмана Ю. Хмельницького, І. Брюховецький шукав підтримки у запорожців. Йому вдалося успішно виконати доручення свого патрона. Але до гетьмана він вже не повернувся, а залишився на Січі. Розуміючи, що при молодому і недосвідченому гетьманові Юрасю Хмельниченку йому не зробити кар'єри, для цього необхідна підтримка Січі, Іван Мартинович вирішив здобувати авторитету серед запорожців. З весни 1659-го по 1662 рік він жив на Січі, вдаючи із себе щирого прихильника простих козаків, відчуваючи, що на Січі до нього ставляться з повагою — як до людини, свою часу наближеної до Б. Хмельницького. До того ж, він справді знав чимало таємниць славетного гетьмана і вмів яскраво переповісти різні історії з життя «батька Богдана», та й був таки «своїм» — не з панів. Одне слово, зоставшись на Січі, Брюховецький не-

вдовзі здобув позицію душі товариства, і йому навіть довірили, на певний час, булаву кошового отамана.

Тим часом Ю. Хмельницький виявився недбалим гетьманом. Зразу ж після виборів на гетьманство авторитет Юрія Хмельницького в Україні почав стрімко падати. Причиною послужила його неспроможність захистити українські інтереси під час переговорів з царським послом князем Микиткою Трубецьким у жовтні 1659 року в Переяславі. Їх результатом став новий українсько-російський договір, що значно обмежував суверенітет Української держави на користь Москви. За виявлену в Переяславі слабкість і відсутність політичної волі Юрій «от старшини и полковников был поносимый и стужаемый». Усвідомлюючи слабкість своїх позицій, Хмельницький уже в лютому 1660 року висловлювався щодо намірів зректися гетьманства.

У складних обставинах він втратив контроль над ситуацією. Юрій порвав з Москвою і знову уклав українсько-польський союз. Такі дії викликали невдоволення лівобережних полків, які об'єдналися в антигетьманську опозицію.

У той же самий час авторитет Брюховецького, який провів на Січі наступні три роки свого життя, стрімко зростав. Аналіз політичної ситуації в країні, де все очевиднішим ставало наростання соціальних і політичних протиріч, а також відсутність впливових зв'язків у середовищі козацької старшини штовхнули амбітного політика в стан опонентів останньої — демократичне, а подеколи й охлократичне, середовище низової вольниці. Блискучі ораторські здібності, майстерність популістських прийомів, тонке розуміння психології та вміння грати на людських слабінках — усе це дозволило Івану Мартиновичу дуже швидко завоювати авторитет на Запорозжі, де він жив, за словами літопису, «в добром захованю і в ласці всего войска Низового».

На авансцену політичного життя в Україні Брюховецький вийшов восени 1660 року після відомої битви царсько-го та королівського військ під Чудновом. Варто віддати належне політичному відчуттю Брюховецького — момент для заявки про свої претензії на чільне місце на українському олімпі було вибрано дуже вдало. Так само вдалим виявилось і місце його появи. Проаналізувавши ситуацію в Україні та за її межами після розгромної поразки царських

військ під Чудновом, кошовий виступив проти укладеного Ю. Хмельницьким Слободищенського трактату з поляками і в жовтні 1660 року здійснив свою першу поїздку до Москви. Царська столиця переживала в ці дні критичний момент. Інформація про поразку царського війська в Україні спричинила справжню паніку в оточенні Олексія Михайловича. Навіть загибель російських військ під Конотопом улітку 1659 року мала тут значно слабший резонанс. Адже під Конотопом загинула лише частина війська, іншій вдалося пробитися до російських кордонів, крім того, на чолі царських ратників тоді стояли молоді недосвідчені полководці. Під Чудновом же припинила своє існування ціла російська армія, що була опорою царської влади не лише в Україні, а й на всьому південно-західному порубіжжі Московії. До того ж її очолював досвідчений воєначальник боярин В. Шереметев, котрого цар Олексій Михайлович не так давно назвав «вірним і справжнім послужником своїм, хоробрим і мужнім архістратигом». Після Чуднівської епопеї війська не залишилося, «мужній архістратиг» потрапив до ганебної татарської неволі, Україна перейшла під владу польського короля, шлях супротивнику на Москву був відкритий. Тому царський двір покwapом готувався до переїзду в глибину держави — в Ярославль чи Нижній Новгород.

Викладена Брюховецьким інформація стосовно того, що Ю. Хмельницький підписав угоду з поляками за намовою незначної групи козацької старшини, дії гетьмана не зустрічають підтримки серед козацтва, а тому зовсім немає підстав хвилюватися відносно можливого походу польсько-українських військ на Москву чи на царські порубіжні з Україною міста, була уважно вислухана при дворі, а ім'я послужливого кошового з цього часу надовго запам'яталося царським сановникам. Показовим щодо цього є той факт, що навіть цар Олексій Михайлович через два з половиною роки по тому у власноручному листі до воєводи князя Г. Ромодановського давав надзвичайно високу оцінку діям кошового отамана у жовтні 1660 року.

На Низ Брюховецький повернувся із знаками царської милості до своєї особи, а також з «государевым жалованьем» та боєприпасами. Після цього його становище на Січі ще більше зміцнилося, і невдовзі Брюховецький гучно заявив про свої ще більш далекосяжні плани, проголосивши

себе, на протигагу гетьману Лівобережної України Якимому Сомку, кошовим гетьманом. З цього часу й розпочалася боротьба Брюховецького за булаву володаря України.

Влітку 1662 року він з великим загоном козаків прибув до ставки командувача російських військ Ромодановського, де заявив, що не визнає ні Сомка, ні Золотаренка, й запропонував московському воєводи спільно виступити проти Хмельниченка. Перебуваючи кілька тижнів у таборі разом із Ромодановським, І. Брюховецький здобув у нього повне довір'я та зумів скомпрометувати своїх супротивників на гетьманство. У таборі Ромодановського Іван Мартинович познайомився та схилив на свій бік надзвичайно впливового місцблжостителя престолу Київської митрополії єпископа Мефодія (Максима Филімовича). Саме єпископ Мефодій у майбутньому допоміг І. Брюховецькому у боротьбі за гетьманство.

Після підписання Хмельницьким Слободищенського трактату лівобережні полки, спочатку Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, а навесні 1661 року й Лубенський, Прилуцький та Миргородський, відмовилися визнати владу гетьмана і склали присягу цареві. Наказний гетьман Лівобережжя Яким Сомко, відбивши наступ поляків і козаків Юрія Хмельницького, у квітні 1661 року скликав раду, яка проголосила його гетьманом. Однак інший претендент на гетьманство — ніжинський полковник Василь Золотаренко — відмовився визнавати правомочність виборів й апелював до Москви з приводу перегляду рішення ради. В боротьбі за владу Сомко та Золотаренко, намагаючись скомпрометувати суперника в очах Москви, вилили один на одного чимало бруду, звинувачуючи в усіх смертних гріхах. Це ще більше загострило політичне протистояння в Україні. Запекле протиборство претендентів дозволило Москві зайняти дуже вигідне становище третейського судді, а це, в свою чергу, обіцяло подальше просування по шляху обмеження українського суверенітету на користь царя. Крім того, така ситуація дала змогу Івану Брюховецькому рішуче втрутитися в боротьбу за гетьманську булаву і дуже швидко стати її очевидним фаворитом. Політичне реноме кошового гетьмана в очах Москви як вірного слуги трону, сформоване ще восени 1660 року, його лояльні заяви й звернення до російських владних кіл у наступні роки в поєднанні з очевидними

прахунками Сомка в стосунках з сюзереном дозволили Брюховецькому заручитися могутньою підтримкою царського уряду.

1663 року цар видав указ про вибори нового гетьмана. Керувати виборами прибув до Ніжина князь Велико-Гагін. За наполяганням Брюховецького й запорожців зібралася не козацька рада, а так звана «чорна» рада, участь у якій взяли не тільки козаки, але й усі інші стани України.

«...Ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними дяками. У руках царська грамота. Підняв грамоту високо — два дяки йому руки піддержували — і почав вчитувати царське ім'я.

Як ось позад брюховців сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати:

— Івана Мартиновича волимо! Брюховецького, Брюховецького волимо!

А Сомкове козацтво задне собі, чуючи, що оглашають гетьманом Брюховецького, почало гукати:

— Сомка, Сомка гетьманом!

І по всьому полю зчинивсь галас несказаний.

І зачепились. Хто шаблею, хто кием, хто ножакою...» — так П. Куліш, на основі літописних переказів, відтворив ті події у своєму романі «Чорна рада».

Отже, вибори гетьмана проходили у великій метушні, серед суперечок і кривавих сутичок. Натовп запорожців і селян, розігнавши силою своїх супротивників, виніс на руках Брюховецького, якому вручили гетьманські відзнаки й проголосили його гетьманом. Потім натовп кинувся грабувати майно Сомка і Золотаренка та їхніх прибічників. Наступного дня Велико-Гагін затвердив раду й наказав ув'язнити значних козацьких старшин і разом із претендентами віддати їх до рук Брюховецького. Через кілька місяців за наказом гетьмана в Борзні були страчені на горло Сомко, Золотаренко, Оникій Силич. Багатьох їхніх прибічників відправили до Сибіру.

Перші три роки гетьманування Брюховецького проходили в безперервних війнах із правобічним гетьманом Павлом Тетерею та поляками. В 1663—1664 роках козаки відбили останню спробу поляків захопити Лівобережжя. Король Ян-Казимир із великими силами оточив Глухів, але зазнав поразки від козаків і російських військ. Спроби

Брюховецького скорити собі Правобережжя зазнали невдачі, хоча він на якийсь час захопив Канів, Черкаси й Білу Церкву. Брюховецький спустошив й інші міста, але взяти Чигирин йому не вдалося, і під натиском козаків Тетері та поляків він відступив за Дніпро.

Однією з перших акцій Брюховецького, спрямованих на підняття авторитету гетьманської влади, стали заходи щодо утвердження права українського правителя на проведення зовнішньополітичних зносин. Так, він добився дозволу Москви на проведення переговорів з австрійським цісарем і кримським ханом.

Помітною в цей час стає і зміна тональності гетьманської політики щодо стосунків з Москвою. Щоправда, тут він діяв більш обережно й витончено, вмів маскувати свої справжні цілі. Зокрема, відразу після Ніжинської ради Мефодій запевнив Велико-Гагіна, що новообраний гетьман готовий забезпечити царських ратників продовольством і фуражем, який буде збиратися з місцевого населення. Гетьман цього також в принципі не заперечував, проте наполегливо ухилявся від конституювання даного положення в договірних статтях, зауважуючи, що з огляду на військову загрозу з боку польського короля недоцільно витрачати на це час. Через декілька місяців у Москві вирішили, що слушний час для підписання договору вже настав, і в середині вересня в Україну прибув спеціальний царський посол дяк Д. Башмаков. Однак Брюховецький, не відчуваючи себе достатньо впевненим у власних силах, всякими способами ухилявся від зустрічі з ним. Зустріч між ними відбулася лише в середині листопада у Батурині. Під час переговорів гетьман довго не погоджувався підписувати статті, які передбачали б надходження податків з міщан до царської казни, утримання московських ратників коштом місцевого населення тощо. Врешті-решт усі положення все-таки було введено до Батуринських статей, проте з певними зауваженнями української сторони. Водночас гетьман залишив за собою право їх оскарження перед царем. Тому, незважаючи на вимоги царських воевод, ні в 1663, ні в 1664 році ці положення договору так і не було втілено на практиці.

Варто зауважити, що в стосунках з царем Брюховецький обрав досить своєрідну лінію поведінки. Добре розуміючи психологію влади взагалі та особливості її мос-

ковського варіанта, гетьман у стосунках з царем нерідко вдавався до досить дешевих трюків, які певний час успішно працювали на його користь. Так, будучи людиною «цікавою в річех», Брюховецький при зверненні до Олексія Михайловича не скупився на вірнопідданницькі заяви, а нерідко й відверті лестощі на його адресу. Для підпису кореспонденції він вибрав таку формулу: «вірний холоп і ніжайша підніжка престола його царської величності Івашка Брюховецький». Принизливий для гетьманської гідності формальний бік (проте зауважимо, що така форма була абсолютно нормальним явищем для політичної культури Російської держави, де навіть найбільш родовиті бояри, нащадки древніх княжих родів при зверненні до монарха вживали зменшувальні імена) водночас дозволяв Івану Мартиновичу відстоювати власну позицію, яка могла навіть йти врозріз з офіційною точкою зору Москви. Так, наприклад, посилаючись на те, що він краще знає реакцію українців, Брюховецький відмовився від оприлюднення в Україні царського указу про збирання з українського населення одягу та продовольства на користь царського війська. Проте в цілому, відчуваючи свою залежність від допомоги Москви, гетьману довелося хитрувати, лавірувати, під тиском обставин йти на поступки. Як то було, наприклад, на початку 1665 року під час переговорів з думним дяком Я. Хитрово. Намагаючись змусити українську сторону виділяти продовольство та кожухи для царських стрільців, посланець нагадав присутнім на переговорах українським достойникам, що саме царські війська захищають українські міста від розорення. На що старшина цілком резонно зауважила: «Нашим розоренням ваші міста залишаються цілими». Тоді гетьман підтримав цю думку й твердо додав, що «про це й говорити більше не варто». Однак залишившись наодинці з Хитрово, Брюховецький значно пом'якшив свою позицію, пообіцявши в майбутньому вирішити це питання.

Зауважимо, що для загравання з царським урядом у той час у Брюховецького були вагомі причини. Плани зміцнення гетьманської влади зустріли активну протидію з боку частини старшини, міщанства та їх лідера, довіреної особи царя — єпископа Мефодія. У непевні, смутні часи початку 60-х років XVII століття єпископ перетворився на вельми впливову фігуру політичного життя Лівобережної Ук-

раїни, ставши головним посередником у стосунках Москви з Україною. Відчувши принаду влади, Мефодій аж ніяк не збирався здавати своїх позицій після виборів на гетьманство його протеже Івана Брюховецького. Навпаки, після Ніжина єпископ намагався зміцнити свої позиції, постійно втручався у світські справи, вимагав від Брюховецького реалізації на практиці задекларованих під час передвиборної боротьби обіцянок.

Іван Мартинович дуже швидко зрозумів, що саме Мефодій стає його головною перепоною на шляху зміцнення гетьманської влади. Перепоною, яку самотужки, без допомоги Москви, здолати йому не під силу. Тому вже в середині серпня 1663 року, тобто лише через два місяці після свого обрання, гетьман Брюховецький повідомляв воєводі К. Хлопову сенсаційну новину — про наміри місцєблукотителя зрадити царя. Надалі конфлікт між гетьманом і єпископом розгортався все більше. Брюховецький радив Москві надіслати в Київ на митрополичу кафедру когонебудь з московських ієрархів. У свою чергу, його опонент висловив свій скепсис щодо можливості надання його колишньому протеже права зовнішньодипломатичних зносин і взагалі ставив під сумнів доцільність подальшого перебування Брюховецького при владі.

Конфлікт Брюховецького та Мефодія став центральною сюжетною лінією політичної боротьби в Лівобережній Україні. Причому дуже швидко стає очевидним, що він не втримується в рамках приватної суперечки двох вельми честолюбних і водночас рівнозначно нерозбірливих у засобах досягнення своєї мети типових діячів Руїни. Мефодій у конфлікті з гетьманом виступав не як особистий його недруг, а як лідер певних політичних сил, опозиційних гетьманським планам. Тому досить банальна за своєю суттю боротьба за владу втягнула у свій вир чималі сили суспільства та призвела до тяжких наслідків для долі української державності.

Як Брюховецький, так і Мефодій для досягнення перемоги над супротивником намагалися опертися на Москву. Вже з осені 1663 року гетьман неодноразово декларував про своє бажання їхати до царської столиці, «бачити пресвітлі царські очі», плекаючи при цьому потаємні надії «на Москві власти прибавлівать». Однак через складність ситуації в Україні, загрози широкомасштабного воєнного

конфлікту з поляками та військами правобережного гетьмана ні в цьому, ні в наступному році зробити йому це так і не вдалося. Натомість на початку 1665 року до Москви вирушив його опонент єпископ Мефодій.

До царської столиці єпископ прибув не з порожніми руками. По приїзді він подав до Малоросійського приказу досить значну за обсягом записку, у якій викладав проект реформ державного устрою гетьманату. Він пропонував вивести з-під підпорядкування гетьмана та старшини жителів українських міст, у конфліктах гетьманської адміністрації з міщанами російському урядові підтримувати останніх, а кошти, що збирає гетьман з них, негайно і в повному обсязі залучити до царської казни. Крім того, єпископ радив налагодити ефективний контроль за фінансовою діяльністю гетьманату, задля того щоб зібрані кошти йшли на виплату утримання козакам, царським ратникам, а не на збагачення гетьмана та старшини. Проект Мефодія передбачав також істотне посилення військової присутності Росії на терені Лівобережжя. До реалізації своїх планів єпископ радив приступити негайно, для чого просив виділити йому близько півтори тисячі стрільців на чолі зі знатним боярином і дяком, щоб, прибувши до України, йому було «надійно говорити з гетьманом».

Як бачимо, своєю радикальністю проект Мефодія виходить навіть за рамки сучасних йому московських бажань щодо підпорядкування своїй владі Лівобережної України. Таким чином, цей проект відкривав нові перспективи для російської політики в цій сфері та водночас ставив під сумнів плани українських політиків щодо зміцнення гетьманської влади. Саме тому пропозиції Мефодія стали відправними пунктами при виробленні сумнозвісних Московських статей 1665 року.

Але царський уряд не наважився силою впроваджувати проект, як це радив єпископ. Навесні 1665 року Брюховецький повідомив про свій твердий намір прибути до Москви, і уряд Олексія Михайловича постановив за ліпше вирішити проблему в рамках даного візиту. Дійсно, 11 вересня 1665 року Іван Брюховецький першим з українських гетьманів прибув до Москви на чолі величезного посольства, як було вже сказано вище, сподіваючись у такий спосіб «власі собі прибавлівать». Проте зовсім іншими були наміри царського уряду. Після урочистого прийому

та аудієнції у царя, 15 вересня розпочалися переговори гетьмана з главою Малоросійського приказу боярином П. Салтиковим. Оразу ж представник царського уряду хотів записати в договір ті положення, які містились у проекті Мефодія, зокрема щодо підпорядкування українських фінансів царській казні. Гетьман, як раніше, так і тепер, будь-що намагався не допустити цього. Зав'язалися тривалі дискусії. Документи фіксують, що ще 20 вересня Брюховецький переконував бояр, що «денежного сбору с малороссийских жителей в казну великого государя обирать отнюдь не мочно, да и заводитъ того ныне не надобно, потому время воинское и шаткое, поставят себе в оскорбление, и чаят от того шатости». Однак проект Мефодія міцно засів у головах російських політиків. До того ж і сам єпископ був незримо присутнім на переговорах у Малоросійському приказі. До складу гетьманської делегації входили його однодумці — київський полковник В. Дворецький та генеральний писар С. Гречаний, які, прибувши до Москви, відверто перейшли в опозицію до гетьмана.

Розуміючи програшність своєї позиції і намагаючись не втратити довіру царського уряду, 11 жовтня Брюховецький був змушений погодитися на те, щоб податки, зібрані з українських міщан і селян гетьманською адміністрацією, відтепер надходили до царської казни. Проте й така поступка гетьмана не в повній мірі влаштувала московських політиків. Тому до остаточної редакції статей вони внесли істотну поправку: збирання й прийом податків покладалися не на гетьманську адміністрацію, а на царських воєвод, кількість яких в Україні мала зрости більш як у два рази. Крім того, відтепер усе некозацьке населення українських міст і сіл підпорядковувалося царським воєводам. Намагаючись компенсувати моральні збитки за втрату владних повноважень, Олексій Михайлович нагородив Брюховецького боярським титулом, а старшин, які його супроводжували, пожалував дворянством. Після того як гетьман погодився підписати Московські статті, цар одружив його з донькою князя Д. Долгорукова, оскільки Іван Мартинович ще в 1663 році висловлював побажання «поняти жену московського народу».

Не маючи змоги протидіяти московському тискові в захисті гетьманських прерогатив, Брюховецький прагнув хоч би як «віддячити» Мефодію і тому пропонував ввести

до Московських статей положення, згідно з яким на Київську митрополію мав би призначатися московський ієрарх. Ось так політична недалекоглядність і превалювання приватних інтересів над суспільними призвели до подальшого просування російської монархії на шляху ліквідації української державності.

З тяжким серцем покидав Брюховецький Москву, усвідомлюючи, що ні боярський чин, ні посвоячення з московською аристократією не спроможні підняти його авторитет в очах українського суспільства після підписання Московських статей. Тому, залишаючи царську столицю, гетьман наполегливо клопотався про виділення йому там окремого двору, оскільки «неровно время займет и самого его любя там (тобто — в Україні) места не будет, чтоб ему было куды и самому приехать».

Політичне передчуття не обмануло Брюховецького. Довідавшись про новий українсько-російський договір і нові гетьманські титули, колишні союзники Брюховецького в боротьбі за гетьманську булаву — рядові козаки — в один голос заявили, що «у нас в предках бояр не бывало, а он заводит нові порядки, а вольності наші всі отходят».

Ще більше авторитет гетьмана впав після того, як із середини 1666 року в Україну прибули царські воєводи для втілення договору на практиці. Їх брутальна поведінка щодо населення України (де на відміну від Росії кріпацтва в цей час не було), численні злиства та надужиття при проведенні перепису українського населення та обкладенні його податками — все це породило зростання в регіоні антимосковських й антигетьманських настроїв.

Прагнучи якимось чином пом'якшити ситуацію та зняти напругу в суспільстві, Брюховецький віддав таємні розпорядження старшині не перешкоджати міщанам і селянам при їх вступові до козацького стану, який і надалі залишався під зверхністю гетьмана й не підлягав оподаткуванню на користь царя. Проте такі заходи, природно, вже не могли виправити становища та зупинити зростання суспільного невдоволення в Україні, яке з кожним днем поширювалося і в липні 1666 року вилилось у збройні виступи на Переяславщині. За допомогою російської зброї повстання вдалося придушити. Але таке вирішення проблеми призвело до ще більшого падіння авторитету Брю-

ховецького. Царські воєводи в цей час доносять з України, що «козаки де боярина и гетмана все не любят».

Крім усіх цих негараздів, у другій половині 60-х років на гетьманські плечі випала ще одна вельми важка ноша, винести яку він так і не зумів. Мається на увазі фатальний для Української держави середини XVII століття зовнішньополітичний фактор. В цей час у російському керівництві перемогло угруповання, яке виступало за налагодження мирних відносин з польським королем, навіть за рахунок поступок при вирішенні «української проблеми». 13 січня 1667 року в селищі Андрусово між Росією та Річчю Посполитою було укладено перемир'я, яке передбачало розподіл українських земель між двома сусідніми державами: Лівобережжя закріплювалося за Росією, а Правобережжя відходило до Польщі. «Андрусівський торг» (як влучно назвав ці події С. Величко) викликав в Україні бурю невдоволення. Проти угоди рішуче виступав правобережний гетьман П. Дорошенко. Його заклики до боротьби за незалежність Вітчизни знайшли широку підтримку не тільки на Правобережжі, а й на Запорожжі та Лівобережжі.

За таких умов і до того нечисленні лави прибічників Брюховецького танули з кожним днем. Обставини загнали лівобережного гетьмана у ще глухіший кут. І саме від цього він став патологічно підозрілим і жорстоким. За найменшою підозрою в антигетьманських намірах старшин заарештовували і відправляли до Москви. Звідти ж дорога здебільшого прямувала до Сибіру. До Сибіру, який у свідомості українців асоціювався з колами пекла. А тому відправка до Москви, за свідченням єпископа Мефодія, в Україні вважалася карою, страшнішою навіть за смерть. І саме так Брюховецький покарав генерального суддю Ю. Незамай, лисянського полковника Височана, інших старшин, запідозрених у змові.

Ще однією страшною ознакою часу стали багаття в гетьманській резиденції в Гадячі, які сповістили про повернення в Україну похмурої середньовічної доби. За наказом Брюховецького на майдані в Гадячі «перед всім народом, за малу вину» спалили декількох жінок, звинувачених у чаклунстві. Нові пристрасті Івана Мартиновича не залишили йому часу для заняття військовими та адміністративними справами. І тому царські воєводи доносили в Москву, що козаки ремствують: «что то за гетман,

которий сидит в городе, как в лукошке, а только за ним и діла, что відьм жжет».

У цей час Брюховецький остаточно втратив підтримку населення Лівобережної України. Мало надій залишилося й на допомогу Москви, оскільки там до керівництва Малоросійським приказом приходить один з творців Андрусівської угоди А. Ордин-Нащокін, ще з кінця 50-х років відомий своїми українофобськими заявами. Тому відносини Брюховецького з новим главою російського дипломатичного відомства не склалися, до того ж невдовзі гетьман довідався про те, що царський уряд розпочав таємні переговори з його суперником — правобережним гетьманом Дорошенком.

Грунт остаточно вислизав з-під ніг Івана Мартиновича, й він удався до вкрай ризикованого, але єдино можливого в тих умовах кроку — сам розпочав переговори з гетьманом П. Дорошенком та почав готувати виступ проти Москви. Ставши на цей ризикований шлях, гетьман примирився зі своїм давнішим ворогом Мефодієм, а також спробував порозумітися з вищим православним духовенством, насамперед схилити на свій бік впливовий моральний авторитет України — архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля.

На початку 1668 року Брюховецький скликав у Гадячі старшинську раду, на якій оголосив старшині сенсаційну новину — про свій намір розірвати з Москвою, визнати протекторат Туреччини, об'єднатися з П. Дорошенком і спільними зусиллями добиватися незалежності України. По закінченні ради до Стамбула, Бахчисарая та Чигирини відправилися посли лівобережного гетьмана, а по всій Україні було розіслано його універсали із закликом до повстання проти ненависного московського ярма. Довідавшись про антиурядові заворушення на Дону, Брюховецький відправив вельми красномовне послання до керівника повсталих Степана Разіна, закликавши того спільно боротися за свої права й вольності.

8 лютого 1668 року розпочалося вигнання царських воевод з українських міст. Дуже швидко майже все Лівобережжя (за винятком декількох добре захищених міст-фортець) було звільнено від військової присутності Москви. Але було добре зрозуміло, що запізніле «прозріння» Брюховецького навряд чи дозволить йому втримати важелі

влади у своїх руках. Частина полковників, бачачи безсилість І. Брюховецького, проголосили старшим полковника Д. Многогрішного. Незважаючи на попередні запевнення П. Дорошенка скласти з себе гетьманські повноваження «тільки б де войско совокупить вместе», І. Брюховецький ухилився від проведення об'єднаної ради, а коли правобережний правитель форсував Дніпро і ввів свої війська проти Ромодановського, Іван Мартинович кинувся Дорошенкові напереріз.

У понеділок, 7 червня 1668 року супротивники зійшлися поблизу Диканьки, на знаменитому Сербиному полі. Тому самому полі, де десять років тому вже з'ясовували стосунки гетьман Іван Виговський та Мартин Пушкар. Але цього разу, на щастя, до масового побоїща справа не дійшла. Лівобережні козаки зразу ж заявили про свою готовність визнати владу Дорошенка і силоміць притягли свого правителя до намету переможця. Дорошенко наказав прикувати переможеного суперника до гармати. Натопи, що складалася головним чином з лівобережних козаків, можливо, тих самих, які п'ять років тому звели Брюховецького на вершину влади, неправильно зрозумів зроблений правобережним гетьманом знак рукою, розцінивши його як смертний вирок. Вони накинулися на свого володаря, і, незважаючи на відчайдушні спроби запорожця Чугуя захистити життя свого давнього товариша, за кілька хвилин І. Брюховецького було по-звірячому закатовано.

За наказом Дорошенка, якого тут же на Сербиному полі було проголошено гетьманом об'єднаної України, тіло покійного було перевезено до Гадяча і там з усіма почестями поховано в Соборній церкві. На могильній плиті, серед іншого, було написано:

«От земного краю
Прошу всіх посполу,
В земном лежа долу,
Не стався сурово,
То дайми слово:
«Вічна ему буди
Память от всіх людей»...

«...інших мушу шукати протекції»

ПЕТРО ДОРОФІЙОВИЧ ДОРОШЕНКО
(1627—1698)

Правобережний гетьман (1666—1676), проголошений гетьманом «обох сторін Дніпра», що проводив активну діяльність у напрямку утвердження української державності. Виявив себе як талановитий військовий діяч, обдарований дипломат, прагматичний політик.

У своїй державницькій діяльності втілював у життя започатковану гетьманом Б. Хмельницьким політику полівасалітетної підлеглості Українського гетьманату для здобуття більшого суверенітету для козацької держави.

Серед інших представників політичної еліти України другої половини XVII століття він виділявся гарячим патріотизмом, широким розумінням завдань і перспектив боротьби за об'єднання всієї території України, несхитною послідовністю й залізною волею в діях, спрямованих на досягнення поставленої мети, високорозвинутим почуттям власної гідності. Йому довелося пережити і найбільший тріумф, повагу та визнання з боку народу, а також повний крах своїх політичних планів, пройти через приниження капітуляції й почесного ув'язнення. Помер він далеко від щиро любимої батьківщини...

Якими ж були зовнішній вигляд Петра Дорошенка і риси його характеру? На відомих нам портретах змальована людина у гетьманських обладунках і з відповідними атрибутами влади, з тонкими рисами обличчя, допитливими очима, підголоною бородою й довгими вусами (на портреті, вміщеному С. Величком, Петро Дорофійович показаний без бороди). Дорошенко мав твердий характер, залізну волю, був наполегливим у досягненні мети. Доброта, дбайливість і постійна підтримка родичів, близьких людей і сподвижників поєднувалися в ньому з жорсткими підходами до противників та осіб, дії яких суперечили

політиці гетьмана. Однак П. Дорошенку не можна закинути прагнення до авторитарних методів правління. За словами одного із знавців життя та діяльності правобережного правителя, він був «найбільш конституційним гетьманом, додержуючись старих козацьких традицій». З усіх найважливіших політичних питань гетьман постійно радився зі старшиною, систематично збирав як загальновійськові, так і вузькі ради з генеральної старшини і полковників. Він знав людей і гуртував навколо себе талановитих сподвижників.

Народився Петро Дорошенко 1627 року у Чигирині. Його родина мала глибокі корені вірного служіння неньці-Україні та її козацьким ідеалам. Згадаймо, що дідом Петра був гетьман Михайло Дорошенко, чий заслуги у боротьбі проти турецько-татарської агресії добре відомі. У сім'ї козацького полковника Дорофія та Марії (яка походила з роду Тарасенків) Дорошенків росли і виховувалися діти, імена яких у майбутньому не раз з'являлися на сторінках історичних документів. Братами Петра були Андрій, Антоній і Григорій, Степан та, можливо, Федір. Пестливим піклуванням хлопчиків була оточена єдина в родині дівчинка — їхня сестра (на жаль, документи замовчують її ім'я).

Даних про освіту Петра Дорошенка немає, тому невідомо, де й коли він навчався. Однак дослідники вважають, що козацька родина Дорошенків прагнула дати добру освіту дітям. Так, вважається, що Петро навчався у Києво-Могилянській колегії, зі стін якої виніс знання польської і латинської мов, знайомство з історією та риторикою. Не випадково літописець С. Величко писав, що майбутній гетьман був «спритний і в мові світській управний, а також умілий у всіляких речах». Зрозуміло й інше — хлопчик ріс в атмосфері, де козацькі ідеали пронизували все життя. Він засвоював родинні перекази про життя діда Михайла, був свідком походів козаків проти турків і татар, їх боротьби проти пихатої польської шляхти. Тому змалку хлопчик виховувався волелюбним, патріотично настроєним, впевненим у правоті боротьби своїх предків проти соціальної несправедливості та національно-релігійних переслідувань.

Богдан Хмельницький добре розбирався у людях, сильних і слабких сторонах їх характерів. Очевидно, майбутній

керівник Національно-визвольної війни звернув увагу на двадцятирічного юнака із діличної козацької родини. Не випадково Петро опинився серед козаків, які разом із Хмельницьким втекли на Запорозьку Січ, а звідти навесні 1648 року вирушили у небезпечний похід на «волость» проти польської шляхти. Очевидно й те, що юнак користувався повною довірою великого гетьмана. С. Величко називає Петра «старшим слугою» Хмельницького (в іншому місці говорить про нього як «конюшого»).

У війську Б. Хмельницького Петро пройшов усі щаблі козацької служби. У Реєстрі Війська Запорозького 1649 року ми бачимо його на посаді гарматного писаря Чигиринського полку. Гетьман не забував і підтримував свого молодого сподвижника. Він давав йому державні та особисті доручення, які Петро виконував з характерним для нього завзяттям.

Екстремальні умови війни виштовхували на поверхню людей енергійних і талановитих. До них, безперечно, належав Дорошенко. У 1655 році двадцятивосьмирічний юнак уже обіймав посаду наказного полковника. Він виконує низку дипломатичних доручень гетьмана до російського царя і шведського короля. У 1657 році Б. Хмельницький своїм універсалом призначив Петра Дорошенка на високу старшинську посаду прилуцького полковника. Отже, до смерті великого гетьмана його земляк Петро Дорошенко практично вже досяг вершин козацької старшинської ієрархії. Тому пізніше він мав повне право прямо і безапеляційно говорити про свого сучасника і політичного суперника лівобережного гетьмана Івана Самойловича: «...не хвалюсь, но пусть пан Иван Самойлович такой будет, как я. Козак ли он от прадедов и дедов? Знает ли он Запорожье, речки, проливы морские, реки, самое море; на многих ли войнах бывал? Где чего нагляделся? Когда с монархом дело имел, воевал или договаривался, чтобы теперь уметь начать что-нибудь для услуги царского величества».

Доля дала можливість П. Дорошенку познайомитися з різними політичними діячами України, Росії, Польщі, Туреччини, Кримського ханства. Ще до одержання гетьманської булави він підтримував стосунки з бахчисарайськими і стамбульськими володарями, вищими московськими урядовцями і самим Олексієм Михайловичем, польськими

можновладцями й українськими гетьманами. Він знав їх сильні та слабкі сторони, і це забезпечило у майбутньому ширші можливості для політичного маневру на дипломатичних переговорах. У цілому ж глибокі козацькі традиції Дорошенкового роду, належність до славної когорти найближчих сподвижників Б. Хмельницького обумовили формування у молодого людини стійких поглядів на питання власної незалежної держави українців. І незважаючи на періоди невдач, поступок та компромісів, П. Дорошенко послідовно і наполегливо домагався матеріалізації ідей свого великого попередника. І не провина, а трагедія цієї людини була в тому, що геополітична ситуація в Європі перешкодила об'єднати розчленовану кордонами територію України в межах єдиної незалежної держави і під орудою сильного, твердо мислячого гетьмана.

Після смерті Богдана Хмельницького П. Дорошенко продовжив відігравати помітну роль у тогочасному політичному житті. Щоб не розпалити міжстанової напруженості в українському суспільстві, прилуцький полковник діяв надзвичайно вважено. По суті, він підтримав обрання на гетьманську посаду І. Виговського, який всупереч настроям частини козацької старшини вважав передчасним розрив з Московією. Відомо також, що пізніше П. Дорошенко взяв участь у придушенні виступу полтавського полковника М. Пушкаря та запорожців на чолі з тодішнім кошовим отаманом Я. Барабашем. Наприкінці 50-х років XVII століття жодна з політичних акцій, які здійснювались на терені українських земель, не проходила без участі П. Дорошенка. Він, наприклад, був учасником посольства, яке вело переговори з російським урядом, а також підписання Гадяцького договору між представниками України та Польщі.

Проте очевидно, що Петро Дорошенко не був палким прихильником політичної лінії І. Виговського, яка, по суті, згідно з умовами Гадяцького договору, зводила нанівець державну незалежність України в складі Речі Посполитої. Не випадково незабаром ми бачимо Дорошенка серед осіб, наближених до Юрія Хмельницького. Син покійного гетьмана цілком довіряв йому. В складі козацького посольства він брав участь у переговорах у Переяславі з російським представником князем О. Трубецьким, які завершилися підписанням нових статей, що істотно обмежували

автономні права України. П. Дорошенко разом з іншою козацькою старшиною їздив до Москви, де обговорювалися прохання Війська Запорозького (вони передбачали рівноправний характер відносин України і Росії). Але й цього разу Москва не пішла на будь-які поступки, продемонструвавши повне ігнорування інтересів України.

Зрозуміло, що позиція Росії не могла не вплинути на настрої козацької старшини. Тому не випадково під час воєнних дій між російсько-українським та польським військами серед частини полковників і генеральної старшини дедалі стійкіше проявлялися пропольські настрої. Підтримував їх П. Дорошенко. Він (тоді чигиринський полковник) у складі козацького посольства брав участь у переговорах з польськими представниками Є. Любомирським, а пізніше коронним гетьманом С. Потоцьким (жовтень 1660 року). Результатом цих переговорів стала декларація про відновлення умов Гадяцького договору (крім пункту про створення Руського князівства).

Восени 1660 року П. Дорошенко став наказним гетьманом. Він вирушив з козаками та підрозділами татар на Лівобережжя, де вів бої з загонами російських ратних людей. Не уникнув він також інших політичних акцій — брав участь у роботі військової ради в Корсуні, листувався зі своїми прибічниками і противниками, зустрічався з потрібними людьми. Саме в цей час він був нобілітований (тобто одержав шляхетство) Польським сеймом.

Разом з тим факти засвідчують, що десь із середини 1661 року стосунки між Ю. Хмельницьким та П. Дорошенком дещо охололи. Не випадково останній був позбавлений чигиринського полковництва і взагалі істотно знизив свою політичну активність. Тим часом ситуація в Україні залишалася надзвичайно складною — на Лівобережжі відкриту боротьбу за гетьманську булаву вели між собою Яким Сомко, Василь Золотаренко та Іван Брюховецький, на Правобережжі після постриження у ченці Юрія Хмельницького гетьманом було обрано Павла Тетерю. Петра Дорошенка знову було призначено наказним гетьманом, а пізніше він займав посаду генерального осавула в уряді правобережного гетьмана. Він знову кинувся у вир боротьби — вів воєнні дії на лівому березі Дніпра, придушував виступи своїх політичних противників і т. п.

У середині 60-х років XVII століття Правобережну Україну охопила нова хвиля внутрішніх конфліктів, які мали складний та неоднозначний характер. Боротьба широких мас козацтва проти Польщі та П. Тетері ускладнювалася внутрішніми та міжстановими конфліктами. Розгромлений повсталими козаками правобережний гетьман П. Тетеря у квітні 1665 року втік у Польщу. Гетьманська посада залишилася вільною, і на неї з'явилися перші претенденти — овруцький полковник Децик (Дацько Васильович) і медведівський сотник (колишній полковник) Степан Опара (в останнього П. Дорошенко став генеральним обозним). Проте політика С. Опари не задовольняла значну частину козаків та старшини. У цій ситуації П. Дорошенко розпочав боротьбу з Опарою. Йому вдалося дискредитувати конкурента в очах мурз, і того невдовзі ув'язнили татари.

У висвітленні обставин проголошення П. Дорошенка гетьманом серед істориків існує різнобій. Так, академік В. Смолій вважає, що Петро Дорошенко був оголошений гетьманом під Богуславом при підтримці мурз. В. Степанков наголошує на ролі козацтва при виборі нового гетьмана. Так, він наводить витяг з листа новосбраного гетьмана до польського короля, надісланого наприкінці листопада 1665 року: «Мене не мурзи на цей щоденний тягар обрали, але згодними голосами полковники, сотники, осавули й чернь». Дослідниця О. Апанович зазначала, що 10 жовтня 1665 року на свято Покрови до Чигирини з'їхалися правобережні полковники й тимчасово обрали гетьманом Петра Дорошенка. Остаточне затвердження відбулося на загальній раді на початку січня 1666 року в Чигирині на свято Водохреща. Описуючи цю раду, Самійло Величко повідомляє, що полковниками, старшиною та представниками від козацтва — «виборнішим товариством» — було «без довгих роздумів одностайно проголошено і затверджено його ж, Дорошенка, гетьманом. Йому відразу вручено військової клейноди, а вірність та щирість закріплено взаємною присягою: гетьман — військові, а військо — гетьманові». Далі козацький літописець робить дуже важливе зауваження: «Того, при якому монархові будуть лишати — чи російському, чи польському, — не визначали».

А через два місяці, 22 лютого 1666 року правобережне козацтво, що зібралося в Лисянці на раду, ухвалило за-

пропоновану гетьманом програму: «вигнати всіх ляхів Правобережжя до Польщі, вступити в союз із кримським ханом і весною йти на лівий берег Дніпра, щоб єднати його з Правобережною Україною під однією булавою».

Свої перші кроки на гетьманській посаді П. Дорошенко розпочав традиційно — намагався затвердити свою владу в різних районах Правобережжя. Насамперед він розправився із своїм політичним противником брацлавським полковником В. Дрозденком (Дроздом), загони якого склали близько 40 тисяч козаків. Незабаром були розсіяні або ліквідовані загони інших козацьких полковників, що дотримувалися промосковської орієнтації.

Противники були повергнуті. Але значно складніше було боротися з ворогом зовнішнім. Тут П. Дорошенку довелося докласти максимум дипломатичного хисту, проявити таланти справжнього політика. З одного боку, декларуючи свою прихильність до Польщі, він одночасно відмовився розмістити польські залоги у правобережних містах та домагався від короля ліквідації унії, обмеження податкового тягаря населення, дозволу на вільне проживання козаків у межах шляхетських маєтків і т. п. Також було поставлено питання про звільнення з ув'язнення Київського митрополита Йосипа Тукальського, Юрія Хмельницького і Григорія Гуляницького, заарештованих за участь у підготовці виступу проти Польщі. Гетьман прагнув зберегти дружні взаємини і з новим кримським правителем Ааділь-Гіреєм. Час показав, що ці дві політичні сили на даному етапі залишалися головними у планах П. Дорошенка.

Розвиток подій постійно вносив корективи у політичну лінію правобережного гетьмана. Ставало очевидним, що його орієнтація на Річ Посполиту не знаходить підтримки серед широких верств народу.

Звільнення Правобережжя від польських військ Дорошенко розпочав у жовтні 1666 року, використавши внутрішню міжусобицю в Польщі, а саме бунт Любомирського проти короля. Зі своїми військами гетьман провів кілька боїв проти польських залог, які ще залишалися у правобережних містах, і витіснив їх. У цей час до нього надійшла допомога — тридцятитисячна татарська орда. Польський уряд, ліквідувавши бунт Любомирського, в грудні 1666 року послав на Правобережну Україну шеститисячне

коронне військо під проводом Себастьяна Маховського. Цей польський полковник, відомий надзвичайною жорстокістю й брутальністю, зажив, крім усього, й сумної слави рейментаря, який «не здобув жодної перемоги». Самійло Величко записав у своєму літописі: «Король Ян-Казимир відправив коронні війська зі значним рейментарем Маховським на Україну, дозволивши їм плондрувати Україну вогнем і мечем і отак «хилити її до корони Польської»». Поляки, вступивши до Поділля, зруйнували містечко Івангород, яке не підкорилося їм. 19 грудня між Браїловим і Брацлавом війська Дорошенка наздогнали польське військо й розгромили його, Маховський потрапив у полон і був відвезений до Криму. Таким чином Правобережжя звільнилося від Польщі.

Ще в останні місяці 1665 року П. Дорошенко зробив спробу закріпитися на Лівобережжі. У відсутність Брюховецького, котрий у той час був у Москві, правобережний гетьман послав на лівий берег Дніпра козацькі загони, поширюючи там свої універсали, в яких закликав лівобережне населення визнати його владу і скинути Брюховецького для об'єднання розділених частин України. З початком 1667 року П. Дорошенко планував виступити з усім своїм військом на Лівобережжя. Але у той час змінилося міжнародне становище: 20 січня 1667 року між Польщею і Росією було укладено так зване Андрусівське перемир'я. Відкинувши умови Переяславської угоди 1654 року, Росія йшла на компроміс з Річчю Посполитою, але за рахунок територіального поділу України і визнання за Польщею права на правобережні землі. П. Дорошенко добре розумів, що договір перекреслював його плани об'єднання обох частин українських земель під однією булавою.

Після Андрусова вкрай загострилася міжусобна боротьба. Були моменти, коли в Україні водночас існували три гетьмани різної політичної орієнтації, кожний із яких тягнув за собою козаків свого полку і обов'язково запрошував як своїх союзників ханські орди. Руїна досягла свого апогею. Розгорілася громадянська війна.

Андрусівське перемир'я призвело до посилення протурецьких і протатарських настроїв у середовищі козацької старшини. Ті, хто боровся проти царського уряду, після 1667 року вже не мав можливості спиратися на Річ Пос-

политу. Правобережні старшини, котрі виступали проти Польщі, не могли розраховувати на підтримку Московської держави. Тому дехто з них звертав свої погляди до Кримського ханства й султанської Туреччини.

Звістка про Андрусівську угоду так подіяла на Дорошенка, що він навіть захворів. Він вирішив, спираючись на підтримку Порти, виступити проти Польщі й вести з нею непримиренну війну доти, доки Польща не відмовиться від Правобережної України. Вже у лютому 1666 року Петро Дорошенко намагався встановити контакти зі Стамбулом. Восени того ж року поблизу Цибульника П. Дорошенко, за свідченням очевидців, присягнув трьом султанам Кримського ханства, «що йому бути з ханами в дружбі, цесарю турському в підданстві». На думку деяких істориків, причиною звернення гетьмана до мусульманського володаря було небажання польського монарха надати Дорошкові допомогу для завоювання Лівобережжя, а також початок процесу примирення Польщі і Росії за рахунок розподілу українських земель.

Інформацію про фактичне вирішення питання щодо розподілу сфер впливу над Україною П. Дорошенко одержав улітку 1666 року. 26 липня він звернувся зі скаргою до короля на те, що його не ставлять до відома про хід польсько-російських переговорів. Однак Ян II Казимир не лише ігнорував прохання гетьмана, а й 13 серпня віддав наказ коронному війську вирушити на Україну. Саме це й підштовхнуло Дорошенка до зустрічі з татарськими воєначальниками біля р. Цибульника та змусило його добиватися незалежності Української держави від Речі Посполитої за допомогою Кримського ханства, з перспективою прийняття турецького протекторату. Водночас П. Дорошенко намагався приховати такі свої заходи від польського монарха, про що переконливо свідчило його тогочасне листування з великим коронним маршалком Я. Собеським.

Дізнавшись про умови Андрусівського перемир'я, Дорошенко на початку лютого 1667 року направив своїх послів до Бахчисарая з пропозицією укладення українсько-кримського військово-політичного союзу. Козацькі дипломати М. Зеленський та Д. Лесницький також мали домагатися від кримського хана відновлення відносин з московським царем та участі разом з українцями й росіянами у вій-

ськових діях проти Польщі. Таким чином Дорошенко намагався не допустити остаточного примирення Москви з Варшавою. За допомогою Кримського ханства гетьман хотів замирити Османську імперію з Московською державою і створити антипольський блок держав у складі України, Росії, Туреччини та Криму.

Дуже промовистими, з огляду на особисту оцінку П. Дорошенком домовленостей в Андрусові, були його слова в одному з листів до кримського хана: «Ми однак довіряти не можемо, щоб краєві нашому, домовившись Москва з поляками, з якими вічний спільний мир учинили, зашкодити не хотіли». Але зважаючи на те, що хан без свого протектора, султана Мегмеда IV, не міг вирішити питань, поставлених перед ним українськими послами, Дорошенко направив своїх дипломатів до Туреччини.

6 і 9 липня 1667 року посольство Українського гетьманату на чолі з М. Раткевичем-Портянкою було прийняте султаном. Згідно з твердженнями турецьких істориків, українці заявили про підданство падишаху та готовність виставити для потреб Османської імперії 50 тисяч вояків. Польський посол Є. Радзівський, що в той самий час перебував в Адріанополі, відзначав, що посланці Дорошенка в розмові з ним після прийому в султанському палаці заявили про те, «що Україна так далека від підданства Польщі, як далеке небо від землі». Автор анонімної реляції про посольство Радзівського засвідчував, що козаки запевняли султана в намірі «перевернуть поляків догори ногами».

Воєнні дії проти Польщі, що дістали назву «Підгаєцька кампанія», розгорнулися влітку та восени 1667 року. У серпні того ж року в Україні з'явилася орда під проводом калги-салтана Керим-Гірея, згодом прибули й турецькі яничари. У вересні об'єднані сили калги та Дорошенка розпочали регулярні воєнні дії.

Дорошенко, готуючись воювати, розраховував на непередбаченість Польщі. Але польний гетьман Ян Собеський, талановитий польський полководець, котрий стояв на чолі коронних військ, знав про наступ, що готувався. Розіславши універсали, він попередив шляхту прикордонних воєводств про небезпеку татарського нападу. У другій половині вересня 1667 року Дорошенко з 24 тисячами своїх козаків, із 40 гарматами й кількома десят-

ками тисяч орди під проводом калги Керим-Гірея був уже в Галичині. Туди ж прийшли й три тисячі турецьких яничарів із 12 гарматами.

Проти цих сил Ян Собеський міг виставити всього 15 тисяч регулярного війська й кілька тисяч озброєної челяді. Але його підтримав запорозький кошовий Сірко, який ще в січні 1667 року побував у Львові й заявив, що не визнає Дорошенка за гетьмана й готовий зі своїми запорожцями зробити диверсію проти Криму, щоб стримати Дорошенкових спільників — татар. Собеський укріпився на дуже сильній позиції коло Підгайців, де на початку жовтня його облягли козаки й татари.

Відбивши перший сильний штурм, Собеський майже два тижні витримував облогу. Коли його сили почали слабнути, надійшла звістка, що Сірко вдарив на Перекоп і спустошив північний Крим. Це викликало паніку татарських союзників Дорошенка, які не хотіли більше воювати в Галичині. Багато їх почало тікати з табору додому. Повторилася типова в історії татарсько-українських союзів картина: понад головами своїх союзників Керим-Гірей почав 16 жовтня переговори з Собеським, і всього за якісь чотири години вже був готовий трактат про «вічну приязнь і непорушний мир». Що ж до козаків, то вони мали залишатися в польськiм підданствi на умовах, які мусила виробити спеціальна комісія.

Дорошенко опинився в настільки небезпечній ситуації, що йому залишилося лише наспіх копати шанці для захисту свого табору від «союзників». Коли на третій день Керим-Гірей запропонував своє посередництво, Дорошенко, не маючи вибору, приступив до переговорів із Собеським. 19 жовтня 1667 року була підписана угода: Дорошенко й Військо Запорозьке обіцяли підданство королеві й відмовлялися на майбутнє від усяких інших протекцій; магнати й шляхта могли вільно вертатися до своїх маєтків; коронне військо не повинно було входити до козацької України; поляки були вимушені визнати кордон козацької держави по річці Горині; залога в Білій Церкві мала бути зменшена. Остаточне налагодження відносин відкладалося до найближчого сейму. Пакт був скріплений взаємною присягою Дорошенка й Собеського. Отже, під Підгайцями Собеський підписав два окремі трактати — з татарами, а також із Дорошенком.

Укладений за таких обставин договір не міг бути щирим з боку Дорошенка. У цих умовах, шукаючи реальні засоби досягнення поставленої мети, він звертає увагу ще на одну політичну силу — Росію. Наприкінці 1667 року він розпочав переговори з представниками Москви В. Лубенським і стрягчим В. Тяпкіним. Ці переговори цікаві не лише тим, що відбивають прагнення позбутися присутності в Україні царських воевод і повернути у повному обсязі козацькі права і вольності, але й вказують на стремління П. Дорошенка возз'єднати в межах єдиної Української держави усі етнічні землі. У паперах російських представників збереглися свідчення мешканця Новгорода-Сіверського Федора Чекаловського, де він стверджував, що П. Дорошенко у його присутності говорив: «Я праве маю в Богу моєм надєжду и у пресвятой Богородицы, а за счастьем по царского пресветлого величества и за моим стараньем не токмо сей бок Украйни, где, сказывает, мы ныне живем, под его царского пресветлого величества високою руку отдано будет; але еще и все належачее поки панство, то есть княжество Руское, ограниченное было: Премышль, Ярославль, Львов, Галич, Владимир, тые головные города княжества Руского, маю в Богу моєм надею, аж поты ограниченное будет...» На жаль, переговори з московськими представниками були безрезультатними.

Тим часом авторитет і популярність П. Дорошенка серед населення обох сторін Дніпра невпинно зростали. Його тверда позиція щодо присутності російських воевод в українських містах давала надію на всебічну підтримку широких кіл козацтва, міщан, селянства. Правобережний гетьман продовжував балансувати між Польщею та Росією і водночас прагнув заручитися надійною допомогою з боку Криму. Він також налагодив тісніші відносини з І. Брюховецьким. Старшинська рада, яка у січні 1668 року зібралася в Чигирині, висловилася за об'єднання Лівобережної і Правобережної України та направлення посольства в Стамбул і Бахчисарай. Рішення ради підтримали також представники Запорозької Січі.

Відкрита воєнна акція на Лівобережжя розпочалася навесні 1668 року. Незабаром було визволено від російських воевод майже всі великі міста, взято під контроль переправи, комунікації і торгові шляхи. Вбивство козака-ми І. Брюховецького (очевидно, не без відома правобереж-

ного правителя) відкрило перед П. Дорошенком прямий шлях до гетьманства на обох берегах Дніпра. Так воно і трапилося. 8 червня 1668 року на раді під Будищами Петро Дорофійович був обраний гетьманом України «обох сторін Дніпра». Здавалося, заповітна мрія цієї людини здійснилася. Навколо Дорошенка об'єдналися козаки, міщани, селяни, духовенство. Гетьман досяг значних успіхів у боротьбі з російськими військами.

Однак наступні події показали, що все ж П. Дорошенко був далекий від реалізації своїх політичних задумів. По-перше, вторгнення польських підрозділів змусило його залишити лівий берег Дніпра й повернутися на Правобережжя (щоправда, деякі дослідники пояснюють цей раптовий демарш тим, що гетьман отримав звістку з дому, з Чигириня, про зраду дружини). По-друге, на гетьманську булаву заявив претензії честолюбний Петро Суховій, підтриманий запорожцями та татарами. По-третє, на бік Росії перейшов Дем'ян Многогрішний, залишений П. Дорошенком наказним гетьманом на Лівобережжі (незабаром старшинська рада обрала його гетьманом).

В об'єднанні розчленованих політичними кордонами українських земель в одну державу не були зацікавлені ні Москва, ні Варшава. І тому в цих умовах П. Дорошенко зважився на докорінну зміну своєї політичної орієнтації. Він робить далеко не випадковий крок у напрямі зближення з Туреччиною. Військова рада у Корсуні (березень 1669 року), підтвердивши загальноукраїнський характер гетьманства П. Дорошенка, одночасно висловила за проєкторат турецького султана. Однак, очевидно, офіційної присяги козаки не склали.

У дослідників відсутні автентичні джерела, що могли б пролити світло на умови, які передбачалося покласти в основу угоди П. Дорошенка з султаном. З документів московського походження можна зробити висновок, що гетьман не відмовився від генеральної думки об'єднати всі українські землі від р. Вісли до Севська і Путивля в межах однієї Української держави. Інші пункти угоди від 1669 року (їх усього 17) передбачали гарантію національно-політичних прав та інтересів України. На жаль, ні тоді, ні у майбутньому Стамбул не подумував до кінця задовольнити умови, які б могли стати основою рівноправних взаємин України і Туреччини. Розкидані в різних місцях і датовані

різним часом висловлювання П. Дорошенка також засвідчують, що він не вважав особливі взаємини з Портою фундаментальною основою своєї зовнішньої політики. С. Соловійов наводить, наприклад, слова Якова Лизогуба, який був свідком розмови правобережного гетьмана з турецьким урядовцем: «Был тайный съезд у визиря с Дорошенком, съезжались только трое — Дорошенко, визирь да я. Визирь говорил: “Мы хотим Запорожье и Киев взять”. Когда разговоры кончились, то Дорошенко, вышедши из шатра, сказал мне: “Слышал, что говорил визирь? Нашей кожею торгуют!” и стал плакать: “Не дай Боже, чтобы замысел их исполнился”».

Весною-літом 1669 року на плечі П. Дорошенка ліг новий тягар політичних проблем. Насамперед розгорілася жорстока боротьба з П. Суховієм, якого підтримували Запорожжя, частина правобережних полків і кримська орда. На початку 1669 року Дорошенкові вдалося розгромити війська Суховія й орди союзних з ним кримських татар. Суховій ледве врятувався й разом з татарами втік. Допоміг правобережному гетьману у цій перемозі Іван Сірко. Однак Суховій не заспокоївся, тим більше, що його незмінно підтримували кримські татари. Хан Ааділь-Гірей знав, що Дорошенко скаржився на нього султанові й домагався, щоб його було скинуто з кримського престолу, й через те допомагав Дорошенковим ворогам. Улітку 1669 року Суховій узяв в облогу Дорошенка поблизу села Конончі над Россю. З Дорошенком було всього дві тисячі козаків. Перед правобережним гетьманом виникла загроза потрапити у ворожі руки. Але в цей час до табору прибув турецький чауш і наказав Суховію відступити.

Суховій не міг не послухатися, оскільки його головна військова сила складалася з татар, турецьких підданих. Він відмовився від гетьманства, а козаки, що були при ньому, пішли до Умані й проголосили уманського полковника Ханенка гетьманом. Дорошенко, підійшовши до Умані, спершу уклав з Ханенком договір — аби обом суперникам їхати в Чигирин, де рада мала вирішити спір між ними й визнати одного з них гетьманом. Але Ханенко, замість того щоб їхати на раду, запросив кримську орду й пішов війною на Дорошенка. В обох суперників військо складалося головним чином з татар. У Дорошенка була орда білгородська, що не була під владою силістрійського паші. До

Ханенка приєднався Юрій Хмельницький. Під містечком Стеблевом Дорошенко здобув перемогу й прогнав Ханенка на Запорожжя. Юрій Хмельницький був пійманий і відправлений у Туреччину, де утримувався в Семибаштовому замку.

Ханенко не заспокоївся, підрядив посольство до польського короля й дістав від нього грамоту на гетьманство. Дорошенкові довелося протягом кількох років мати справу з цим затятим ворогом і вести з ним запеклу боротьбу. З допомогою коронного гетьмана Яна Собеського Ханенко утвердився в Ладжині. Поляки зайняли міста Немирів, Брацлав, Могилів, Рашків, Бар та інші і віддали їх під урядування Ханенкові. Таким чином, в Україні, як уже зазначалося, виявилось водночас три гетьмани: двоє на правому й один на лівому березі Дніпра.

Ситуація на Правобережній Україні була вибухонебезпечною, оскільки несла в собі загрозу війни Дорошенка з Польщею. Але правобережний гетьман зробив спробу перенести проблеми своїх взаємин із Польщею у сферу дипломатії. У травні—липні 1669 року козацькі послы від Дорошенка взяли участь у роботі елекційного сейму у Варшаві, на якому обирався новий польський король Михайло Вишневецький. Зустрівшись з новообраним польським королем, вони знов повторили йому «Пункти про потреби Війська і руського народу» з вимогами автономії України на засадах Гадяцьких статей.

Негативну реакцію на це польських правлячих кіл яскраво описує Самійло Величко. «Огі Дорошенкові посланці, Петрановський і Тарасенко, незабаром повернулися з Польщі, в Пилицівський піст прибули в Чигирин, а добре вивідавши про всі польські пристрасті, донесли йому, Дорошенкові, що поляки, побачивши Дорошенкові пункти й побажання всього Війська, вельми ними лишилися уражені й почали дихати таємним, схованим в їхніх серцях, гнівом і відпровадили їх, Дорошенкових послів, ні з чим, відклавши комісію на інший час, а Дорошенка обіслали через тих послів тільки фіглями та листовними компліментами».

Саме такі дії гетьмана П. Дорошенка яскраво висвітлюють політику полівасалітетності, яка виражала бажання гетьмана лавірувати між польським королем, турецьким султаном, не пориваючи з жодним та прагнучи заручи-

тись їхньою підтримкою і забезпечити Україну від вторгнень. Він також продовжував підтримувати зв'язки і з Московією. У взаєминах з обома сусідами він дотримувався послідовної і принципової лінії, спрямованої на відновлення територіальної цілісності Української держави.

З таким настроєм П. Дорошенко вирішив узяти участь у роботі спільної українсько-польської комісії в Острозі, що розпочала роботу влітку 1670 року. Козацька сторона виробила своїм делегатам наказ із 24 пунктів. Документ цікавий тим, що надзвичайно рельєфно відбиває державницькі устремління як самого гетьмана, так і його найближчого оточення. Військо Запорозьке твердо й однозначно заявило, що воно вимагає окремої території в складі Київського, Паволоцького, Брацлавського, Уманського, Кальницького, Подільського, Торговицького, Чигиринського, Черкаського, Канівського, Корсунського і Білоцерківського полків, на які поширювалася виключно козацька юрисдикція. Не менш важливе значення мали статті, що стосувалися прерогатив державного будівництва, конфесійного, культурно-освітнього та економічного характеру (свобода православної віри, рівноправність представників різних конфесій, заснування шкіл і друкарень, повна амністія повстанцям, вільне заняття козаків різними видами господарської діяльності і т. п.). Однак, незважаючи на великий політичний досвід генерального писаря Михайла Вуякевича, який очолював українську делегацію, польська сторона не бажала йти ні на найменші поступки. Більше того, Варшава пішла на переговори з М. Ханенком, представники якого 23 серпня уклали в Острозі угоду. Аналіз змісту цього документа свідчить, що, попри його урочистість, він, по суті, повертав Україну до складу Речі Посполитої в межах тих прав, які існували напередодні Національно-визвольної війни.

Щодо П. Дорошенка, то його позиція відносно існування незалежної Української держави залишалася незмінною. Це підтверджують численні факти. Наприклад, у листуванні державних діячів Речі Посполитої, зібраному і виданому в кількох томах титулярним київським єпископом А. Залузьким, міститься лист М. Вишневецького до М. Ханенка, тоді ще уманського полковника. Польський король писав, що «Дорошенко не бажає, щоб

польські дворяни вступили в свої спадкові маєтки, а бажає, щоб Україна була незалежною під його верховним управлінням».

Джерела польського і російського походження засвідчують, що восени 1670 року П. Дорошенко зробив ще один крок у напрямі зближення з Портою. Гетьман зібрав у Чигирині раду, яка висловила за присягу козаків турецькому султану. Водночас правобережний правитель вживає ряд заходів щодо розширення кола своїх союзників у боротьбі з ворогами. У цьому плані, очевидно, доцільно розглядати його контакти з курфюрстом Бранденбурзьким і російським урядом. Крім того, як відомо, деякий час він підтримував зв'язки з донським отаманом Степаном Разіним, який очолив селянську війну в Росії. Але активна зовнішньополітична діяльність П. Дорошенка ускладнилася наступом польської армії Я. Собеського на Поділля. Впали кріпосні мури кількох міст, були захоплені сотні сіл і десятків містечок. Уже вкотре в українсько-польські війни втрутилися Крим і Туреччина. Восени 1671 року кровопролитні бої за участю татарської орди точилися в районі Ладжигина, Умані, Тростянця. У травні 1672 року похід «на Ляхистан» розпочала 120-тисячна турецька армія. Вступ у війну падишаха істотно змінив ситуацію на користь Дорошенка. Одне за одним почали складати присягу на вірність гетьману подільські міста. Поразку за поразкою терпіли поляки і козаки М. Ханенка.

П. Дорошенко з'явився перед ясними очима султана 16 серпня 1672 року. З бунчуком і прапором він увійшов у намет Мухаммеда IV, від якого одержав жупан, булаву й породистого коня. А вже незабаром почалася облога фортеці міста Кам'янця. Вона тривала недовго, з 18 по 27 серпня. Польські урядовці не могли організувати відповідної оборони, не допомогли і німецькі найманці. Мури фортеці впали, а з ними і надії польської сторони на успішну війну з турками. Розпочалися переговори, які завершилися підписанням Бучацького мирного договору, згідно з яким Туреччина одержувала територію Подільського воєводства. П. Дорошенко мало виграв від перемоги Оттоманської Порти. За ним визнавалися лише традиційні межі козацької території («в старих кордонах»).

Гетьман усе більше й більше розчаровується у діях стамбульського двору. Не випадково він розпочав переговори

з Польщею, а через кілька місяців з Росією. На жаль, вони завершилися безрезультатно. Більше того, на початку 1674 року об'єднані сили Г. Ромодановського і нового лівобережного гетьмана І. Самойловича, розпочавши наступ, оволоділи Правобережжям (крім Чигирина). 17 березня 1674 року на раді у Переяславі І. Самойлович був проголошений гетьманом «обох сторін Дніпра». На цій раді М. Ханенко добровільно склав гетьманські клейноди перед І. Самойловичем. Але цей тріумф московської політики був недовговічним. Незабаром вторглися татарські орди, сіючи розруху і смерть на Правобережній Україні. На допомогу П. Дорошенку вирушив сам турецький султан.

Українсько-російські війська поспішно відійшли за Дніпро. Вже вкотре місцева людність залишилася безборонною. Палали міста і села, тисячі бранців гнали в Крим, прокляття туркам і їх союзнику П. Дорошенку линули над заюшеною кров'ю українською землею. Але знаходилися люди, які боронилися від ворога. Всі без винятку вітчизняні літописці відзначають героїчну оборону Ладжигина. Цілий тиждень тривали жорстокі бої під Уманню. Навіть після падіння фортечного муру уманці не припинили опору. За свідченням очевидців, жителі міста обороняли кожну вулицю, двір, будинок. Тоді «кров текла річками» — турки не жаліли ні дітей, ні стариків. Місто було спалене дощенту. Але і турки, наштовхнувшись на впертий опір місцевого населення, змушені були припинити наступ і відійшли за Дністер.

Дорогою ціною далася П. Дорошенку перемога над політичними противниками. В руїнах лежав колись квітучий край, місцева людність була знищена, забрана у кримську неволю, розбіглася на Волинь, у Галичину, Лівобережну Україну. Про свої претензії на українські землі заявила Польща. Новообраний король Ян Собеський кинув добірні війська на Поділля. Зав'язалися нові бої, і були нові переговори з поляками. Але непоступливість Варшави у державно-політичних питаннях, які піднімав гетьман, робила їх, по суті, безперспективними.

На середину 1675 року становище П. Дорошенка стало критичним. Його залишили вірні «серденята» і найближчі соратники, друзі і навіть родичі. Важким тягарем на душу гетьмана лягла смерть митрополита Йосипа Тукальського — не лише порадника, а й найближчого друга. Повз

його увагу не пройшли воєнні приготування І. Самойловича і російських воєвод, готових до вторгнення на Правобережжя кримських татар. Гетьман гарячково шукав вихід і, здавалося, знайшов його. Він вирішив скласти присягу на вірність цареві, але не перед лівобережним гетьманом або російськими представниками, а перед І. Сірком. Кошовий отаман на чолі об'єданого загону запорожців і донців негайно вирушив у Чигирин. На третій день після прибуття загону Сірка в Чигирин зібралися козаки, міщани, старшина, духовенство. Дорошенко і чигиринці визнали себе винними перед запорожцями за те, що уклали союз із Туреччиною й Кримом. Потім «на Євангелії клялися бути у вічному підданстві царя». Зберігся текст присяги Дорошенка, де він заявив, що «нерозірване прийняв братерство» з запорожцями й відходить від турецько-татарських агресорів.

Після присяги Дорошенко віддав Сіркові гетьманську булаву, бунчук і прапор, а також шість гармат і дві бочки пороху. Сірко порадив Дорошенкові зберігати інші клейноди в Чигирині до одержання указу царя. Дорошенко послав у Москву посольство, очолюване його братом Андрієм.

Одночасно правобережний гетьман передав І. Сірку частину клейнодів — булаву і прапор, а також деяку зброю і боеприпаси, що зберігалися у фортеці.

Зрозуміло, що, зважившись на цей крок і, особливо, заручившись підтримкою Запорозької Січі, П. Дорошенко думав виграти час і зміцнити свої позиції. З цією ж метою він направив у Москву посольство на чолі з чигиринським городовим отаманом Іваном Сенкевичем. Надіслана правобережному гетьману царська грамота твердила, що «все минуле буде забуте», але водночас йому наказувалося з'явитися на лівий берег Дніпра для присяги перед князем Г. Ромодановським і гетьманом І. Самойловичем.

П. Дорошенко ще деякий час втримався у Чигирині. Він листувався з І. Самойловичем та І. Сірком; поширювалися чутки про його контакти з турками і татарами. Але капітуляція правобережного гетьмана була вже справою часу. Дізнавшись про виступ російських та українських військ, П. Дорошенко змушений був здатися. Акт присяги відбувся 19 вересня 1676 року неподалік Чигирини в таборі Г. Ромодановського та І. Самойловича.

Одночасно були передані клейноди, зброя і турецькі гармати. Після повернення у Чигирин колишнього гетьмана ключі від міста й артилерія перейшли в руки нових господарів. Фортецю зайняли російські стрільці та козаки Чернігівського полку.

В другій половині жовтня 1676 року у Москві відбулася церемонія передачі клейнодів П. Дорошенка. Вона була обставлена надзвичайно урочисто і мала насамперед політичну мету. Після демонстрації московському люду та іноземним дипломатам прапори, булава, бунчук і султанські санджаки було передано до Оружейної палати. Пізніше І. Самойлович надіслав до Москви також частину архіву колишнього правобережного правителя.

Отже, у 1675—1676 роках політика гетьманського уряду П. Дорошенка, яка передбачала одночасну підлеглість України двом монархам, зазнала остаточного краху. Причиною цьому були не лише намагання обох сторін — польського короля і турецького султана — підпорядкувати собі Український гетьманат на Правобережжі, а й діяльність самого гетьмана, який, попри великі зусилля, так і не зміг сконсолідувати козацьку старшину, «чернь» та «поспільство» навколо ідеї непадлеглості України. «Обидві протекції (короля і султана. — *Авт.*) нічого іншого не мали принести, тільки те, що зараз маємо», — відзначив сам Дорошенко наприкінці 1674 року. Турецька протекція (як і будь-яка інша) була необхідна Дорошенкові лише для того, щоб «мати для себе удільне князівство». Серед старшинських кіл повноваження українського гетьмана неодноразово порівнювали з монаршими. На той час, використовуючи апробовану його попередниками зовнішньополітичну модель, гетьман П. Дорошенко фактично став удільним господарем великої частини України. Правобережний гетьман М. Ханенко, сучасник і політичний супротивник Дорошенка, у 1669 році говорив про те, що його ворог «виправляє собі вічне гетьманство у сусідніх монархів» і хоче володарювати на зразок господарів Волоського і Молдавського князівств. Сам Дорошенко та його старшина неодноразово заявляли про своє бажання правити в Україні, так само як молдавські і волоські князі, або ж як кримські хани. Оцінюючи українські вимоги під час підготовки Ольшеської комісії 1670 року, польський підканцлер Ольшеський зазначав, що гетьман Дорошенко разом зі свої-

ми прихильниками хоче «народ руський і провінцію руську зробити самостійною і незалежною».

Добровільний перехід одного з найвірніших послідовників принципів зовнішньої політики Б. Хмельницького на бік російського монарха і здача ним булави (це відбулося 16 вересня 1676 року) І. Самойловичу стали своєрідною відповіддю на питання вирішення династичними дворами Європи та Азії міжнародно-правового статусу України. Хоч такі дії гетьмана Петра Дорошенка, за його переконанням, були спричинені швидше розпачем політичного діяча, ніж наперед запланованою акцією.

Після зречення з гетьманства, здавалося, життя Дорошенка входить у нормальну колію. І. Самойлович своїм універсалом надав йому у власність Сосницю та дозволив туди поселитися матері Петра Дорофійовича (невдовзі вона стала ігуменею Покровського жіночого монастиря). Але так тривало недовго. Нові хмари почали збиратися над головою колишнього гетьмана. Всупереч попереднім запевненням, розпочалися тривалі переговори вищих російських чиновників з І. Самойловичем з приводу висилки П. Дорошенка до Москви. Заради справедливості слід зазначити, що у цій справі лівобережний правитель проявив своєрідну гетьманську солідарність. Він деякий час чинив опір цим домаганням, наводячи різні аргументи на користь своєї правоти. Адже незабаром, говорив Самойлович, має відбутися судовий процес над особами, які вчинили проти нього змову. На суді як свідок мав обов'язково виступити і П. Дорошенко. Крім того, на думку гетьмана, цареві слід дотримуватися обіцянок, які він дав колишньому правобережному правителю. Важливим доводом були й міркування чисто морального характеру — в Україні, і зокрема на Запорозжі, могли з великим незадоволенням сприйняти насильницьку відправку до Москви П. Дорошенка.

Здавалося, аргументи І. Самойловича вплинули на російських урядовців. Але вже навесні 1677 року стольник Семен Алмазов заявив у Батурині, що питання вирішено і П. Дорошенко повинен негайно прибути до Москви. І. Самойлович після деякого вагання погодився.

Можна лише здогадуватися, з яким настроєм зустрів П. Дорошенко повідомлення про свою висилку. Збіг один день, даний для зборів, і ось уже 8 березня 1677 року він назавжди залишив рідний край і в супроводі Алмазова,

генерального судді Домонтовича й генерального писаря Прокоповича вирушив у дорогу. Ніякі слова про царську ласку не могли поліпшити настрою літнього козака. Добре, дуже добре знав він московські придворні звичаї й ціну царського слова. Очевидно, протягом усіх десяти днів дороги думав він про своє життя, згадував близьких і товаришів по зброї, аналізував причини невдач і політичних прорахунків. Найбільший біль причиняло те, що йому не вдалося здійснити основну мрію свого життя — об'єднати розтерзану українську землю під однією гетьманською булавою й забезпечити народові самостійне існування. Московщина і Польща, турецький султан і кримський хан продовжували терзати Україну, шматували її територію, нищили господарство і національний дух народу.

Похмурим березневим днем зустріла Москва могутнього у минулому правителя. На аудієнції у царя 20 березня йому пригадали попередні «вини й злочини» і водночас наказали, як підданому Федора Олексійовича, залишатися у Москві і виступати порадником у веденні справ з Туреччиною і Кримом.

По суті, Петру Дорофійовичу довелося розпочати своє життя заново. Адже був зламаний утверджений протягом багатьох десятиліть уклад життя, відповідні правила поведінки, побут і звичаї. Перебування у великому місті, відсутність власного будинку, залежність навіть у виборі харчування від місцевої царської адміністрації, безперечно, пригнічували душу старого козака. В окремі періоди Дорошенко просто голодував. Не вистачало харчів і вина, ніде було випасатися коням. Дошкуляли горласті караульні — сотник і семеро стрільців, які щоночі пиячили і розважались. Листи колишнього правобережного гетьмана в Україну (адресатом в основному був І. Самойлович) передають його душевний стан. Вони сповнені прохань подбати про залишене господарство, надіслати у Москву їстівні припаси та вино. Окремо в листуванні піднімалося питання про відправлення до Дорошенка його дружини Єфросинії. У круговерть цієї справи були втягнуті родичі Петра Дорофійовича (мати та брати), царські чиновники, І. Самойлович і генеральна старшина. Крім небажання самої Єфросинії їхати у далеку Москву, домішувались якісь особисті міркування Дорошенка. Піддячий Василь Юдін, посланий по дружину колишнього гетьмана, свідчив

у Москві, що Андрій, один із братів Дорошенка, говорив йому: «...писал де к нему брат его Петр с челядником своим, которой с ним подьячим приехал, под клятвою: буде его Петрова жена прежних своих злих дел престала и живет по обещанию своему, как обещалась ему Петру в то время, как он ее к себе взял из черного платья, и он бы Андрей к нему ее прислал; а буде какие есть поступки, и он бы отписал к нему не тая ничего. И он де Андрей поступки ее объявил гетману и к брату своему с челядником своим написал посылает, да и ему подьячему объявляет: как де брат его Петр, за злодейские ее дела, положил было на нее черное платье, и видя он дочь свою в сиротстве и в малых летех, над нею злодейкою умилосердился, взял ее к себе в жену по прежнему; а при взятъе она ему обещалась, что до смерти живота своего ничего хмельного пить не станет, потому что во хмелю чинитеца всякое злодейство. И по отъезде его Петрове к великому государю к Москве, учала она пить безобразно и без ведома его Андреева ходить и чинить злодейство. И ныне де, приехав в Сосницу, велел он Андрей ей сбиратца ехать к брату Петру. И она де при отце своем Яненке говорила ему Андрею с криком: буде ее он к Москве силно пошлет, и брат де его Петр недолго на свете будет жить. И он де Андрей, слыша от нее такие слова, бил челом к гетману, чтоб ее к брату его до времени не посылать».

Важко сказати, що правда, а що вигадка в цій історії. Документи безпристрасно зафіксували одне — невдовзі Єфросинія у супроводі проводирів та охорони нарешті прибула до Москви. Лише після цього Дорошенкові було надано новий будинок, призначено грошове і продуктове жалування.

Але не особисті справи домінували у листах заслання. Вони пронизані безвихіддю, тугою за Україною, благаннями посприяти поверненню на батьківщину.

Однак обставини склалися не на користь Дорошенка. Спустошливим смерчем по Україні пронеслися Чигиринські походи 1677 і 1678 років, під час яких був знищений Чигирин, традиційна резиденція українських гетьманів. Новий прихід до влади Ю. Хмельницького не приніс спокою розтерзаному краю. Тут панували турки, нищилися міста і села, забирались у ясир рештки місцевої людності.

У жовтні 1679 року він одержав царський наказ про призначення його воеводою у Великий Устюг. На це колишній гетьман відповів: «Великий государь обнадежил меня своею милостию, велел мне быть со всеми родственниками в Соснице, а после приказал быть в Москву на время. А как я видел царския очи, и тогда премногою государскою милостию был обнадежен, указали мне жить в Москве, двор мне дали, корм и питье. Буду бить челом великому государю, чтоб меня на воеводство посылать не изволил: у меня в малороссийских городах три брата родимые и родственники: — как услышат, то не подумают, что я отпущен на воеводство, а представится им, что я сослан в ссылку, и будет оттого большое дурно на обеих сторонах Днепра. Объявляю я об этом, зная тамошних народов нравы. Яненко великому государю изменил, передался Хмельниченку, и я не таю, что Яненко и Хмельниченко мне родственники. В Соснице у меня было оставлено много именія; из этого именія много взял гетман, много распропало, а если царское величество отпустит меня на воеводство, то и остальное все пропадет. И теперь я в большом сомнениі, что из Сосницы и других городов от сродников моих недель с шесть никакой ведомости ко мне не было; а как я буду на таком дальном воеводстве, то и подавно все от меня отступятся и писать ко мне не будут за таким дальним разстоянием». Нам невідома реакція царя на цю заяву. Але зрозуміло, що вона була негативною, оскільки взимку Дорошенко був призначений воеводою у Вятку (на цій посаді перебував до 1682 року). Після повернення звідти він одержав у своє володіння село Ярополче Волоколамського повіту.

Відтоді П. Дорошенка було остаточно усунуто від великої політики. Колишній гетьман займався власним господарством, виховував дітей, приймав знайомих і вів суворі тяжби з навколишніми поміщиками. Разом з тим не забував він про земляків-українців, за яких клопотався перед московськими урядовцями. Доживав він віку в оточенні нової сім'ї. Овдовівши, одружився з Агафією Єропкиною, в шлюбі з якою мав доньку Катерину та трьох синів — Олександра, Олексія й Петра, а від попередніх двох шлюбів мав дві доньки. Відомо, що Олексій та Петро виїхали у 1710 році «для науки за море». Олександр одружився з Парасковією Пушкіною, і його донька Катерина вийшла

заміж за генерал-поручика Олександра Загряжського (родича Григорія Потьомкіна). Внучкою її сина Івана була славнозвісна Наталія Гончарова — дружина Олександра Пушкіна. До речі, геніальний поет у 1833 році відвідав могилу українського гетьмана.

Помер Петро Дорофійович Дорошенко 19 листопада 1698 року. Його було поховано на березі річки Лами під правим крилом місцевої дерев'яної церкви Св. Парасковії. З часом церква була розібрана, а над місцем поховання зведена каплиця. Однак і після смерті прах гетьмана не зазнав спокою. За свідченням очевидця, взимку 1887 року було зроблено спробу пограбувати могилу. Під час слідства витягнуті кістки покійного протягом двох місяців лежали на верхньому могильному камені.

П. Дорошенко зійшов з арени як активний політичний діяч ще у 1670-х роках. Своє фізичне життя він завершив у 90-х роках буремного XVII століття у Московщині, далеко від рідної землі. Але основна ідея його — об'єднати всі українські землі під однією гетьманською булавою у незалежній державі — втрачена не була. Серед козацької старшини знаходилися люди, які продовжували боротьбу як проти царської Росії, так і шляхетської Польщі.

«...виявляє більше серця, ніж розуму»

Михайло Степанович Ханенко
(1620—1680)

Гетьман Правобережної України (1669—1674). Дотримувався пропольської орієнтації. Був типовим представником тогочасної козацької верхівки.

Він був сміливим та талановитим військовим діячем. Але, як відмічали сучасники, у своїх діях керувався більше емоціями, ніж розумом.

Прагнув усілякими засобами зберегти свою владу. Звідти і результат — руйнування державно-адміністративного устрою держави Богдана Хмельницького.

«...Він, — свідчив сучасник Ханенка Ульріх Вердум, автор «Щоденника виправи Яна Собеського з року 1671», — народився в Умані, одному з важніших міст України, був там полковником, але попав у неласку в Дорошенка і перейшов до запорожців разом із іншими, що втекли від Дорошенка. Має трьох синів і жінку, старший із матір'ю у полоні в Дорошенка; другий попав у полон до татар на Чорному морі, одісланий до Царгороду, де й сидить у Семибаштовому замку; третій перебуває під доглядом у княгині Замойської, матері короля»...

«Також і Ханенко, взявши нечинно і непорядно гетьманський титул, вніс поміж народ розрізнення. Був спершу притиснений в Умані облогою, а потім під Стеблевым, хоч мав при собі немало орд із мурзою Батирчею, втратив гармати й був упень розбитий та розпорошений тодішнім гетьманом Дорошенком. Ті названі й неназвані особи, яких тут не згадуємо, котрі бігали за владою, не тільки самі на собі й на помічниках своїх пізнали нещастя та занепад, але за той їхній вчинок немало потерпіла й Вітчизна Україна, край тогочасний. То коли люд за такими побудками хилився туди чи сюди й не хотів заспокоїтися при своєму порядку, то всілякі війська, котрі переходили чи на поміч,

чи для їхнього заспокоєння, не лише нищили той край, але й до решти розорили. І де бували людні міста, оздоблені Божими святинями, там тепер, за гріхи наші, пустка і віднайшлося житло звірям. Від того не тільки кожний син своєї Вітчизни мусить точити з очей своїх, але обійме жаль кожного доброго християнина. Хто ж бо віджалкує оту всього нашого народу невідшкодовну втрату?» — виголошував у своєму універсалі гетьман І. Мазепа.

Отже, спробуємо й ми розглянути основні віхи життєвого шляху гетьмана Правобережжя М. Ханенка, щоб мати власну думку про його діяльність та місце і роль в історії України.

Уперше його ім'я, як уманського полковника (цю високу військову і державно-адміністративну посаду він обіймав упродовж десяти років, починаючи з 1656-го, отже, ще за життя Богдана), згадується в документах за 1659 рік.

Народився Михайло Ханенко 1620 року. Його батько, Степан, бився з турками, татарами і московитами у війську славетного гетьмана Петра Сагайдачного. Під час одного з походів на турецькі фортеці Степан Ханенко потрапив у полон, однак невдовзі польський шляхтич Лукомський викупив його з неволі. Згодом козак Ханенко одружився з дочкою прикордонного старости. В них народилося троє синів, один з них, найстарший — Михайло, 1669 року зайняв найвищу в Україні державну посаду.

«Була це, — свідчив вище згаданий сучасник М. Ханенка Ульріх Вердум, — людина років сорока, середньої, але кремезної статури з жовтим обличчям і кучерявим, чорним, як смола, волоссям, так що виглядав доволі мужикувато, але сміливо й войовничо. Ті, хто постійно спілкуються з ним, кажуть, що він виявляє більше серця, ніж розуму, і взагалі не відзначається якимись особливими здібностями».

До свого обрання гетьманом Правобережної України Михайло Ханенко брав участь у боях, які вів Уманський полк у складі Війська Запорозького з 1648 по 1657 рік. Неординарні військово-організаторські здібності Ханенка сприяли тому, що наприкінці 50-х років XVII століття він став на чолі рідного полку. Восени 1659 року Ханенко, в ранзі уманського полковника, був присутній на козацькій раді, де гетьманом ще єдиної козацької України обрали Юрія Хмельницького. Але вже 17 жовтня того ж року він

разом з козацькою старшиною підтримав так звані Переяславські статті-2, які перекреслювали договірні статті гетьмана Б. Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем. Маємо свідчення, що 1660 року Ю. Хмельницький призначив М. Ханенка наказним гетьманом, до завдань якого входило обороняти південно-східні кордони України від наступу польських військ. У лютому того ж року полковник Ханенко вже керував обороною Могилева, що на Дністрі. Війська коронного гетьмана Речі Посполитої С. Потоцького, які намагалися будь-що захопити місто, після багатоденної облоги відступили, втративши при цьому кілька тисяч жовнів.

Влітку 1660 року М. Ханенко очолював Уманський полк під час Чуднівської кампанії. Він входив до спеціальної козацької делегації, яка спільно з посланцями польської сторони виробила десять пунктів українсько-польської угоди. Саме тоді полковник Ханенко став ворогом Москви — російський посол Сухотін повідомив царя про зраду йому правобережної старшини на чолі з Ю. Хмельницьким. Наступного року Варшавський сейм нобілізував Михайла, а також членів його родини — Романа, Павла, Сергія та Лаврентія. Уманському полковнику було підтверджено й надано кілька маєтностей. У вересні 1661 року, під час перебування на чолі козацького посольства у Варшаві, М. Ханенко виконував спеціальне доручення короля: на прохання Яна II Казимира він намагався переконати учасників опозиційної шляхетської конфедерації взяти участь у війні з Московією. А вже наприкінці 1662 року Ханенко розглядався урядом Речі Посполитої як один з можливих претендентів на гетьманську булаву. У щоденникових записах П. Гордона за 1663 рік читаємо, що з усіх відомих козацьких старшин «на польському боці залишився тільки якийсь Ханенко, що мав свою невелику армію».

За правління П. Тетері полковник М. Ханенко якийсь період знову був наказним гетьманом. Разом зі своїм полком він зводив переправу через Дніпро біля Ржищева для переходу через річку військ короля Яна II Казимира і правобережного гетьмана на Лівобережну Україну. Він підтримував П. Тетерю й під час повстання на Правобережній Україні, зокрема налагодив контакти з жителями Умані та домовився про здачу міста королівським військам. У той же час, за сприяння П. Тетері, М. Ханенко влаштував

свого сина Павла «до наук» на королівський двір, де той виховувався під доглядом матері польського монарха.

Коли у 1668 році П. Дорошенка було обрано «гетьманом обох сторін Дніпра», Кіш Запорозької Січі не погодився з окремими аспектами його політичної програми, і насамперед зі шляхами її досягнення. На противагу йому запорожці обирають свого гетьмана — П. Суховієнка (Суховій), який з допомогою низовиків і кримських татар зробив не одну спробу скинути Дорошенка. Запорозько-татарського ставленика підтримував і М. Ханенко.

Після того як під Корсунем на Генеральній раді правобережної частини Українського гетьманату (березень, 1669) прихильники Дорошенка звернулися по військову допомогу до турецького султана, Ханенко звинуватив Дорошенка в «зраді». За досить потужної (але таємної) підтримки польського уряду уманський полковник став готувати себе на гетьманську посаду. «Учинили з Уманським, Кальницьким, Паволоцьким, Корсунським та іншими полками Раду під Уманем і вибрали Гетьманом уманського полковника Ханенка, а писарем у нього Суховія», — повідомляла московського царя канцелярія гетьмана Лівобережної України Д. Многогрішного. До речі, в тогочасній Варшаві не було секретом, що М. Ханенко був ставлеником групи senatorів і сеймових послів Речі Посполитої, які дотримувалися профранцузької орієнтації. Водночас П. Дорошенка начебто підтримувала «австрійська» партія польської еліти, яка орієнтувалася на Габсбургів.

Ситуацію, що склалася на той час при королівському дворі, ретельно вивчив сучасний історик В. Горобець. Зокрема, він писав, що у Речі Посполитій у 50-х — першій половині 60-х років XVII століття профранцузькі настрої репрезентувала королева Марія Людовіка та її оточення. Вона наполягала на замиренні Польщі зі Швецією при посередництві Франції, виступала проти елекції¹ московського царя на польський трон і бажала бачити на ньому французького принца Людовіка де Конде. Також королева вказувала на небезпеку війни з Україною і Кримом у разі примирення з Московською державою. У свою чергу проавстрійськи налаштовані польські політики домагалися, щоб Польща підписала мирний договір з Московою,

¹ Елекція — вибори.

після чого обидві держави спільно виступили б проти Швеції. Таким чином, коли Марія Людовіка, виражаючи інтереси французького монарха Людовіка XIV, виступала за примирення з шведським королем Карлом X Густавом, вимагала вивести з польської території австрійські війська та замиритися з Українським гетьманатом, її політичні противники відкидали французьке посередництво у польсько-шведському примиренні та не хотіли втягувати союзників Речі Посполитої у боротьбу з Росією. Така політична конфігурація європейських панівних кіл значно впливала на розгортання подій у козацькій Україні.

Одразу по обранні нового гетьмана між його прихильниками і полками Дорошенка зав'язалися військові сутички. Спочатку М. Ханенко намагався об'єднатися з силами лівобережного гетьмана Д. Многогрішного. Але Многогрішний відмовив королівському ставленику в допомозі. Тоді Ханенко разом з колишніми гетьманами Ю. Хмельницьким та П. Суховієнком вирушив у похід проти свого політичного противника.

Самовидець свідчить, що «...мусив Дорошенко у городі Стеблові зачинитися, якого приступом Ханенко діставав і вже на валу козаки були. Аже Сірко... додав оному помочи». Крім військ Івана Сірка та білгородського хана, на допомогу оточеним військам Дорошенка прибули полки його брата Григорія і канівського полковника Лизогуба. Ситуація на полі бою різко змінилася — тепер уже Ханенко з десятитисячним військом мав оборонятися. 29 жовтня 1669 року він був ущент розбитий об'єднаними силами дорошенківців. Разом із декількома сотнями Ханенко ледве встиг видертися із кільця і відступити на Січ. Там його невдовзі обрали кошовим отаманом. Запорозжці не могли пробачити Дорошенку його «братання» з невірним султаном, споконвічним ворогом січовиків. Саме тому низове козацтво вирішило підтримати того гетьмана, який, на їхню думку, послідовно продовжував боронити «православну віру, отчизну і козацькі вольності».

Опираючись на запорожців, М. Ханенко підтримував тісні політичні зв'язки з Варшавою та не забував про налагодження добрих відносин з Кримським ханством. Але разом з тим він започаткував дипломатичні стосунки з Московою. Його посольство на чолі з полковником Обідою здобуло у московській столиці невеличку дипломатичну

перемогу — на Запорозжя воно повернулося з царською грамотою, яка прощала всі попередні виступи січовиків проти царя.

Наприкінці серпня 1670 року М. Ханенко вислав до Острога, де перебували польські комісари, спеціальне посольство на чолі з С. Богаченком. Очевидно, цей приїзд було заплановано заздалегідь, адже поява послів не стала несподіванкою для поляків. Вони відразу ж почали погоджуватись з усіма запропонованими пунктами. Тобто зрозуміло, що послі попередньо вже були ознайомлені з усіма запропонованими пунктами. За два дні по тому було укладено польсько-український Острозький договір про регулювання взаємовідносин між урядами гетьмана та короля Михайла Вишневецького (тоді як переговори з послами Дорошенка тривали з перервами близько п'яти місяців).

Треба зауважити, що українські історики досить негативно оцінюють рішення Острозької комісії. Політичні, економічні та конфесійні права українського народу, порівняно з попередніми договорами, значно обмежувались. Але в боротьбі з гетьманом Дорошенком Ханенко отримав деяку перевагу. Добиваючись ще більшого визнання в польського короля, Ханенко намагався утримати кримських ханів від виступів проти Речі Посполитої.

Однак панівні кола Польщі не виявили одностайності у підтримці Ханенка. Коронний гетьман Ян Собеський та підканцлер Андрій Ольшевський висловлювалися проти визнання його єдиним гетьманом Правобережної України. Очевидно, саме тому король не віддав булави козацьким послам С. Богаченку, Г. Пелеху, З. Білому, які отримали від нього інші козацькі клейноди та двадцять тисяч злотих. Козацька рада у Корсуні, яка відбулася 22 лютого 1671 року, висловила невдоволення рішеннями Острозької комісії. На Раді зазначалося, що острозькі умови повертають Україну до її стану перед Визвольною війною. Старшина, яка підтримувала Дорошенка, відмежувалася від прийнятих рішень і заявила, що не допустить приходу польської шляхти на українські землі.

У травні 1671 року коронний гетьман Собеський оголосив про скликання посполитого рушення в Правобережну Україну. На початку липня чотирнадцятитисячне польське військо вступило на землі Поділля. Михайло Ханенко відрядив до Собеського свого посла, який 16 сер-

пня 1671 року мав розмову з коронним гетьманом. Посол повідомляв, що у військах правобережного гетьмана нараховується шістнадцять тисяч козаків і п'ять тисяч калмиків. Щоб ударити в тил полкам Дорошенка, Ханенко чекав на прихід польських військ. Після того як Собеський завоював землі Правобережжя понад Бугом (від Меджибожа до Брацлава), до нього знову прибули посланці від козацького ватажка. Ханенко сповіщав, що він із військом отаборився неподалік від Чигирини. До нього приєднався Іван Сірко, з ним Ханенко збирався воювати білгородських татар — союзників Дорошенка. Ханенко, щоб заохотити запорожців до боротьби з татарами, прохав Собеського прислати на Січ універсал від імені короля.

Треба зауважити, що Іван Сірко до того постійно змінював свої політичні орієнтири. Але восени 1671 року він нарешті перейшов на бік правобережного гетьмана. Разом вони розбили кримського хана Селім-Гірея, який намагався допомогти Дорошенкові, напали на татарські улуси Білгородщини, а ще згодом навіть здійснили спільні походи на турецькі міста Аслам і Джан-Кермен.

До шести полків Ханенка приєдналися зі своїми загонами полковники Зеленський, Гоголь і Костянтин. Козаки правобережного гетьмана вступили у Ямпіль, а потім Брацлав. Цікаво, що польську залозу Ханенко не допустив у Ямпільську фортецю. 8 жовтня 1671 року український гетьман зустрівся з Собеським у Брацлаві, де відбулася спільна польсько-українська нарада з військових питань. Поляків репрезентували коронний гетьман Ян Собеський і князь Дмитро Вишневецький, а українців — гетьман Ханенко та його старшина (полковники Сірко, Зеленський, Лисиця, Іскрицький та ін.). Було вирішено просуватися до Кальника (козаки цього міста підтримували Дорошенка). Другого дня відбувся бенкет, на якому пилася українська горілка, а польська артилерія стріляла з усіх гармат.

Наступні події свідчать, що гетьман Ханенко не був черговою маріонеткою в руках польських урядовців. Його принципова позиція в недозволенні на знаходження польських гарнізонів у полкових містах переконує: Українська держава існувала, незважаючи на деяку політичну децентралізацію.

Треба сказати, що М. Ханенко намагався не допустити розміщення польських військ у козацьких полкових містах.

Але все ж полякам, удавшись до хитрощів, удалось оволодіти Брацлавом, важливим стратегічним центром Правобережної України. Для проведення наради старшину виманили в табір за мури фортеці, після чого польське військо оволоділо старовинним козацьким укріпленням. Згодом Ханенко разом з Собеським оточили Кальник, обороною якого керував наказний полковник Урбанович. Джерела свідчать, що коронний гетьман не мав великого бажання штурмувати місто, але наполягав на цьому Ханенко. Після невдалих переговорів з кальницькою старшиною розпочалося бомбардування фортеці. Спроби захопити місто штурмом не увінчались успіхом. Тоді Собеський вдався до тривалої облоги, аби голодом зламати мужніх оборонців.

Наприкінці жовтня до польсько-українського табору прибули королівські послы, які привезли гетьманську булаву й тисячу червоних золотих для Ханенка. Але коронний гетьман поділив гроші між козацькою старшиною. Гетьманові Ханенку дісталось лише триста золотих, Сіркові — двісті. Відразу ж по цьому зібралася козацька рада, на якій запорожці із рук каштеляна Лужицького передали булаву своєму отаману. Цей акт означав, що польський король офіційно затвердив гетьманом Михайла Ханенка.

Коронне військо, яке завоювало близько сорока правобережних міст і містечок, усе ж непевно почувалося в чужому краї. Собеському, наприклад, так і не вдалося оволодіти Кальником. Як не дивно, але й Ханенко також не відчував спокою. І тому він прохав коронного гетьмана, щоб той дав йому для особистої охорони десять польських хоругв. Між українськими козаками і польськими жовнірами раз у раз виникали збройні сутички. Стали напруженими взаємини і самих ватажків козацтва — Ханенка та Сірка. Сірко мав більший вплив серед запорожців, ніж Ханенко, який не довіряв своїй старшині. Серед січовиків почалися заворушення, спричинені малою платнею короля. І тому гетьман Ханенко заявив, що готовий віддати свою булаву Дорошенкові, якщо той випустить на волю його дружину і старшого сина. З одного боку, такі дії правобережного гетьмана викликають повагу. Однак, можливо, то був просто дипломатичний хід заради визволення своїх рідних. До того ж оголошена відставка гетьмана могла заспокоїти невдоволених козаків.

Багато полкових міст, які перебували під впливом Ханенка, почали схилитися під владу гетьмана Дорошенка. Козаки звинувачували свого гетьмана в тому, що він допустив розташування польського гарнізону в Брацлаві. Однак козацькі полки й сотні, які залишалися вірними Ханенку, постійно воювали з польськими залогами у Ладжині, Рашкові та інших містах Правобережної України. В грудні 1671 року Дорошенко з двадцятисемитисячним військом підступив до Ладжина. М. Ханенко з козаками зачинився у замковій фортеці. На вимогу видати свого гетьмана Ханенкова старшина 9 грудня відповіла Дорошенку листом, який дуже цікавий з погляду на ідеологічні засади тієї частини українського козацтва, котра підтримувала Ханенка протягом його правління. Докоряючи Дорошенку за союз із турецьким султаном, ханенківці радили йому: «Віддалися від поганської протекції і поклонись королеві, природному свому панові... Тоді наш побачить Пан твою прихильність і покору, а Військо Запорозьке теж побачить твою до себе зичливість, будь, Ваша Милість, певен, що його Милість Пан Гетьман наш дані собі од короля клейноди і знаки військові положить, і по злученню братерському з нами всіма й військо коронне без труднощів відступлять. А тоді запевно і віра свята, і мила отчизна будуть краще процвітати вольностями своїми...»

У грудні 1671 року Михайло Ханенко вислав послів на сеймик Люблінського воєводства. Він прохав внести на сейм Речі Посполитої пропозиції про визнання православної віри не тільки на території України, а й скрізь — у Короні Польській та Литовському князівстві. Також Ханенко пропонував найвищому законодавчому органу шляхетської республіки забезпечити вольності козаків у королівських, магнатсько-шляхетських та духовних маєтностях. 26 січня 1672 року відкрилася сесія сейму, яка мала вирішити ці та інші питання, але в лютому вона була зірвана.

За свідченням Г. Грабянки¹, загальне керівництво над польсько-українськими військами після від'їзду Собеського до Польщі було покладене на гетьмана Ханенка. На його бік почали переходити окремі козацькі полки. Так, коли

¹ *Грабянка Григорій Іванович* (р. н. невід. — бл. 1738) — український літописець, козацький полковник, автор історичного твору «Действия презельной и от начала поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляками. Року 1710», оригінал якого не зберігся.

у березні 1672 року в Корсуні вибухнув бунт проти Дорошенка, козаки прохали заступництва в Ханенка. Знову під владу свого колишнього полковника перейшов Уманський полк. Гетьман Ханенко, підтриманий Уманським, Могилівським, Тарговицьким, Брацлавським і Корсунським полками, вислав посла до Дорошенка з пропозицією прибути на річку Росаву, де мала відбутися козацька рада. Цей крок гетьмана свідчить про те, що він намагався не лише збройним, а й мирним правовим шляхом отримати владу над Правобережною Україною. Але Дорошенко, побоюючись утратити булаву, не прибув на раду.

Наприкінці літа 1672 року в Україну з величезним військом прийшов турецький султан Магомет IV. Назустріч йому під Кам'янець вирушив Дорошенко з полками, які нараховували 27 тисяч чоловік. Ханенко з вісімнадцятитисячним військом виступив з Ладжижина, щоб не допустити з'єднання загонів свого противника з армією падишаха. Під селом Четвертинівкою, що на правому березі Бугу, спалахнула битва, що завершилася поразкою козаків Ханенка. Сам гетьман з двома полками ледве встиг відійти до Ладжинського замку. Сердюцькі загани Дорошенка і татарська орда тримали в облозі Ладжин чотири тижні, але не змогли його здобути і відступили. Гетьман Ханенко з прихильниками втік до Білої Церкви, з якої неодноразово посилав листи до московських воєвод з проханням надати йому військову допомогу.

Не дочекавшись підтримки з Москви, він поповнив свої загани козаками Білоцерківського полку і вирушив на з'єднання з коронним гетьманом Собеським, який на Галичині продовжував воювати з турецько-татарськими військами. Спільними силами обох гетьманів вдалося розбити великі татарські чамбули¹ під Краснобродом, Комарним та іншими західноукраїнськими містечками. Під ударами армії турецького султана 27 липня 1672 року капітулювали оборонці Кам'янця, після чого майже всі полкові міста Правобережжя присягнули на вірність Дорошенку. Ханенко ж із родиною знайшов притулок у Короні Польській. І на деякий час його військово-політична діяльність на теренах Правобережної України припинилася.

¹ Чамбул — загін татарської кінноти, що роз'їжджав по степах і чинив раптові напади на мирне населення.

16 жовтня 1672 року Туреччина і Річ Посполита підписали договір у Бучачі (так званий Бучацький трактат), за яким козаки, що підтримували Ханенка, могли вільно повернутися до своїх домівок, але сам Ханенко не смів робити цього. На певний час ця заборона стримувала гетьмана в його прагненні повернутися на батьківщину. Дорошенко знову переміг, адже саме його козакам «уступалася Україна».

В кінці жовтня Ханенко брав участь у поході короля Михайла під Люблін. Польський король використовував війська Ханенка і його самого для розправи зі своїми політичними противниками. Але й у Варшаві Ханенко не припинив самостійної дипломатичної діяльності. На початку грудня він розмовляв з московським послом Протасовим. Під час розмови М. Ханенко заявляв про своє бажання перейти під царську протекцію, оскільки в Польщі його недооцінювали. Проте на пропозиції гетьмана Москва не виявляла ніякої реакції.

Невдовзі король Михайло Вишневецький видав універсал до козацького війська Ханенка з дозволом повернутися в Україну. У квітні 1673 року Ханенко вирушив на Волинь. Джерела свідчать, що при ньому було дванадцять тисяч козаків. 23 квітня гетьман знову написав листа до царя, прохаючи підданства. Московський уряд відповів, що коли Ханенко стане єдиним гетьманом Правобережної України і з усіма козаками, які перебувають у королівському і турецькому підданстві, буде проситися «під високу руку», то Москва його прохання задовольнить.

11 вересня 1673 року полки Ханенка і війська Дорошенка зійшлися в бою під мурами Києва з боку Печерського монастиря. Зазнавши поразки, Ханенко подався на Січ, де його завжди підтримували. Однак цього разу запорожці невдачу вже не прийняли. Новий гетьман Лівобережної України Іван Самойлович сповістив московського правителя, що з Варшави повернулися послы від Запорозької Січі, які з дозволу короля вимагали в Ханенка повернення гетьманських клейнодів. Той же на це відповідав, що залишив їх у Димері.

Політична кар'єра правобережного гетьмана наближалася до свого завершення. З півтисячею козаків Ханенко вирушив під Чигирин на допомогу українсько-московським військам І. Самойловича і князя Ромодановського

в їхній боротьбі з полками Дорошенка. На початку березня 1674 року під Лисянкою війська, які склалися з Київського, Канівського, Лубенського, Білоцерківського полків, а також козаків Ханенка, розбили двохтисячний загін Григорія Дорошенка. Але це, як не дивно, прискорило падіння самого Ханенка. 17 березня 1674 року в Переяславі відбулася рада правобережного козацтва. «На генеральній раді нашій Ханенко клейноди військові, булаву і бунчук... з рук своїх здав» і попросив пробачення в козаків, коли кому з них зробив зле. Після цього товариство проголосило гетьманом обох берегів Дніпра Івана Самойловича. Так закінчилася гетьманська діяльність Михайла Ханенка.

Невдовзі Михайло Ханенко оселився в Козельці. Однак його продовжували бентежити лаври політичного діяча. Весною 1677 року він написав листа до нового короля Речі Посполитої — Яна III Собеського — з пропозиціями про співробітництво. Є припущення, що він хотів запропонувати польському монархові свою кандидатуру на гетьманську посаду. Але це послання перехопив Самойлович. На допиті перед генеральним суддею Ханенко розповів про свої «незаконні» зносини з польським монархом. Остання згадка про колишнього гетьмана в документальних джерелах датується кінцем 1678 року — Михайло Ханенко перебував у батуринській тюрмі під арештом у командира московських стрільців Радишевського. Помер гетьман у 1680 році.

Отже, останній пропольський правобережний гетьман М. Ханенко мав непогані людські якості, бажав щастя своїй рідній землі. Військові здібності Ханенка допомогли йому протягом шести років утримувати булаву. Але М. Ханенку не вистачило політичного розуму державного діяча, він так і не зрозумів гетьмана Дорошенка в його прагненні утвердити на території Центрально-Східної Європи єдину Українську державу.

Це, однак, у жодному разі не може бути причиною негативною ставлення до Михайла Ханенка — складної і дуже неоднозначної постаті в українській історії...

«...родом селянин, твердої вдачі, абсолютист, непоступливий і задиристий»

Дем'ян Гнатович Многогрішний
(бл. 1630 — бл. 1707)

Гетьман Лівобережної України (1669—1672). Намагався проводити політику, спрямовану на захист державних інтересів України. Опіраючись на полки компанійців, прагнув зміцнити гетьманську владу, поступово послаблюючи політичну роль козацької старшини.

Прагнути об'єднати «Україну обох сторін Дніпра», вів таємні переговори з П. Дорошенком про можливість переходу Лівобережжя під протекторат Туреччини. Така політика викликала невдоволення як частини старшинської верхівки, так і московського уряду.

В результаті старшинської змови усунутий від влади та відправлений до Москви. Засуджений до страти за державну зраду. Згодом страту замінено на довічне ув'язнення. Після ув'язнення перебував на російській військовій службі. Незадовго до кончини постригся у ченці.

Українські історики пов'язують час гетьманування Многогрішного із закінченням Руїни.

Українські історики досить неоднозначно оцінювали та оцінюють діяльність гетьмана Д. Г. Многогрішного.

«Демко Многогрішний, — писав український історик початку ХХ століття М. Аркас, — був родом селянин і не визначався ні розумом, ані політичною вдачею. Через те-то П. Дорошенко, не надіючись од нього нічого лихого, безпечно настановив його на який час наказним гетьманом. Але як тільки він поїхав до Чигирин, Ромодановський із військом знову вступив в Україну. Многогрішний став підлещуватися до його і до козацької старшини. 6 березня 1669 року він зібрав раду в Глухові, і на ній було так зроблено, що його вибрано гетьманом лівобічної України».

Але є й інша думка. Український історик І. Крип'якевич так характеризує Д. Многогрішного: «Це була людина твердої вдачі, абсолютист, непоступливий і задиристий, — сам собі завдячував кар'єрою і не думав ні перед ким поступатися».

А тепер забудьмо про чиїсь оцінки і спробуймо спокійно скласти свою. Поглянемо передусім на те, що вчинив, на що важив і чого домагався цей «абсолютист».

Про походження, дитячі та юнацькі роки життя Д. Г. Многогрішного відомо досить мало. Відомо, що походив він із селянської родини з-під містечка Коропа на Чернігівщині й, навіть досягнувши влади гетьмана, «зостався простим і неписьменним» і як «мужицького сина його не поважали сучасники». Але Многогрішний справді пишався тим, що, не маючи за собою ні давнього козацького родоводу, ні освіти, спромігся досягти вершини політичного олімпу Гетьманщини — здобути гетьманську булаву.

Як тисячі інших селян під час Національно-визвольної війни, Демко показався і дуже швидко здобув гучної слави. Чутки про неабияке вміння молодого козака за день зібрати тисячний загін, а за тиждень перетворити його в страшну для шляхти силу дійшли до самого Б. Хмельницького, і той призначив Многогрішного військовим осавулом. Саме під цим чином ім'я Д. Многогрішного вперше згадується у козацькому Зборівському реєстрі 1649 року.

Під час війни Многогрішний займався організацією козацьких загонів, забезпеченням їх зброєю, боєприпасами, навчанням молодиків військовій справі тощо. Крім того, він виконував різні доручення Хмельницького та його найближчих соратників, брав участь у врегулюванні напруженого становища, що склалося між населенням Київщини та польською владою. Влітку 1650 року до Києва вирушило п'ятнадцятитисячне військо козаків, незадоволених свавіллям польської шляхти. Дем'ян Многогрішний і Данило Нечай добилися від польського короля Яна-Казимира грамоти, яка підтверджувала умови Зборівського трактату між Україною та Польщею й яку було подано до Київської городської книги. Це послабило напругу і задовольнило як Богдана Хмельницького, так і польського короля.

Дем'ян Многогрішний командував загонами козаків у різних битвах. Так, 1651 року, перед Берестецькою битвою

полковник Іван Богун послав навздогін полякам, які відступали з Кам'янця, загін козаків під орудою Многогрішного, але під Купчинцями він зазнав поразки.

Втім, треба зауважити, що тривалий час після Національно-визвольної війни Многогрішний перебував у безвісті. Як відомо, деякий час він очолював Чигиринський полк, що свідчило про зміцнення його становища в умовах кривавої круговерті Руїни.

За часів гетьмана І. Брюховецького Д. Многогрішний очолював Чернігівський полк. Гетьман багато в чому покладался на цього вояка й адміністратора й більше, ніж іншим, довіряв йому. Може тому, що бачив у ньому щось дуже близьке собі (згадаймо, що І. Брюховецький теж дійшов до гетьманської булави, починаючи зі «старшого служки» Б. Хмельницького). І Многогрішний не обманув надій свого патрона. Коли вибухнуло антимосковське повстання, чернігівський полковник разом з іншими лівобережними старшинами, що брали участь на козацькій раді в Глухові 1668 року, будучи невдоволеними умовами Андрусівського перемир'я, приєднався до нього.

Після того як у 1668 році І. Брюховецького було скинуто з гетьманства, Д. Многогрішний перейшов на бік Петра Дорошенка, з яким був близько знайомий ще з років Хмельниччини. Після свого від'їзду на Правобережжя Дорошенко залишив Многогрішного на Лівобережній Україні наказним гетьманом, доручивши йому вигнати воєвод з Переяслава, Ніжина, Чернігова.

Але тільки-но гетьман П. Дорошенко полишив Лівобережжя, на Сіверщину (Ніжин і Чернігів) рушила московська армія на чолі з воєводою Ромодановським. Цей наступ, відсутність військової допомоги від гетьмана, московські залоги у містах, тиск промосковськи налаштованої частини старшини і православного духовенства (особливо архієпископа чернігівського Лазаря Барановича) поставили наказного гетьмана у досить складну ситуацію.

Прибулі в Седнів брат Д. Многогрішного Василь, стародубський полковник П. Рославець і колишній ніжинський полковник М. Гвинтівка почали умовляти Многогрішного повернутися під владу російського царя. Ці умовляння впали на благодатний ґрунт, і Дем'ян Многогрішний відправив їх на переговори з князем Ромодановським. Між ним і Многогрішним зав'язалися жваві сто-

сунки. Вони закінчилися тим, що Многогрішний і Рославець присягли на вірність російському цареві. Гетьман і воєвода зустрілися в Салтиковій Дивиці, де обговорили деталі відновлення російських залог в українських містах.

Тим часом відправлені до Москви М. Гвинтівка і Василь Многогрішний доповідали в Малоросійському приказі, ніби Дем'ян Многогрішний і Петро Рославець хочуть, щоб на Україні був російський гетьман з військом. Причому, мовляв, утримання війська брав на себе український народ. Як виявилось пізніше, М. Гвинтівка і Василь Многогрішний видавали бажане за реальне. Дем'ян Многогрішний так не думав, бо він належав до тієї групи козацької старшини, яка обстоювала широку автономію України в складі Російської держави.

Автономістично налаштований старшині та духовенству протистояла основна маса міщан, селян і білого духовенства. Саме в царському уряді вона шукала захисту від визиску з боку тих місцевих можновладців, що перебували при владі. Наївна віра окремих груп населення в «доброго» царя розколола українське суспільство і завдала шкоди національним інтересам України.

Позиція Многогрішного щодо союзу України з Московією чітко викладена в листі до вже згаданого Лазаря Барановича. В ньому, зокрема, він писав: «Порадившись з полками лівобережного боку Дніпра, при яких вільностях хочемо бути, відомо чиню, якщо государ нас, своїх підданих, захоче при колишніх вільностях покійного славної пам'яті Богдана Хмельницького, в Переяславі затверджених, зберегти і нинішніх ратних людей своїх з міст наших усіх — Переяслава, Ніжина, Чернігова — вивести, тоді «изволь», ваше преосвященство, написати царській величності: якщо нас по милості своїй прийме, вільності наші збереже і, що зробилося з вини Брюховецького, простить (а то зробилося від насилля воєвод і відняття вільностей Війська Запорозького), то я готовий з полками цього боку Дніпра царській величності поклонитися і сили наші туди направити, куди буде царський указ. Якщо царська величність нашою службою «возгнушається», то ми за вільності свої вмерти готові; якщо воєводи залишаться, то хоч один за одним померти доведеться, а їх не хочемо». Як видно з цього листа, Дем'ян Многогрішний не виступав

проти повного розриву України з Московією, а домагався, і притому рішуче, відновлення умов Переяславської угоди 1654 року.

Проте царизм уже не бажав іти на поступки українським автономістам і здавати завойовані з великою бідною позиції. У листопаді 1668 року цар направив Дем'яну Многогрішному та Лазарю Барановичу грамоти, в яких «прощав» українському народові його «гріхи» перед Московією і заявляв про свою милість до нього. Але ніяких конкретних обіцянок щодо повернення Україні колишніх прав і привілеїв цар не давав. Він, маючи опору серед частини місцевого населення, відчув свою владу над Україною і був упевнений у можливості приборкати місцевих автономістів.

Наказного гетьмана штовхали в небажані обійми царського уряду зовнішні обставини. У цей час гетьманом було обрано Суховія, який дотримувався прокримської орієнтації. Разом з частиною запорожців і загонами татар він вступив на Лівобережну Україну й почав виганяти звідти російські та вірні царю козацькі залоги. Для боротьби проти татар Многогрішний об'єднав козацькі полки з військами боярина Ромодановського. Одночасно й Петро Дорошенко направив свої полки під командуванням брата Григорія на Лівобережжя. Цей факт київський воєвода Шереметев розцінив як перехід його на бік Московії й відрядив посланців, щоб прийняли присягу наказного гетьмана на вірність царю. Але Григорій Дорошенко з гідністю відповів, що він не збирається присягати, а воєнні дії почав за відновлення козацьких вольностей. Якщо цар, продовжував Дорошенко, накаже вивести з малоросійських міст воєвод і ратних людей, тоді ми всі з радістю будемо йому служити.

Такої ж думки про долю України дотримувався й Дем'ян Многогрішний. Він просить царя підтвердити Україні ті права, що були затверджені Березневими статтями 1654 року. У разі відмови гетьман навіть погрожував «піддатися поганину», тобто татарам.

У відповідь на таку позицію гетьмана київський воєвода, який координував діяльність усіх російських воєвод в Україні, направив йому листа, де, зокрема, писав, що він ніколи не думав, щоб той був невірним слугою царської величності. «Я завжди згадую твій правдивий розум, по-

стійну послужливість, як ти великому царю вірно служив і чинив над ворогом різний промисел». При цьому воєвода облудливо писав, що в містах воєводи все робили за довірливими статтями 1654 року, права і вольності козацькі не порушувалися, а якщо якісь неприємності і були, так з вини «вора» Брюховецького, а не царя.

Поки тривало таке листування, козаки спільно з московськими ратниками завдали поразки військам Петра Суховія й змусили їх відступити в Крим. Після цього Многогрішний приступив до зміцнення своїх позицій, насамперед до обрання себе гетьманом Лівобережної України. З цією метою він зібрав у грудні 1668 року в Новгороді-Сіверському на старшинську раду ніжинського, чернігівського і стародубського полковників. Крім них, у ній брали участь деякі з полкових старшин, а також представники кількох лівобережних міст, які підтримували претендента на гетьманську булаву. Не довіряючи їм повністю, Многогрішний наказав наглухо зачинити обгороджений дерев'яним частоколом двір, а обабіч нього поставити озброєну варту з найнадійніших козаків. Після тривалої, тяжкої тиші перед присутніми виступив архієпископ Лазар Баранович. Він зразу ж запропонував обрати гетьманом Дем'яна Многогрішного. Обстановка розрядилася, всі враз заговорили й почали умовляти претендента взяти булаву на знак своєї згоди стати гетьманом. Дем'ян Многогрішний довго відмовлявся від булави. Врешті-решт він змиловився над присутніми й узяв булаву. Так відбулося обрання нового гетьмана України, суперечливого за характером і нещасливого за долею.

На цій раді старшина виробила свою лінію щодо відносин України з Московією. Новообраний гетьман виконав наказ царя про надіслання до Москви представників від себе, «від духовного і мирського, служилого і міщанського чину і від поселян з проханням про прийняття під нашу державну руку». В січні 1669 року до Москви прибуло посольство від України. Військо Запорозьке і особисто гетьмана представляли обозний Петро Забіла, осавул М. Гвинтівка, суддя Іван Домонтович, шість сотників, два отамани, військовий підписар і сорок шість рядових козаків. Від духовенства — ігумен Максаківського монастиря Є. Ширкевич. Посольство від імені гетьмана просило царя підтвердити права й вольності Війська Запорозького: «Вій-

сько Запорозьке часто розколи робило тому, що після смерті Богдана Хмельницького гетьмани, заради маєтностей, Війську зменшували вільності. Хоч за статтями Богдановими і повинні бути воєводи в Переяславі, Ніжині й Чернігові для оборони від ворога, однак вони замість оборони велику шкоду нам заподіяли; ратні люди в наших містах кражами частими, пожарами, вбивствами і різними муками людям дошкуляли; понад те наших звичаїв не вивчили; коли кого-небудь з них на злому ділі спіймають і воєводам чолобитну подадуть про покарання, то воєводи справу затягували. Нинішня війна і почалася з цього. Щоб наказав великий цар своїх людей з наших міст вивести, а в казну податок ми самі будемо давати через своїх людей, яких військо вибере, і то не з цього часу... Ті ж воєводи, незважаючи на прийняті статті, в козацькі права і вольності вступалися і козаків судили, чого ніколи в Війську Запорозькому не бувало. А коли Військо Запорозьке буде свої мати, то ніколи зради не буде. В невеликій смуті гетьман і все Військо Запорозьке перебуває тому, що ваша царська величність місто царствуюче Київ королівській величності віддавати дозволив...».

Цар простив українцям попередні проступки, пообіцяв козакам милостиво ставитися до них. Разом з тим царський уряд відверто погрожував карати тих, хто робив якісь «шантості й міжусобиці». До того ж, ніяких гарантій повернення всіх прав і вольностей козацьких посольство не отримало.

Це суттєво ускладнило становище лівобережного гетьмана, якому доводилося переборювати опір опозиції. Старшина й козаки тих полків, що не брали участі в раді, тривалий час не визнавали обрання нового гетьмана. І це потягло за собою кровопролиття, розруху, горе і нещастя українського народу...

Серед інших незадоволеним кандидатурою нового гетьмана був і ніжинський протопіп С. Адамович, вірний прислужник царського уряду. В січні 1669 року він доповідав цареві про намір гетьмана зробити так, щоб «у нас у Малій Росії й нога Московська не стояла». Намагаючись принизити новообраного гетьмана, Адамович звинувачував того в привласненні податків, зловживанні владою, честолюбстві й грубості. Це був перший донос на гетьмана, яких потім буде чимало. Крім того, ніжинський протопіп скар-

жився на те, що Дем'ян Многогрішний тривалий час тримав його у в'язниці, забрав собі податки з пасік і горілчанних котлів, і взагалі він — «великий ворог, а не доброхот пресвітлій царській величності». Наприкінці листа Адамович умовляв царя не тільки не виводити з українських міст російські залоги, а навіть посилити їх. Звичайно, не все в цьому доносі відповідало дійсності. Але безперечно, що Многогрішний на перших порах виступав за повернення Україні широких автономних прав.

Про це свідчить і царський воевода Ушаков, який за розпорядженням київського воеводи Шереметева мав зустріч і тривалу бесіду з гетьманом. На вимогу Ушакова сприяти поверненню російських військ у Бориспіль, Козелець і Остер Многогрішний відповів, що коли цар змилюється над Україною, тоді ці міста визнають його владу над собою. Досить твердо позицію зайняв гетьман і стосовно наміру Московії віддати полякам Київ. Якщо так трапиться, зазначав він, то й лівобережні міста ніколи не залишаться під владою царя.

На початку березня 1669 року в Глухові відбулася рада за участю Григорія Ромодановського, старшини, представників козацтва та міщанства. На ній знову розгорілися суперечки щодо російських залог в українських містах. Дем'ян Многогрішний зі своїми прибічниками наполягали на їх виведенні. Своє бажання гетьман пояснював тим, що воеводи втручалися в місцеві справи, безчестили козаків, називали їх мужиками, займалися крадіжками та підпалами. Однак, спираючись на думку лівобережного міщанства й частини старшини, царський уряд не бажав їти на поступки гетьману та його оточенню.

На раді між старшиною й царським урядом було підписано так звані Глухівські договірні статті. Після цього рада підтвердила гетьманство Дем'яна Многогрішного, який присягнув «служити великому царю вірно». За умовами Глухівських статей воеводи залишалися в Києві, Переяславі, Ніжині, Острі та Чернігові. Причому їм заборонялося втручатися в місцеві справи. Фактично функції воевод обмежувалися тільки організацією сторожової та залогової служб. Через повстання 1668 року і непоступливість Дем'яна Многогрішного царський уряд мусив відмовитися від введення в Україні власної податкової та адміністративної систем. Зате він підтримав ідею створен-

ня загону найманців з однієї тисячі козаків, який мав придушувати народні заворушення. Кількість реєстрових козаків зменшувалась до тридцяти тисяч, їм заборонялося без дозволу царя переобирати гетьмана. Українським представникам не дозволялась участь у дипломатичних переговорах російських дипломатів з приводу справ, що стосувалися України.

Обмежуючи автономні права України, Глухівські статті одночасно зміцнювали позиції лівобережного гетьмана як ставленика Московії. Відчувши це, Многогрішний відмовився від пропозиції Дорошенка спільно виступити проти ворогів України, у тому числі й Московії. І це при тому, що на бік правобережного гетьмана перейшли три лівобережні полки — Лубенський, Миргородський і Полтавський. Зрозумівши небезпеку для власного існування, Дем'ян Многогрішний почав боротьбу проти свого колишнього благодійника. На літо 1669 року лівобережний гетьман став відверто протидіяти спробам Петра Дорошенка вигнати російські залоги з лівобережних міст і поширити свою владу на все Лівобережжя. 10 липня він писав царю: «Маючи точні дані з тієї сторони Дніпра від корони польської і великого князя литовського гетьмана Дорошенка, який, незважаючи на прийняті договори з вашою царською пресвітлою величністю, які з її королівською величністю і Річчю Посполитою в Андрусові прийняли, і не задовольняючись над тією стороною своїм старшинством гетьманським, але і на цю сторону Дніпра війська свої кінні з Іваном Канівцем і Носом, і з Перебийносом більше тисячі з тієї сторони Дніпра і Сіркового війська частину ж переслав, щоб кровопролиттям привід до війни давали нам, і в міста Лубни, в Лохвицю і в Ромни піхоту серденяцьку і козаків посилав і наказав їм, щоб «задор» до війни робили». Далі Многогрішний просив у царя війська для відсічі наступу Дорошенка. Царський уряд задовольнив прохання лівобережного гетьмана. Він вважав українське питання вирішеним й не збирався повертатися до нього знову. Цар рішуче виступив проти спроб Петра Дорошенка та інших українських автономістів захистити єдність України.

Влітку 1669 року перед Многогрішним відкрилася можливість покінчити з лівобережним претендентом на булаву. В липні-серпні він одержав кілька листів від Михайла Ханенка з пропозицією почати спільну боротьбу

проти його суперника Петра Дорошенка. Ставленик Польщі хотів об'єднати свої сили з силами Дем'яна Многогрішного на основі спільної ненависті народу до султанської Туреччини. Але він не врахував того, що народ так само вороже настроений і проти шляхетської Польщі, на яку робив ставку майбутній гетьман Правобережної України. Крім того, Дем'ян Многогрішний обурювався тим, що Михайло Ханенко не визнав його «повним», а тільки «сіверським» гетьманом. Тому про пропозицію Ханенка лівобережний гетьман негайно сповістив царя й додав, що без його згоди він не подасть ніякої допомоги ставленику шляхетської Польщі на Правобережжі. Покладаючись тільки на власні сили в боротьбі за незалежність Лівобережної України, Дем'ян Многогрішний прирік себе на повну ізоляцію від тих здорових сил Правобережжя, які прагнули єдності й незалежності всієї України.

У серпні 1669 року війська лівобережного гетьмана почали воєнні дії проти полтавського, миргородського і лубенського полковників. Вступивши на територію Лубенського полку, вони під Рогинцями завдали поразки загонам полковника Г. Гамалії і переслідували їх залишки до Лохвиці. У полон було взято чимало козаків, у тому числі, як писав сучасник, якогось Карпенка з роду Богдана Хмельницького. Гетьмана зустріли хлібом і сіллю жителі Чорнух, Куренків і Городищ, яким набридли старшинські чвари та постійні військові дії.

Перехід частини лівобережного населення на бік Дем'яна Многогрішного змусив патріотично налаштовану старшину вдатися до широких агітаційних методів. Я. Лизогуб та інші полковники поширили на Лівобережжі універсали з закликком до козаків та поспільства не підкорятися Многогрішному, а підтримати Дорошенка. Щодо самого лівобережного гетьмана та його прибічників, в універсалах писалося так: «Не треба на те уповати нікому, що чужоземні народи знайшли «ласих» до урядів людей, які про майбутнє не думають, задовольняють їх старшинствами військовими і обіцянками всіляких милостей до себе прихилиють». Справедливі й своєчасні попередження робила козацька старшина. Але пізніше на ці «лукавства» знадилися і Я. Лизогуб та інші автори закликів, які перейшли на службу до російського царя.

Звертання автономістично настроєної старшини не знайшло підтримки серед лівобережного козацтва та міщанства. Це дозволило Многогрішному завдати кілька поразок розрізним загонам Дорошенка і Суховія. До зими 1669 року майже вся Лівобережна Україна підкорилася владі Дем'яна Многогрішного. На початку 1670 року Дорошенко листовно заявив лівобережному гетьманові про своє бажання бути з ним у мирі й злагоді. Одночасно й запорозькі козаки визнали владу лівобережного гетьмана і прохали, щоб цар знову прийняв їх у підданство.

Проте відносини між Дем'яном Многогрішним і Запорозьким Кошем так і не влагодилися. Особливе незадоволення запорожців викликали дії гетьмана, спрямовані на ізоляцію Запорожжя від Лівобережної України. З цією метою гетьманські застави не пропускали на Запорожжя лівобережне населення, а порушників навіть кидали в міргородську тюрму. Сильне незадоволення місцевих жителів викликали конфіскації гетьманом майна в прибічників колишнього гетьмана Івана Брюховецького, призначення на старшинські посади вірних собі людей. Так, колишній генеральний підскарбій Р. Ракушка-Романовський скаржився цареві на те, що в нього забрали будинок, чотириста осьмачок хліба, шість горілчаних казанів, четверо коней, півтори сотні свиней, півтисячі золотих і ще багато чого. Перерозподіл майна і перестановка старшини настроїли значну частину заможного козацтва і старшини проти гетьмана. Крутим характером Многогрішного були дуже невдоволені й окремі його прибічники, навіть ті, хто звів його на гетьманський престол.

Настрої старшини і козаків добре розумів і сам Дем'ян Многогрішний. На святковому обіді 17 квітня 1670 року, на якому були присутні майже всі лівобережні полковники, гетьман сказав: «Чую я, що козаки всіх міст мене не люблять; якщо і вправду так, то ви б били чолом великому царю про обрання другого гетьмана, я клейноди військові уступлю тому, кого ви оберете. А поки я буду гетьманом, свавільників буду приборкувати, скільки в мене буде сил, на тім я присягав великому царю; не так, як Івашко Брюховецький... Скільки свавільникам не крутитися, крім великого царя дітися нікуди». Присутній на обіді піддячий М. Савін зробив висновок, що більшість лівобережних полковників ставляться до царя «так собі». Московському

представникові не відмовиш у спостережливості й проникливості. Частина українського суспільства справді з прохолодою ставилася до російського царизму і продовжувала дотримуватися політичного курсу на відновлення автономії України. Це вносило серйозну напругу між гетьмансько-старшинською адміністрацією і царським урядом.

Та дії й самого гетьмана насторожували царя. Надто несподівані ходи робив він у своїй діяльності. Так, зокрема, почав наполягати на поверненні з сибірського заслання українських патріотів. Така вимога була поставлена Дем'яном Многогрішним ще на початку свого гетьманування. 12 липня 1670 року назвав цих людей поіменно — колишніх овруцького полковника Децика, київського полковника М. Попкевича, баришівського сотника Переяславського полку Івана Воробєя, осавула Ніжинського полку Л. Бута, писаря Переяславського полку Ф. Тризну, ігумена Мгарського монастиря В. Загоровського і двох братів Кульженків з Переяслава. З аналогічним проханням звернувся Многогрішний до царя і у вересні того ж року. Якщо спочатку царський уряд ставився до таких звернень байдуже, хоч і не робив нічого для їх задоволення, то пізніше вони викликали роздратування й навіть гнів.

Одночасно Дем'ян Многогрішний не справдив сподівань волелюбного козацтва скористатися виступом Степана Разіна й здобути Україні незалежність. Встановивши відносини з запорожцями, Разін покладав велику надію й на Україну та її гетьмана. Його військо поповнилося кількома тисячами козаків, частина його рушила на Слобожанщину, яка в той час перебувала у складі Московії. Тут їх радо зустріли колишні переселенці з Лівобережної та Правобережної України на чолі з полковником І. Дзиковським. Звідси повстанці мали намір іти на Лівобережжя, сподіваючись при цьому на підтримку місцевого гетьмана. Принаймні, в цьому їх переконували запорожці. У серпні 1670 року вони писали російському ватажку про те, що Дем'ян Многогрішний не є підданим московського царя і вільний у своїх діях. Тому, мовляв, на Лівобережжі їм не буде спротиву, а навпаки — всіляка підтримка. Однак Многогрішний так не вважав. Він не тільки не забажав зближення з бунтівним отаманом, а звернувся до царя по допомогу, яку й отримав. Крім того, гетьман зібрав козаків і направив

їх у військо воеводи Ромодановського. Проти повстанців були послані й лівобережні козацькі полки.

Дем'ян Многогрішний належав до дуже незадоволеної козацької старшини, яку обурювали віддання російським урядом українських земель Польщі. «Якщо царська величність, — казав гетьман піддячому М. Сазіну наприкінці 1671 року, — дозволив наші землі потроху віддавати королю, то нехай би віддав уже нас усіх, король нам буде радий. Але в нас є на цьому боці Дніпра війська тисяч зі сто, будемо боронитися, а землі своєї не уступимо. Чекав я до себе царської величності милості, а царська величність дозволив нас у неволю віддати. Наших купців польські люди грабують і в тюрмах тримають, села навколо Києва пљондрують, а великий цар нічого їм не робить і нас не обороняє. Коли б ми самі себе не обороняли, то давно б поляки нас у неволю взяли, а на захист від московських людей сподіватися нічого».

Зрозуміло, що такі думки гетьмана не могли сподобатися царському урядові, й він направив до нього стрільцького напівголова А. Танєєва. Дем'ян Многогрішний з властивою йому прямою підтвердив свої слова і додав, щоб цар не дозволяв полякам займати українські землі за рікою Сож. Гетьман вимагав чітко визначених кордонів із Польщею, і щоб Гомель одійшов до України. Коли ж боярська дума не дала на це своєї згоди, то гетьман на власний ризик узяв місто під свій захист, як того бажали самі гомельці. Такі дії лівобережного гетьмана знову викликали сильне невдоволення царського уряду, який взяв курс на зближення з Польщею і не бажав ускладнень з нею. Примиритись з цим Многогрішний не міг і тим став небажаним для царського уряду.

В 1671 році почалося зближення Многогрішного і правобережного гетьмана Дорошенка. Основою цього зближення було спільне невдоволення перемир'ям Росії з Польщею за рахунок українських земель. Почалася навіть координація дій, спрямованих проти польсько-шляхетських військ. Коли польський полковник Пиво зі своїм загоном напав на околиці Києва, то гетьман дозволив лівобережним козакам діяти проти нападників спільно з правобережними. Об'єднаними силами козаки захистили Київ, місто, яке було однаково дороге і лівобережному, і правобережному козацтву. З приводу наступних планів

російського уряду віддати Київ полякам між гетьманами зав'язалося жваве листування. Причому і Многогрішний, і Дорошенко були готові виступити проти ворога. Про все це стало відомо царю від його споглядачів. Та й сам гетьман не дуже приховував своїх планів. Більше того — Многогрішний сам сповістив Малоросійський приказ про своє замирення з Дорошенком, що вкотре насторожило царський уряд.

Наприкінці 1671 року гетьман дізнався, що на його місце Малоросійський приказ готує київського полковника К. Солонину. Причому ініціатива такої заміни виходила від самого царя, який хотів мати слухняного гетьмана. Чутки ширилися, і прибічники гетьмана заговорили про те, що більшість з них втратить свої пости. Це так схвилювало місцеву громадськість, що під її тиском російські урядовці мусили звернутися до Малоросійського приказу за роз'ясненням. Поки Москва мовчала, гетьман відмовився приймати в себе царського представника Григорія Неєлова, поранив переяславського полковника Дмитрашко Райчу і побив суддю Івана Домонтовича, які виступали за подальші поступки Росії. Щоб нейтралізувати проросійськи налаштовану старшину, гетьман замінив ненадійних полковників на своїх родичів та вірних людей. Дійшло до того, що Петро Забіла й Дмитрашко Райча та інші старшини мусили таємно спілкуватися із царським резидентом у Батурині. Про що були ті домовленості, можна тільки здогадуватися.

У ніч з 7 на 8 березня 1672 року відбулася таємна зустріч Танєєва, Неєлова, Забіли, Домонтовича, Самойловича і Райчі. Старшина звинувачувала Дем'яна Многогрішного в різних гріхах. До раніших провин додалися нові, які викликали особливе занепокоєння російських урядників. Особливо ж те, що лівобережний гетьман передав Петрові Дорошенку 24 тисячі ефимків для виплати жалування війську, а найманий полк Ворошила послав у Лубни проти російських військ. Деякі із старшин заявили, що Многогрішний змусив їх присягти на вірність у боротьбі за визволення України від «москалів». Саме на цій зустрічі старшини-змовники зі згоди присутніх Л. Танєєва і Г. Неєлова вирішили в найближчий час заарештувати гетьмана й передати його російським властям.

Вночі 13 березня стрільці батуринської залоги непомітно оточили двір Дем'яна Многогрішного. Колишній пол-

ковник Д. Райча, П. Забіла, генеральний писар Карпо Мокрієвич та інші проникли в спальню гетьмана. В темряві Дмитрашко Райча запитав: «Де тут Демко?» Той проснувся, зіскочив з постелі й кинувся до зброї. Проте на нього навалилося кілька чоловік, зв'язали і відтягли на подвір'я Неєлова. Тут Многогрішний зробив спробу віддертися, рвонувся до мушкета, але, поранений в плече Карпом Мокрієвичем, опустився на коліна. Після цього його забили в кайдани й відвели в мале місто. Як свідчили учасники змови, поранений казав, що збере тисяч шість війська і разом з татарами піде воювати російські міста. Москва, казав далі Многогрішний, несправедлива до України, хоче всіх малоросіян посікти, а міста їхні спустошити. Тому він і не хоче бути «під царем».

Карету з опальним гетьманом доправили спочатку в Конотоп, а потім у Путивль. Її супроводжували Мокрієвич, Райча та Рославець, які стежили за тим, щоб не було ніякої затримки на дорогах і ніхто не дізнався про арештанта. 28 березня заарештований гетьман опинився в Москві.

Тим часом в Україні почалася розправа з прибічниками Многогрішного. Протопопа С. Адамовича і П. Грибовича затримали в Севську, коли ті повернулися з Москви, під приводом відсутності коней і підвід. Коли ж ця хитрість не вдалася, то севський воєвода змушений був сказати правду про гетьмана і почав тиснути на них. Грибович не піддався, й за це його заарештували. Адамович же хутко зорієнтувався і при особистій зустрічі з стрілецьким головою М. Колупаєвим заявив, що, на його думку, гетьман в останній час змінив своє ставлення до союзу з Московією. Головну причину такої зміни протопіп убачав у побоюваннях Дем'яна Многогрішного, що цар віддасть Україну з Києвом полякам. Крім того, він повідомив співбесіднику про намір гетьмана почати воєнні дії проти російських військ на Лівобережжі.

Брат гетьмана Василь, тоді чернігівський полковник, дізнався від одного монаха з Москви, що царський уряд готується заарештувати гетьмана й відправити до Москви. І коли другого дня до нього з'явився напівголова місцевих стрільців з наказом негайно йти до воєводи, він удав свою готовність виконати розпорядження, а потім, осідлавши коня, хутко добрався до Єлецького монастиря. Одначе місцевий архімандрит І. Галятовський відмовився дати

йому захисток. Після цього Василь Многогрішний, передягнувшись у рясу монаха, на човні спустився Десною та Дніпром до Києва, тут відкрився ігумену Братського монастиря В. Ясинському й просив того дати йому притулок. Ігумен одразу ж повідомив про втікача київському воєводі Г. Козловському. За наказом воєводи Василя Многогрішного заарештували, вчинили допит і відправили до Москви. Така ж доля спіткала й ніжинського полковника М. Гвинтівку. І це при тому, що, дізнавшись про арешт свого благодійника, він поспішав до Москви з доносом на нього.

Противники Многогрішного переслали у Малоросійський приказ бумагу з перерахуванням усіх антимосковських висловів заарештованого. Серед них про те, що цар віддав полякам майже всю Україну, що потрібно шукати іншого покровителя, про грошову підтримку царським урядом противника України шляхетської Польщі, власну готовність шаблею загнати московитів «за столицю», що султан турецький справедливо говорив зневажливо про московського царя і т. п. До цих звинувачень додано й свідчення колишніх прихильників гетьмана — батурицьких сотника Г. Карповича й отамана Я. Андреева. «Якби ми, — повідомляли царя, — записали всі докази Демкової зради, то не помістили б усього не тільки на аркуші паперу, але й на воловій шкірі».

14 квітня у Посольському приказі почався допит «з пристрастям» Дем'яна Многогрішного. В'язень не визнав звинувачень у зраді російського царя, а захоплення Гомеля козаками пояснив не прагненням до розширення території України, а тільки військовою необхідністю. Особливо ті, хто допитував Многогрішного, хотіли знати про відносини між лівобережним і правобережним гетьманами. Все подавалося як зрада щодо царя. Однак, незважаючи на всілякі тортури, Многогрішний твердо стояв на своєму — ніякої змови, ніякої зради з Петром Дорошенком проти царя в нього не було. Катуючи українського гетьмана, царський уряд вперше вчинив із загальнокозацьким обранцем як із своїм підданим. Після тортур царські чиновники винесли найсуворіший вирок Дем'яну Многогрішному та його брату Василеві.

28 травня братів вивезли з тюрми на болото, де вже стояла плаха. Дяк Малоросійського приказу почав читати звинувачення й виніс вирок — відрубати голови обом. Кат

поклав Василя і Дем'яна на плаху, аж тут примчався гонець царя з криком: «Сті-ій!» Не зіскочивши з коня, він передав дяку грамоту, в якій цар заміняв страту висилкою на заслання. Такого ж покарання зазнали й прибічники колишнього гетьмана. Разом із Многогрішним покари заслання зазнали дружина Настя, сини Петро та Іван, дочка Олена й племінник Михайло Зіновіїв. Згідно з царською милістю гетьману дали 15 крб., Василю — 10 крб., решті — по 5 крб. на дорогу, дозволили взяти тільки найнеобхідніші речі. Майно гетьмана наказано витратити на недовершені будови церков. З Гвинтівкою в далеку дорогу вирушила дружина Ірина, сини Юхим та Федір. Після втечі із заслання П. Грибовича власті деякий час тримали Дем'яна Многогрішного в Тобольському острозі. Після звільнення з в'язниці він перебував на службі в Селенгінську на Забайкаллі, де його записали до «боярських дітей». Жив він на засланні досить довго. 1688 року колишній гетьман разом із сином Петром приборкував повстання бурятів, найбільш войовничих сибірських племен. За вірну батьківську службу сина Сергія, що народився у Сибіру, зарахували також до «дітей боярських».

1696 року Дем'ян Многогрішний постригся в ченці. Його сини тривалий час перебували на службі в Сибіру й на Далекому Сході. Донька побралася з сибірським дворянином Бейтаном, а онука вийшла заміж за священника церкви Спаса в Селенгінську Гната Боршевського.

Помер Дем'ян Многогрішний в Іркутську десь між 1701—1708 роками.

*«...буду служити великому государю
віддано, без будь-яких хитань і зради»*

ІВАН САМІЙЛОВИЧ САМОЙЛОВИЧ
(р. н. невід. — 1690)

*Гетьман Лівобережної України (1672—1687). Роки його
гетьманування позначені прагненням об'єднати під владою
московського царя Лівобережну Україну з Правобережною, у
зв'язку з чим йому довелося вести боротьбу з П. Дорошенком
та М. Ханенком.*

*При ньому автономія України ще більше обмежувалась, Ук-
раїнська церква підпорядковувалась Московському патріар-
хові. Але відбувалось господарське піднесення, відродження
занепаłego в умовах Руїни культурного життя.*

*Проте необмежене властолюбство, сваяїлля, користололюбство
та прагнення перетворити гетьманство на спадкову монархію
стали причинами падіння гетьмана І. Самойловича.*

Державна та військова діяльність гетьмана Івана Са-
мійловича Самойловича (1672—1687) на Лівобережній Ук-
раїні вивчена мало і заслуговує на сучасне об'єктивне
висвітлення. В багатьох працях з історії України І. Самой-
лович згадується переважно в плані негативному, як деспот
і користолобець. Але якщо глибоко та безсторонньо вник-
нути в джерела тих часів, то можна вивідати чимало фак-
тів, що характеризують діяльність цієї неординарної осо-
бистості з позитивного боку.

Іван Самойлович, рік народження якого залишився
невідомим, належав до духовного стану: син священика з
містечка Ходорів (тепер село Попільнянського району на
Житомирщині) на Волині. Він мав братів — Василя, Мар-
тина і Тимофія, які згодом стали священиками. Після
Національно-визвольної війни родина Самойловича пере-
селилася на Лівобережну Україну, де батько отримав па-
рафію в містечку Красний Колядин (за 24 версти від Ко-
нотопа) на Чернігівщині. Там і минула юність Івана. Він
здобув високу на той час освіту в Київському колегіумі,

виявив природні здібності до наук, мав ясний і практичний
розум, відзначався тямущістю і кмітливістю.

Але духовна кар'єра не приваблювала Івана Самойло-
вича, і він вступив на службу в козацьке військо Лівобе-
режної України. Молодий і освічений козак відразу ж став
писарем Красноколядинської сотні Чернігівського полку.
Там він і одружився з Марією Іванівною Голуб — дочкою
заможного мешканця Красного Колядина. Подружжя мало
трьох синів (Семена, Григорія і Якова) і двох дочок (Па-
раску й Анастасію).

Військова служба Івана Самойловича, завдяки освіті й
таланту, виявилася досить вдалою. За протекцією гене-
рального писаря Якова Гречаного Генеральна канцелярія
надала йому старшинське звання військового (значкового)
товариша. Незабаром козаки Веприцької сотні Гадяцько-
го полку обрали Івана Самойловича на посаду сотника.
Потім він сховався по старшинських службових шаблях у
лівобережному козацькому війську: займав посади наказ-
ного полковника Прилуцького полку, сотника Красноко-
лядинської сотні Чернігівського полку, полковника охот-
ницького кінного полку (1665), полкового осавула, судді
й наказного полковника Чернігівського полку (1668).

Коли у 1668 році гетьман Іван Брюховецький закликав
козаків до повстання проти засилля російських воевод
на Лівобережній Україні, Іван Самойлович узяв активну
участь у цій акції. Після загибелі Івана Брюховецького й
відступу козацького війська Петра Дорошенка на Право-
бережжя Самойлович приєднався до наказного гетьмана
Дем'яна Многогрішного й дістав царське прощення за
участь у повстанні. Однак його подумами міцно оволоділа
ідея здійснити соборне об'єднання українських земель у
сильну й незалежну козацьку державу під гетьманською
владою.

6 березня 1669 року в Глухові відбулася елекційна ко-
зацька рада, на якій у присутності московського посоль-
ства на чолі з князем Григорієм Ромодановським гетьманом
Лівобережної України було обрано чернігівського полков-
ника Дем'яна Многогрішного (1669—1672). На цій же раді
новий гетьман запропонував обрати Івана Самойловича
генеральним суддею лівобережного козацького війська:
козаки й старшини проголосували за нього. Це був знак
високого довір'я і визнання заслуг серед козацтва.

В кінці квітня 1669 року Многогрішний відрядив до Москви генерального суддю Івана Самойловича для затвердження урядом старшинської чолобитної, складеної у вигляді Глухівських статей і прийнятої на козацькій раді 6 березня 1669 року в Глухові. Водночас український посол привіз тривожне повідомлення про те, що гетьман Правобережної України Петро Дорошенко уклав договір з представниками Туреччини про підданство козаків султанові. Воно викликало гостру реакцію Москви.

Гетьманство Дем'яна Многогрішного тривало недовго — три роки. Виникла старшинська змова, яку підтримали царські урядовці. Як зазначалось вище, серед змовників був і генеральний суддя Іван Самойлович, який користувався довірою гетьмана. Можливо, змовники домовилися, що саме його вони висунуть на посаду гетьмана, бо під час виборів на його особі особливо наполягав ватажок змовників Петро Забіла. Хай там як, а для генерального судді відкрився шлях до найвищого становища в козацькому війську і в адміністрації Лівобережної України.

У квітні 1672 року з Москви повернувся генеральний писар Карпо Мокрієвич. Відразу ж у Батурині зібралася попередня рада із значних козаків: генеральних старшин, полковників, полкових старшин, військових (значкових) товаришів і отаманів. На раді вирішено звернутися до Москви з проханням влаштувати вибори гетьмана без участі простих козаків і поспільства (селян і міщан). Такий крок старшина здійснила через побоювання повстання. Тут же схвалили статті (умови), на яких учасники ради бажали обрати нового гетьмана. Все це викладалося в старшинській чолобитній на ім'я царя Олексія Михайловича. Старшини намагалися обмежити самовладдя гетьмана: правитель козаків Лівобережної України в усіх питаннях зовнішньої і внутрішньої політики повинен був радитися з ними, поважати козацькі звичаї та військовий суд. Крім того, старшини прагнули вжити заходів, щоб не допускати виступів рядових козаків і поспільства, невдоволених старшинськими утисками. В Москву старшинську чолобитну повіз чернігівський полковник Іван Лисенко.

Тільки-но усунули від гетьманства Дем'яна Многогрішного, як булавою зажадав заволодіти відважний воїн, кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко. Коли про це стало відомо Москві, царські урядовці, знаючи про вій-

ськові здібності та вплив на козаків кошового отамана, відразу ж ужили заходів, щоб цього не допустити. До того ж лівобережна старшина не бажала, щоб нею правив гетьман, який користувався популярністю серед козацтва і поспільства. Тут інтереси московських бояр і лівобережних старшин співпали.

Коли 19 квітня 1672 року Іван Сірко з своїм зятем Іваном Сербиним прямував до Курська для переговорів з князем Ромодановським з приводу гетьманства, на нього поблизу містечка Нові Санжари напав загін козаків полтавського полковника Федора Жученка, давнього недруга кошового отамана. Івана Сірка закували в кайдани й привезли до Батурина. Князь Ромодановський не лише не захистив Івана Сірка, якого запросив до Курська, а й розпорядився відправити його в Москву, звідки того заслали до Сибіру, в Тобольськ.

Про причини арешту 22 квітня 1672 року старшини Іван Самойлович, Петро Забіла та Іван Домонтович, які правили Лівобережною Україною до обрання нового гетьмана, повідомили в Москву, нібито Іван Сірко з'явився на лівий бік Дніпра «для підбурювання (читаємо у Дмитра Яворницького) народу до бунту, а також для того, щоб схилити Полтавський та Гадяцький полки на бік Ханенка», який користувався підтримкою Речі Посполитої. З ним Іван Сірко підтримував дружні стосунки й разом воював проти турків і татар. У такий спосіб старшина позбулася небезпечного претендента на гетьманство в Лівобережній Україні.

Старшинська рада для обрання гетьмана відбулася 17 червня 1672 року в Козачій Діброві, містечку, розташованому над річкою Красень неподалік Конотопа. Царський уряд представляв боярин, князь і воєвода Григорій Ромодановський. На раду прибули духовні особи — архієпископ чернігівський Лазар Баранович і архімандрит Новгород-Сіверського монастиря Михайло Лежайський. Для порядку й охорони з Батурина викликано загін стрільців під керівництвом Григорія Неєлова. Лівобережне козацтво представляли генеральні старшини, полковники, полкові старшини, військові (значкові) товариші, отамани міст і сіл. Рядове козацтво й поспільство про раду оповіщене не було.

На початку ради Ромодановський зачитав царську грамоту, яка дозволяла вибори гетьмана на умовах Глухівських

статей 1669 року. Архієпископ Лазар Баранович прочитав молитву й освятив великі збори. Присутні висунули й підтримали одного кандидата на гетьманство — генерального суддю Івана Самойловича. Переяславський полковник Дмитрашко Райча і київський полковник Костянтин Солонина підхопили його під руки й поставили на стіл. Генеральний обозний Петро Забіла підніс Самойловичу булаву, інші полковники покрили його прапором та огорнули бунчуком.

Розчулений високим довір'ям старшин, Іван Самойлович виступив з короткою промовою: «Я гетьманського уряду не бажаю, але ви за царським указом і за нашим військовим правом і вольностями мене обрали, і мені вже неможливо відмовлятися і не приймати... булави й прапора. Тільки я вам ось що оголошую: бути нам у підданстві великого государя з усім Військом Запорозьким. Я буду служити... віддано, без будь-яких хитань і зради й ніколи не побажаю вчинити те, що вчиняли попередні гетьмани. І ви, будучи зі мною, служіть віддано без будь-якого сумніву, ніяким сварливим словам і спокусам не вірте, а тримайте все за договірними статтями міцно і постійно». Івану Самойловичу на цю промову за себе і за всіх учасників ради відповів генеральний обозний Петро Забіла: «Усі ми готові служити великому государю у вічному підданстві: на тому прийми від нас прапор, булаву і бунчук і стань над нами гетьманом».

Тут же на раді в Козачій Діброві обрано кількох генеральних старшин. Новий гетьман на уряди висував відданих йому людей з козацької старшини.

Після виборів гетьмана і старшин чернігівський архієпископ Лазар Баранович разом з архімандритом Новгород-Сіверського монастиря Михайлом Лежайським і ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем відслужили молебень, а потім на чиновній книзі перед хрестом і Євангелієм привели до присяги гетьмана та новообраних старшин.

На вимогу царського представника Ромодановського гетьман і старшини підписали статті-умови, на підставі яких обрано гетьмана. Гетьману на булаву царською грамотою визначалася маєтність — місто Гадяч, а на утримання артилерії — містечко Короп і Воронеж. Крім того, гетьману, генеральним старшинам і полковникам Ромодановський

вручив царські подарунки — соболі, атласи і кармазинні камки на одяг. Нагороди соболями отримали також нижчі старшини — полкові осавули й писарі, канцеляристи та духовні особи. На той час полковниками в десяти полках Лівобережної України стали люди Івана Самойловича.

Наступного 1673 року на прохання козацтва Запорозької Січі й короля Речі Посполитої царський уряд повернув із заслання Івана Сірка. Час був тривожний і складний: велике турецьке військо вторглося в Правобережну Україну і захопило Поділля з містом-фортецею Кам'янець-Подільський і загрожувало дальшим наступом на Україну і Річ Посполиту. Кошовий отаман Іван Сірко знову активізував боротьбу запорожців проти турецьких і татарських завойовників.

Відразу ж після обрання гетьманом Іван Самойлович зіткнувся із складними проблемами внутрішнього й міжнародного життя України. У той час найскладніший вузол державно-політичних суперечностей зав'язався на Правобережній Україні, на володіння якою відверто претендували три сусідні держави: Річ Посполита, Туреччина і Росія. За умовами Андрусівського договору про перемир'я з Росією (1667) Річ Посполита заволоділа Київщиною, Поділлям і Волинню. Туреччина відвоювала в Речі Посполитої Поділля з фортецею Кам'янцем-Подільським і закріпила там своє панування Бучацьким мирним договором, Поділля увійшло до складу регіменту Петра Дорошенка. Його ще в 1665 році (після зречення Павла Тетері) проголосила гетьманом старшина правобережних козацьких полків. Виношуючи плани поневолення всієї України, Туреччина, використовуючи для цієї мети авторитет і амбіції Петра Дорошенка, уклала з ним договір. Тому уряд Російської держави і гетьман Лівобережної України Іван Самойлович вживали запобіжних заходів проти турецької агресії.

Російська держава також претендувала на володіння Правобережною Україною: боярину, воєводі і намісникові білгородському, князю Григорію Ромодановському і лівобережному гетьманові Івану Самойловичу з Москви надійшло доручення схилити правобережного гетьмана Петра Дорошенка під царську протекцію. Про це ж уже велися переговори з другим гетьманом Михайлом Ханенком. Окрім того, переговори велися з правобережними

полковниками і без відома гетьманів. Для вирішення цієї вельми важливої справи було вирішено влаштувати військовий похід козацьких полків і російських стрільців на правий бік Дніпра, щоб силою зброї примусити старшину і козаків до покори Російській державі та гетьману Самойловичу.

За порадою архімандрита Печерського монастиря Інокентія Гізеля київський воєвода направив у Чигирин для переговорів з гетьманом Петром Дорошенком ієромонаха Серапіона Палчовського. Переговори відбулися 4 вересня 1673 року. На пропозицію ієромонаха перейти під московську протекцію і регімент гетьмана Івана Самойловича Дорошенка (читаємо в Миколи Костомарова) відповів: «Хай Самойлович не хвалиться, що він був таким козаком, як я — від прадідів козак! Хіба він бачив запорозькі річки і море? Де він бував? До чого придивився? З якими государями про війну і мир добрим звичаєм перемовляв? Чи зуміє він що треба для царської величності почати? Хай покаже: коли все знає і може добре діло вести, я йому уступлю і низько вклонюся за те, що зніме з мене тягар гетьманського чину. Але знає Бог і люди: не давній він козак. Хіба проходив він усі військові чини, від малого до великого? Я так багато разів був полковником і всі старшинські чини пройшов! Хай царська величність сам розсудить, що це буде, коли під царською рукою знаходяться разом два гетьмани! Я його не люблю, а він мене не любить, — і почнеться у нас в Україні діятися таке ж, як діється в Польщі, де два гетьмани вічно між собою сваряться».

У Чигирині Серапіон Палчовський відвідав митрополита Київського і Галицького Йосипа Тукальського, який підтримував Дорошенка. Туди ж з'явився і гетьман: він висловив думку, що настав сприятливий час Російській державі воювати проти Туреччини, поки вона не підкорила Річ Посполиту й не розпочала наступ великими силами на Україну. Посланець київського воєводи не одержав від Дорошенка якихось письмових зобов'язань, а склав докладний звіт, який відправлено до Москви.

З Москви надійшла царська грамота гетьману Петру Дорошенку з новою пропозицією відступити від союзу з Туреччиною й перейти під протекцію Російської держави. Дорошенку було обіцяно, що Київ і Правобережна

Україна не будуть віддані Речі Посполитій; він залишиться гетьманом на правому боці Дніпра, а Лівобережжя — під управлінням Івана Самойловича. З цими пропозиціями Палчовський вдруге з'явився в Чигирині. Гетьман дав згоду.

Зі свого боку, лівобережний гетьман Самойлович не бажав, щоб Дорошенко залишався гетьманом Правобережної України, і наполягав на військовому поході на правий берег Дніпра, щоб примусити і Дорошенка, і Ханенка зректися гетьманства, а їхні козацькі полки взяти під свій регімент. Зрештою в кінці листопада 1673 року з Москви надійшов царський указ воєводі Ромодановському і гетьману Самойловичу з полками стрільців і козаків рушати в похід на Правобережжя.

Похід розпочався в кінці січня 1674 року. Правобережні козацькі полки майже не чинили опору: здалися гарнізони Канева, Черкас, Корсуня, Богуслава, Лисинки, Мошен та інших міст. Вони присягнули Російській державі. Не вдалася лише спроба заволодіти Чигирином, де були зосереджені значні військові сили гетьмана Петра Дорошенка. Майже всі його полки перейшли на бік Івана Самойловича й склали присягу. Петро Дорошенко не здався і присягати відмовився. Тоді ж Михайло Ханенко дав згоду зректися гетьманства й віддати булаву. До середини березня 1674 року похід закінчився, полки стрільців і лівобережних козаків повернулися до Переяслава на лівий берег Дніпра. Туди ж на раду були запрошені представники старшини і козаків полків Правобережної України для обрання гетьмана замість Михайла Ханенка і Петра Дорошенка.

Виборча рада відбулася 17 березня 1674 року на головній площі Переяслава. На ній були присутні чотири задніпровські старшини та полковники сімох правобережних полків.

На запрошення воєводи Григорія Ромодановського і гетьмана Івана Самойловича на Переяславську раду з'явився гетьман Михайло Ханенко і перед нею поклав клейноди — булаву і бунчук, надані йому королем Речі Посполитої. Воєвода оголосив царський указ про вибори нового гетьмана над правобережними полками. У виборах взяла участь лише старшина цих семи полків.

Учасники ради одноставно підтримали пропозицію генерального обозного й звернулися до Івана Самойловича, щоб той став гетьманом і на Правобережній Україні. Вони мотивували це тим, що населення там через правління багатьох гетьманів зубожіло, а край за Дніпром став ареною міжусобної кривавої боротьби, ворожих нашеств з Криму, Туреччини й Польщі. Спочатку Самойлович відмовлявся від гетьманства, але його взяли старшини і полковники під руки й поставили на лаву, накрили бунчуком і дали в руки булаву, що колись належала Михайлові Ханенку. Так Іван Самойлович став гетьманом Лівобережної і Правобережної України, які об'єднувалися під його владою в один державний союз.

На Переяславській раді були зачитані й схвалені статті, складені в Москві. Вони визначали державний статус Правобережної України, яка відтоді оголошувалась підвладною Російській державі. Остання зобов'язувалась захищати населення краю від іноземних завойовників. Реєстр правобережного козацького війська повинен був мати 20 тисяч козаків. Населення мусило за рахунок податків утримувати це військо й виконувати повинності на користь держави і власників маєтків. Козаки зберігали свої давні привілеї. Генеральні старшини, полковники, сотники та інші «чиновні люди» Війська Запорозького з правого берега Дніпра присягали й підписували ці статті.

Після Переяславської ради з'явився Іван Мазепа — посланець гетьмана Петра Дорошенка з листом, у якому Дорошенко виявляв готовність вести переговори з воеводою і гетьманом про перехід на царську службу за умови, що козацтву не будуть порушені стародавні права і вольності. Не довіряючи царським милостям, Петро Дорошенко ще два роки не зрікався гетьманства й перебував у своїй резиденції — Чигирині.

Григорій Ромодановський і гетьман Іван Самойлович готували сили для нового походу на Правобережжя, щоб примусити Дорошенка до покори.

Переяславська рада і об'єднання Правобережної України з Лівобережною під управлінням гетьмана Івана Самойловича, проголошення протекторату і заступництва Російської держави спричинилися до того, що на Правобережжя вторглися війська Речі Посполитої. Польське військо захопило Вінницю, чимало міст і сіл Забужжя

і Подністров'я. Про ці події гетьман Іван Самойлович повідомив у Москву, звідки надійшов царський указ вимагати від польського командування виведення війська з території, оголошеної підвладною Російській державі.

Услід за польськими військами на Правобережжя посунули турецькі й татарські орди. В Ладжині турки взяли в облогу охотницький полк на чолі з полковником Андрієм Мурашком, якого відрядив туди гетьман Іван Самойлович. Козаки героїчно стояли супроти значних ворожих сил, якими командував сам візир. Але не витримали й здалися: турки скарали Мурашка на смерть, а козаків забрали в полон і відправили на галери. Турецькі завойовники зруйнували міста-фортеці Тульчин, Умань, Тростянець, Бершадь та інші. Правобережна Україна підпливала козацькою кров'ю. Гетьман Петро Дорошенко не зміг ні зупинити вороже нашествя, ні захистити правобережне населення від наруги лютих ворогів.

У липні 1674 року російські стрільці під командуванням воеводи князя Ромодановського перейшли на правий бік Дніпра з наміром примусити Петра Дорошенка здатися. 23 липня російське та козацьке військо взяли в облогу Чигирин. Безрезультатно облога тривала до 10 серпня. Почувши про наближення татарської орди на чолі з кримським ханом, воевода і гетьман припинили облогу і відвели свої війська до Черкас, а звідти на Лівобережжя. Услід за ними відступали тисячі міщан і селян, рятуючись від ворожого нашествия.

Спустошивши, пограбувавши й заливши кров'ю Правобережну Україну, турецькі орди повернулися за Дністер. Вони залишили напризволяще свого колишнього союзника гетьмана Петра Дорошенка, від якого відіурналися його полковники й козаки, а також і все населення, яке продовжувало переходити на лівий берег Дніпра й шукало притулку в полках гетьмана Івана Самойловича. В цих умовах становище і гетьмана Петра Дорошенка стало безнадійним. Восени 1675 року він звернувся до кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка з обіцянкою, що складе своє гетьманство перед січовим товариством і перед ним присягне. Гетьман Іван Самойлович, який не вірив у щирість Петра Дорошенка, домагався, щоб Петро Дорошенко зрікся гетьманства і залишив Правобережжя назавжди. Його підтримував Ромодановський, який посилав

гінців у Чигирин і вимагав від Дорошенка приїхати на Лівобережжя, присягнути і передати гетьманство Івану Самойловичу.

Зрештою з Москви надійшов указ воеводі князю Григорію Ромодановському і гетьману Івану Самойловичу з своїми військами перейти Дніпро, щоб силою зброї примусити Петра Дорошенка зректися гетьманства. 15 серпня 1676 року п'ятнадцять тисяч ратних людей під командуванням воеводи Григорія Косагова і козацьке військо на чолі з генеральним бунчужним Леонтієм Полуботком наблизилися до Дніпра неподалік міста Крилова. Крім того, гетьман надіслав листа в Запорозьку Січ кошовому отаману Івану Сірку з вимогою пристати до його війська. Однак Сірко відмовився і переконував гетьмана не втручатися в справи Правобережжя. Про це Самойлович повідомив Малоросійський приказ.

Російське і козацьке військо переправилися через Дніпро, зайняли міста Черкаси, Жаботин, Суботів, Медведівку, а згодом підійшли до Чигирини. Воевода Григорій Косагов і генеральний бунчужний Леонтій Полуботок, які командували передовим військом, звернулися до Дорошенка з пропозицією припинити опір і скласти гетьманство. Гетьман, після роздумів, погодився та потім через своїх представників лише поставив умову, щоб була збережена в недоторканності його особа й майно, права і вольності старшин і поспільства, яке проживало на території, підвладній гетьману. Ромодановський та Самойлович дали на це згоду.

19 жовтня 1676 року Дорошенко в супроводі старшин і духовенства прибув до Градизька, де знаходився головний стан російських і козацьких військ, оголосив про складення з себе повноважень гетьмана, передав клейноди Івану Самойловичу: булаву, бунчук, прапори, дванадцять гармат, і присягнув Російській державі. До присяги також приведено старшин, козаків та місцеве населення.

Від часу зречення гетьмана Петра Дорошенка відбулося об'єднання Лівобережної і Правобережної України під гетьманством Івана Самойловича, прихильника соборної Української держави. Він також звертався до Москви з пропозицією, щоб до його регіменту приєднати і Слобідську Україну, але згоди на це не отримав.

Тим часом над Україною знову скупчувалися чорні хмари — спустошливе вторгнення турецьких і татарських

орд. Здобувши перемоги над польським військом і закріпивши свою владу над Поділлям за умовами Журавневського мирного договору з Річчю Посполитою (17 жовтня 1676 року), Туреччина мала намір відвоювати всю Правобережну Україну й перетворити її на васальне князівство, яке б очолив Ю. Хмельницький.

У цей час найяскравіше визначилися розпорядливість і військові здібності Івана Самойловича. Він ужив заходів для зміцнення фортеці в Чигирині, проти якого замислювався похід турецьких і татарських орд: відправив туди чотири з половиною тисячі виборних козаків Ніжинського, Стародубського, Київського, Чернігівського і Прилуцького полків, а також постачав туди зброю, боеприпаси, артилерію, продовольство. До Чигирини прибуло кілька тисяч російських стрільців під командуванням генерал-майора Афанасія Тауерніхта. Козаки укріпили нижнє місто, а стрільці — верхнє. Зміцнювалась також оборона Києва, що його ворог мав намір захопити услід за Чигирином. Усі правобережні й лівобережні козацькі полки приведено до бойової готовності.

На Правобережну Україну вторглося 60-тисячне військо турків і татар під командуванням Ібрагім-паші. Він запевнив султана, що швидко візьме Чигирин і Київ. Разом з ворожим військом прибув і Юрій Хмельницький, але ще не зібрав навколо себе скільки-небудь значних сил. Протягом 3—27 серпня 1677 року турки й татари тримали в облозі Чигирин, нещадно обстрілювали його з гармат, вдавалися до приступів і підкопів під фортечні мури. Але мужні захисники міста героїчно оборонялися й завдавали ворогові відчутних втрат. На допомогу їм поспішало російське військо під командуванням Ромодановського і козацьке на чолі з гетьманом Самойловичем. Дізнавшись про їх переправу через Дніпро, турки і татари зняли облогу Чигирини й спішно відступили. 29 серпня воевода і гетьман прибули до Чигирини. Фортеця була значно пошкоджена, а місто частково зруйновано і подекуди спалено. Залишивши гарнізон у Чигирині, вони відвели свої війська на лівий берег Дніпра. І хоча перший Чигиринський похід не дав успіху Туреччині, але султан уперто вимагав від своїх підлеглих воєначальників-пашів будь-що завоювати це місто. Загроза нового нашестя турків і татар стала цілком реальною. Гетьман Іван Самойлович наполіг на тому, щоб від-

будувати фортецю в Чигирині й зміцнити його гарнізон. Царський уряд підтримав його, зваживши на розумні й рішучі пропозиції гетьмана.

Для збільшення коштів на утримання охотницького (найманого) козацького війська в Україні генеральна і полкова старшина постановила ввести оренди (віддачу на відкуп) на продаж вина, дьогтю і тютюну у визначений термін — один рік. Гетьман представив цю постанову в Москву, і царський уряд її затвердив. Ці оренди далися взнаки: козаки й посполиті висловлювали невдоволення відкупами, що непомірно підвищували ціни на широко вживані українцями товари.

Підготовкою Чигирини до оборони керували воевода Іван Іванович Ржевський та інженер-генерал Патрик Гордон, які прибули туди в кінці квітня 1678 року. Під їхнім командуванням було 5520 стрільців, які збудували у верхньому місті багато бастионів, рavelінів, валів, шанців та інших укріплень. У нижнє місто Самойлович відрядив більш ніж шість тисяч козаків Гадяцького, Ніжинського і Лубенського полків, над якими поставив начальником наказного гетьмана Павла Животовського, одного із талановитих і хоробрих старшин. Завдяки старанням Самойловича до Чигирини завезено 81 гармату, 3600 ядер, 500 бомб, 1200 ручних гранат, багато пороху і куль, 20 тисяч четвертей хліба, інших продуктів харчування гарнізону.

Для відсічі ворожих сил навесні 1678 року прибула на Лівобережну Україну сімдесятитисячна російська армія під командуванням Григорія Ромодановського. Козацькі сили, очолювані Іваном Самойловичем, склали п'ятдесят тисяч чоловік. У червні 1678 року поблизу полтавської Лохвиці в урочищі Артополоті над Сулою це величезне військо об'єдналося й вирушило в похід до Дніпра.

В середині червня 1678 року турецька армія під командуванням великого візира Асан-Мустафи-паші переправилася через Дунай і попрямувала до Чорного лісу, де до неї приєдналися кримські татари на чолі з ханом Мурад-Гіреєм. Об'єднані сили налічували близько двохсот тисяч воїнів і мали понад двісті гармат, великі запаси пороху, ядер, бомб. Разом з турками був і князь Юрій Хмельницький.

Турецькі й татарські орди знову, як і рік тому, обступили Чигирин, гарнізон якого складався з дванадцяти

тисяч російських стрільців і українських козаків. З 8 липня по 12 серпня тривала облога фортеці: вороги щоденно штурмували її, влаштовували мінні підкопи, наближалися до мурів земляними шанцями і траншеями, безперервно обстрілювали місто з сотень гармат. День і ніч у фортеці палали пожежі, які нищили будівлі й дерев'яні укріплення. Там було справжнє пекло. Але стрільці й козаки стояли твердо й непохитно. Втрати нападників і захисників були неймовірними. В бою загинув воевода Іван Ржевський, і на його місце став інженер-генерал Патрик Гордон. Фортеця благала допомоги від головних сил російської і козацької армії.

Тим часом об'єднана 120-тисячна армія Ромодановського та Самойловича 10 липня 1678 року перейшла Дніпро й розгорнулася в бойовий порядок, спорудивши укріплений табір на Бужинському полі. Туди з-під Чигирини великий візир Асан-Мустафа-паша привів головні турецькі сили, а кримський хан Мурад-Гірей — татарську орду. Протягом 13—28 липня на Бужинському полі тривала кровопролитна битва. Велику відвагу виявляли російські стрільці. Війська під командуванням Івана Самойловича завдавали сильних ударів по флангах турецької армії. Зрештою турки, зазнавши чималих людських втрат і кинувши двадцять вісім гармат, почали відступати до Чигирини.

Але починаючи з 6 серпня турки посилили гарматний обстріл Чигирини й намагалися будь-що взяти фортецю штурмом. Чигирин палав, однак стояв незборимий. 11 серпня вороги висадили в повітря оборонну стіну й через великий пролом увірвалися в нижнє місто. Козаки відступили до замку у верхньому місті. Уночі проти 12 серпня воевода Ромодановський дав наказ уцілілим захисникам підпалити замок і залишити Чигирин. Генерал Патрик Гордон пробився з ними до військового табору. Коли турки кинулися грабувати фортецю, там вибухнув пороховий погріб — загинуло близько п'яти тисяч ворогів. Це був останній салют героїчним оборонцям Чигирини.

А в цей тривожний час для України на прохання гетьмана Івана Самойловича кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко повів своє військо на комунікації турків і татар. Поблизу фортеці Кизикермена на Дніпрі запорожці знищили п'ятдесят транспортних суден, що везли військові

припаси турецькій армії. На Південному Бузі вони спалили мости, знищили кілька річкових транспортів і обозів у степах, перервавши, таким чином, зв'язок армії великого візира з Туреччиною. Ці дії запорожців викликали паніку серед турецьких загарбників і допомогли головним силам Ромодановського та Самойловича подолати їх під Чигирином.

Після запеклої битви російські й українські полки відійшли від Чигирин до свого старого укріпленого табору на Бужинському полі поблизу переправи через Дніпро. Туди знову підступили головні турецькі й татарські сили. Друга Бужинська битва тривала протягом 14—18 серпня. Обидві сторони зазнали відчутних втрат. В останній день російське й українське військо перейшло в рішучий наступ і завдало поразки своєму противникові. Турецькі й татарські орди відступили на правий берег Тясмину; звідти турки рушили в бік Дунаю, а татари попрямували в Крим. В цьому поході вони втратили 36 тисяч воїнів.

Нашестя турецьких і татарських орд у 1677—1678 роках в Україну загрожувало поневоленням українського народу. Безперечно, гетьман Іван Самойлович це глибоко розумів, а тому виявив державну мудрість, розпорядливість, далекоглядність і вміння організувати козацтво й усе посліпство для військової відсічі ворогам. Він справив значний вплив на діяльність російського воеводи Ромодановського і нерідко самостійно вирішував складні питання оборони України. Українському гетьманові не бракувало розуму й винахідливості у війні з Туреччиною і Кримським ханством. Заслуга гетьмана Івана Самойловича полягала в тому, що він зумів зібрати козацькі сили, в тому числі й Запорозької Січі, і спільно зі своїми російськими союзниками завдав поразки турецьким і татарським завойовникам, відвернувши небезпеку, що нависла над Україною. В облозі Чигирин і битвах на Бужинському полі ворожа потуга зазнала таких втрат, що в наступні десятиріччя Туреччина вже не змогла вдатися до таких масштабних акцій проти України.

Щоб позбавити Юрія Хмельницького підтримки, а також засобів для утримання турецьких залог, гетьман Іван Самойлович за згодою старшин і царських урядовців вдався до жорстокої акції на Правобережжі. На правому боці Дніпра було знищено багато міст і сіл, а їх населення пе-

реведено на Лівобережжя. У лютому 1679 року гетьман призначив свого старшого сина Семена Самойловича наказним гетьманом над козацьким військом і відрядив його на правий бік Дніпра для виконання «великого згону» населення. Під його командуванням були значні сили — Переяславський, Київський, Ніжинський, Прилуцький і Лубенський полки, компанійський і кінний охотницький полки. Разом з ними діяла інша військова група — Гадяцький полк і російські ратники Григорія Косагова. Протягом лютого-березня ці війська захопили Ржищів, Канів, Корсунь, Драбовець, Старобор'я, Мошни, Жаботин, Черкаси та інші міста і насильно переселили жителів на Лівобережжя. Звичайно, ці дії гетьмана не принесли йому слави, народ проклинав його за позбавлення жителів, худоби та майна. Знедолених людей гнали на Лівобережжя й там розміщали в полках, але місця не вистачало, бо зігнаних зібралось понад двадцять тисяч сімей. У Самойловича з'явилася ідея поселити їх на землях Слобідської України, яку треба було приєднати до його гетьманського регіменту. Для втілення такої ідеї він відрядив до Москви спеціальне посольство, якому доручалися переговори в Малоросійському приказі.

До Москви поїхали посланці гетьмана значковий військовий товариш Іван Мазепа і небіж, гадяцький полковник Михайло Самойлович. Їх у Малоросійському приказі прийняв боярин Василь Волконський. Переговори виявилися марними, бо пропозиція гетьмана Самойловича про поселення правобережних жителів на Слобожанщині й переведення слобідських козацьких полків під його управління була рішуче відхилена. Царський уряд зобов'язав його розселити людей у полках Лівобережної України. Ідею об'єднання українських земель під владою гетьмана тоді також не було здійснено.

У жовтні 1680 року до Криму прибуло повноважне посольство Російської держави для переговорів з Туреччиною і Кримським ханством про укладення миру. Перед цим посольство відвідало Батурин і провело переговори з Самойловичем про умови майбутнього миру. 3 січня 1681 року був укладений Бахчисарайський мирний договір, який припинив війну, що тривала вже четвертий рік. За його умовами кордон між Російською державою і Туреччиною пролягав уздовж Дніпра. Правобережну Україну було втрачено.

1683 року в Європі відбулася важлива подія: об'єднані війська Польщі, Австрії, Німеччини та інших країн під проводом польського короля й полководця Яна Собеського у Віденській битві вщент розгромили турецькі орди й цим надовго припинили їх просування в ці країни. Польський уряд розпочав переговори з Російською державою про укладення договору, спрямованого проти Туреччини й Кримського ханства.

У жовтні 1684 року з Москви до Батурина для переговорів з гетьманом Іваном Самойловичем з приводу пропозицій Речі Посполитої прибув думний дяк Омелян Українцев. Гетьман відраджував вступати в союз з поляками, які відвоювали Правобережну Україну і намагалися закрити своє становище при допомозі військових сил Російської держави. Гетьмана підтримував і луцький єпископ князь Гедеон Четвертинський, який перейшов на Лівобережну Україну, бо на Правобережжі зазнавав гоніння від католиків; там його примушували перейти в унію. На початку 1685 року Іван Самойлович відрядив до Москви свого посланця Василя Кочубея, який знову підтвердив гетьманську позицію щодо взаємовідносин з Річчю Посполитою, що претендувала на українські землі й утискувала православну церкву на Правобережжі.

1685 рік приготував гетьману Івану Самойловичу тяжкі сімейні втрати. 20 березня померла його старша дочка Параска, яка була дружиною київського воєводи боярина Федора Шереметева. Минуло лише два місяці після цієї сумної події, і нове нещастя спіткало гетьманську сім'ю — 19 травня раптово помер його старший син Семен, стародубський полковник (1680—1685). Гетьман болісно переживав ці непоправні втрати.

За часів гетьманства Самойловича втратила свою автономність (незалежність) Українська православна церква, ієрархія якої була висвячена єрусалимським патріархом Феофаном 1620 року. Восени 1684 року Московський патріарх звернувся до гетьмана з пропозицією обрати Київського митрополита, який би дав згоду, щоб Київська митрополія була залежна не від константинопольського, а від Московського патріарха. На цю посаду гетьман радив обрати луцького єпископа князя Гедеона Четвертинського (небіж єпископа Юрій Четвертинський був зятем Самойловича — чоловіком його молодшої дочки Анастасії). Ви-

бори відбулися в Києві у день Петра і Павла — 29 червня 1685 року в храмі Св. Софії. Окрім духовенства, на вибори прибули гетьманські посланці — генеральний осавул Іван Мазепа і полковники: чернігівський — Василь Борковський, ніжинський — Яків Жураховський, переяславський — Леонтій Полуботок і київський — Григорій Коровченко. Як і передбачалося, митрополитом обрано Гедеона Четвертинського.

20 липня 1685 року Самойлович надіслав патріарху Московському і всій Русі Йоакиму, царям Івану і Петру Олексійовичам листи з повідомленням про церковний собор у Києві та вибори митрополита Гедеона Четвертинського і прохання затвердити «права і вольності духовного чину» в Україні. Царська грамота підтверджувала всі привілеї Київської митрополії. Посвячення Гедеона Четвертинського в сан митрополита Київського відбулося 8 листопада 1685 року в московському Успенському соборі в присутності вищого духовенства і царів. Того ж дня у Константинополь було відправлено посольство на чолі з дяком Микитою Алексеевим та полковником Іваном Лисицею з грамотами до патріарха Діонісія і проханням визнати підпорядкування Київської митрополії Московському патріархові. Патріарх спочатку відтягував своє рішення, але під впливом великого візира Туреччини дав згоду і на початку 1686 року розіслав соборну грамоту із закликом до всіх віруючих і священнослужителів Київської митрополії визнати Гедеона митрополитом і підкоритися його авторитетові духовного пастиря. Таким чином, Київська митрополія канонічно увійшла до Московського патріархату. Ця залежність тривала понад три сотні років.

Царський уряд і в 1685 році продовжував консультуватися з гетьманом Іваном Самойловичем з приводу підготовлюваного союзного договору Російської держави з Річчю Посполитою. Але при цьому поступово наростали певні суперечності між політикою гетьмана України і російськими можновладцями. Представники Російської держави, знехтувавши порадами гетьмана щодо взаємовідносин з Річчю Посполитою, уклали з нею 21 квітня 1686 року Московський договір про «вічний мир», за умовами якого ці держави вступали у воєнний союз проти Туреччини і Кримського ханства, а також підтверджували вже існуючий поділ між ними України й встановлення держав-

ного кордону по Дніпру. Гетьман Іван Самойлович цілком справедливо вбачав у цьому шкоду інтересам українського народу і відверто висловлював невдоволення цим договором, який роз'єднав Україну.

Треба зауважити, що гетьман Самойлович чимало уваги приділяв економічному розвитку Лівобережної України, нагороджував маєтками старшин і духовенство, намагався налагодити судово-адміністративну владу, не дозволяя власникам маєтків надмірно визискувати селян і міщан. Водночас Самойлович дбав про забезпечення суспільного становища і добробуту своїх синів, які служили в козацькому війську. Старшого сина Семена він поставив стародубським полковником і надав у володіння троє сіл і кілька млинів на річці Ворі. Після його смерті стародубським полковником став молодший син Яків. Середній син Григорій отримав посаду чернігівського полковника, а також значні маєтності — містечко Любеч та близько півсотні сіл і хуторів на Лівобережжі. Сини вели господарство й мали від нього значні прибутки. Царський уряд не перечив роздачі гетьманом посад і маєтків його синам, хоча серед старшини виникало незадоволення за таку самовладність.

Сам гетьман також мав значні маєтності: у його володінні було місто Гадяч, надане за булаву, чотирнадцять сіл, вісім млинів на різних річках (Буді, Білиці, Свисі, Івоті), а також винокурні, рудні, поташні буди, селітряні майдани. Вироблену горілку й селітру він возив на продаж у Москву. Загалом Іван Самойлович мав порівняно велике господарство. Як і багато інших старшин, він був багатю людиною. Але при цьому несправедливо звинувачувати його в жадібності й прагненні захопити чужі маєтки, присвоювати чужі землі чи якусь іншу власність. Як людина віруюча, Іван Самойлович був відомий щирою прихильністю до православної церкви, котрій допомагав матеріально. У Глухові на його кошти споруджено кам'яну Успенську церкву. На кошти гетьмана в Густинському монастирі (поблизу Прилук на Чернігівщині) у 1672—1676 роках в стилі українського бароко збудована головна Троїцька церква. За завданням Київської археографічної комісії Тарас Шевченко в 1846 році відвідав Густинський монастир і знайшов на стіні цієї церкви портрет гетьмана Івана Самойловича як «ктитора».

Після укладення Московського трактату про «вічний мир» з Річчю Посполитою Російська держава почала готуватися до війни проти Туреччини і Кримського ханства. Царський уряд розіслав грамоти гетьману Івану Самойловичу та кошовому отаману Запорозької Січі з повідомленням про наступний похід російських і козацьких військ на Кримське ханство, орди яких, порушуючи умови Бахчисарайського мирного договору, продовжували руйнівні нашістья на південні землі Росії, України і Речі Посполитої. На початку грудня 1686 року воєвода Григорій Косагов прибув на Запорожжя, щоб зробити фортецю Кам'яний Затон базою бойових дій проти кримських татар і турків у нижньому Подніпров'ї.

Іван Самойлович не бажав цієї війни і намагався відрадити Москву від ризикованої акції, схилити до мирних переговорів з Кримом. Коли ж його поради не прийняли, він почав готувати козацьке військо до походу, пропонував рушити на Крим велике військо ранньою весною, щоб уже були трави для годівлі десятків тисяч коней. На початку квітня 1687 року в Батурин надійшла царська грамота з наказом піднімати українське козацтво в похід проти Кримського ханства, а вже в кінці квітня Самойлович вирушив через Гадяч і Полтаву збирати козацькі полки. Під його командуванням зібралося п'ятдесятитисячне козацьке військо, тобто усі десять полків. Могутня сила, на той час добре озброєна і навчена військовій справі.

На Лівобережну Україну прибуло російське військо — близько сотні тисяч ратників, головнокомандуючим якого був фаворит царівни Софії Олексіївни, боярин і князь Василь Голіцин. З ним були найближчі його помічники — генерали Аггей Шепелев і Патрик Гордон. Останній відзначився в обороні Чигирин (1677—1678) знанням військової справи, хоробрістю та розпорядливістю, і в цьому поході Гордон продовжував вести свій щоденник, який став одним із джерел історії війни з Кримським ханством.

Про масштаби й могутність військ, які рушили на Крим, свідчить те, що обоз лише російського війська складався з двадцяти тисяч возів. Наприкінці травня 1687 року російське й козацьке війська об'єдналися в межиріччі Орелі та Самари й рушили на південь, досягли річки Кінські Води й далі просувалися степом у напрямку Пе-

рекопу. Того року навесні не було дощів, висохли трави в Дикому полі і навіть у Великім Лузі понад Дніпром. Це ускладнювало похід такої маси військ. До того ж кримські татари вдалися до випробуваного засобу: вони підпалили степи Запорожжя на величезній площі. Рухатися випаленим степом людям і коням було надзвичайно важко. У гетьмана Івана Самойловича загострилась хвороба очей. Люди і коні задихалися в диму і кіптяві, що розносилася вітром. А до Перекопу ще залишалася майже сотня верст.

18 липня 1687 року об'єднане військо зупинилося біля річки Карачакрак. Воєначальники зібралися на військову раду в головнокомандуючого Голіцина. Більшість висловлювалася за припинення походу й повернення війська на Лівобережжя. Рада ухвалила Кримський похід припинити, але відправити значні сили в район Запорозької Січі, де перебували ратники Григорія Косагова, і чинити військовий промисел проти фортеці Кизикермен над Дніпром. Туди рушило двадцять тисяч ратників під командуванням воєводи Леонтія Неплюєва і вісім козацьких полків (Чернігівський, Прилуцький, Переяславський і Миргородський, два кінних і два піших охотницьких полки) під загальним командуванням наказного гетьмана Григорія Самойловича. Гетьман Іван Самойлович наказав кошовому отаману Григорію Сагайдачному з запорожцями також приєднатися до цього війська і діяти спільно проти татарських орд та їх фортець у нижній течії Дніпра.

Це, мабуть, були останні розпорядження гетьмана Івана Самойловича, проти якого поступово наростало невдоволення серед старшин і козацтва. Невдоволення посилювалося у зв'язку зі збільшенням податкового тягара під час першого Кримського походу, який вимагав значних витрат на утримання п'ятдесятитисячного війська. Старшина висловлювала невдоволення козацтва й поспільства проти гетьмана, якого вважали винуватцем усіх негараздів на Лівобережній Україні.

Недовір'я до гетьмана поширювалося й серед російських воєвод, зокрема в головнокомандувача військами князя Василя Голіцина. Останній вдався до того, що доручив генеральному осавулу Івану Мазепі та військовому канцеляристові Василю Кочубею вивідувати думки й висловлювання Івана Самойловича проти політики царсько-

го уряду і дій російських вельмож. Отож, тоді і з'явилася думка, щоб усі невдачі першого Кримського походу перекласти на українського гетьмана й усунути того від посади. Це виявилось вигідним і для російських воєвод, і для українських старшин, яких пригнічувала деспотична влада гетьмана Самойловича. Багатьох приваблювали значні багатства, якими він володів, і прагнення пожитися ними в разі усунення його від гетьманського уряду. Над головою престарілого і хворого Самойловича нависла смертельна небезпека.

Вигороджуючи фаворита регентки-царівни Софії Олексіївни боярина і князя Василя Васильовича Голіцина, лівобережні старшини вчинили змову, щоб усю вину за невдачу першого Кримського походу покласти на Самойловича й домогтися усунення його від гетьманства. На ім'я царів Івана і Петра Олексійовичів через Василя Голіцина була подана чолобитна від 7 липня 1687 року за підписами генеральних — обозного Василя Борковського, судді Михайла Воеховича, писаря Сави Прокоповича, осавула Івана Мазепи, полковників — Костянтина Солонини, Якова Лизогуба, Григорія Гамалії, Дмитрашка Райчі, Степана Забіли і канцеляриста Василя Кочубея.

Це був донос, у якому висувалося двадцять три пункти звинувачень проти гетьмана Івана Самойловича. Натхненником змови і автором чолобитної історички безспідставно вважають Івана Мазепу, який ціле десятиріччя (1676—1687) залишався довіреною особою гетьмана, добре знав його дії і таємні помисли. Князь Голіцин спішно відправив старшинську чолобитну в Москву для вирішення справи царським урядом.

Тим часом російське й козацьке війська 21 липня 1687 року підійшли до річки Коломак (притока Ворскли) й отаборилися на правому й лівому берегах річки (тепер це місцевість поблизу містечка Коломак Харківської області). А другого дня з Москви прибув посланець з царським указом з приводу старшинської чолобитної на гетьмана. Князеві Голіцину приписувалося арештувати Івана Самойловича і, згідно з бажанням старшини, усунути від гетьманського уряду й відправити у великоросійські міста за власним вибором, а потім влаштувати вибори нового гетьмана. Уночі проти 23 липня ставку Самойловича оточили російські полки. Після ранкової молитви в похідній

церкві гетьмана арештували й, разом із сином Яковом, привезли до князя Голіцина, в ставці якого зібралися російські бояри, генерали й полковники. Туди ж викликали старшин, які підписали чолобитну. Голіцин оголосив про усунення Івана Самойловича від гетьманства і вибори нового гетьмана. Старшини передали князеві гетьманські клейноди — бунчук і булаву. Невдовзі воєвода Леонтій Неплюєв арештував у Кодаку гетьманського сина — полковника Григорія Самойловича, якого також привіз у ставку Голіцина. При цьому воєвода відібрав у полковника та привласнив майно, коштовності й гроші.

Над гетьманом і його родиною була вчинена жорстока розправа. Самого Івана Самойловича заслано до Сибіру — в місто Тобольськ, а сина Якова з дружиною — в Єнісейськ, дружину гетьмана відправлено на постійне мешкання в містечко Седнів (Чернігівщина) до молодшої дочки; сина Григорія скарано на смерть у місті Севську.

У колишнього гетьмана було конфісковано (за дослідженням Миколи Костомарова) значні багатства: села, господарські маєтки, промисли, худобу, коней, столовий срібний посуд, золоті й срібні прикраси з коштовними каменями, оздоблену зброю, дорогі хутра, велику кількість чоловічого й жіночого одягу, зброю, екіпажі тощо, а також велику кількість грошей: 4916 золотих червінців, 47432 срібні талери (в Україні вони ще називалися єфимками), 2286 срібних левків (турецька монета), 3814 срібних копійок, 3000 срібних чехів (російських півторагрошовиків). Половину цих багатств було передано в казну Російської держави, а решта перейшла в розпорядження новообраного гетьмана Івана Мазепи. З цього грошового скарбу і пожитків він передав князю Василю Голіцину 11000 крб. (золотими червінцями і срібними талерами), понад три пуди срібного посуду, різних речей на 5000 крб. і трьох породистих коней з сідлами.

Іван Самойлович скінчив життя 1690 року в далекому Тобольську.

Він належав до непересічних постатей в багатостраждальній історії України, виступив як один з багатьох борців за об'єднання українських земель в єдину державу — соборну Україну.

За визначенням відомого історика Івана Крип'якевича, цей гетьман «передусім відзначався широким політичним

світоглядом, виходив поза тісні інтереси Лівобережжя і в свою політику включав справи всієї України».

«Сірко і Самойлович, — писав видатний історик запорозького козацтва Д. І. Яворницький, — були безперечно найсильнішими людьми свого часу і типовими виразниками волі народу, яким вони правили». А про самого гетьмана він додав: «Самойлович був людиною самовладною і честолюбною: він виношував у душі думку про владу над усією Україною і Запорожжям».

Академік В. Смолій зазначає, що «козацьку Україну як єдину політичну структуру вбачав не лише П. Дорошенко. Історики недооцінюють у цьому плані діяльність лівобережних гетьманів Д. Многогрішного та І. Самойловича. Як правило, вони наголошують на соціальному аспекті їх політики, говорять про промосковські орієнтації тощо. Але це лише один аспект політичних портретів названих гетьманів. Другим, не менш важливим аспектом їх діяльності було прагнення об'єднати українські землі під однією гетьманською булавою. І. Самойлович у своїй політиці також часто виходив з інтересів усієї України. Взявши курс на створення аристократичної держави з міцною гетьманською владою, він рішуче протидіяв спробам Запорожжя здобути політичну окремішність, намагався прилучити під свою булаву Правобережну Україну, не випускав із поля зору Західну Україну»...

*«...ця нещасна історична постать
мимоволі викликає до себе історичне
спочуття»*

ІВАН СТЕПАНОВИЧ МАЗЕПА
(1639 (1640)—1709)

Гетьман України І. Мазепа (1687—1709) був високо інтелектуальною особистістю, здобувши ґрунтовну освіту, володів кількома іноземними мовами на різному рівні, мав інтерес до ренесансового бачення правителя та держави, сам не цурався мистецтв — музики і віршотворення, цікавився архітектурою, книгами на рівні бібліофілства, образотворчим та ужитковим мистецтвом. Наближав до себе богословів та філософів, а також поетів, творців образотворчого мистецтва, будівельників-архітекторів.

Розвиток освіти бачив як один із магістральних курсів у своїй політиці, віддаючи цьому чимало уваги; зокрема підніс значення Київської академії, сприяв заснуванню Чернігівського колегіуму, добирав керівників освітнього процесу, дбав про науки та вчених.

Активно сприяв національному книгодрукуванню і прикладному до нього граверству, фінансує різні видання особисто. Дбав про церкву і підносив її: по-перше, через будівництво храмів, по-друге, через її мистецьке та обрядове наповнення. Через універсали намагався вирівняти відносини між станами, постаючи проти зловживань козацької старшини щодо міщан, монастирів та тієї ж старшини щодо біднішого козацтва, піклувався про полегшення тягарів робочим станам. Володіючи сильною персональною владою, застосовував колективні форми правління, зокрема Генеральну раду. Правління творив на раціоналістичній основі, засновуючи його на мудрості, розумі, доцільності та реальних можливостях. Інтереси держави та своєї землі ставив вище особистих і віддавався їм із самопосвятністю, хоч мав і свої вади.

Поклавши своє життя на вітар служіння Україні, гетьман І. Мазепа полишається однією з найсуперечливіших постатей нашої історії.

Навколо постаті гетьмана І. Мазепа ось вже майже три століття точаться гострі суперечки, схрещуються різні, часом полярні, думки. Захоплення, різке неприйняття, замовчування — щонайменше такий діапазон суджень про нього.

Що спонукало його перейти від одного правителя до іншого? Чому улюбленець Петра I, удостоєний небувалих царських щедрот, став його заклятим ворогом? Яке його місце серед українських гетьманів?

Деякі дослідники, спираючись на те, що герб Івана Мазепа надто схожий із гербом Курцевичів, нащадків Корята Гедиміновича, роблять висновок, що Іван Мазепа — князівського роду. В усякому разі, маємо документальні дані з середини XVI століття, що пращур гетьмана (Микола) дістав від польського короля Сигізмунда I в 1544 році у Білоцерківському повіті на Київщині маєток Мазепинці й за це мусив виконувати в місцевого старости кінну службу. Його син Михайло в 1572 році отримав від короля Сигізмунда II Августа підтвердження на володіння Мазепинцями, а від короля Генріха Валуа — привілей на село Пісочне біля Любомира. Чоловіки з роду Мазеп дружили з козаками. Син Михайла Теодор брав участь у повстаннях Косинського, Лободи та Наливайка. У 1597 році його було засуджено у Варшаві до смертної кари. Про нього згадують українські літописи, де він називається полковником. Другий син Михайла — Микола — успадкував Мазепинці.

Син Миколи — Степан Мазепа, батько гетьмана Івана Мазепа, в 1659 році одержав від короля Яна-Казимира не тільки підтвердження родового посідання в Мазепинцях, а й переведення їх у дідизну, тобто у вічне володіння. Біографія Степана Мазепа досить бурхлива. У молоді літа активно діяв у внутрішніх шляхетських війнах. У 1639 році його було засуджено на інфамію (поставлено поза законом) і кару смертю за вбивство шляхтича Зелінського. Степану Мазепі довелося використати свої впливи й багато грошей, щоб через кілька років, помирившись з родиною вбитого, одержати охоронного листа Яна-Казимира. У 1662 році цей король титулував Степана Мазепу чернігівським підчашим.

У 1654 році Степан Мазепа пристав до козаків і став білоцерківським отаманом. Він не поспішав визнавати московське підданство, мріючи про рівноправний федеративний союз із Польщею. Помер Степан Мазепа десь у 1665 році. Саме тоді король у таборі під Равою настано-

вив чернігівським підчаши́м сина покійного Степана Мазепи — Івана Мазепу, майбутнього гетьмана України.

Дата народження Івана Мазепи точно не встановлена. Дослідники називають 1639, 1640 і 1646 роки і навіть 1629 і 1632 роки. Найбільше схиляються до 1640 року. Дитинство його промайнуло на тлі козацького життя. На Білоцерківщині розміщувався реєстровий полк. Свідомим підлітком Іван, мабуть, спостерігав Національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Змалку він сприйняв і козацькі військові вправи, навчився їздити верхи, володіти рушницею, пістолем, шаблею.

Мати Івана Мазепи — Марія, з українського шляхетського роду Мокевських — продовжувала в сім'ї традиції того українського шляхетства, яке залишалося вірним прадідівській вірі. Вона була освіченою, сміливою, твердого духу, дуже діяльною жінкою, свідомою патріоткою, вирізнялася палкою прихильністю до православної віри, була членом («сестрою») Луцького православного братства. По смерті чоловіка постриглася в черниці, була ігуменею Флорово-Вознесенського монастиря в Києві, знана під іменем ігумені Магдаліни. На її кошт у цьому монастирі була побудована кам'яна церква.

Мати мала великий вплив на майбутнього гетьмана. Протягом усього життя вона допомагала синові мудрими порадами. Померла у 1707 році. Саме матері Іван Мазепа мусив завдячувати вихованій у нього відданості православної церкви, яку він зберігав усе життя. Мати послала його вчитися до Києво-Могилянської колегії, де викладали прославлені професори, котрі здобували освіту в європейських університетах.

Закінчивши колегію, Іван повернувся до батьківської оселі. Михайло Мазепа, мріючи про велику кар'єру для сина, вирядив його на навчання до єзуїтської колегії у Варшаві. Івану пощастило, завдяки допомозі деяких українських магнатів він став «покойовим» у короля Яна-Казимира. Король Ян-Казимир щороку відправляв у Західну Європу трьох талановитих юнаків продовжити освіту, і Мазепа став одним із таких обранців. Він побував в Італії, Франції, Німеччині. З 1657 року жив у голландському місті Девентері під ім'ям Йоганеса Колединського, опановуючи артилерійську справу. Іван набрався якогось досвіду в міжнародній політиці, бував навіть при дворах володарів.

Після повернення Мазепи до королівського двору Ян-Казимир доручав йому кілька дипломатичних місій в Україні, й той успішно їх виконав. Перебування юнака Мазепи при королівському дворі було для нього доброю школою політичної діяльності й придворної інтриги, дало йому досконале знання польського світу (згодом це високо цінуватиме російський самодержець Петро I) і створило йому впливові зв'язки в польсько-литовських магнатських колах, які він зберіг до кінця життя. Й саме в цей час утворилася та репутація І. Мазепи, яка зробила його героєм різних, здебільшого фантастичних оповідань сучасників, нерідко заздрісних і ворожих, і романтичної легенди багатьох поколінь письменників, митців та навіть істориків.

Наприкінці 1663 року Польща зробила останню спробу відвоювати Лівобережну Україну. Король зі значним польським військом, правобережними козацькими полками на чолі з Тетерею та союзними татарськими ордами, палячи й руйнуючи села та містечка, спустошуючи все на своєму шляху, дійшов до Глухова. Лівобережні козаки, міщани й селяни чинили їм упертий опір. У лютому 1664 року король мусив відступити на Правобережну Україну, де теж піднялося повстання проти Польщі.

Іван Мазепа був у королівській дружині в складі польського війська. Але ще в жовтні 1663 року на початку походу, коли королівський двір зупинився в Білій Церкві, Мазепа покинув його й поїхав на хутір свого батька, до Мазепинців: «одклонившись за службу королеві, зостал при отцу своєму» (С. Величко), допомагаючи старому й, мабуть, вже хворому батькові в маєткових та господарських справах, які вимагали тоді особливої уваги.

Є відомості, що і деякі інтриги королівського двору, й романтичні пригоди його особистого життя перервали кар'єру І. Мазепи. З легкої руки Вольтера набула поширення як найбільш вірогідна скандально-романтична версія, яка стала основою або поштовхом до написання літературних творів Джорджем Байроном («Мазепа», 1818), Віктором Гюго («Мазепа», 1829), К. Рилєєвим («Войнаровский», 1825), Олександром Пушкіним («Полтава», 1829), Юліушем Словацьким («Мазепа», 1839), Бертольдом Брехтом («Балада про Мазепу», 1955) та ін. Інтимно-негативний її сюжет, однак, швидше, має легендарний, вигаданий характер, ніж ідентичний реальному факту: «Любовна при-

года молодого Мазепи з дружиною польського дворянина викрилася. Розгніваний чоловік прив'язав голого Мазепу до дикого коня і пустив того на волю. Кінь, котрий був припроваджений з України, повернувся додому разом з Мазепою, напівмертвим від втоми й голоду» (Вольтер, «Історія про Карла XII»).

Ще у молодому віці Іван Мазепа, будучи пажем Яна-Казимира, навив недоброзичливців у придворному середовищі. Оскільки у 1660-ті роки в Польщі магнатські партії вели боротьбу за владу, то стає зрозумілим, чому польський король дбав про врівноваження цих сил у Варшаві й на місцях відданими українськими висуванцями-емігрантами з Правобережжя, надаючи їм маєтності й хоча не ключові, але відповідальні посади. Представникам козацьких кіл, задобреним королем, не було ніякого сенсу брати участь у двірцевих інтригах.

Ще стосується і Мазепи. Ян-Казимир давав йому та його батькові передусім надійні гарантії майнової, життєвої стабільності. Саме ці обставини прояснюють позицію молодого Мазепи, коли він у 1661 році запідозрив придворного Яна Пасека у зв'язках з конфедератами (опозиційно налаштованими військовими), що виступили проти короля. Паж Яна-Казимира приїхав у Гродно й розповів про почуте королю. Яна Пасека заарештували, але на суді він викрутився. Свідченням Мазепи не було надано значення, бо на той час зникла загроза збройного виступу опозиції, з нею відбулися мирні переговори, в результаті яких було досягнуто компромісних рішень. А відтак репресії до конфедератів могли тільки долити оливи до вогню.

Зрозуміло, що Ян Пасек затаїв злість на вірнопідданого пажа. Про це він детально оповідає у своїх спогадах:

«Мазепа уже попросив у короля вибачення за той поганий жарт, який він утнув зі мною у Гродно, і повернувся до двору. Ми щоденно ходили один попри одного, і давня образа не могла мені ані зашкодити, ані додати до тієї моєї доброї слави, якій заздрили конфедерати, а інші, навпаки, бажали мені. Проте образа на нього міцно засіла в мені і пробуджувалася найчастіше тоді, коли я був на підпитку, бо саме у такому стані звичайно зринають у пам'яті усі заподіяні людині кривди. Якось я проходив кімнатою, по сусідству з якою перебував король, і зустрів його, але там були присутні й деякі придворні. Я виступив

наперед уже трохи підпийлий і сказав до того Мазепи: «Чолом, пане осавуле!» А він був дуже самовпевненим типом і тут же відповів: «Чолом, пане капрале!» Не встиг я опам'ятатися, як вліпив йому кулаком по фізіономії і відступив кілька кроків. Він схопився рукою за меч, я також. До нас кинулися з криком: «Спиніться! Спиніться! За дверима ж король!» Проте ніхто не став на боці Мазепи, усі скося поглядали на нього, бо був він падлюкою та з ніг до голови козаком, хоч і став недавно шляхтичем. Мазепі плач стояв у горлі. Не так болів йому ляпас, як те, що придворні не стали на його бік, не потракували його за рівню. Наступного дня була субота. До замку я не пішов, бо, правду кажучи, трохи боявся... Усякими обхідними шляхами я випитав, чи повідомили про інцидент королю, і мені сказали, що король про все довідався... Я поцікавився у камергера, чи король не гнівається. Той запевнив мене у прихильності короля... Потім я ще бесідував на цю тему й з іншими придворними. Я лишився задоволеним і більше не думав про того Мазепу. Після трапези король покликав Мазепу і звелів нам обнятися й попросити один в одного вибачення... Нарешті примирення відбулося, і ми сиділи поруч за столом і пили».

Ян Пасек, який поєднував у своїх спогадах правду з фантастичними вигадками та був, за висновком польського літературознавця О. Брюкнера, «неймовірним брехуном», вирішив погамувати свою образу на Івана Мазепу — «з ніг до голови козака» (у Варшаві це звучало зневажливо), вдавшись до літературної помсти. Під його пером народилася зневажлива оповідка про любовну пригоду покойового з дружиною польського шляхтича Фальбовського. Автор не шкодує сатиричних фарб, щоб знеславити свого недавнього кривдника. За версією Пасека, Іван Мазепа потаємно вчашав до дружини його сусіда на Волині. Граф Фальбовський викрив ці стосунки. Він, «роздягнувши Мазепу догола, посадив його лицем до хвоста, а задом до конячої голови на його власного коня, знявши з того кульбаку. Руки зв'язали ззаду, а ноги підв'язали під черево коня... як прудкий і переляканий кінь від страху і болю летів наосліп, куди його ноги несли, аж перебіг ті хаші. [Фальбовський] затримав тих його двох чи трьох прибічних, що їхали [з Мазепою], щоб не було кому його рятувати. [Добравшись додому, Мазепа], увесь змерзлий,

припав до воріт і гукнув: «Сторожу!» Сторож, пізнавши голос, відчинив [ворота], але, побачивши опудало, знов зачинив їх і втік. Мазепа викликав усіх із двору. [Люди] заглядали через ворота, хрестилися. Він заявив, що це справді їхній пан. Вони не вірили. Ледве його пустили, коли вже, пошмаганий і змерзлий, майже не міг говорити».

Те, що Пасек користувався якоюсь пліткою або, найвірогідніше, сам створив «образ людини, покараної за допомогою коня», не підлягає сумніву. Ян Пасек жив до 1701 року (народився у 1636). Отже, йому муляло гетьманство Івана Мазепи, а тому свої тенденційні спогади та недобррозичливі згадки про свого недруга він міг поширювати у своєму оточенні. Не випадково поголос про амурні справи майбутнього гетьмана ходив у варшавських колах. Французький посол при Карлові XII та королю Станіславові Лещинському Жак Луї д'Уссон, маркіз де Бонак, наприклад, зазначив у власних мемуарах: «Мазепа упав біля однієї дами високого походження. Чоловік цієї дами, помітивши їхні стосунки, попередив Мазепу, щоб той припинив свої візити, але Мазепа не зважав на його попередження, і ревнивець помстився за свою ганьбу. Він звелів роздягнути Мазепу догола, намастити його медом та обсипати пір'ям. Потім його прив'язали до коня і відпустили на волю. Сором, якого зазнав Мазепа, не дозволив йому повернутися додому й показатися перед своїми друзями. Він поспішив в Україну».

Наприкінці XIX століття історик І. Каманін знайшов в архівах своєрідне спростування викладених вище версій життя гетьмана. Це справа 1663 року про розлучення володимирського судді Яна Загоровського та його молодшої дружини Олени, в якій він знайшов чимало подарунків од Мазепи. Ясна річ, що такого факту для розлучення було замало, а тому ревнивий чоловік звинуватив дружину та її залицяльника мало не в замахові на власне життя. Мазепа тоді не був засуджений, тож з цього випливає простий висновок: доказів Загоровський не мав. Володимирський суддя, щоб виграти майновий процес, звинуватив дружину також у любовних зв'язках із князем Дмитром Вишневецьким, якимсь Убишем та іншими.

Взагалі сумнівно, що цей загалом типовий «нормальний шлюбозрозлучний процес» ліг в основу спогадів Яна Пасека, бо, мовляв, випадок, про який він говорить, «оче-

видно, був скандалом на всю Польщу». Зауважимо на це, що гіперболізовану скандальність інцидентові все ж таки надало перо недруга Мазепи. Пасек, як мовиться, з мухи зробив слона. Дізнавшись із третіх чи четвертих вуст якісь вторинні відомості, він дав волю своїй уяві.

На спільність фабульної основи фантазії Яна Пасека та реального судового процесу вказує зізнання свідка з боку Загоровського про перехоплений лист від Мазепи. Перехоплює листування закоханих і пасеківський Фальбовський. Така спільна деталь мало ймовірна в інтимному житті одного й того самого героя.

Деякі дослідники пов'язують відставку Мазепи в 1663 році не зі скандальним інцидентом, а з невдалим виконанням ним дипломатичної місії до новообраного українського гетьмана — покойовий «намірився передати Тетері клейноди без участі ловчого», що було порушенням королівської інструкції. «Легковажність Мазепи, та ще в такій важливій справі, природно, могла відвести від нього милість короля, і Мазепі залишалося одне — піти», — зазначає відомий історик О. Лазаревський.

Причиною такого відповідального рішення саме під час воєнних дій, ясна річ, не могла бути любовна пригода. Смерть Степана Мазепи у 1665 році дає підстави говорити про отримане ним раніше серйозне поранення або про тяжку хворобу, невтішний наслідок від яких очікувався з дня на день. Можливо, батьки Івана не хотіли відпускати єдиного сина на війну, в успіх якої не вірили, а тому і використали тяжкий стан батька, щоб залишити Івана при собі. Французький дипломат Де ля Невіль, який не раз зустрічався з гетьманом, у своєму звіті повідомляє про те, що Мазепа був не тільки покойовим Яна-Казимира, а й «згодом офіцером в його гвардії». Отже, полишення служби було фактом тимчасовим. Це, по-перше. По-друге ж, гіперболізована інтерпретація Яном Пасеком мотивів залишення Мазепою Варшави суперечить факту його повернення. 26 травня 1666 року Іван Мазепа отримав у дар від родички Констанції-Євдокії Бобривикович Васильєвої-Мокієвської, законниці Києво-Печерського монастиря, маєтність Ольшанку-Шавулину. Вірогідно, що у другій половині 60-х років XVII століття, після отримання такого відчутного спадку, він зміг продовжити навчання. Ян Пасек у своїх мемуарах зазначав: «Не знаю, куди подався

цей козак, але чув, що його було послано на науку до Франції, і він добре вивчився там тої мови».

У 1665 році, після смерті батька, І. Мазепа дістав звання чернігівського підчашого.

Мазепа увійшов у політичне життя України в тяжку для неї годину. Україна фактично розпалася на дві частини, які боролися між собою: одна на боці Москви, інша — на боці Польщі.

Наприкінці 1669 року Мазепа вступив на службу до гетьмана П. Дорошенка. Поява Мазепа при чигиринському дворі також була пов'язана з великою зміною в його особистому житті. Десь у 1668—1669 роках він одружився в Корсуні з удовою (трохи старшого від нього віку) Ганною Фридрикевич. Вона була донькою відомого хмельничанина Семена Половця, полковника білоцерківського (1653—1654, 1656, 1658), згодом генерального обозного (1664) й генерального судді в гетьмана Петра Дорошенка (1671). Тесть Мазепа був близьким товаришем Петра Дорошенка, і тому шлюб Мазепа з Фридрикевичкою відкривав йому безпосередній шлях до дорошенківського Чигириня.

Ми дуже мало знаємо про гетьманову Ганну. Невідомо, які взаємини були в подружжя, але дружина Мазепа звичайно залишалася осторонь державно-політичного й навіть двірського життя. Є вказівки, що вона віддавала головну увагу родині й маєтково-господарським справам, власним (вона мала землі понад р. Россю, коло Корсуня) і чоловіка (на Лівобережній Україні). Невідомо також, чи мала вона дітей від Мазепа. Якщо вони й були, то померли в ранньому дитинстві.

Ще відомо, що за гетьманування Івана Самойловича (Мазепа був тоді у військовому поході) Ганна, «асаулкою енеральною будучою», судилася з Боровською «пред бунчучним енералним К. Голубом о тую сіножать, же стадом було Мазепаиным вибито и по наказанию правном (судовому. — *Авт.*) Мазепаиха на своїх сіножатах взаміну трави кошти давала».

Гамбурзька газета «Гісторіше Ремарке», подаючи 27 листопада 1703 року біографію Мазепа, зазначає, що він був одружений з багатою вдовою, яка померла у 1702 р., й «... мав тільки доньку, що дуже скоро пішла з життя». У синодику Крупицького Батуринського монастиря було знайдено поминальну на «род его милости пана Іоанна Мазепа».

На першому місці у ній ім'я батька Стефана, а далі йдуть імена Євдокії, Варвари, Тетяни, Олени, «младенцы» Варвари, Івана. Це, очевидно, всі найближчі родичі Мазепа, які або померли від моровиці, або, найімовірніше, загинули на Правобережжі під час нищівного нападу татар 1674 року. Як відомо, у 1700-х роках гетьман уже не мав нащадків.

Але повернімося до кар'єрного шляху Івана Мазепа. У Дорошенка Мазепа був спочатку ротмістром надвірної корогви, себто командиром гетьманської гвардії, а згодом (десь коло 1674 року) він, можливо, виконував обов'язки генерального осавула. Мазепа, який став найближчим дорадником і приятелем Дорошенка, виконував важливі дипломатичні гетьманські доручення. Він виступав як посередник у переговорах із турецьким султаном, польським королем, московським царем і бранденбурзьким електором.

Під час однієї з таких дипломатичних виправок до Туреччини і Криму Мазепа, якого супроводжував татарський загін і 15 невільників, котрих везли як подарунок султану, був захоплений у полон запорозькими козаками, що чатували на шляхах для захисту від татарських нападів. Татарський загін знищили, невільників визволили, а Мазепа засудили на смерть. Мазепа попросив дозволу перед стратою сказати слово. Його красномовність зробила свою справу. Славетний кошовий отаман Іван Сірко після довгих роздумів сказав запорожцям: «Не вбивайте його... може, колись він стане в пригоді Батьківщині».

Мазепа відвезли до лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Два дні вистачило Мазепі, щоб увійти в цілковиту довіру до гетьмана, й той відправив його до Москви, доручивши подати повну інформацію про Туреччину і Кримське ханство, а також віддати листи Дорошенка до великого візира й хана. Московські бояри поставились із чемністю до Мазепа, запропонували йому переїхати на лівий берег до Самойловича. Мазепа так і зробив, незабаром зайнявши при ньому посаду генерального осавула. А вже 1687 року він — учасник антигетьманського перевороту і усунення І. Самойловича від влади. Його ж і було обрано на Коломацькій раді гетьманом. Ходили погolosки, що він передав Василю Голіцину 10 тисяч золотих, щоб забезпечити собі його підтримку та голоси старшини на виборах. Гетьманування почав він традиційно: підписав на березі Коломака нові договірні статті, що визначили місце

Лівобережної України в складі Російської держави. Незабаром зайнявся розподілом майна Самойловича і розправою над своїми противниками, роздачею універсалів на нові маєтності та організацією бенкетів у Батурині.

Новий гетьман з'явився перед Петром I, коли становище його благодійника, князя В. Голіцина, різко змінилося: за підтримку царівни Софії того заслали, конфіскувавши майно. Іван Мазепа сподобався молодому царю. І замість погроз та «доган» гетьман і старшина одержали грамоти на нові маєтки. З часом взаємини цих різних за становищем, віком, характером, моральними засадами людей переросли у відносини, сповнені довіри та взаємопідтримки. Петро I мав усі підстави довіряти українському гетьману. Після багатьох років «крамол» і «зрад» з'явився підданий, який вірою і правдою служив його інтересам: доповідав про «витівки» запорожців, придушував народні рухи, посилав козацькі полки то в далекі північні райони, то в Польщу, то на південь. Цар не лишався в боргу: на Івана Степановича «сипалися» маєтки, тисячі залежних селян, коштовності, найвищі нагороди і титули. Численні листи і доноси на гетьмана, що надходили до Москви, губились у нетрях бюрократичного апарату чи повертались у Батурин. Їх авторів чекала жорстока кара. Не уникали її, як відомо, навіть генеральний суддя В. Кочубей і полтавський полковник І. Іскра.

Як відомо, В. Кочубей був кумом І. Мазепи. Що ж спонукало кума написати донос на хрещеного своєї доньки?

Природно, що після смерті дружини гетьман-удівець думав про своє особисте життя й насамперед про спадкоємця. Адже рід Мазепи по його лінії міг обірватися.

Слід відзначити, що гетьман виглядав дуже молодо. Французький посол Жан де Балюз, який зустрічався з ним у 1704 році в Батурині, так описував його: «Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара¹, вершник з нього знаменитий». Учасник шведського походу в Україну Густав Адлерфельд побачив гетьмана «у віці 64-х літ, середнього зросту» (у 1708 році йому насправді було 69 років), він «дуже стрункий, із суворим поглядом, носить вуса

¹ Рейтар — найманий солдат важкої кавалерії в європейських арміях XVI—XVII століття.

на польську моду, приємної вдачі й дуже захоплює своїми жестами». Інший сучасник-анонім говорив, що «Мазепа був вельми негарний на обличчя й виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія. Але ваші очі полонили його білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими бруклями, довгі обвислі вуса, а понад усім цим величність, почуття гідності й суворість, яку злагіднювала елеганція». Незважаючи на різні обставини та хронологічну віддаленість у чотири роки, незалежні одне від одного джерела сходяться в одному — І. Мазепа мав вигляд суворої й водночас інтелігентної людини, у якої міцна будова тіла дисонувала з тонкими, білими, далеко не козацькими руками.

З Кочубеєм та його родиною з давніх часів гетьмана в'язали близькі і дружні зв'язки.

Але романтична пригода Мазепи з донькою Кочубея Мотрею в 1704 році утворила прірву між родиною Кочубея й Мазепою. Проте й надалі — і не лише про людське око — не перервалися добрі стосунки між ними, гучні бенкети, інтимні бесіди, ширі розмови. Занадто багато спільних думок, інтересів, справ, урешті, спільних таємниць і гріхів зв'язували цих двох людей. Але десь у глибині, у близькому оточенні Кочубея зростала ворожнеча й ненависть до Мазепи, нагромаджувалися всілякі матеріали, чутки, плітки, переказувалися необачні слова гетьмана, який міг іноді не критися перед Кочубеєм, хоч і не підпускав уже його до таємних своїх акцій.

У 1704 році гетьмановій обраниці, дочці генерального судді Василя Кочубея Мотрі виповнилося не більше 22 років. Вікова різниця між ними була вражаючою. Однак ті, хто звинувачує Мазепу в блуді, не враховують одну істотну деталь: гетьман домагався руки дівчини, яка відповідала йому взаємністю. Зрозуміти молоду Кочубеївну неважко: Іван Степанович був для неї уособленням мудрості, шанованою всіма людиною. Навіть у такому віці, як зізналася пані Сенявська французькому послу у Варшаві Францісу Бонаку, старий Мазепа «приваблює легко до себе своїм чаром жінок».

Хрещений, який часто гостював у домі Кочубеїв, міг приворожити дівчину й знанням мов, і власними віршами. Мова його листів до неї ніжна й зворушлива. «Щасливії мої письма, що в рученьках твоїх бувають, нежели мої бідні очі, що тебе не оглядають», — писав він Мотрі.

Трагічно склалися взаємини юної Кочубеївни з гетьманом. Батьки дівчини, дізнавшись про намір Мазепа одружитися з їхньою дочкою, категорично відмовили йому. Довідавшись про це, Мотря втекла у гетьманський палац. Мазепа, однак, змушений був відіслати її додому. У листі до коханої він пояснив свої дії так:

«Моє серденько! Зажурилемся, почувши од дівки таке слово, же В[аша] М[илість] за зле на мене маєш, іже В. М. при собі не задержалем, але одослал до дому. Уваж сама, що б з того виросо. Першая, що б твої родичі по всім світі розголосили: же взяв у нас дочку уночі гвалтом і держить у себе місто подложниці. Другая причина, же державши В. М. у себе, я бим не могл жадною мірою витримати, да і В. М. также: муслібись-мо із собою жити так, як малженство каже, а потом прийшло би неблаго-словеніє од Церкви і клятва, жеби нам з собою не жити. Гді ж би я на тот час поділ. І мні б же чрез В. М. жаль, щоб есь на-потом на мене не плакала». Попри таку шляхетність закоханого, Кочубеї все ж наробили у гетьманській столиці «гвалту». Любов Федорівна, Мотрина мати, звинувачувала гетьмана в тому, що він «знасировал блудом» її дочку. Ці запальні емоційні висловлювання були сприйняті як достовірний факт багатьма істориками. Насправді нічого подібного не сталося. Дочку Кочубеїв на прохання Мазепа повернув батькам російський полковник Григорій Анненков. Гетьман був високоморальною людиною, він не міг піти проти Бога та звичаїв. Як видно з його листів, він передбачав законно поєднатися з Мотрею. В одному з літописів ідеться про те, що Мазепа просив у «малороссийских архиереев и от греческих патриархов разрешения на брак». Але до цього не дійшло, оскільки передусім він не отримав згоди Мотриноного батька.

Дівчина від того була у розпачі. З доносу Василя Кочубея на Мазепу видно, що почуття гетьмана до його дочки він трактував як «чародіяние», від якого вона «возбіситися и бігати, на отца и матеръ плевати». Кочубеївна вперше покохала, й спротив батьків, перешкоди у здійсненні бажаного лише загострили її почуття. Під час втечі з дому до Мазепа вона у гетьманських покоях поклялася йому: «Нехай Бог неправдивого карає, а я, хоч любиш, хоч не любиш мене, до смерті тебе, подлуг слова свого, любити і сердечне кохати не перестану, на злость моїм ворогам».

Сердечні поривання дівчини жорстоко гасила мати. Вдома Мотрю не тільки соромили, а й навіть «катували». Про ці знущання дізнався Мазепа. «Знав би я, як над ворогами помститися, тільки ти мені руки зв'язала», — зазначає він в одному з листів.

Його палке кохання у 65-річному віці («еще нікого на світі не любив так») до юної дівчини можна зрозуміти як потребу самотньої пристрасної поетичної душі, що й у літах не зашкарубла, по-молодечому нуртувала. Мазепа немов зробив виклик світові, власній старості; і його почуття знайшло відлуння у юній душі.

Водночас його намагання поєднати законним способом власну долю з Мотриною сприймалися Кочубеями з осудом, як несерйозний легковажний крок старої впливової людини, до того ж багаторічного друга їхньої сім'ї.

Кочубей, пишучи листа до гетьмана, зазначає, що не хотів би «бути в таких реєстрі, котории для якого свого пожитку дочки свої вдаючи ку волі людской», тобто заради власної користі жертвувати добрим іменем дитини. На це Мазепа, відповідаючи, дорікає йому метафорично: «Утекала Святая Великомученица Варвара пред отцем своим, Диоскором, не в дом Гетманский, але в подлійшее містце, жеби овчарі, в розсілини каменния, страха ради смертнаго».

До свого доносу Кочубей додав листи гетьмана до Мотрі, а також власне звинувачення, буцімто Мазепа обіцяв дочці 10 тисяч червоних золотих, тільки б вона вийшла за нього.

Названа сума — безсумнівна фантазія. Слід зауважити, що листи до Мотрі генеральний суддя використовує як компромат проти гетьмана, прагнучи довести, що Мазепа зневажає християнську мораль, а тому його обіцянки нічого не варті.

Про подальшу долю обраниці гетьмана є різні версії. Перекази про її самітництво на полтавському хуторі Іскри, самогубство (втопилась у батуринському ставку), божевілля, перебування черницею у Пушкарівському монастирі поблизу Полтави — здебільшого літературного, народно-міфологічного походження.

Але насправді Мотря, здається, драми зі свого нещасливого кохання не робила і вийшла заміж, за деякими даними, за гетьманського дворянина Василя Чуйкевича, за іншими — за Івана Чуйкевича, який був спершу військовим канцеляристом, потім господарем Гадяцького

замку, реєнтом Генеральної військової канцелярії (1702), а згодом і генеральним суддею. Згодом один із нащадків Кочубеїв у виданих наприкінці XIX століття записках зазначав, що Мотря «зовсім не збожеволіла від кохання до старого Мазепи, а навпаки — вийшла заміж за полковника Чуйкевича». Чи щасливим було сімейне життя Чуйкевичів, не знаємо. Очевидно, ні. З 1733-го по 1736 рік ігуменею Ніжинського жіночого монастиря була Меланія Чуйкевичівна, яка після тяжкої хвороби померла 20 січня 1736 року. Дуже вірогідно, що це була Мотря.

А от любовний роман мав інший трагічний наслідок: 14 липня 1708 року у Борщагівці В. Кочубея та І. Іскру стратили.

Дорого коштувала Мазепі справа Кочубея — й не лише самого страху. Довелося йому й розщедритися: цареві було дано 2000 дукатів, Меншикову — 1000 й шість великих срібних бутлів, Головкинові — 1000, Шереметеву — 500 і срібне начиння, Шафірову — 500, князю Долгорукому — 600, Степанову — 100 дукатів.

Хай там як, донос, чолобитна — типова практика тієї доби. Іншої узаконеної альтернативи їй не було. Тому цілком справедливим є висновок, що не донос В. Кочубея став детонатором організації антимосковського повстання в Україні, а брутальний наступ московського абсолютизму на українську автономію.

1708 рік став переломним у долі гетьмана І. С. Мазепи. Зверхник України, прагнучи кращої долі «для бедной Украйни», зважився на відчайдушний крок — порвав з Петром I і перейшов на бік Карла XII.

Питання про мотиви цього кроку Мазепи здавна перебувало у центрі уваги істориків. Сам гетьман, за словами генерального писаря П. Орлика, пояснював свої дії так: «... не для приватной моеї пользы, не для высших гоноров, не для болшаго обогащения, а ни для иных яковых-нибудь прихотей, но для вас всех, под властію и реиментом моим застающих, для жон и детей ваших, для общего добра матки моеї отчизны бедной Украйни, всего войска Запорожскаго и народу малороссийского, и для подвышения и расширения прав и волностей войсковых хочу тоє при помощи Божой чинити, чтоб вы с жонами и детми, и отчизна с войском Запорожским так от Московской, як и от Шведской стороны не погибли». Сумніватись у правдивості свідчення особи, втаємниченої в плани Івана Мазепи, не доводиться.

Звичайно, Мазепа добре знав про становище на Лівобережній Україні, про поступовий, але неухильний наступ на її автономний устрій, розумів централізаторські прагнення царизму, бачив зарозумілість і пихатість російських воевод, придворних чинів, їхню зверхність у ставленні до старшини. Був він чудово обізнаний із злиденним становищем рядового козацтва, котре тисячами гинуло далеко від рідної землі у воєнних походах, на будівництві каналів, зведенні фортець. Величезний податок, що часто перевищував господарські можливості, ліг на плечі селян.

Не збільшив любові народу і тривалий конфлікт гетьмана із Семеном Палієм — одним з організаторів визвольного руху на Правобережній Україні. Тут ішлося не лише про їхні особисті симпатії чи антипатії, не лише про заздрість Мазепи до популярності фастівського полковника. Тут зіткнулися два полярних погляди на суспільно-політичний лад України: демократичний, козацький С. Палія і аристократичний, панський І. Мазепи. Гетьман домігся свого: Петро I прислухався до доносів улюбленця і дозволив зарештувати Палія, а згодом заслати його до Сибіру.

Про причини переходу Івана Мазепи на бік шведського короля навряд чи можна говорити однозначно. Очевидно, далися знаки певні суспільні та моральні позиції гетьмана, його особисті образи. Повороту в політичній кар'єрі сприяла й міжнародна ситуація, що склалася на початку XVIII століття в Європі. Молодий, енергійний шведський король Карл XII завдав поразки росіянам у Прибалтиці, поставив на коліна Данію, вступив на територію України та Білорусії. У Польщі втратив корону Август II, королем обрали шведського ставленника Станіслава Лещинського. Здавалося, доля відвернулася від одержимого реформаторськими ідеями Петра I. І тут перші сумніви закралася в душу гетьмана. У здійсненні своїх політичних задумів Мазепа не був оригінальним. Плани союзу зі шведами, започатковані ще запорожцями, згодом були розвинуті Б. Хмельницьким. Але Мазепа наповнив їх новим змістом. Він уже опирався на досить стійку історичну традицію, яку репрезентувала частина козацької старшини. Документи засвідчують, що перші контакти між І. Мазепою і польським королем С. Лещинським були започатковані 1705 року. Перебуваючи у Дубно, він зійшовся з княгинею Анною Дольською, з якою вів «денні й нічні

конференції». Розмови з цією «прелестницею» (вслів гетьмана) ще більше посилити сумніви, а також зміцнили впевненість Мазепи у необхідності докорінно змінити політичну орієнтацію.

Так хто ж ця жінка, котра зуміла залишити такий помітний слід в українській історії?

Ректор Києво-Могилянської академії, впливовий український духовний і освітній діяч, згодом один з найвідоміших ідеологів реформаторської діяльності Петра I Феофан Прокопович був щиро переконаний в тому, що стосунки гетьмана з княгинею Дольською неминуче мають завершитися шлюбом.

У 1717 році небіж Мазепи, його довірена особа, Андрій Войнаровський на допиті в російській в'язниці зізнався, що Дольська справді обіцяла дядькові вийти за нього заміж. Подібного роду чутки ширилися в цей час як у Польщі, так і в Україні. А відомий французький письменник та історик Проспер Меріме стверджував, що гетьман, незважаючи на свої п'ятдесят вісім років, не лише палко покохав княгиню, а запалав бажанням здобути для неї — витонченої аристократки і природженої правительки — не мало не багато, а справжнісінький європейський трон. І буцімто саме це стало одним з головних спонукальних мотивів політичної діяльності Мазепи, який, врешті-решт, і привів його до табору шведського короля Карла XII.

А чи, бува, не є весь цей роман ще однією вигадкою, штучно приліпленою до біографії гетьмана? Аби спробувати відповісти на ці питання, потрібно бодай побіжно зупинитися на особі самої княгині Дольської.

Княгиня Анна, донька львівського стольника Кшиштофа Ходоровського та Катаржини Яблоновської, народилася на Галичині близько 1663 року, тобто на час зустрічі з українським гетьманом на початку XVIII століття їй було близько сорока. До цього часу вона встигла вже двічі вийти заміж. Коли їй було десь п'ятнадцять, вона стала дружиною старшого від себе на тридцять років белзького воєводи князя Костянтина Вишневецького, близького свояка сумнозвісного в Україні князя Яреми Вишневецького. Після десяти років подружнього життя, влітку 1686 року, князь Костянтин помер, залишивши своїй, усе ще доволі юній, вдові трьох дітей і багатий спадок.

Великі маєтності та навдивовижу гарна врода не дали змоги княгині Анні довго залишатися вдовою. Вже в 1689 році вона вдруге виходить заміж. Цього разу за ще одного нащадка руських князів — великого маршалка литовського Яна-Карла Дольського. Будучи близьким приятелем польського короля Яна III Собеського, Дольський відігравав помітну роль у тогочасному політичному житті Речі Посполитої. Завдяки зв'язкам чоловіка княгиня Анна дуже швидко досконало опановує хитрощі придворного життя і стає доволі впливовою особою в Бельведерському палаці Варшави.

Однак подружнє щастя молодят тривало недовго. За кілька років Ян-Карл Дольський помер, а ще трохи згодом залишила цей світ і їхня спільна дитина. Тридцятилітня Анна Ходоровська-Вишневецька-Дольська знову залишилася вдовою.

І хоч і цього разу врода княгині не потьмяніла, а багатство після смерті другого чоловіка ще збільшилося, з невідомих нам причин вона не стала втретє виходити заміж, спрямувавши свою невичерпну енергію та впливові придворні зв'язки на те, аби вивести в люди своїх синів від першого шлюбу. Насамперед, княгиня власноруч розробила для них маршрут освітньої подорожі Європою, використовуючи власні зв'язки, познайомила їх з Папою Римським і католицькими кардиналами, ввела у вище світське товариство Речі Посполитої.

По завершенні ж навчання, незважаючи на відсутність у Януша та Михайла Вишневецьких якихось особливих здібностей, через своїх впливових друзів при королівському дворі княгиня Анна забезпечила умови для успішного проходження синами щаблів службової кар'єри. І дуже швидко Януш уже обіймав уряд краківського воєводи, а Михайло — віленського, та крім того ще отримав булаву великого литовського гетьмана.

Ось у такий спосіб праця княгині Анни дала вагомий результат, а заодно — змогу їй самій, жінці енергійній і вольовій, уже використовуючи високе становище своїх синів, ще більше впливати на політичне життя Речі Посполитої.

Восени 1705 року у молодшого сина Януша народилася донька, і він запросив українського гетьмана, аби той, незважаючи на різницю віросповідання, став її хрещеним

батьком. Під час урочистостей з цього приводу, організованих у маєтку Вишневецьких у Білій Криниці, що під Дубно, Іван Степанович відніс немовля до Хреста разом зі щасливою бабусею, княгинею Дольською. Як Іванові Степановичу, так і Анні Дольській, за спогадами сучасників, був прирочений незбагнений дар уже під час першої зустрічі причаровувати своїх співрозмовників. Важко сказати, чиї здібності цього разу виявилися сильнішими, але, поза всяким сумнівом, зустріч не пройшла марно, і вони не залишилися байдужими одне до одного. Довірена особа гетьмана, генеральний писар в уряді Мазепи Пилип Орлик свідчив, що український правитель мав з княгинею численні зустрічі, які проходили «і вдень, і вночі». А ось ще один член уряду, генеральний суддя Василь Кочубей у своєму доносі, поданому на гетьмана в Москву, повідомляв царя, що Мазепа, немов причарований, невідступно слідував за польською шляхтянкою, безперервно ведучи з нею бесіди — і в будинку князя Януша, і під час спільних прогулянок.

По від'їзді Івана Мазепи з Волині інтимні стосунки гетьмана з княгинею не перервалися: вони регулярно листувалися, в подарунок від польської пані гетьман, котрий перебував у поході на білоруських землях, отримав коштовну постільну білизну та капелу музикантів. На цьому тлі серед близького оточення Івана Степановича і поповзли чутки про вірогідне швидке одруження Мазепи з Анною Дольською.

Проте чи тільки інтимні почуття ховалися за цими стосунками? Вочевидь, що не лише вони. У вже згаданому доносі Кочубея на Мазепу серед іншого вказувалося також, що княгиня, як особа досить впливова в Польсько-Литовській державі, а до того ж ще й родичка короля Станіслава Лещинського (вона доводилась йому тіткою), невпинно схиляла українського гетьмана до дружби з польським монархом, обіцяючи зробити його чернігівським князем, а за Військом Запорозьким закріпити всі права і вольності, на які лише козаки можуть претендувати. Очевидний політичний підтекст амурних справ гетьмана і княгині виразно вбачав і Пилип Орлик, котрий трохи згодом, згадуючи перипетії тих буремних літ, у своїх спогадах відстоював думку стосовно того, що ідея розриву з Москвою в голові українського правителя зародилася саме під час зустрічей в Білій Криниці з княгинею Анною.

Повернувшись з походу в Україну, в липні 1706 року, під час відвідин Києва Мазепа отримав від Дольської чергового листа, в якому вона іменем короля Станіслава просила якнайшвидше розпочати реалізацію «задуманої справи», обіцяючи ефективну допомогу з боку як польського монарха, так і його союзника, короля Швеції Карла XII.

Розпочата гетьманом гра становила для нього смертельно небезпеку, особливо після того, як на нього донесли генеральний суддя В. Кочубей і полтавський полковник І. Іскра. Зважаючи на це, таємне листування з княгинею Дольською здійснювалося з дотриманням найсуворіших засобів конспірації, лише у формі шифрограм, зміст яких ставав відомим тільки самому гетьману та його генеральному писареві. Однак і цього, на думку Івана Степановича, було недостатньо, аби вберегти себе від розправи царя. Тому-то й у присутності Пилипа Орлика неодноразово з його вуст зривалися розпачливі вигуки на адресу «шаленої баби», котра неминуче його занапастить. Проте важко судити, наскільки щирим був Іван Степанович у своїх наріканнях. Адже Україна мимо його волі та його інтриг була втягнута в смертельно небезпечне протистояння Петра I з Карлом XII, і ситуація складалася таким чином, що пасивність українського керівництва могла призвести до найтрагічніших наслідків через те, що російський монарх у своєму прагненні до реваншу за поразки перших років війни був готовим йти на будь-які жертви. І хто знає, чи не потрапить до їх числа Україна.

Зв'язки гетьмана з С. Лещинським стали відтоді регулярними. Але Мазепа все ще не зважувався прийняти остаточне рішення. Протягом наступного часу контакти між обома сторонами не припинялися. На їх форму та інтенсивність впливали різні фактори: боротьба між прихильниками Августа II і С. Лещинського, подальше заострення стосунків козацької старшини з царськими воєначальниками тощо. Особливе збентеження, що межувало із справжнім шоком, викликали слова, сказані князем О. Меншиковим на званому обіді у гетьмана (липень 1706 року), де були присутні цар і чимало придворних сановників. Тоді напідпитку Олександр Данилович порадив Івану Степановичу негайно взятися за реформування внутрішнього устрою Гетьманщини, з тим щоб остаточню

ліквідувати її автономію. Реакцію старшини на ці слова князя найбільш повно висловив прилуцький полковник Дмитро Горленко, який заявив: «Як ми за душу Хмельницького всегда Бога молим і имя его блажим, что Україну от ига ляцкого освободил, так противним способом и мы, дети наши во вечные роди душу и кости твои будем проклинать, если нас за гетьманства своего по смерти своей в такой неволи оставишь».

Так минуло два роки. Очевидно, гетьман, як і раніше, перебував у полоні суперечливих думок, накреслював різні політичні комбінації. Він то підтримує листування з княгинею Дольською (це був один з каналів зв'язку із С. Лещинським), то перериває його, то зашифровує листи, то розкриває їх зміст Петру I. Переломною у болісних роздумах гетьмана над формуванням своєї політичної лінії стала, очевидно, нарада, скликана Петром I у Жовкві (квітень 1707 року). Деталі розмов гетьмана з царем та іншими восначальниками нам не відомі. Але добре знаємо, з яким настроєм I. Мазепа залишив стіни царської ставки. Тоді він заявив старшині: «Если бы я Богу так верне и радительно служил, получил бых наибольшое мздовоздаяние, а здесь хотя б в ангела пременялся, не могл бых службою и вернхь тию моею жадного получить благодарствия». Важко сказати, що мав на увазі гетьман. Але ясно одне: кинута ним фраза була не випадковою, приховувала потаємний зміст.

До Мазепа і старшини доходили чутки, одна за одну тривожніші. Ремствували запорожці на надзвичайно важкі умови царської служби, городові козаки, послані на кріпосні роботи у Київ. Їм заборонялося відлучатися додому, їх переслідували голод і холод, насильства царських офіцерів, які били козаків палками, знущалися, гвалтували їхніх дружин і дочок. Незабаром надійшов указ Петра I про майбутні реформи у козацькому війську, що передбачали перетворення традиційних полків у драгунські.

Атмосферу невизначеності й навіть страху посилювали невблаганне просування шведських військ литовськими землями, паніка серед польських союзників, відступи царських полків. I. Мазепа дедалі більше й більше утверджувався в думці про необхідність стати на сторону шведів. У жовтні 1707 року гетьман знову звернувся до С. Лещинського з пропозицією перейти на його бік, знищивши в Україні царські залоги і зробивши з них «міст для шведів».

Однак Карл XII відмовився прийняти цю пропозицію. Натомість не шкодував обіцянок польський король. У листопаді 1707 року він звернувся з універсалом до населення України, закликавши його повернутися «до давніх свобод і вольностей, під батьківське і дідичне панування польського королівства». Звичайно, це звернення не було обнародоване. Саме тоді Петру I надійшов відомий донос В. Кочубея, в якому йшлося про антимосковські настрої I. Мазепа. Проте гетьман ще більше утаємничив свої плани. Десь на початку 1708 року його уповноважений склав угоду з Карлом XII і Станіславом Лещинським. Частина цього договору, яка торкалася українсько-шведських взаємин, обмежувалася виключно військовою стороною. Натомість договір з Річчю Посполитою мав політичний характер — передбачав перехід України під владу польського короля на правах, аналогічних Великому королівству Литовському.

Подальший розвиток подій показав, що I. Мазепа все ще вагався. Отримавши наказ Петра I рушати з військом на Стародубщину, він зволікав, зважував ситуацію, вдавав з себе вірного слугу царя. Відомі його наказ про забезпечення провіантом російської армії, розпорядження про зміцнення укріплень Стародуба, Чернігова, Ромен, Гадяча, припис публічно молитися у церквах, аби Бог дарував царю перемогу над єретиками-шведами. Зрозуміло, що така двозначність поведінки та млявість дій гетьмана не могли не позначитися на успіхові задуманої акції. Як засвідчує П. Орлик, політику зволікань I. Мазепа продовжував і наступного тижня. Це викликало відповідну реакцію близької йому частини старшини, яка вимагала діяти швидше.

Лише звістка про прибуття О. Меншикова змусила лівобережного правителя змінити лінію поведінки. Він повернувся з Борзни до своєї резиденції — Батурина, віддав останні розпорядження і зважився на рішучий крок... Залишивши у місті досить сильну залогу у складі чотирьох полків сердюків і кількох сотень городових козаків, гетьман прибув у Короп, а 25 жовтня 1708 року, переправившись з чотирма-шістьма тисячами козаків через Десну, попрямував на з'єднання з армією Карла XII. Військо гетьмана насторожено зустріло новину про перехід на бік шведського короля. Очевидно, не до кінця переконала його у доцільності задуманої акції й блискуча промова, виголо-

шена Мазепою після переправи. «Браття, — сказав гетьман, — прийшла наша пора; скористуємося нагодою: віддячимо москалям за їхнє тривале насильство над нами, за всі заподіяні ними жорстокості й кривди, збережемо на майбутнє нашу свободу й права козацькі від їхніх зазіхань. Ось коли настає час скинути з себе ненависне ярмо й зробити нашу Україну країною вільною й ні від кого не залежною. Ось до якого майбуття закликаю. Ви, браття, напевне досягнете цієї мети з вашою мужністю й за підтримки шведського короля, котрий пропонує вам воювати проти москалів разом зі шведами». Про неоднозначну реакцію на промову Мазепи свідчить той факт, що іще до прибуття у ставку Карла XII частина козаків залишила гетьмана і повернулася за Десну.

Увечері 28 жовтня 1708 року І. Мазепа був уже в таборі шведів. Наступного дня відбулася аудієнція у короля. Гетьман виголосив латиною коротку промову, в якій дякував шведам за допомогу у боротьбі проти московського царя. З перших же хвилин зустрічі він сподобався Карлу XII і його сановним придворним.

Тим часом по-іншому розгорталися події у таборі російських військ. Почали надходити перші звістки про перехід гетьмана на бік шведів. Насамперед про це довідався О. Меншиков, який відправив гінця з новою у ставку Петра І. Сьогодні важко сказати, якою була перша реакція царя на повідомлення князя. Зрозуміло одне — російський самодержець був на грані нервового потрясіння. Проте незабаром цей стан пройшов, і Петро І один за одним видав низку маніфестів, у яких сповіщав український народ про перехід лівобережного правителя на бік шведів, демагогічно декларував тезу про вольності і привілеї «малоросіян» та закликав старшину з'їхатися для виборів нового гетьмана. Протягом листопада 1708 року відбулося кілька військово-політичних акцій, які надовго закарбувалися в народній пам'яті. 2 листопада війська О. Меншикова взяли штурмом Батурин: місто було зруйновано, а всіх мешканців знищено. Надалі репресії не припинялися. Вони торкнулися не лише прибічників Мазепи, а й людей, далеких від політики, — тисячі козаків зазнали тортур, знущань, а нерідко й шибениці. Зрозуміло, що політика репресій деморалізувала не лише старшину, а й широкі кола козацького стану. 6 листопада у Глухові пройшли вибори

«вільними» голосами нового гетьмана. Ним став стародубський полковник Іван Скоропадський. Ще напередодні за наказом царя була влаштована церемонія заочного суду над І. Мазепою. З опудала, яке символізувало гетьмана, було знято і розірвано стрічку Андріївського кавалера, і кат повісив його на спеціально спорудженій шибениці.

12 листопада у Глухові відбулася церемонія проголошення церковної анафема. Тоді ж у присутності численних православних ієрархів, бояр і царевича Олексія Петровича в московському Успенському соборі також було оголошено прокляття Мазепі. Але Петро І діяв не лише батоном, а й пряником. За його наказом величезні маєтки, матеріальні цінності І. Мазепи та прибічників переходили до осіб, що залишилися вірними скіпетру російського монарха. Грамоти обіцяли прощення всім рядовим козакам, що повернуться під протекторат московського царя.

Документи надзвичайно слабо висвітлюють перебування І. Мазепи в ставці Карла XII. Добре відомо лише, що його продовжували роздирати сумніви. Маніфести, які розсилались по різних полках України, не мали того успіху, на який розраховував гетьман. Козаки і селяни насторожено, а то й вороже зустрічали його посланців. Байдуже були сприйняті також універсали шведського короля. Натомість спроби реквізиції з козацьких і селянських господарств продовольства наштовхувалися на рішучу протидію народу. Факти справжньої партизанської війни, яка розгорнулася тоді на Лівобережній та Слобідській Україні, відзначають найрізноманітніші джерела, сучасники та учасники тих подій. Особливо похитнув упевненість гетьмана перехід на сторону Петра І кількох полковників та представників генеральної старшини, що з кінця жовтня перебували разом з І. Мазепою у шведському таборі. Тоді правитель Гетьманщини затіяв нову політичну гру з Петром І. До царя почали надходити повідомлення про те, що Мазепа прагне примирення. Як важливий аргумент у серйозності цього наміру він надіслав пропозицію (через миргородського полковника Д. Апостола), яка передбачала захоплення й передачу в руки російського самодержця шведського короля та його генералів. Сьогодні важко говорити, наскільки серйозним у цих намірах був Мазепа. Але добре відомо, що примирення на цій основі не відбулося.

Єдиним успіхом у ці тривожні для І. Мазепи дні став перехід на його бік частини запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. Колишні вороги об'єдналися на спільній антиросійській платформі. 1709 року у Великих Будищах відбулася зустріч запорожців з І. Мазепою і Карлом XII. 8 квітня, очевидно, в результаті переговорів обох сторін (за участю запорожців) було укладено нову шведсько-українську угоду.

Між тим події склалися не на користь І. Мазепи. У травні 1709 року царські війська полковника Яковлева зруйнували Запорозьку Січ і знищили велику кількість козаків. 27 червня відбулася битва під Полтавою, в результаті якої шведи зазнали поразки. Серед причин поразки шведсько-українських сил під Полтавою історики називають: чисельну перевагу росіян, недооцінку Карлом XII військового хисту Петра I, відірваність шведської армії від баз постачання, відсутність допомоги з боку кримського хана через дії росіян, неможливість керувати військами під час бою самим шведським королем в результаті поранення, отриманого напередодні. Після полтавської катастрофи шведи змушені були втікати у турецькі володіння. Разом зі своїм союзником через Переволочну з рештками козаків переправився також І. Мазепа. Розпочався тривалий і складний перехід степовими районами Північного Причорномор'я. Важко відновити думи колишнього володаря величезних багатств Гетьманщини. Загроза захоплення у полон та неминучої розправи з боку Петра I змушувала його невпинно гнати стомлених коней, шукати найкоротших шляхів до Бугу, на правому березі якого був порятунок. Лише 8 липня І. Мазепа, Карл XII, козацька старшина і шведські генерали зійшли на турецький берег. Знову почався важкий перехід спекотливим акерманським степом. Нарешті 1 серпня втікачі дісталися Бендер. Проте бажаний спокій не прийшов. Стало відомо, що Петро I неодноразово просив турецькі власті видати Мазепу. Щоправда, Туреччина відмовилася це зробити. Але хто-хто, а гетьман добре знав звичаї Оттоманської Порти. Він розумів, що прохання царя, помножене на золоті червінці, рано чи пізно, можливо, буде виконане.

Проте турки залишилися вірними заповітові свого Корану — не видавати втікачів, які шукають у них охорони, й не віддали старого гетьмана на люту помсту жорстокого

царя. 1 серпня Мазепа прибув до Бендер, де його з королівськими почестями прийняв турецький генерал-губернатор і повідомив про рішення султана, котрий до того ж наказав ставитися до гетьмана з великою пошаною.

Мазепа два місяці прожив у своєму домі у Варниці, передмісті Бендер. Моральні й фізичні випробування остаточно підірвали його здоров'я. Життя відходило від нього. Він поволі згасав. Дбав про нього всі ці останні дні небіж Войнаровський, який жив у сусідній кімнаті. Часто просиджував з Мазепою вірний Пилип Орлик, якого Мазепа хотів зробити спадкоємцем своєї ідеї. Він передав йому свій політичний заповіт. Відвідував гетьмана й Карл XII.

Наприкінці вересня з міста Ясси привезли православного священника. Мазепа висповідався. Потім він уладнав свої справи щодо майна, а саме про дві бочечки, наповнені золотими дукатами, два мішечки з коштовностями, а головне — про скриньку з паперами, яку все своє життя марно шукав Петро. Для цієї справи, на прохання Мазепи, Карл XII прислав 29 вересня шведського комісара Сольдана — знавця слов'янських мов, який і раніше полагоджував ділові справи українців у головному штабі шведів. Мазепа довірив йому розпорядитися паперами і майном та впорядкувати передсмертний заповіт. Сольдан залишив спогади про останні дні гетьмана України, який іще мав сили жартувати щодо своєї долі, порівнюючи її з долею Овідія, поета-вигнанця Стародавнього Риму, котрий помирав у тих самих краях. 1 жовтня увечері Мазепа втратив пам'ять, і майже добу тривало його марення. Він кликав свою матір, говорив про битви. О четвертій годині прийшов попрощатися зі своїм союзником і другом шведський король, а з ним і офіційні представники Великої Британії та Голландії. Від полудня 2 жовтня навколо гетьманського дому почали збиратися люди — шведи, поляки, турки, найбільше ж було козаків. У тривожному мовчанні стояли вони весь час, навіть коли розпочалася й довго тривала буря й страшенна злива.

О десятій годині вечора 2 жовтня 1709 року Іван Мазепа відійшов у інший світ. На порозі дому з'явився Орлик і сповістив: «Панове козаки, ясновельможний пан гетьман Іван Мазепа вмер». Усі впали навколішки й перехрестилися. Із Бендерської фортеці почали бити гармати.

В останню путь великого гетьмана України Івана Мазепу провели урочисто і з печаллю. Похоронну процесію

відкривали шведські фанфари та козацькі сурми, що грали навперемінно. За ними козацька старшина несла ознаки гетьманської влади: булаву, оздоблену самоцвітами, прапор і бунчук. Труну, вкриту малиновим оксамитом із золотим шиттям, везли на возі, запряженому шестернею, на яких їхали козаки з піднесеними вгору шаблями. За домовиною йшли шведський король зі своїм почтом і уповноважені при ньому іноземні послы, а також представники султана, молдавський і волоський господарі. За ними їхали верхи на конях Орлик і Войнаровський, козаки. Далі з опущеною зброєю й похиленими прапорами — королівські трабати у барвистих одностроях і яничари в білому. За стародавнім звичаєм голосили українські жінки. В останніх рядах юрбою йшли вірмени, цигани, татари і поляки.

Прощальна відправа відбулася за обрядом козацької традиції в маленькій православній парафіяльній церкві села Варниці, поблизу Бендер. Потім Орлик з огляду на присутніх іноземців виголосив латиною промову, нагадавши про перемоги та добрі вчинки й дії гетьмана. Особливо спинився на його великих планах визволення України. «Той великий славний муж, що залишився на старі літа без нащадків і з великим майном, жертвував усім, щоби вибороти волю своїй батьківщині. Він не вагався зректись усього, що може бути найдорожче на цій землі, й віддав власне життя за визволення рідного краю з-під московського ярма... Ім'я Мазепи житиме вічно зі славою в пам'яті нашого народу, бо він бажав для нього свобідного розвитку всіх його безконечних можливостей».

Першим схилив голову на прощання перед тлінними останками Мазепи Карл XII, за ним це зробили всі присутні. Завершилася відправа салютом козацьких самопалів, шведських і турецьких рушниць, пострілами гармат. Потім кортеж із труною гетьмана в супроводі загону козацького війська відвіз її до Галаца. Там, у землі Молдавії — православному князівству, що було під протекторатом Туреччини, — поховали гетьмана.

У головній церкві Святоюрського монастиря Галаца козаки збудували посеред церковної трапезної цегляний льох-гробницю й у ньому поховали тіло свого гетьмана. На домовину було покладено мармурову плиту з карбованою на ній епітафією, гербами України та Мазепи, а також фігурою одноголового орла. Але Мазепа, який не знав

спокою за життя, не знайшов його й після смерті. Через декілька місяців після похорону, під час прутської кампанії, що була за господаря Дмитра Кантемира, турецьке військо зайняло й пограбувало Галац. Турки, сподіваючись знайти великі скарби в могилі Мазепи, викопали тіло гетьмана й викинули його останки на берег Дунаю. Допоміжний український корпус під проводом Орлика, що воював тут на боці турків, дізнавшись про святотатство, поклав останки Мазепи знову в давню могилу.

Майже через півтора століття, у 1835 році, родичі померлого молдавського боярина Дмитра Дерикча Баші, щедрого дарувальника на Святоюрський монастир, виявили бажання поховати його посеред трапезної. Ченці відкрили могилу Мазепи, але вони не пам'ятали, чия це могила. На зачовганій богомольцями плиті напис неможливо було прочитати. Боярина поховали обіч тлінних останків Мазепи. Коли ж молдавський уряд заборонив хоронити людей у церквах, родичі цього боярина добули з могили кістки і боярина, й Мазепи і поклали їх у новій могилі — праворуч при вході до церкви. Надмогильна плита після довгих перипетій загубилася.

Місце поховання Мазепи відвідувало багато українських патріотів. У 1722 році Орлик, проїжджаючи через Галац, уклонився могилі гетьмана. Він записав: «Був я у церкві св. Юрія, відвідав гріб покійного Мазепи. Я молився за його душу і казав відправити за нього панахиду з жалю, що така велика людина не має гідного для себе гробу». Український історик і офіцер російської армії Мартос напередодні війни з Наполеоном, у 1811 році, проїжджав зі своїм військовим підрозділом через Галац. Він напівтаємно відвідав могилу Мазепи. Паломництво до гробу гетьмана офіційні царські кола вважали мало не державною зрадою, змовою проти царської влади.

Український патріот Мартос зафіксував у своїх споминах ті роздуми й почуття, які пройняли його на могилі великого гетьмана: «Мазепа вмер далеко від свого рідного краю, за незалежність якого боровся. Він воював за свободу і за це вартий пошани прийдешніх поколінь. Коли він загинув, сини України втратили ті святі права, які Мазепа обороняв так довго із завзяттям і любов'ю справжнього патріота. Він щез, а разом із ним щезло ім'я України й славетних козаків. Він вирізнявся великими прикме-

тами й підтримував розвиток наук. Відновив Київську Академію і збагатив її бібліотеку рідкісними дорогоцінними рукописами, й ту людину, яка вернула Академії її славу, яка побудувала або відновила стільки святинь, проклинають щороку в першу неділю великого посту... Мазепа — освічена й гуманна людина, удатний полководець і провідник вільного, отже, щасливого народу! У Києві я був присутній на цій негідній відправі, в якій, на ганьбу нашої церкви, беруть участь митрополит, єпископ і все духовенство».

Більше двох століть, кожен рік, у першу неділю великоднього посту в усіх церквах Російської імперії з амвона проклинали Івана Мазепу, проголошували йому анафему. У радянські часи його ім'я згадувалося тільки з лайливими епітетами, образ його змальовувався виключно чорною фарбою. Подавалися лише скупі, тенденційно підібрані або навіть сфальсифіковані факти його життя й діяльності. Нарешті настав час, коли ми дістали можливість ознайомитися з книжками, статтями, публікаціями, що виходили за кордоном. Яка особистість цього українського гетьмана постала перед нами! Незвичайна, унікальна, навіть фантастична. В особі Мазепи переплелися романтичні пригоди, драматизм долі, трагізм епохи.

Державний діяч і політик найвищого гатунку, найвправніший дипломат тодішньої Європи, полководець і водночас поет, у поезії якого найсильнішими були патріотичні мотиви, убоління за долю України. Різноманітна природна обдарованість поєднувалася в ньому з високою освіченістю. Він міг порозумітися з багатьма співрозмовниками, оскільки володів вісьмома мовами. Історична ерудиція Івана Мазепи викликала захоплення тих державних і військових діячів, із якими він спілкувався. Він був знавцем літератури, власником найкращої в Україні великої і цінної бібліотеки з інкунабулами¹, старовинними рукописами, раритетними виданнями на багатьох мовах.

Естет, він цінував і розумів високе мистецтво, схилявся перед красою жінок. Навіть у старшому віці міг закохатися пристрасно, сильно й глибоко, наче юнак. Майстер епістолярного жанру, він був незрівнянним красномовцем, його розумна, змістовна розмова або виступи й висловлю-

¹ Інкунабула — першодрук; книга, надрукована в найранішу добу друкарства в Європі.

вання втілювалися в елегантну, яскраву, образну, емоційну форму. Іван Мазепа володів особливими чарами. Може, це була якась концентрована внутрішня енергія, високої напруги біополе. Але він, людина залізної волі, умів впливати на людей, не тільки не пригнічуючи їх своєю перевагою, а й викликаючи симпатію й безмежну довіру. І над усім панували його могутній дух і відданість, готовність до самопожертви великій патріотичній ідеї. Такий європеєць із відблиском ренесансності, державний муж стояв із 1687-го до 1709 року біля керма Української Гетьманської держави, автономію й самостійність якої московський царизм поступово знищував.

Жодне прокляття не в змозі було знищити велику ідею Івана Мазепи про вільну, незалежну, самостійну Україну. Тому ідея державної суверенності, незалежності має загальнолюдське значення і забезпечує нормальне існування кожного народу, кожної нації, зберігає етнофонд людства.

Разом з тим треба протистояти тенденції ідеалізації гетьмана — прагнення перетворити його на ікону, приписуючи риси, яких у нього не було. При цьому дещо з його характеру замовчується. Проте Іван Мазепа цього не потребує. Велич українського гетьмана, борця за незалежну самостійну Україну не зменшиться, коли ми розкриємо його особу такою, якою вона була насправді, з усіма її гранями. Звісно, окремі з них можуть бути нам і не до вподоби. У боротьбі за владу, за збереження та утвердження свого гетьманства він вдавався до таких засобів, які не заслуговують на схвалення. Бувало й так, що межа між дипломатією та інтригами зникала.

Іван Мазепа не був демократом. Аристократ, він цілеспрямовано створював в Україні аристократію з середовища козацької старшини й української шляхти. Підтримуючи старшину економічно, надавав їй земельні маєтності, бажав зробити її незалежною політично, дбав про її освіту й навіть зовнішню культуру. Водночас видавав універсали, в яких прагнув захистити інтереси посполитих селян і рядових козаків, стримати зажерливість старшини в межах тодішніх прав, законності щодо обтяження селян повинностями, а також боронив козаків, яких примушували переходити в посполиті.

Саме Мазепа одним із перших виплекав ідею самостійної незалежної Української держави, підняв цю ідею на

височінь загальнонаціональної історичної мети. Мабуть, неможливо з'ясувати, коли виникла і як розвивалася ця ідея в Мазепи. Завжди дотримуючись принципу улюбленого автора Макіавеллі «таємниця — це душа справи», він виношував свої ідеї, приховуючи власні наміри абсолютно від усіх. Мазепа поводив себе надобережно, оскільки ризик був величезний в умовах складної політичної й військової ситуації в Україні. Саме в часи Руїни він повернувся на Батьківщину й залишився там назавжди.

Пройшовши уявно за Мазепою його життєвим шляхом, можливо, ми допомогли якось накреслити умови та обставини, в яких формувалася й діяла ця незвичайна особистість, пізнати витоки його світобачення, визначити чинники, що обумовлювали його поведінку.

Цілком слушною є думка академіка В. Смолія, що сьогодні ми можемо сперечатися, шукати помилки у діях гетьмана, погоджуватися чи не погоджуватися з його окремими вчинками. Незаперечним лишається тільки той факт, що політичний крок І. Мазепи у 1708 році відбивав потаємні настрої частини козацького суспільства, яке прагнуло бачити Україну суверенною державою, а акцією переходу Мазепи на бік Карла XII був на десятиліття призупинений процес наступу російського абсолютизму на козацький устрій України.

Без мазепинського повстання, яке мов дзвін сколихнуло буття гетьманської України, дуже важко уявити собі рух за її волю. Воно мусить стати безцінним уроком для тих політиків, які мають дбати про долю народу, долю нашої держави.

Про безсмертя та високість справи гетьмана І. Мазепи свідчить і той факт, що в наступні століття «мазепинцями» часто називали національно свідомих українців, які жертвували життям за волю Батьківщини.

*«...природа моя, з прадідів моїх
не дозволяє мені бути зрадником,
і зобов'язує мене бути вірним
моєму добродійнику»*

Пилип Степанович Орлик
(1672—1742)

Гетьман України в еміграції (1710—1742). Сподвижник гетьмана І. Мазепи. До кінця свого життя полишився вірним своєму патрону і благодійнику та був продовжувачем його справи — боротьби за державний суверенітет Гетьманщини.

Автор «Пактів і Конституції прав і вольностей Запорізького війська» — пам'ятки політико-правової думки, в якій вперше у європейській традиції закріплено принцип поділу гілок влади.

Перебуваючи в еміграції, більше тридцяти років свого життя присвятив справі боротьби за Українську державу.

Давня історія родини Орликів відома нам з генеалогічної довідки, укладеної сином гетьмана, генералом французької армії Григором Орликом 1747 року. Першим з чеського роду згадується у 1121 році Станіслав Орлик — прародич двох гілок, представники яких оселилися на Шлезьку (Сілезія) і в Польщі. Зберігся оригінал диплома імператора Фердинанда від 12 липня 1624 року — «Графові Орликові з Моравії». Тут сказано, що «Орлик слов'янською мовою означає орла і в Угорщині ця родина має ім'я «Olach». На той час Орлики вже поділилися на дві гілки і лише одна з них проживала у володіннях імператора, а друга, протестантська, під час гуситських війн XV століття емігрувала до Польщі — у Краків. Польська лінія мала своїм продовжувачем Яна Криштофа Орлика, який одружився з донькою подільського воєводи Пиляви й помер у 1592 році. Їхнім сином був Степан Орлик, який помер у 1636 році, полишивши сина Степана. Останній прославився військовою відвагою, яка була відзначена на сеймі 1660 року, і загинув під Хотином 11 грудня 1673 року, полишивши маєток під Смоленськом. Від дружини з ли-

товського роду Малаховських-Володкевичів Ірини він мав двох синів — старшого Степана, що помер бездітним, і молодшого — Пилипа, майбутнього гетьмана. Пилипу дістався батьківський маєток на Мінській землі, який був незабаром проданий, після чого родина перебралася в Україну. Батько Орлика був католиком, про що писав Пилип у листі до патера Кашода (18 квітня 1727 року), але мати Ірина була православною. Майбутнього гетьмана, очевидно, охрещено за православним обрядом: у своєму щоденнику він тричі згадує свого патрона св. Пилипа під 11 жовтня (за старим стилем), що відповідає православному календарю.

Пилип Орлик народився 11 жовтня (за старим стилем) 1672 року в селі Косуті Ошмянського повіту на Віленщині. Початкову освіту він здобув у єзуїтській Віленській академії. Після того як сім'я Орликів переселилася в Україну, Пилип вступив до Києво-Могилянської академії як православний шляхтич і успішно закінчив її в 1694 році. Відомо, що 1692 року він навчався у філософському класі.

Рівень освіти в академії на той час був досить високий. Серед професорів на молодого Орлика найбільший вплив мав видатний мислитель України Стефан Яворський. Він протегував Пилипові, підтримував його, а після закінчення академії допомагав йому влаштуватися на службі. Спудей Орлик, маючи чутливу і вразливу вдачу, схильну до високих почуттів, усією душею прихилився до улюбленого вчителя й усе життя зберігав до нього великий пієтет. Це про нього значно пізніше, вже на еміграції, згадуватиме гетьман як про «улюбленого мого вчителя, конфідента і добродія». У червні 1721 року саме йому напише Орлик виправдувальний лист з проханням добитися від царя амністії. В далеких Салоніках ловитиме колишній спудей звістки про Яворського і нотуватиме їх у своєму «Діарії».

Яворський був професором риторики та філософії і мав пріоритетний вплив на формування світогляду, поетичних здібностей і душі Пилипа Орлика. Ще в академії Пилип почав віршувати, його поетичні твори зберігалися в бібліотеці генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка в збірці поезій викладачів, учнів академії 1709 року. Талановитий спудей складав панегірики — хвалебні вірші на честь окремих історичних діячів та сучасників. Серед відомих на сьогодні першим було опубліковано у 1695 році

латиномовний панегірик гетьману Мазепі під назвою «Руський Алкід». У ньому поет оспівує І. Мазепу як організатора взяття Казикермена, Асламмістечка та інших кримських фортець.

У січні 1698 року в Батурині, гетьманській столиці, у церкві Св. Трійці відбулося урочисте вінчання ніжинського полковника Івана Обидовського (небожа гетьмана І. Мазепи) з донькою майбутнього генерального судді Василя Кочубея Ганною. Урочисту промову з цього приводу під назвою «Виноград Христов» виголосив Стефан Яворський, а його колишній учень Пилип Орлик (який не тільки разом навчався з гетьманським небожем, а й був його особистим приятелем) підніс подружжю свій новий панегірик «Сарматський Гіппомен», надрукований у друкарні Києво-Печерської лаври.

На той час Орлик був писарем консисторським Київської митрополії. Очевидно, тоді ж він написав вісім віршів на герб Данила Апостола, розміщених на аркуші з гравюрою Щирського, який знаходився у єдиному примірнику в варшавській бібліотеці Красінських. Тут він також підписався: «Пилип Орлик писар кафедральний». Це перша його посада, про яку збереглася офіційна згадка. Дана посада незаперечно свідчить, що в Україні Орлик був православним. Лише пізніше, на еміграції у Броцлаві 1721 року він стане уніатом і тому одночасно молитиметься в грецьких церквах і католицьких костельках.

23 листопада 1698 року в житті Орлика сталася важлива подія, яка назавжди поєднала його з українською старшиною. Того дня в Полтаві він обвінчався з донькою полтавського полковника Павла Герцика та Ірини Яблонської Ганною. Очевидно, знайомство консисторського писаря Київської митрополії з представницею знатної родини відбулося на весіллі І. Обидовського. П. Орлик як віртуозний панегірист, знавець п'ятих іноземних мов, справив позитивне враження на гетьманське оточення та на самого гетьмана І. Мазепу. І це, безперечно, вплинуло на подальшу долю талановитого учня С. Яворського. Батько Ганни П. Герцик помер наступного року і був урочисто похований в Києві, а його дружину після Полтави Петро I вислав до Сибіру. Ганна ж, кинувши все, подалася за своїм чоловіком по світу, народила йому трьох синів і п'ятеро доньок, до кінця випила разом з чоловіком гірку

чашу поневірян, страждань, принижень, але жила разом з ним надією. Ганну прихилила недоля в Станіславові з доньками Варварою та Марією. І там вона майже на п'ятнадцять років пережила чоловіка, терплячи нужду та злидні і спродуючи останню одежину.

Через рік після одруження, 6 листопада 1699 року в Орликів народилася перша дитина — донька Анастасія, — на хрестинах якої було багато старшини. Це підкреслює широкі зв'язки Орлика у вищих колах української шляхти. Вже на той час Пилип, очевидно, був «гетьманской войсковой старшини канцелярист» (згадується у 1702 році). Про Орлика як про молодого реєнта військової канцелярії писав у квітні 1700 року і Самійло Величко: «Филип Орлик, реєнт тогдашний войсковой канцелярии, новициантом будучи, хочай и мудрый был человек, еднак еще не призвичаился был досконале до управления всяких дел восковых писарских». Проте авторитет Пилипа Орлика вже на той час був досить високий. Про це свідчить хоча б той факт, що 5 листопада 1702 року в Батуринській Микільській церкві новонародженого сина Орлика Григора хрестили сам гетьман Іван Мазепа, полковник Іван Ханенко та Віра (чи Любов) Кочубеївна — дружина генерального судді Василя Кочубея. «Реєнтом канцелярії війська Запорозького» був Пилип Орлик і наприкінці липня — на початку серпня 1707 р., про що свідчить його лист до військового канцеляриста Івана Максимовича. Затим, не раніше осені 1707 року, Орлик став генеральним писарем.

Такий швидкій кар'єрі він був зобов'язаний в першу чергу власними здібностями і якостями: гострим розумом, чіткою пам'яттю, високою освіченістю, природним тактом та дипломатією, особливою кмітливістю та обдарованістю. Не випадково Мазепа любив і довіряв Орликові. А він навіть у покайному листі до Яворського 1721 року підкреслював, що ніколи нікому не складав присяги, навіть цареві — лише панові своєму гетьману Мазепі. Пізніше в своєму «Діарії» Пилип засвідчить, що Мазепа «як ніхто... міг краще обробити людину й притягти її до себе».

Нові посади приносили Пилипу Орлику нові володіння: села Дремайлівка, Дорогинка Ніжинського полку, млини і двори в Батурині та Ніжині, у 1708 році — села Кривець та Риловичі у Стародубському полку з млинами, винницями, лісами, руднею та слобідкою, якій дали назву

Орлівка. Рангові маєтності писар отримав під Гадячем. Дружина принесла у посаг землі на Полтавщині. Мазепа надав йому село Домишлин Сосницького повіту Чернігівського полку. Жителі Домишлина навіть у 1710 році, після офіційного прокляття, згадували колишнього власника Орлика, за якого вони не були обтяжені податками і навіть не виконували громадських повинностей.

Швидке просування по табелях урядів не зашкодило Орлику продовжувати свої поетичні заняття. В літературі є згадка про написаний ним «Епітафійон» митрополитові Варлааму Ясинському.

Одночасно Орлик усе більше вникав у політичні справи і втаємничувався в різноманітні плани старшини. Наприклад, у 1707 році він був свідком зібрання в Києві у генерального обозного Ломиковського чи миргородського полковника Данила Апостола, на якому читали Гадяцький договір 1659 року гетьмана Виговського з королем, взявши текст його з бібліотеки Києво-Печерського монастиря.

Вважається, що поряд з Андрієм Войнаровським Пилип Орлик був одним з перших і найбільш посвячених у таємні плани гетьмана Мазепи відступитися від Петра та взяти сторону Карла XII і Станіслава Лещинського. Про це він сам детально повідомляє в листі до свого вчителя, тоді вже митрополита Рязанського і Муромського Стефана Яворського. Лист був написаний наприкінці літа 1721 року, коли в Орлика визріла відчайдушна думка повернутися в Україну і просити помилування в царя. Певне ж, гетьман у цьому листі мав виправдати себе, «понеже многие едны недоброхоти мои, другие, хотящи себе оправдати, злословным своим донесением милосердное царского величества сердце на болший гнев и отмщение против мене возбудили и подвигнули, будто я единомысленным и единосветным с Мазепою тоей измены былем автором и все тайны оныя ведалем». У цьому листі Орлик намагається довести, що був простим виконавцем волі Мазепи, який взяв з нього присягу.

У 1706—1707 роках Пилип під диктування гетьмана вів таємне шифроване листування з княгинею Дольською, що мала стосунки із Станіславом Лещинським. Згідно з його словами, Мазепа відкрив писарю свої плани 17 вересня 1707 року: «До сего часу не смел я тебе прежде времени намерения моего и тайны тоей объявлять... А понеже те-

перь пред тобою не могло то утаитися, прето пред Всеведущим Богом протестуюся и на том присягаю, что я не для приватной моей ползы, и не для вышших гоноров, не для большого обогащения, а ни для иных яковых нибудь прихотей, но для вас всех, под властью и реиментом моим застаючих, для жон и детей ваших, для общего добра матки моей отчизны бедной Украины, всего войска Запорожского и народу Малороссийского, и для подвышшеня и разширення прав и волностей войсковых, хочу тое при помощи Божой чинити, чтоб вы, з жонами и детми, и отчизна с войском Запорожским так от Московской, яки от Шведской стороны, не погibli. А если бым для яких-нибудь приватних моих прихотей тое дерзал чинить, побий мене, Боже, в Троицы святой единый и невинная страсть Христова, на души и на теле». Поцілувавши животворного хреста, Мазела заприсягнув на вірність і незраду собі Орлика.

Безперечно, справа була вкрай ризикованою. Орлик вагався, прагнув в'яяснити в гетьмана, чи є гарантії, що при шведах буде краще. Мазела відповідав: «Яйця курицу учат! Албо ж я дурак, прежде времени отступать, пока не увижу крайней нужды, когда царское величество не доволен будет, не токмо Украины, но и государства своего от потенции Шведской оборонить». З того часу Орлик був активно задіяний гетьманом у зв'язках з Станіславом Лещинським, княгинею Ганною Дольською та шведським королем. Він вів таємне листування, зустрічався з агентами (ксьондз Заленський), брав участь у радах.

П. Орлик писав Яворському, що робив усе це з великим острахом, боячись, «что тая Мазепы с противною стороною корреспонденция на крайнюю когдась мене наразит погибель, если царское величество с подлинных документов доведается. И того ради всегда снедаемся внутренею боязнию, страхом и скорбию, а смотря на жону и дети мои, по всяк день часто воздыхалем, чтоб с собою и их не погубить».

Тривоги і сумніви нібито штовхнули Орлика до спроби перешкодити планам гетьмана, але так, щоб при цьому не зрадити його. Він також боявся повторити шлях усіх попередніх донощиків на Мазелу, зокрема Кочубея, через «великороссийское жестокое и в целом свете необыкновенное право, через которое многие невинные часто погибают, а именно — “доводчику первый кнут”». Між тим, не ба-

жаючи бути клятвopорушником і зрадником свого покровителя, віддавати «неблагодарным сердцем злая возлагая, ненавесьть за возлюбление и за хлеб яд смертоносний», Орлик вирішив через піддячого Олександра Меншикова викликати від царя довірених осіб для нового запряганя гетьмана і старшини. «И таким способом намеривался, без повреждения совести и присяги моей, и фракцию Мазепину пресекть и старшину всю от оной отвратить». Але саме тоді надійшло повідомлення про страту Іскри і Кочубея, «якая ведомость мне утшила, и того ради принужден я был оставить тое умышление, опасаясь такой же и на себя погибели».

Орлик, очевидно, не знав тоді, що в доносі Василя Кочубея, переданому міністрам царя 10 квітня 1708 року, чотирнадцятим пунктом звинувачення Мазепи було подане свідчення про те, що зустріч з езуїтом Заленським (посланцем Станіслава Лещинського) влаштував гетьману саме Пилип Орлик. Даючи усні пояснення з цього приводу, Кочубей заявив: про це його дружині сказала дружина Орлика. У 25-му пункті звинувачення вказувалося, ніби один чоловік, наблизений до Мазепи, довірявся своїм гостям, що не слід згадувати про битви з татарами — «вони нам незабаром знадобляться». Кочубей усно повідомив, що це полтавському полковникові Іскрі говорив Орлик.

У Василя Кочубея були свої рахунки з Орликом. Ще в лютому 1708 року він написав бумагу проти Пилипа, де скаржився, буцім цей висуванець «нас во всем понижает, безчестит и топчет». Розкриваючи походження гендлярів Герциків, з якими породичався Орлик, суддя описував усі небажочестиві вчинки останнього: «всяко нам ищучи зла», «заслуги... старинии легце важит и под ноги топчет». Кочубей жалівся, ніби Орлик заявив, що він, будучи ще генеральним писарем, 12 років «не умел писати» і з його листів «до дурних москалей писованих... некоторые ляхи смеялися». На бенкеті у Левенця Пилип його, суддю, обмовляв і «лаяли в мать и всяко хулили и уничтожали». Неповажно ставився Орлик також до полковника Іскри, якого «лает, безчестит и в мове передражняет всегда на всяком местцу». Сам Іскра 13 лютого в розмові з охтирським полковником Осиповим завважив: «Более всех знает все тайны заговора Мазепин писарь Орлик, потому что через его руки идет вся гетманская переписка».

Все це могло закінчитися досить прикро для Орлика, якби донос був сприйнятий царем.

У листі до Яворського емігрант висував ще один мотив свого мовчання про плани Мазепи: «Не відкриєм нікому тайни, сохраниял я неврежденне верность, яко слуга пану, яко инолемец и креатура своему благодетелеви, и должен былем тое сохраниять, понеже натура мне тое сама, с предков моих дала не быть придателем, и всякому над собою властелину верным быть».

Орлик залучався до участі в усіх нарадах Мазепи з посвяченою у таємницю генеральною старшиною. У своєму листі він твердить, що саме старшина штовхала гетьмана до рішучого розриву з царем, постійно наполягала на цьому, картала його, навіть погрожувала. Сам писар нічого не каже про свою роль у тому. Одначе, як свідчив він сам, гетьман згарячу казав, ніби в нього (Орлика) «еще разум молодой, дитинный». Хоча у сварках з старшиною Мазепа саме йому віддавав перевагу: «Бери все чорт! Я, взявши з собою Орлика, до двору царского величества поеду, а вы хоть пропадайте».

Не вагаючись, поставив на карту Пилип Орлик набутий ним матеріальний достаток (і втратив його) заради втілення в життя великої ідеї Мазепи про незалежну самостійну Українську державу. Більше того, ризикуючи своїм життям, родиною, він залишався вірним цій ідеї й зберігав відданість гетьману під час найтяжчих випробувань і найтрагічніших подій, коли однодумці й прибічники Мазепи кидали його й просили милості та вибачення.

Пилип Орлик до глибини душі пройнявся ідеєю Мазепи. Водночас йому імпонувала сама особистість Мазепи, його винятковий розум, ерудиція, інтелігентність, витончена духовність, різноманітний досвід. Для молодого канцеляриста, а потім і генерального писаря гетьман завжди залишався вчителем. Написаний Орликом у 1695 році панегірик на честь Мазепи не був даниною моді часів бароко, коли в панегіриках вихваляли можновладців. Це був щирий вислів відданості й пошани до Івана Мазепи. Ставши гетьманом України в еміграції, й на схилі свого життя Орлик завжди зберігав пам'ять про Мазепу як про великого українського патріота, людину виняткових здібностей.

Орлик виступив із Батурина в похід разом із козацькими військами на чолі з Мазепою і протягом усієї кампанії

був поряд із гетьманом. Генеральний писар ретельно й напружено працював у похідній гетьманській канцелярії, складав і оформляв дипломатичні документи, листування гетьмана з Туреччиною, Кримом, польським королем Станіславом Лещинським, а також гетьманські маніфести, з котрими Мазепа звертався до українського народу.

Після Полтавської катастрофи Орлик, його дружина й родичі Герцики пішли за Мазепою у вигнання, долаючи далекий, тяжкий і небезпечний шлях до тодішніх володінь Туреччини. В липні 1709 року вигнанці дісталися Бендер. Після смерті великого гетьмана України Івана Мазепи серед української еміграції постало питання про його наступника. Обрання нового гетьмана було пов'язане з вирішенням найважливішого питання: хто володітиме спадком Мазепи — золотом, коштовностями, грошима, клейнодами тощо, який включав не тільки приватне майно, а й військовий скарб.

Згідно із запискою очевидця подій королівського секретаря Густава Сольдана, обстановка в Бендерах після смерті Мазепи складалася досить напружено. Войнаровський забрав усю казну та дорожочінності, але не хотів бути гетьманом. Між старшиною почалися пересуди і виникло незадоволення. Посипалися скарги королеві: 22 жовтня 1709 року королю було подано «Покірний меморіал запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції», писаний в Бендерах 26 вересня рукою Пилипа Орлика. Цей документ є надто важливим: у ньому вперше і дуже чітко були зафіксовані основні напрямки подальшої діяльності Орлика та його політичні плани. В меморіалі на початку вказувалося, що після смерті Мазепи «судно руської нації й запорозького війська» може скерувати і врятувати лише Карл XII. Разом з тим було висловлене настійливе бажання обрати нового гетьмана. Однак, як зазначалося в меморіалі, вибори можуть бути проведені лише після того, як Войнаровський поверне «всі гетьманські клейноди і наші привілеї та всей скарб в цілості, що лишився по смерті ясновельможного гетьмана Мазепи, зокрема золотого, срібло, дорогі камені, перли, висаджені дорогим камінням списи, соболі, папери й інше знадіб'я запорозькому війську». Він «несправедливо й незаслужено присвоює собі право мати все те, що належить... до всього війська». Ця вимога про повернення скарбів і казни

була другим пунктом меморіалу. В третьому пункті проводилася паралель союзу Богдана Хмельницького і Карла X з договором Мазепи та Карла XII. Король повинен був знову на ім'я нового гетьмана дати підтвердження, що буде воювати з царем, поки «руський народ не вернеться до колишньої своєї свободи».

В разі укладення миру було висловлено прохання, щоб «не виключено нашого державного інтересу з договорів і не нарушено меж нашої батьківщини аж до ріки Случ, які так простягаються від часів Хмельницького». Король мав також у договорі дати гарантії забезпечення оборони незалежності України від нападу «сусідніх володарів». У четвертому пункті королю пропонувалося заключити союз з Оттоманською Портою і при цьому включити «як додаток» до меморіалу «справи цілості запорозького війська й руського народу».

А. Войнаровський відмовився повернути гетьманський скарб. Запалав скандал, що спричинив до створення з наказу короля спеціальної комісії. Комісія, яка засідала в листопаді 1709 року в таборі короля під Бендерами, покладалася передусім на свідчення Бистрицького, колишнього управителя Мазепиних маєтків, а також на близьких йому осіб. Тому і вирішила справу на користь Войнаровського. Карл XII підтвердив її рішення. Значно пізніше, в 1719 році Орлик писав до шведської королеви Ульріки Елеонори: «Войнаровський, наперекір праву і звичаям, мав у своїх руках усі публічні фонди, завдяки ласці й допомозі своїх приятелів, яких він з'єднав собі підкупом. Я мовчав, хоч ціла моя істота вояки протестувала проти цього мовчання». Орлик зміг добитися лише того, що король не виплатив Войнаровському борг у 60 000 талерів. Однак і новий гетьман їх не отримав.

Отак козацтво й старшина залишилися на чужині, в Бендерах, без матеріальних засобів. Володіння гетьманською булавою в умовах еміграції вимагало значних коштів: і на потреби козацького війська, і репрезентацію, і зносини з чужоземними урядами, й дипломатичну працю серед турків і татар.

Нового гетьмана не обирали цілих півроку. В Україні Петро I вже затвердив гетьманом Івана Скоропадського. Однак, зв'язавшись з козаками та запорожцями, старшина

в еміграції вирішила все ж не визнавати його, чекати перемоги Карла XII, повернення в Україну і перевиборів гетьмана.

Час спливав, нічого не змінювалось, а діяти було просто необхідно. Тому, врешті-решт, питання про обрання гетьмана було поставлене. Пропонувалися три кандидатури: небіж Мазепи Андрій Войнаровський, прилуцький полковник Дмитро Горленко і генеральний писар Пилип Орлик. Перший був ще молодий, прогримів скандалом у сварці за дядькові скарби і не мав бажання тримати булаву, другий — не мав популярності. Орлик же користувався авторитетом, відзначався неабияким розумом, широкими знаннями й дипломатичним хистом, його підтримував Карл XII, який ще 28 вересня викликав Орлика в Бендери для ради про державні справи.

5 квітня 1710 року під Бендерами на загальній раді в присутності всієї старшини, запорожців, реєстрового козацтва Пилипа Орлика одноголосно обрано гетьманом. Того ж дня було прийнято документ (вступ і 16 статей), що дістав потім назву «Конституція Пилипа Орлика», або «Бендерська Конституція», і складав угоду гетьмана та старшини про взаємні обов'язки, права й подальший устрій України. У вступі Конституції було подано стислий виклад історії України, пояснено причини, чому Україна розірвала стосунки з Москвою і прийняла протекторат Швеції; проголошувалося, що Україна обох сторін Дніпра має бути вільною на вічні часи від чужого панування; Україна визнавалася республікою, а влада гетьмана обмежувалася; гарантувалися права і привілеї запорожців; державною релігією проголошувалося православ'я, а Київська митрополія мала вийти з підпорядкування Московському патріархові. Документ заклав підвалини принципу поділу влади на законодавчу і виконавчу судову гілки, передбачив виборність посад, що і сьогодні є принциповою засадою розвитку демократичних держав. Відомий український історик права Микола Василенко визначав даний договір як «своєрідну українську Конституцію, яка свідчить про напрямок політичної думки української еміграції того часу... ідеї, закладені в основу угоди Орлика, поділяли не лише емігранти, але й найбільш свідома частина старшини, яка не пристала до Мазепи». Договір був розрахований на те, що він після повернення емігрантів діятиме в Україні як правовий акт.

Однак «Конституція Пилипа Орлика» залишилася лише на папері: після Прутського миру еміграція втратила надію повернутися в Україну, а після Ніштадського миру 1721 року про це взагалі не могло бути й мови. Отже, тому вона ніколи не діяла в Україні і втратила свою силу як юридичний акт навіть в емігрантських колах.

10 травня 1710 року Карл XII, як протектор України згідно з попереднім договором 1708 року з Мазепою, затвердив обрання Орлика гетьманом, вихваливши при цьому його мужність і вірність. Того ж дня був укладений новий договір між Україною і Швецією, в якому підтверджувались гарантії незалежності й самостійності України. Швеція зобов'язувалася забезпечувати оборону і цілісність її території. Зазначалося, що протекція шведського короля над Україною запроваджується «тільки для поправки и подвигнення упалых прав своих и вольностей войсковых».

На честь новообраного і затвердженого королем гетьмана Карл XII влаштував офіційний прийом, на якому Пилип Орлик виголосив промову латиною. То був зразок красномовства і свідчення його намірів продовжувати лінію Мазепи та сподівань на допомогу шведського короля.

Творці Конституції, розробляючи її в чужій країні, усвідомлювали, що її практичне застосування буде неймовірно важким, адже спочатку треба було звільнити Україну від московського панування. Оскільки їхні власні сили були дуже невеликими — кілька тисяч козаків і старшини, — вони сподівалися це зробити за допомогою Швеції, Туреччини та інших країн.

Зі шведським королем Карлом XII була укладена спеціальна угода. Як протектор України, він санкціонував козацьку конституцію, підтвердивши таким чином права та вольності Війська Запорозького. Водночас він виступив гарантом незалежності України та недоторканності її кордонів, які за конституцією обіймали Лівобережжя та Правобережжя. Шведський король зобов'язувався не складати зброї доти, доки Україна не буде звільнена від московського панування, й не укладати миру з царем, не здобувши попереднього відновлення незалежності України.

Проте зірка Карла XII на політичному небосхилі Європи почала меркнути. Він хоча ще виношував плани спільних дій Півночі та Півдня, тобто Швеції й Туреччини, проти Петра I, однак міжнародна ситуація змінилася. На

сході Європи захиталася політична рівновага. Росія ставала в ряди найбільш могутніх європейських держав. Нагромаджуючи військові сили, вона спрямовувала свій наступ проти шведів і Туреччини, хоч Оттоманська Порта ще на початку 1710 року підписала з Петром I мировий трактат. Отже, для шведського короля навіть від'їзд на батьківщину сушею чи морем виявився дуже небезпечним, хоча великий візир Алі Чорлілі-паша від імені турецького султана обіцяв забезпечити Карлові XII 50-тисячний ескорт для супроводження шведів додому.

Шведський король вирішив поки що вичікувати сприятливих обставин у Бендерах, використавши цей час для спонукання турецького уряду до війни з Росією. Незважаючи на полтавську поразку, Карл XII був дуже популярним серед турецьких військових кіл. Його дипломати, і особливо Станіслав Понятовський, прибічник Станіслава Лещинського, досить успішно діяли при дворі султана. Взагалі поляки активно взаємодіяли з турецьким урядом. Не раз відвідували султанську столицю київський воєвода Йосиф Потоцький і граф Тарло.

На сході ж активну дипломатичну діяльність з метою організації антимосковської коаліції розгорнув Орлик. Це питання він порушив у Бендерах у березні 1710 року, коли мав розмову з французьким послом Дезайєром. Восени того ж року український гетьман розпочав листування із кримським ханом Давлет-Гіреєм, дуже впливовою людиною при турецькому дворі. Орлик особисто з ним познайомився під час перебування хана в Бендерах у квітні 1710 року.

На початку грудня з Бендер до Криму виїхала надзвичайна українська делегація. Посольство українського гетьмана виконало свою місію, й 23 січня 1711 року був підписаний договір про встановлення союзу між Кримським ханством і Орликом. Це було зроблено на ґрунті повної незалежності України. Хан брав на себе зобов'язання не укладати без згоди української сторони миру з Московією. У договорі хан гарантував спокій і безпеку населенню України під час воєнних дій. Орлик призначив постійного свого резидента (посланника) при ханському дворі.

У договорі обумовлювалися й відносини з тими донськими козаками, які після придушення військами Петра I антицаристського повстання на чолі з Булавіним переховувалися від помсти царя на землях-кочовищах Кубань

ської орди й мали тісні зв'язки з усім Донським військом. За договором донці мали підлягати Орлику й користуватися рівними з українськими козаками правами та привілеями.

20 листопада 1710 року Туреччина оголосила війну Петру I. До певної міри це було досягненням шведської дипломатії. Карл XII у своєму стратегічному плані ставив завдання опанувати ситуацію в Польщі й дати під Києвом генеральну битву царським військам передусім за допомогою турецької армії. Для звільнення Правобережної України була спланована зимова військова експедиція об'єднаних сил кримського хана, буджацьких татар, поляків і козаків на чолі з Орликом.

Після очищення від царських військ Правобережжя надалі розвивати військові операції повинна була турецька армія. Передбачалося, що передуватимуть усім цим діям дві допоміжні операції. Кримський хан мав увійти на територію Росії й ударити на Вороніж, щоб зруйнувати корабельну флотилію, а його син — кубанський салтан мусив іти на Азов. Усі ці операції, за задумом Карла XII, мали сприяти просуванню шведських армій із Померанії в Польщу, що розв'язало б руки полякам, які орієнтувалися на Станіслава Лещинського.

Але добре задуману загальну стратегічну концепцію війни союзники не спромоглися здійснити ні поетапно, ні окремими частинами.

Спільний із ханом похід П. Орлика на Україну відбувся на початку 1711 року у двох напрямках. У січні Давлет-Гірей з 50-тисячною ордою та кількома сотнями запорожців рушив на Слобожанщину. Спочатку хан не зустрічав серйозного опору. Населення, бачачи поряд із татарами запорожців, виявляло поміркованість, а часом навіть прихильність: Мерефа і Тарасівка були союзниками легко взяті, а жителі Водолаги самі відкрили міські ворота.

Та на підступах до Харкова хан несподівано повернув назад до річки Самари і взяв в облогу розташовані на ній фортеці — Новосергіївську і Новобогородську. Залога в Новобогородську дала відсіч татарам, Новосергіївська фортеця здалася без бою. Залишивши загін на Самарі та татарську облогу в Новосергіївській фортеці, 5 березня хан повернув на Крим, і 12 тисяч бранців пішло у татарську неволю.

Після цього нападу хана на Слобожанщину та татарських спустошень авторитет П. Орлика на Лівобережжі та Слобідській Україні захитався, наростало невдоволення ним козацтва.

А тим часом розпочалася головна акція — 11 лютого 1711 року гетьман П. Орлик очолив похід на Правобережну Україну. З ним пішли запорожці під проводом К. Гордієнка (понад шість тисяч), польський загін під командуванням київського воєводи К. Потоцького та 20—30 тисяч буджацьких і білгородських татар під проводом султанкалги. У війську було до 30 шведських офіцерів-інструкторів та невеликий шведський загін. Король Карл XII, перебуваючи в Бендерах, участі у поході не брав.

Переправившись через Дністер поблизу Рашкова, військо П. Орлика та його союзників почало швидко просуватися вперед. Упродовж першої половини лютого П. Орлик з козаками зайняв територію між Немировом, Брацлавом і Вінницею. В ці дні майже всі правобережні козацькі полки (за винятком кількох сотень Білоцерківського) перейшли на бік гетьмана Орлика, і його військо зросло до 16 тисяч. Стурбований цим, київський губернатор Д. Голіцин доповідав, що «сей бок (правий бік Дніпра), крім Белоцерковского полку, весь был в измене».

Однак в цей же час почалися чвари між П. Орликом і султан-калгою, який зосередив орду у Вінниці. Останній, посилаючись на перевтому коней, наполягав на тимчасовому припиненні наступу. В козацькому війську відчувалася нестача зброї і спорядження. Але Орлик наказав рухатись уперед. Під Лисянкою висланий проти П. Орлика і татар загін лівобережних козаків під командою генерального осавула Бутовича був розбитий, а сам Бутович потрапив у полон. На початку березня союзне військо перейшло Рось і рушило на Білу Церкву. Та глибокий сніг і відсутність фуражу уповільнювали рух козацького й татарського військ. Зрештою, 25 березня союзне військо взяло в облогу Білу Церкву. Але цар Петро I заздалегідь укріпив фортецю, вона була добре забезпечена артилерією, боеприпасами і провіантом. Оборону міста тримала російська залога та частина вірних цареві козаків під командою полковника Танського.

Козаки Орлика оволоділи передмістям, поробили шанці й два дні штурмували фортецю, але через брак артилерії

Біла Церква не була взята. В цей час, дізнавшись про підхід свіжих російських військ, татари султан-калги покинули Орлика й, розділившись на загони, почали грабувати населення та брати ясир. Правобережні козаки кинулися рятувати свої домівки. Зрештою, орда повернула до Бугу. Військо Орлика змушене було відійти до Фастова. Тут польський загін теж покинув гетьмана й відійшов у Полісся. З рештками війська Орлик поспіхом відступив до Дністра, а тим часом російські дивізії під командуванням генерала М. Голіцина вступили на Правобережжя.

Так невдало скінчився похід П. Орлика на Правобережну Україну. До того ж внаслідок грабівницьких дій татар Орлик і на Правобережній Україні втратив підтримку населення.

А влітку розпочався наступ царської армії. Вирішальний бій відбувся на Пруті. Турецькі війська оточили росіян, Петро перед загрозою неминучого полону запросив переговорів. Це було вигідно для Туреччини, і візир дав свою згоду. Впродовж переговорів Орлик постійно відвідував великого візира і наполягав на тому, щоб російська армія негайно покинула Україну, повернула награбоване майно і щоб пункт про це був записаний до майбутнього договору. Але з цього мало що вийшло. Договір, який увійшов в історію як Прутський, було укладено 13 липня 1711 року. Росія зобов'язувалася віддати Туреччині Азов, зрити фортеці Таганрог, Богородицьк і Кам'яний Брід. На Україні все залишалось, як і раніше.

У цій ситуації Орлик повернутися в Україну вже не міг. Тим більше, що цар після своєї невдачі просто лютував, знищуючи все і всіх, хто хоч якимось чином був зв'язаний з Орликом чи виявляв якесь невдоволення. Плач і стогін розлягався по Україні ще страшніший, ніж після татарської навали. І зарадити цьому горю було нікому.

Тим часом активізували антиукраїнську політику уряди Англії, Голландії та інших країн — особливо у зв'язку з перебуванням козацького війська в межах Туреччини. Щоб ознайомити держави Європи зі своєю позицією, Орлик складає «Маніфест до європейських королів». «Вважали ми потрібним проінформувати королів, — зазначається у цьому документі, — володарів республіки й інші християнські держави про мотиви, котрі привели нас в Турецьку державу й змусили підняти сьогодні

зброю проти московського царя». У «Маніфесті» викладається історія українсько-російських взаємин, починаючи з часів Богдана Хмельницького і аж до умови з Карлом XII.

Розіславши «Маніфест», Орлик знову послав делегацію до Туреччини з проханням захистити Україну. Прибувши у Константинополь, делегація знову звернулася по допомогу до французького посла. У своєму донесенні у Париж Дезайер повідомив, що козаки були надзвичайно витримані, але жодною мірою не хотіли відступати від інструкції Орлика «наполягати, щоб Порта вимагала від Москви відмови від всяких претензій на Україну». Далі він пише, що «козацькі послі особливо наполягають на амністії й визволенні українців, засланих у Московщину, й щоб москалі, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнували України». Тоді ж така делегація зустрілась з патріархом, і той обіцяв їй допомогу.

Розсудливість козацьких послів, наполегливість французького дипломата принесли успіх. Султан дав грамоту Орлику, в якій визнав його гетьманом українців, що «живуть на обох берегах Дніпра, також і запорозьких козаків...».

Між тим дипломатія працювала на російсько-турецьку війну. І 4 листопада 1712 року султан прийняв рішення її розпочати. 19 листопада війну було оголошено. Знову зажевірла надія українських емігрантів. Орлик поспішив забезпечити себе від небажаного турецько-кримського протекторату, подавши меморіал Карлу XII, де заявляв, що справу про це може вирішити лише весь український народ, бо давно вже шириться агітація в Україні, ніби Орлик з турками хочуть принести рабство, мечеті й знищити християн. Порта може лише допомогти визволити Україну від царя. Затим гетьман має прибути в Україну і разом з людністю виробити програму її подальшого існування. При цьому гетьман просив погамувати претензії Польщі щодо Правобережжя.

Порта вимагала вислати Орлика на Правобережжя, але він, не маючи вказаних гарантій, намагався уникнути цієї подорожі. Проте частина його козацького війська на чолі з прилуцьким полковником Горленком взяла участь у військових операціях і 29 грудня 1712 року була розбита військами князя Любомирського. Звертаючись до останнього,

Орлик запевняв його у відданості Польщі і отримав у відповідь (уже після розгрому козаків) схвального листа за любов до спільної польської вітчизни та обіцянку прихилити до гетьмана короля Августа II.

Порта чекала початку наступу шведської армії Штенбока. Однак той військових дій не почав. Це розгнівило султана, і він наказав арештувати шведських резидентів (Фунта та Понятовського) і вислати з Туреччини або перевести в Салоніки самого Карла XII.

Тим часом українські емігранти переконали французьку дипломатію у необхідності вичленити Польщу й Україну зі складу Російської держави, що мало роз'єднати царя з союзницею Австрією. Емігранти готувалися до походу на Батьківщину, але вітер дипломатії був нещасливим для них і цього разу. В дивані відбувся переворот: Алі-пашу, який був проти війни, призначили новим великим візиром. І 17 липня відбулося підписання чергового мирного договору з Росією. Згідно з договором, Туреччина зобов'язувалася позбавити притулку як Карла XII, так і українських емігрантів. Порта відразу поставила вимогу перед шведським королем покинути Бендери. 11—12 лютого 1713 року в обозі під Варницею стався «калабалик»¹. Турецькі війська прийшли видворяти Карла XII, а він з трьомастами вояками почав битву проти 20-тисячної орди татар і шеститисячного загону турків. У цьому бою короля було поранено. У лавах його захисників бився й Орлик. Це ледве не коштувало йому власного життя та життя старшого сина. Татари прив'язали Григора до коня, і мало статися непоправне, та заступився син хана султан-калги і польський сенатор Сапега. «Калабалик» завершився переміщенням короля-вигнанця та його свити, а разом і українських емігрантів з Орликом до Дематики під Адріанополем.

Усі ці негаразди значно погіршили матеріальний стан українців у вигнанні. Душили кредитори, Орлика притягли до суду. З великими зусиллями він добився лише двохмісячної відстрочки сплати боргів. Свій виїзд з Бендер гетьман порівнював з виходом євреїв з Єгипту «від варварського народу», зітхаючи «на ріках Вавилонських», чекаючи «обіцяної потіхи» від короля.

Відчай Орлика був такий, що він ладен був уже зголотися на мир з царем, аби лиш відомстити туркам за невірність.

Однак турецька опінія щодо Карла XII знову перемінилася. Бендерського серасира і хана Давлет-Гірея усунули. Новий хан Каплан-Гірей готувався до війни. Союз із шведами було знову відновлено. Орлику також дозволили переїхати до Адріанополя, де зібралася вся європейська дипломатія. Користуючись цим, гетьман спробував знову підняти питання про передачу йому всієї України.

Та вкотре шведську справу знищив Штенбок, який капітулював 16 травня 1713 року. Це був остаточний крах політики Карла XII в Туреччині. 13—24 червня в Адріанополі турки підписали мирну угоду з Росією на 25 років. На той час козацьке військо на чолі з Горленком перебувало в Україні. Останній вимагав, щоб до нього приїхала старшина і сам гетьман. У середині еміграції виник конфлікт і підозра, що Горленко претендує на гетьманську булаву. Однак влітку 1713 року після перемир'я козацьке військо покинуло Правобережжя. На той час Орлик був уже знову в Бендерах, а затим у Хотині. В Бендери прибув також інший політичний вигнанець — польський король Станіслав Лещинський, з яким турки готували нову військову акцію. Гетьман не підтримував цієї затії і, навпаки, вів переговори з представниками Августа II про автономію України в складі Польщі.

Однак турки наполягали на новому військовому поході козаків на Правобережжя. Під командою Горленка у вересні 1713 року військо гетьмана вирушило на Брацлавщину. Було взято Немирів, Брацлав. Запорозжці заволоділи Каневом. Планувався похід на Білу Церкву, але перешкодили поляки, з якими виник військовий конфлікт. Орлик намагався налагодити справу дипломатично. Горленко рішуче карав усілякі грабунки та розбій війська, намагаючись замиритися з польською адміністрацією. Однак відповідь поляків Орлику була дуже суха й різка. Військові конфлікти польської армії з козаками набули серйозного характеру. І тут у справу знову втрутилася Порта. Новий візир Алі-паша почав проводити ідею про посадження Орлика на Правобережжі під протекторатом Польщі. Орлик наполегливо обстоював ідею в дипломатичних колах, але Польща поставилася до цього з нехиттю. 22 квітня

¹ Калабалик — сварка, колотнеча (тур.).

1714 року Польща й Туреччина підписали мир, а отже, Правобережжя залишалося за Польщею. Це було крахом ідеї Орлика.

Він знову звернувся до шведської протекції. 1 жовтня 1714 року Карл XII залишив Туреччину й вирушив на батьківщину. Доля Орлика була також вирішена — він повинен був їхати за протектором, життя якого захищав зі зброєю в руках. 23 жовтня 1714 року Пилип Орлик з сім'єю і двором із двадцяти чотирьох осіб покинув Туреччину. За ним подалася частина старшини (Довгополий, Третяк, Мирович, Нахимовський, Григир, Іван та Антін Герцики), натомість Горленко, Максимович і Ломиковський прийняли царську амністію. В січні 1715 року гетьман прибув до Відня. В столиці імперії він почував себе зле через матеріальну скруту і неможливість узяти позику, хоча його там і титулювали князем. У травні 1715 року Орлик прибув на острів Рюген, затим оселився в Крістіанстаді, а потім — Стокгольмі, де він жив досить скромно за рахунок королівської казни. Карл XII обіцяв йому сплатити борг перед військовою казною, гроші з якої він позичив по смерті Мазепи (60 тисяч талерів). Король не відмовлявся також від своїх обов'язків протектора України, незмінно титулюючи Орлика «ясновельможним гетьманом».

Близько тридцяти років після цих подій прожив Орлик за кордоном. І де б він не був — чи у Швеції, чи в Німеччині, чи в Туреччині, — жодного дня, жодної години не полишала його турбота про Україну. Разом зі своїм старшим сином Григором, який скінчив життя генералом і національним героєм Франції, Орлик налагоджував зв'язки з урядами країн Європи, надсилав до них меморіали, прагнучи домогтися визволення свого народу, його незалежності. Як зазначав відомий історик Дмитро Дорошенко, «він старався використати кожну нагоду, кожен міжнародний конфлікт на сході Європи, щоб тільки поставити українську справу на порядок денний. Але всі старання великого українського патріота були даремні. Московське царство після полтавської перемоги зробилося могутньою державою, Російською імперією, яка посіла провідне місце в північній і східній Європі».

Не поривав Пилип Орлик зв'язків і з Україною, особливо з Січчю, що тепер була на татарській території. Однак доля і в цьому була жорстокою. Орлик так і помер на чу-

жині, в Яссах, куди перебрався ще в лютому разом зі своїм останнім протектором волооським господарем Костянтинном Маврокардато. Він помер 24 травня 1742 року на самоті, без надії побачитися й пожити зі своїми рідними. Маврокардато, який шанував Орлика, влаштував йому «чудові похорони, до яких не пощастилося славної пам'яті гетьману Мазепі» (з листа Григора до Верлена).

Тенденційна історіографія створила й поширила легенду, ніби Орлик перед смертю одружився з татаркою, прийняв іслам і обрізання, був скинутий козаками з гетьманства і вбитий одним з них. Це була чорна отрута злої, але безсилої ненависті до всіх, хто ніс у собі незнищенний вогонь національного ідеалу України. Втім, очорнити та оббрехати таких людей не вдавалося ніколи. Рано чи пізно правда випливала і постаті знову осявало природне світло величі.

Найкращу епітафію гетьману України на вигнанні Пилипу Орлику склав його син, соратник і продовжувач справи боротьби за українську ідею в Європі Григир-Петро Орлик. У листі до міністра закордонних справ Франції Амельо він писав: «Ви не можете уявити собі мого горя; батько був для мене всім: другом, дорадником і вождем. Він був живим доказом, що людина в принципах може донести раз з'ясовані ідеали до кінця свого життя». Ще більш вдало і ємко схарактеризував Григор діяльність батька в листі до Людовіка XV: «Завзяття, з яким мій батько до кінця своїх днів переносив найбільш жорстокі нещастя, найбільші розчарування і примхи долі, попадаючи в них внаслідок своєї вірності спільним інтересам, — здобуло йому пошану не лише в державах, зацікавлених його планами й законними заходами, але навіть і в тих державах, проти яких він працював для підтримки інтересів своєї батьківщини й нації». Після смерті батька Григир заходився шукати його архів. З Ясс надійшла звістка, що папери зникли. Тільки через дванадцять років Григир дізнався, що один купець з Царгороду, який був зв'язаний з Маврокардато, має папери батька. 4 липня 1756 року Григир надіслав настійливого листа французькому послові Вержену з проханням за будь-яку ціну дістати документи гетьмана. Після смерті в 1759 році Григора Орлика справа гетьмана-батька віддалась забуттю, його паперами ніхто не цікавився. Французький уряд спочатку взяв архів генерала-

поручика Григора Орлика на перегляд, деякі документи залишилися в таємному кабінеті Людовіка XV та адміністративному відділі державного архіву, інші — повернуті вдові Олені Орлик з роду Дентевіль. Саме в замку Дентевіль і зберігався архів Орликів.

Знайдення архіву Орлика дозволило висвітлити ще один бік його діяльності, без якого образ гетьмана як людини був би неповним, — його інтелектуальний розвиток та любов до книг.

Пилип Орлик знав чимало мов. Окрім української, російської та польської, він вивчав в академії класичну латину, а ще французьку, італійську, новогрецьку, шведську, німецьку, болгарську, сербську, «геленську». На більшості з них писав. Книга була для нього не лише джерелом інформації та резервом мудрості, а й величним пам'ятником людського духу. В його щоденнику за 1722 рік є знаменна фраза: «Книжки подібні до живих істот. Оправлені в шкіру, вони тремтять в руках неуків». 22 березня того ж року грецький архимандрит показував Орлику рукописне Євангеліє від Іоанна на пурпуровому пергаменті, яке було написано у II столітті. Гетьман був вражений і зазначив: «Оцей блідий пергамент викликає чари минулого, думу та мрії тих людей».

Орлик читав багато і в основному з теології, історії та політики, любив також художні твори й особливо старався здобути газети. В його паперах було знайдено нотатки з французьких, італійських, німецьких та найбільш поінформованих на той час голландських часописів. Орлик майже не розлучався з Псалтирем (мав французькою та латинською мовами), Еклезіастом, творами святого Августина. Він повідомляв, наприклад, що з захопленням перечитав вісім томів Златоуста. Святе Письмо й отців церкви гетьман читав вдумливо і часто робив нотатки чи виписки, завважуючи думки, близькі йому та його долі. Дуже показові цитати з Псалтиря:

«Краща частина мого життя протекла в бідах, мої найкращі роки — в сльозах, мої сили надломлені.

Вороги кинули мене в безодню бід, де я завжди оточений тьмою й видом смерті.

Мої вороги — в своїй ненависті дійшли до краю.

Нехай мої вороги не матимуть більше задоволення бачити, як я страждаю.

Його землі були пограбовані, а він зробився забавою своїх сусідів.

Про мене навіть перестали думати, вважаючи, що я вже помер.

Я був молодий, тепер я старий, і я ніколи не бачив, щоб праведного чоловіка покинув Господь Бог.

О Боже, мій добрий, ніжний та ласкавий, зглянься наді мною й пожалій мене в моїм становищі!»

Однак теологія була не єдиною галуззю пізнань та інтересів Пилипа Орлика. Про це свідчить вміст його бібліотеки. Перше книжкове зібрання Орлика загинуло після Полтавської битви, про що він писав в одному з своїх листів 1730 року: «І тоді я втратив усе своє... майно, ... старі гарні книги». Нову бібліотеку гетьман почав збирати вже перебуваючи в еміграції, і тому вона складалася цілком з іноземних видань.

Відзначимо, що гетьман мав твори Шекспіра, хоч на той час великий англієць ще зовсім не був оцінений читачами та критикою. Залишилися нотатки Орлика французькою мовою з «Річарда III» та «Короля Ліра» 1728 року:

«Ті, що живуть на вершинах, завжди побиваються вітрами, й коли падають, розбиваються в шматки.

Я згубив назавжди своє королівство.

І ось він бідна людина, слаба й у погорді у всіх».

У бібліотеці Орлика був представлений також Данте, якого гетьман дуже любив, і навіть Мольєр. Голландське видання «Телемака» Фенслона (1719) Орлик купив у Швеції і читав на шляху до Салонік. Він так цинив цю книгу, що, забувши її під подушкою в готелі, посилав по «Телемака» слугу. Можливо, саме ця книга навіяла думку, висловлену в листі до митрополита в Єрусалим (21 червня 1729): «Ніколи в житті сила не може переконати людей, вона робить лицемір'я... Ніколи не треба примушувати людей міняти свою віру».

Не можна не згадати також про стосунки Орлика з Вольтером. 29 грудня 1729 року Григійр писав батькові: «Я довідався, що якийсь французький шляхтич складає докладну історію життя Карла XII». Це був Вольтер. Григійр зав'язав з ним стосунки і розповів про гетьмана та його взаємини зі шведським королем. Вольтер загорівся і просив бодай якісь матеріали для своєї історії. Пилип Орлик відразу ж надав автору «Історії Карла XII» цілу низку ма-

теріалів і спогадів. 6 березня 1730 року Григорій повідомляв гетьмана: «Всі матеріали для життєпису короля Карла XII я передав у належні руки... Тут дуже задоволені ними... Що особливо цікаве, це відомості про гетьмана Мазепу, й те, що Ви розповідаєте про його проекти. Тільки Ваша Ексцеленція, що знає досконало цей проект, могла так його викласти... Як життєпис Карла XII побачить світ..., всі дізнаються про справжній проект блаженної пам'яті гетьмана Мазепи й старшин Козацької Нації, які досі так жорстоко страждають».

Отже, сторінки Вольтерової «Історії Карла XII» про Івана Мазепу написані за допомогою матеріалів, що надав Пилип Орлик. Сам автор високо цінував дружбу з гетьманом та його допомогу. Він подарував Орлику примірник книги у червоній шкірі з гербом Орликів. На жаль, під час Великої французької революції книга зникла.

В історії України діяльність Пилипа Орлика оцінюється по-різному навіть найкращими представниками української історіографії та біографами гетьмана, хоч усі вони виявляють до нього шану. Його вважали романтичним героєм типу Дона Кіхота, який протягом усього життя був вірним своїм ідеалам, перенісши усі випробування долі, боровся за Ідею і мав фантастичний оптимізм та високі моральні якості. Це був «останній і найліпший із справжніх мазепинців».

Кожна епоха оцінює політичних діячів з точки зору сучасної потреби в тій чи іншій діяльності, шукає в них початки чи розвиток наболілих проблем. З цього погляду, постать Орлика для нашого часу є найбільш виразною і необхідною. Україна зараз іде тим же шляхом, живе тими ж ідеями, якими жив і за які боровся гетьман Пилип Орлик. Це ідеї суверенної, вільної, єдиної соборної України. Гетьман Пилип Орлик не був українцем за народженням, але став ним по духу та діяльності.

*«...надобно иметь и на него око,
понеже он есть крефтура Мазепина:
он его возтавил и обогатил»*

ІВАН ІЛЛІЧ СКОРОПАДСЬКИЙ
(1646—1722)

Гетьман Лівобережної України (1709—1722). Розпочав свою кар'єру за гетьмана І. Самойловича. Будучи прихильником антиколоніального повстання І. Мазепи, до шведів з ним не перейшов. Підготував новий українсько-російський договір, що передбачав зміцнення державно-правового становища Гетьманщини. Однак договір не був затверджений царем Петром І.

Протягом свого гетьманування намагався протестувати проти колоніальної політики царського уряду та обстоювати залишки автономії Гетьманщини, однак, позбавлений реальної влади, він не міг впливати на становище в Україні.

Взяти булаву гетьмана України полковнику Івану Скоропадському, людині добре освіченій, з великим життєвим досвідом, судилося у найтрагічніші для України дні — коли вирішувалася доля повстання Івана Мазепи. Це сталося, коли І. Скоропадському було вже 62 роки і, отже, цілком несподівано для полковника.

Відомості про рід Скоропадських збереглися в документальних матеріалах, починаючи від діда майбутнього гетьмана — Федора, життя якого проминуло головним чином у першій половині XVII століття. За сімейними переказами, він загинув у Жовтоводській битві 1648 року, коли селянсько-козацькі війська під проводом Богдана Хмельницького здобули свою першу визначну перемогу.

Про батька гетьмана — Іллю — також залишилося небагато певних даних. Відомо тільки, що в середині XVII століття він мешкав в Умані з трьома синами: Іваном, Василем і Павлом. Ілля Скоропадський також брав участь у Хмельниччині. Вже після смерті батька брати «по причині сильнейшого нападения от турок и татар на Польшу и тогобочну (Правобережну) Украину, принуждены были,

спасая жизнь свою, лишиться не только движимаго и недвижимого своего имени, с грамотами и дипломами, им жалованными от королей польских, но к усугубленію всего того, лишились и брата своего меньшого Павла, взятого тогда татарами в плен» (1674). Пограбовані, з незначними залишками майна, Іван та Василь змушені були переселитися на лівий берег Дніпра.

Практично відразу після влаштування на новому місці Іван почав складне і довготривале, але разом з тим цілеспрямоване сходження по службових щаблях. У 1675 році, коли йому було двадцять дев'ять, Скоропадського призначено військовим канцеляристом при гетьманському уряді І. Самойловича. Посада на той час не дуже й значна, але вона давала можливість частіше бувати «на людях», «крутитися» серед впливових осіб, заводити знайомства з важливими старшинами, представниками духовенства.

Через рік він уже став старшим військовим канцеляристом. Саме тоді на нього звернув увагу гетьман Іван Самойлович і почав залучати здібного канцеляриста до виконання важливих дипломатичних доручень. Восени 1675 року він доручив канцеляристові відвезти до Москви важливого листа, де власноручно сповіщав чиновників Малоросійського приказу про становище козацьких військ і російської армії на чолі з боярином Григорієм Ромодановським в Україні. Знову, цього разу з братом Василем — підписком Генеральної військової канцелярії, Іван як гетьманський посланець їде до Москви. Саме в ті роки майбутній гетьман І. Мазепа оцінив ділові та моральні якості І. Скоропадського.

Початок 80-х років XVII століття застав Івана Скоропадського в ранзі чернігівського полкового писаря. Це знаменувало собою заняття помітного місця в ієрархічній структурі місцевої влади. Як адміністратор він безпосередньо очолив роботу канцелярії та ведення діловодства полку. Щоправда, не обійшлося тут без протекції та відповідної підтримки. Річ у тім, що в 1678 році Іван Ілліч, без особливого кохання і довгого вагання, одружився з дочкою чернігівського полкового обозного (перша особа після полковника, яка часто заступала його під час відсутності, а також керувала артилерією) Никифора Калениченка — Пелагеєю. На момент весілля Скоропадський мав при собі лише одного «челядника», четверню коней та критий повіз

(«палубець»). У придане він отримав двір у Чернігові навпроти церкви Св. Спаса. Проте двір цей йому не сподобався і Скоропадський продав його. Купив інший, також у Чернігові, і побудував там собі будинок.

Після перевороту 1687 року І. Скоропадський порозумівся з новопризначеним полковником Яковом Лизогубом, який теж був з Правобережжя, і залишився на попередній посаді.

Займаючи понад десять років посаду чернігівського полкового писаря, І. Скоропадський набув собі деякі володіння, зокрема села Бурівку, Вихвостів і Дроздовицю (надані гетьманом І. Мазепою, що, крім іншого, засвідчувало його прихильне ставлення до чернігівського писаря), а також чотири млини (один — разом з братом Василем, інший — з тестем Н. Калениченком), що приносили неабиякий прибуток господарю. За період «писарства» Іванові вдалося добре вивчити систему й структуру гетьманського правління, зарекомендувати себе людиною «тихою», поміркованих політичних поглядів, що особливо було важливо для окремих представників уряду проросійської орієнтації на тлі постійних «зрад» деяких старшин і їхніх угод з турецьким султаном, кримським ханом чи польським королем. Це викликало відповідне, переважно поблажливе, ставлення до нього з боку власного керівництва. Іван Ілліч зміг знайти спільну мову почергово з усіма чернігівськими полковниками, за яких служив. А це за тих неоднозначних політичних умов не так уже й легко було зробити.

Проте інколи, здавалось би, налагоджене життя хвилював неспокій, з'являлися нові непередбачені турботи. Річ у тім, що Скоропадський, як кожен старшина чи козак, повинен був брати участь у всіх військових подіях, які мали пряме чи посереднє відношення до України. Так, він ходив у Чигиринські (1676—1678) і Кримські (1687 та 1689 роки) походи. Особливо невдалими виявилися останні два. В травні 1687 року, залишивши рідну домівку, дружину й малолітню дочку Ірину, І. Скоропадський став безпосереднім учасником рейду півторасоттисячного російсько-українського війська (в тому числі півсотні тисяч козаків з України) під керівництвом боярина Василя Голіцина проти Кримського ханства. Але татари на шляху їх просування підпалили степ (на південь від річки Кінські Води).

Велике полум'я та клуби диму, знищивши підніжний корм для коней, примусили в червні місяці повернути всі збройні сили назад. Невдача коштувала Самоголовичу гетьманської булави, бо хитромудрі козацькі старшини та російські воєводи зробили саме його винуватцем поразки. Сучасник-літописець тих подій зазначив про це: «И так того часу скончался гетманство Івана Самоголовича поповича и синов его, который на ураді гетманства роков пятнадцать зоставал і місяц».

Другий похід у Крим також почався напровесні. В 1689 році спільна російсько-українська армія, що сягала близько 150 тисяч чоловік, дійшла до Перекопу. Проте наполегливий опір кримських татар, неабияка спека, нестача води, масовий падіж коней і хвороби людей змусили головнокомандувача Василя Голіцина припинити бойові дії й повернути своє військо на Лівобережну Україну. Багатьох козаків і старшин охопило тоді глибоке розчарування та невдоволення Кримськими походами, хоч вони і мали певне позитивне значення.

Військові походи ніяк не збагатили Скоропадського, не вплинули на його службове становище. І невідомо, як би склалося особисте життя Івана Ілліча, коли б не звернув на нього свою прихильність гетьман Іван Мазепа. Він завжди наближував до себе людей не хитрих і не самостійних у діях, головним чином умілих виконавців власної волі.

У 1693 році вже новий гетьман відрядив І. Скоропадського до Москви у досить важливій справі — поінформувати про з'їзд старшини та попросити царя висловити свою думку щодо оренд і податків у Гетьманщині. Усе це дає підстави говорити про неабиякі дипломатичні здібності посланця, його авторитет у старшинському середовищі. Після цієї поїздки І. Скоропадський дістав звання генерального бунчужного, тобто ввійшов, так би мовити, до еліти тогочасного українського суспільства, вищої військової й цивільної влади на Лівобережжі. В обов'язки бунчужного формально входила охорона гетьманської регалії — бунчука. Але в дійсності він виконував військові справи, адміністративні й судові доручення, зустрічі та проводи послів тощо.

Задоволення від перебування в новому ранзі несподівано потьмарила смерть дружини (близько 1699 року). Залишившись удвох з дочкою, Скоропадський почав шу-

кати для себе іншу жінку. Можливо, це сталося випадково, але незабаром він уподобав собі вдову колишнього генерального бунчужного Костянтина Івановича Голуба — Анастасію Марківну (1671—1729), дочку засновника відомого на той час роду Марковичів. Дуже норавлива, забезпечена матеріально ще в першому шлюбі, ця неординарна жінка, на двадцять п'ять літ молодша за Скоропадського, мала на нього неабиякий вплив. Про це не міг не знати всюдисущий і обачний гетьман І. Мазепа. Він неодноразово посилав Скоропадського з різними дорученнями до Петра I і не мав жодних сумнівів у незрадливості першого. Таке своєрідне ставлення Мазепа до одного з своїх старшин час від часу проявлялось досить показово. Наприклад, у 1701 році Івана Ілліча призначили вже генеральним осавулом, тобто він зайняв наступний щабель службової драбини після генерального хорунжого. Формально генеральний осавул (як правило, їх було два) вважався за рангом п'ятою особою в старшинській адміністрації (після гетьмана, генерального обозного, підскарб'я та писаря). Він мав наглядати за станом війська та бойового спорядження, правильністю складання козацьких компутів (списків-реєстрів), інколи проводив спеціальні «слідства» щодо зловживань у межах регіону, перевіряв права власників на маєтки.

У 1708 році І. Скоропадський отримав нову посаду. У листі до Петра I від 24 березня І. Мазепа повідомляв, що тільки-но вручив «полковничество стародубское Івану Скоропадскому, ясаулу войсковому генеральному». Ставши першою людиною в полку, він набув фактично необмежену владу й величезні пільги. Паралельно, щоправда, не так успішно, по службі просувався і його брат Василь: у кінці XVII — на початку XVIII століття той очолював керівництво Березнівської сотні Чернігівського полку.

З доносу Кочубея видно, що І. Скоропадський належав до наближених гетьмана. На початку 1707 року воєвода Синицький з кількома тисячами литовців зрадив Москву і перейшов на бік шведів. І. Мазепа 11 травня у присутності В. Кочубея та І. Скоропадського «з того сміятися и немірною радостию веселитися», довго пригощаючи їх напоями.

Стародубського полковника гетьман відіслав до Петра I, а потім у Смоленськ для спростування доносу на

нього, контролю за свідченнями В. Кочубея та його спільників. Ясна річ, що таку відповідальну місію, від якої залежало майбутнє гетьмана, І. Мазепа доручив найдовірнішій людині зі свого кола наблизених. І Іван Скоропадський успішно впорався з покладеним на нього завданням. Аргументи стародубського полковника спростували слова донощиків.

Треба зауважити, що багато дослідників не вважають І. Скоропадського мазепинцем, бо, мовляв, він у критичний момент не послухав І. Мазепу «і на приказ царя Петра І поспішав до Глухова». З цього приводу треба додати деякі уточнення. І. Мазепа лише 30 жовтня 1708 року з Дігтярівки, що під Новгородом-Сіверським, надіслав стародубському полковнику І. Скоропадському листа, в якому виклав причини переходу під шведську протекцію, та просив потіснити росіян з міста: «...Яко естесь правдивий отчизны своей сын, берись до единого с нами согласія і для сполной отчизны своей оборони, старайся всеми способами, по данному себе от Бога разуму и искусству, московское войско из Стародуба искоренить. А если бы ваша милость, для искоренения того московского гарнизона, в Стародубе находящагося, силы и способу не имел, тогда советуем вашей милости, оттуда уходит и к нам в Батурин поспешать, чтоб не попасть в московскія руки». Та цей лист, який віз Тимофій Полугер, був перехоплений росіянами.

Ще 27—28 жовтня 1708 року у Стародуб були направлені один за одним три царські укази, які, безперечно, привели у готовність Московський гарнізон. Стародубська старшина, не маючи звісток від гетьмана, почала слухняно виконувати царські розпорядження. І. Скоропадський за наказом царя прибув у Субочево. Отже, чимало козацьких офіцерів не встигли зорієнтуватися в ситуації. Саме в такому становищі, мабуть, перебував і сам полковник І. Скоропадський.

До речі, ще раніше йому був підпорядкований надісланий І. Мазепою на підмогу Чернігівський полк. Під його зверхність гетьман також відправив козаків Ніжинського та Переяславського полків. Зрозуміло, царські урядовці оперативно нейтралізували командування Стародубського, Чернігівського, Ніжинського та Переяславського полків, і воно, не посвячене в плани старшини, що пішла з І. Мазепою, не було мобілізоване на повстання.

Опинившись з великою частиною козацького контингенту у розташуванні переважаючих сил російської армії, стародубський полковник змушений був підкоритися силі, царській режисурі виборів. Падіння Батурина, поразки Карла XII не додали йому й тим, хто волею долі опинився у ставці Петра І, натхнення та хисту шукати зв'язку з мазепинцями. Вони мимоволі стали маріонетками у царській політичній грі.

Отже, через два дні після отримання гетьманського листа І. Скоропадський прибув до Глухова, де цар наказав зібрати раду з вірної йому старшини і обрати нового гетьмана.

«Государь не замедлил также своим приездом и на другой день, ноября 6, велел приступить к гетманскому избранию. По совершении литургии в соборной церкви Живоначальныя Троицы, отпел молебен в присутствии полковников, старшин и многих казаков. Князь Долгорукий вышел из собора, произнес войску и народу малороссийскому речь, в коей разительными красками описал, сколь необходимо скорейшее избрание нового предводителя для отражения врагов отчизны и веры их. Потом посольского приказа дьяк Михайла Родостанов, став на стол, прочел вслух государеву грамоту, подтверждавшую сохранение вольностей и преимуществ малороссийских. Началось избрание. После кратковременнаго совещания, полковники и старшины обратились к Скоропадскому с просьбою: чтоб он принял на себя гетманство, как человек царскому величеству верный и в войске малороссийском заслуженный. Скоропадский отказывался от тягостнаго, по преклонности лет его, уряда, советовал лучше предоставить оный молодому и заслуженному черниговскому полковнику Полуботку. Старшини и войско снова возгласили его своим предводителем; несколько казаков желали иметь Полуботку, но принуждены были уступить большинству голосов. Тогда старшини, взяв под руки Скоропадского, поставили на стол. Новоизбранный гетман кланялся народу и говорил: я недостойн гетманского уряда. «Достоин, — ответствовал народ, — ты старый и верный слуга царского величества в войске Запорожском». Князь Долгорукий вручил Скоропадскому войсковие клейноды: бунчук, знамя, булаву и печать, привел к присяге и отправился с ним в дом князя Меншикова, где Скоропадский пред-

ставлен был государю вместе с находившимися тогда в Глухове полковниками и старшинами. В сей день гетман угощал подчиненных своих обеденным столом, и пальба из пушек не умолкала близ его дома».

Розпочавши правління під могутній гуркіт святкової канонади, новообраний гетьман досить швидко став утрачати і свою політичну владу, і свій, без того не дуже високий, авторитет серед українського населення. Особливо гнітили та обмежували його волю й дії вимушена «дружба» з царськими сановниками, вищим російським офіцерам, а також задушливі «обійми» самого Петра I.

Проте відразу по обранню Івана Скоропадського цар, не довіряючи більше нікому з старшин після мазепинської зради, наказав боярину Андрію Ізмайлову (липень 1709 року) постійно «бути при гетьмані» й спільно з ним вирішувати всі соціально-економічні та політичні питання. А таємно ще доручив наглядати за гетьманом і всією місцевою адміністрацією, не дозволяти їм пряме спілкування з урядами Туреччини, Кримського ханства, Швеції, Польщі, а також із Запорозькою Січчю. В разі виникнення нового «заколоту» чи спалаху народного повстання царському резидентові дозволялося застосовувати війська. Гетьманську резиденцію, згідно з волею Петра I, було перенесено з Батурина до Глухова: поближче до кордонів з Росією. Через рік при гетьмані «сиділо» вже два резиденти, а в їхньому розпорядженні, окрім двохсот дворів селян на утримання, були, «про всяк випадок», два «московські» полки. З часом позиції резидентів так зміцнилися, що вже мало хто не розумів: головним чином саме вони, а не гетьман, вирішують долю українців (і не лише лівобережного регіону).

З одного боку, подумки І. Скоропадський розділяв погляди мазепинців, своїх недавніх побратимів, а з другого — як слухняний арештант під наглядом царських наглядачів, підписував універсали, документи, в яких їхні дії компрометувалися, піддавалися сумніву. Підтвердженням вищесказаного є подорожні нотатки Даніеля Крмана¹, який з релігійною місією супроводжував Карла XII у 1708—1709 роках. У Бендерах він став свідком приїзду до короля

¹ *Крман Даніел* (1663—1740) — словацький посол, протестант-реформатор, автор «Подорожнього щоденника».

послів від Петра I з умовами укладення мирного договору. З ними прибув, зазначає він, «й стародубський полковник Скоропадський, наступник воєводи Мазепи, союзника шведів». Далі автор нотаток зафіксував досить важливий момент: «Він (Скоропадський. — *Авт.*) виправдовувався перед Мазепою, що прийняв від царя титул воєводи, і пообіцяв, що йому, своєму воєводі, буде вірний та що при добрій нагоді приведе до нього збунтованих козаків».

У жовтні 1710 року, коли Пилип Орлик з допомогою турецьких і шведських військ задумав звільнити Україну від московського війська, київський воєвода Дмитро Голіцин повідомив канцлера Г. Головкина про донос королівського сотника Івана Логинова на Скоропадського. Донощик інформовав про те, що нібито гетьман вів таємне листування з П. Орликом. Канцлер не надав цьому ніякого значення. «Как мы видим, — писав він гетьману, — что у вашей вельможности с воеводою киевским не согласно, однакож царское величество на нашу верность есть благонадежен и безосновательным никаким доносам поверено не будет, в чем изволите ваша вельможность быть надежен».

13 грудня 1710 року Д. Голіцин повідомив про свої сумніви О. Меншикова: «Для нынешних причин... не вовсе надобно верить гетману, понеже в малороссийском народе и през сего не без шатости было и ныне кому верить, Бог весть...»

Підозри київського воєводи все ж мали під собою підставу. Відомо про лист П. Орлика до І. Скоропадського, в якому він запрошує останнього спільно виступити проти Московщини. «Коли Вас зупиняє теперішній мій титул, що я ношу, — писав гетьман у вигнанні, — то будьте певні, що для загального добра я уступлю його Вам, як старішому, сподіваючись, що й Ви не захочете мене губити. Не йміть віри тим, що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні! Осаяна Порта, Його Величність король шведський і хан кримський уже межі собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чію васальну залежність, але була б назавше самостійною державою».

Одразу після появи військ П. Орлика в Україні майже всі правобережні полки, за винятком Білоцерківського, перейшли на його бік. Здалася йому й частина лівобереж-

ного війська разом з наказним гетьманом, генеральним осавулом С. Бутовичем. Але московські урядовці здійснили низку превентивних заходів, аби запобігти розгортанню повстання. До гетьмана та полковників були приставлені російські наглядові підрозділи, московські війська увійшли в Гадяч, Сорочинці, Золотоношу. Головкін наказав Скоропадському «оставить жену свою в Глухове», а також «всех полковников и старшини генеральной и знатной полковой женам, по вашем выходе из Глухова, быть в Глухове». Згодом дружин старшин за царською вказівкою зобов'язали «для лутчого безопадения от неприятелей» перевезти у Київ. Їх не відпустили, до речі, й після невдалого закінчення акції орликівців, пояснюючи, що незабаром буде нова війна.

Цікавий факт: із щоденника П. Орлика за 1723 рік дізнаємося, що вмер його «старий приятель Скоропадський». Цей запис вказує не тільки на дружні стосунки Мазепиних старшин, а й на їх очевидну таємну співпрацю після 1709 року, оскільки автор нотаток не висловлював негативних оцінок щодо лівобережного гетьмана.

І. Скоропадський доклав чимало енергії, аби пом'якшити участь спійманих мазепинців та їхніх родин. У січні 1709 року він звернувся до Д. Голіцина з проханням звільнити з-під варті заарештованих у Переяславі братів Миновичів, знайшов аргументи для виправдання генерального осавула Михайла Гамалія, полтавського полковника Івана Левенця, хорунжого генеральної військової артилерії Івана Забіли, турбувався, аби дружина В. Чуйкевича не була відправлена до Сибіру.

Особливо трагічно, у зв'язку з самодержавною політикою Петра I, складалися відносини Скоропадського з «низовим товариством». Формально його влада поширювалась і на Запорозжя: він продовжував носити титул «гетьмана Війська Запорозького». Але на Січі гетьмана не визнавали. Конфлікт поступово загострювався. Очевидно, тому до нас не дійшли звістки про дії гетьмана, спрямовані на захист запорожців під час зруйнування Старої Січі в травні 1709 року за указом Петра I. Більше того, документи зафіксували надто доброзичливе ставлення гетьмана до одного з виконавців його волі командира компанійського полку, а потім чигиринського та прилуцького полковника Гната Галагана. Фамільний архів Галаганів містив чимало універсалів, ви-

даних Скоропадським Гнатові Галагану та його близьким на володіння селами, млинами тощо.

Не набагато краще склалися відносини Івана Скоропадського із деякими царськими сановниками. Після вигнання шведських військ з України окремі з них стали домагатися від голови адміністрації значних земельних надань (серед них царський улюбленець О. Меншиков, князі Долгорукові, Шафіров, Шереметев). Відмовити їм за тих умов — значило б викликати невдоволення дуже впливових осіб, від яких залежало становище в управлінні краєм багатьох старшин та самого правителя Лівобережжя. Крім того, при дворі не припинялись чутки про можливу зраду «малоросіян». А Скоропадський неабияк боявся цього і намагався за будь-яку ціну відвернути від жителів краю і від себе особисто підозри в лихих намірах, навіть у звичайній нелояльності до російського уряду.

В 1710—1711 роках, під час третьої російсько-турецької війни, І. Скоропадський знову проявив своє негативне ставлення до «низового товариства». Разом з генералом І. Бутурліним, котрий очолював вісім полків російської армії, біля Кам'яного Затону (район впадіння р. Кам'янки в Дніпро) вони за наказом Петра I «розорили» Січ, побудовану незадовго перед тим запорожцями замість зруйнованої 1709 року Старої Січі. Це змусило козаків шукати нового місця мешкання в межах території, підвладної кримському ханові.

Треба зауважити, що Іван Скоропадський проводив соціальну й економічну політику, в найважливіших аспектах продовжуючи «традиції» правління попередників, зокрема І. Самойловича та І. Мазепи. Так, при ньому далі тривав процес поступового закріпачення селян, міщан і рядових козаків, обмеження їхніх станових прав, посилення феодальної експлуатації. Скоропадський видавав спеціальні універсали й «листи» про заборону посполитим скаржитися на землевласників (подібний указ-закон видасть на початку 1760-х років Катерина II і поширить його чинність на всю Російську імперію).

Вже в перші роки свого гетьманування Скоропадський безпосередньо втручався в функціонування цехів: підтверджував старий або визначав новий їх статус, боронив у разі потреби від «притиснених» ремісників державцями; цікавився прибутками міських органів управління, особливо

Київського магістрату. В зв'язку з цим давав полковій і сотенній старшині відповідні розпорядження. Основним же аспектом усієї внутрішньополітичної діяльності голови старшинської адміністрації залишалися, безперечно, аграрні відносини. Будучи сам великим землевласником (він мав близько 20 тисяч дворів посполитих), І. Скоропадський, щоб завоювати до себе прихильність найбільш впливових і заможних осіб, роздав їм майже сотню маєтків з трьома тисячами феодално залежних селян і міщан. Особливо багато універсалів та дарчих різного роду на цілі маєтки, окремі землі, ліси, пасіки, млини тощо видав він монастирям: практично всім київським (причому повинності мали виконувати на духовенство не лише піддані, а й рядові козаки), Ніжинському Благовіщенському, Єлецькому, Успенському, Переяславському Михайлівському, Чернігівському Кам'янецькому та іншим. Певну частину земельного фонду для пожалувань становили так звані «изменческие» маєтності, тобто ті, які залишилися і були конфісковані після учасників мазепинських подій. Тих, хто потрапляв у полон під час війни, а потім повертався додому, Скоропадський відновлював у правах на маєтки. Крім того, гетьман вирішував суперечки за землі між старшинами і сільськими (міськими) громадами, визначав міри покарання порушникам, видавав «оберегательные» листи «о нечинении никаких обид» монастирям чи конкретним особам.

Проте авторитет і влада гетьмана продовжували невинно падати. Місцеві старшини, особливо полковники, часто-густо ігнорували його розпорядження в своїх адміністративних підрозділах, вели нерідко незалежну політику. Дуже обмежував дії Скоропадського і царський указ 1715 року про регламентацію обрання на всі полкові посади, а також сотників. Петро I прямо втручався у цей процес. Так, за власним бажанням він призначив полковником Ніжинського полку «з великоросіян» Петра Толстого, Київського — Антона Танського. Одночасно цар почав прями призначення осіб на уряди сотництва, наприклад, Федора Лисовського, який протягом кількох років, користуючись підтримкою Петра, змушував неабияк тремтіти від страху жителів Новгород-Сіверського. В 1718 році гетьман змушений був на «прохання» Петра I віддати свою 15-річну дочку від другого шлюбу Уляну (1703—1733) за

сина царського улюбленця — П. П. Толстого. В 1720 році Петро I обмежив функції генерального суду.

В останні роки правління на популярності гетьмана негативно позначилися примусові каналні роботи, спорудження фортифікаційних будівель, «військові низові» походи тощо. Козаків і посполитих нерідко «ганяли» до Петербурга, Астрахані, на Кавказ. До них, як правило, залучались найбільш фізично здорові й економічно забезпечені рядові козаки, селяни та міщани. З них додому поверталось лише від 30 до 60 відсотків, а інші вмирили від нестерпних умов життя, епідемій та каліцтва... На думку деяких дослідників, така внутрішня політика прямо вела до поступового знищення українського генотипу (адже мова йшла про смерть десятків тисяч людей). Так, у 1721 році на Ладозькому каналі працювало десять тисяч козаків, з них за один лише рік померло три тисячі. В одному з документів того часу — описі полковника І. Черняка праці козаків на Ладозі в 1722 році — зазначалось, що там велике число козаків хворих і померлих, тяжкі хвороби весь час зростають, проте «приставні» офіцери, не зважаючи на це, за наказом «пана» бригадира Леонтева, б'ють людей при роботі палюгами. Праця козаків тривала не тільки у звичайні дні й ночі, а й у святкові дні.

Послаблення гетьманської влади надало можливість здійснити царському уряду деякі обмеження і в сфері економіки України. Зокрема, все частіше місцевим купцям і торговим людям заборонялося займатися закордонною торгівлею. Вводилась державна монополія на багато товарів. Широко застосовувалася необхідність перекуповувати різноманітні товари лише в російських купців, з чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральною владою наперед визначались торги, ярмарки, а особливо порти в Росії, де саме могли торгувати українці. У зв'язку з цим, особливої гостроти на той час набуло питання про торгівлю із Запорожжям. Спеціальні розпорядження царя взагалі забороняли її. Хто ж порушував такого роду укази, міг зазнати «жестокотого наказання» і бути засланим до Сибіру. Так, 9 червня 1721 року царський уряд надіслав гетьману Івану Скоропадському «грамоту» про покарання «кнотом» і засланням до Сибіру «полтавців» С. Кирильченка та А. Пархоменка за недозволену торгівлю на Запорожжі. Крім того, не зважаючи на те, що імператор, як

правило, позитивно ставився до будь-якої промислової діяльності, він значно обмежив українців, які їздили на південь країни по сіль, рибу та звіра. Отже, наведені факти незаперечно свідчать: Петро I фактично скасував вільну українську торгівлю.

Однією з негативних економічних санкцій можна вважати прагнення російського уряду збувати на території українських земель «лихі» мідні гроші, щоб срібні й золоті залишилися по змозі в обігу населення Росії, якомога більше зосереджувались у державній казні.

Дуже підривало місцеву економіку постійне перебування в Україні великої кількості російських військ (іноді понад 10 тисяч чоловік), які утримувалися головним чином за рахунок простого люду, а також швидке зростання податків. Так, у 1722 році тільки з Лівобережжя в царську скарбницю надійшло 45,5 тисячі крб. У тому ж році Скоропадський від імені «всіх малоросіян» з «плачем і слізьми» просив Петра I вивести свої полки з Лівобережжя, скаржився на зловживання Олександра Меншикова. Але Петро I удавав, ніби не чує старого гетьмана. Він проводив свою політику. Тоді помітно звузилося вживання національної мови (особливо в офіційних установах, великих містах і т. д.), скоротилося друкування українських книжок, здобуття освіти було взято під нагляд дуже підозрілої й неприязної державної цензури, Українська церква підпала під значний вплив Московської патріархії. В 1721 році навіть Святе Письмо заборонялось передруковувати з давніх книжок, виданих в Україні, а лише з «московських». Усі ці заходи, зрозуміло, викликали невдоволення серед місцевого населення, негативно впливали на суспільно-політичне та економічне життя українства.

В 1722 році, коли старий гетьман разом з дружиною перебував у Москві на святкуваннях у зв'язку з підписанням Ніштадського миру зі Швецією, сюзерен видав спеціальний указ про створення в Україні так званої Першої малоросійської колегії, її безпосередні функції (нагляд за всією діяльністю гетьмана, генеральних, полкових і сотенних старшин, дозвіл на видачу ними розпоряджень по управлінню краєм тощо), як вищої апеляційної інстанції на території регіону, ще більше зміцнили позиції російських сановників. Взагалі на гетьмана перестали зважати. Його становищу не позаздриш. Він весь час перебував під

підозрою. І тому гетьман Іван Скоропадський не зміг пережити такого політичного удару, після виходу царського указу він від хвилювання почав слабнути й 3 липня 1722 року помер у Глухові. Через день його поховали у Гамаліївському монастирі. Це був перший гетьман після Б. Хмельницького, який помер у гетьманському чині при посаді й на рідній землі.

Проте й ця смерть не стала на заваді Петру I в здійсненні його великодержавницьких планів. Навпаки — він узагалі заборонив вибори наступного гетьмана.

I. Скоропадський не зі своєї волі став гетьманом, але ставши на чолі пошматованої, колись великої, а нині позбавленої державності країни, на чолі враженого розбратом народу, намагався зробити неможливе, аби якось урятувати цей народ від остаточного винищення і зберегти його від цілковитого приниження.

«...останній справжній козак козацької
України»

Данило Павлович Апостол
(1654—1734)

Гетьман Лівобережної України (1727—1734). Виявив себе умілим воєначальником та талановитим адміністратором. Примножуючи свої багатства, Данило Апостол, на відміну від багатьох інших тогочасних старшин, ніколи не зловживав ні службовим становищем, ні володільницькими правами, не домагався реалізації власних інтересів на шкоду іншим. Саме тому історія не донесла до нас жодної скарги підданих Апостола на свого сюзерена.

Ставши гетьманом, він, незважаючи на свій поважний вік, з молодечим запалом узявся за облаштування державного життя Гетьманщини: повністю оновив корпус генеральної і полкової старшини, намагався врегулювати поліквідації обмеження на вивіз українських товарів за кордон; сприяв налагодженню взаємовигідних торговельних зв'язків з Кримом; вживав заходів по створенню бюджету Гетьманщини; реформував судову систему, розпочинає процес кодифікації українського законодавства; опікувався освітою та культурою.

Однак більшість починань гетьмана розбилися об глуху стіну колоніальної імперської бюрократії.

Гетьман Д. Апостол — один з небагатьох козацьких керманців, що знайшов спокій у рідній землі.

Рід Апостолів, що походив з Молдавії (Валахського князівства), у XVI—XVIII століття відіграв помітну роль в історії Української козацької держави. Вперше прізвище Апостол 1649 року засвідчено в козацькому реєстрі війська Б. Хмельницького у списку Андріївської сотні Миргородського полку. Очевидно, ім'я цього козака Павло Охрімович.

Батько Данила — Павло Охрімович Апостол, волоський найманець, який вступив на військову службу до польського

короля Владислава IV Вази, а потім служив ротмістром у Яреми Вишневецького, сотником у полку Г. Лісницького, хомутецьким сотником. Згодом він вступив до козацького війська і невдовзі посів у ньому значне становище — перебував на старшинських урядах у П. Тетері, С. Опари, генеральним осавулом у П. Дорошенка (з 1666 року), гадяцьким і миргородським полковником. У 1659 році П. Апостол виконував обов'язки наказного гетьмана. В 1660 році він очолив Гадяцький і Миргородський полки.

Зайнявши у козацькому війську високу посаду полковника, який здійснював на території полку як військову, так і вищу адміністративну владу, Павло Апостол, як і інші представники козацької старшини, прагнув до поліпшення свого економічного становища. З цією метою він почав скуповувати земельні ділянки у козаків та селян сіл Харківці, Хомутці та Бакумівці Миргородського полку.

4 грудня 1654 року в козацькій сім'ї Павла Охрімовича Апостола народився син, якого назвали Данилом. У досить молодому віці (28 років) завдяки військовим заслугам, авторитету батька у 1682 році гетьман І. Самойлович запропонував його кандидатуру як таку, що гідна полковницького уряду (на цій посаді він пробув аж 44 роки).

1687 рік поставив у складне становище миргородського полковника: з одного боку, він зберігав вірність І. Самойловичу за полковницький пернач, а з другого — не міг перешкодити його падінню, діям опозиції. Д. Апостол вберігся від зміщення з посади завдяки приятельським стосункам із севським воеводою Л. Неплюєвим, який, за спогадами С. Величка, «з миргородським полковником дружив». Ця прихильність впливового російського вельможі заважала І. Мазепі розправитись з полковником, якого він повинен був остерігатися через його зв'язки з тими, хто так чи інакше впливав на політику щодо України. Гетьман, не бажаючи мати у власній команді «не свого» старшину, вдався до випробовуваного ще на початку своєї кар'єри засобу: подав до Москви компрометуючі дані про небажану персону. Уже на початку 1688 року Малоросійський приказ був проінформований про те, що Д. Апостол «пишет к запорожцам без ведома ево, і противные на возмущение народа малороссийскому писма».

У жовтні того ж року з Москви до Батурина приїхало посольство Ф. Шаковитого у справі Другого Кримського

походу. У статті VIII переговорів записані слова І. Мазепи: «Полковник де Апостоленко, который в прошлую зиму запорожцев кормил и дарил, и обещал им дать зимовые становища в своем полку, также челядника своего, без его ведома, в Польшу посылать и по возвращении челядника о нем не писал же и в том не оправдался, — теперь еще учинил также поступку: был он поставлен с полком своим на побережье для опасения от неприятельских людей, и писал к нему, гетману, чтоб ему для лучшего поиска над неприятелем перейти за Днепр, и он вместо промыслу, учал иметь съезды, и банкеты и разговоры с вором и беглецом с Апостолицом». Московські урядовці, ознайомившись у листопаді 1688 року з цим гетьманським звинуваченням, вирішили перенести його розгляд на початок військової кампанії 1689 року, коли в Гетьманщину з полками мав прибути В. Голіцин і прийняти відповідне рішення. Російські урядовці, схоже, прислухались до думки А. Неплюєва і залишили все по-старому. Та й відставка миргородського полковника в ході маршу, розгортання військових дій теж була, очевидно, небажана для успіху справи, а тому Д. Апостол утримався на полковницькому уряді.

У 1677 році Д. Апостол одружився з Уляною Іскрицькою. Її батько Василь Іскрицький мав «отчизну» на Переяславщині, був племінником П. Тетері. Він разом з братом, «заслужонные в войску козацком товариши», 28 травня 1659 року були нобілітовані Яном-Казимиром. Оскільки батько І. Мазепи Степан приблизно в той самий час отримав від короля підтвердження на село Мазепинці, то можна зробити висновок, що Іскрицькі служили в І. Виговського, а тому після його поразки залишились у Польщі. Ймовірно, що їхні життєві шляхи свого часу перетиналися з Мазепою. В. Іскрицький був димерським полковником, ротмістром при королі Яні Собеському.

Зустріч В. Іскрицького з І. Мазепою кардинально вплинула на стосунки гетьмана з миргородським полковником. Очевидно, польський полковник зняв сумніви щодо опозиційності свого зятя, пообіцяв залучити його та рідню у Полтаві до співпраці з правителем Гетьманщини. У 1691 році І. Мазепа призначив тестя В. Іскрицького, Павла Герцика, полтавським полковником.

Д. Апостол ще раніше довів свою відданість І. Мазепі активною участю в боротьбі з опонентами гетьмана. Відра-

зу після зустрічі В. Іскрицького та І. Мазепи миргородський полковник доніс у Батурин, що, коли він із старшиною був у Москві, то П. Полуботок говорив про ворожі заміри Михайла Гадяцького. «Если, — зазначав гетьман у донесенні в Малоросійський приказ, — молодой Полуботок знал о замыслах Гадяцкого, то должен был знать и о замыслах Соломона, должен был знать об этом и отец его, тем более, что старик, находясь на полковничестве переяславском, промышлял о гетманстве».

Також Д. Апостол знайшов «неложныи сведители», які дали показання, що «Кочубей с Жученком, тестем своим, на той час бившим полковником Полтавским, до Сечи и до Криму виправили» Петрика. Як відомо, саме тоді гетьман запідозрив генерального писаря в таємному інформуванні на користь Москви, а тому нейтралізація його руками миргородського полковника була для нього дуже доречною.

У пізніші роки І. Мазепа неодноразово покладав на Д. Апостола обов'язки наказного гетьмана.

Воєнні дії російських військ кінця XVII — початку XVIII століття, в яких було задіяне козацьке військо, виявили військові здібності Данила Апостола. Так, у 1695 році, коли козаки взяли участь у поході російських військ під Азов, миргородський полковник Д. Апостол, за свідченням літописця, «знатную паче прочих показывал храбрость».

Брав він участь і в російсько-шведській війні 1700—1721 років, що увійшла в історію під назвою Північної. В 1701 році миргородський полковник був призначений наказним гетьманом козацьких полків, направлених царським урядом на допомогу російським військам, які билися із шведами у Прибалтиці. В бою біля поселення Ерестфер, на схід від Чудського озера, українські та російські війська здобули блискучу перемогу над шведським генералом Шліппенбахом. У цьому бою проявилися неабиякі командирські здібності Д. Апостола. Звичайно, не всі воєнні операції, в яких він брав участь, закінчувалися перемогою. Так, у 1704 році, коли цар направив Д. Апостола на чолі кількох тисяч козаків у складі російських військ у розпорядження польського короля Августа II, союзника Петра I, російсько-українські війська зазнали поразки і значних втрат.

Нещасливим був і похід козацьких військ у 1706 році на чолі з миргородським полковником Апостолом і російських військ під керівництвом бригадира Неплюєва на

допомогу переяславському полковнику Мировичу, оточеному шведськими військами у місті Ляховичі. Літописець, описуючи ці події, відзначив одну з причин поразки російсько-українських військ. Коли війська наблизились до вузької греблі біля Клецька, по боках якої було багнисте болото, Д. Апостол порадив Неплюєву перевірити, чи нема за греблею шведських військ. Однак той не зважив на пораду, і коли війська вступили на вузьку греблю, вони потрапили в засідку. Багато з них загинуло. «...Даниил Апостол, — повідомляє літописець, — спешившись легко, в болото впав и копьём оборонялся от шведов, выскочил до своего через силу войска, ругаючи добре гаразд в глаза Неплюева, что своим нерадением много запропастил войска».

Участь Д. Апостола в походах російських військ на чолі українських козаків, багато з яких закінчувалося їх перемогою, виявлена ним особиста хоробрість та знання військової справи свідчили про те, що миргородський полковник був мужньою людиною, талановитим, досвідченим командиром, користувався авторитетом у війську та серед старшини. Гетьман І. Мазепа відзначив у 1708 році: «Апостол породы волошской, человек от отца заслуженный в войске, воин добрый, из всех полковников давнейший, старейший, знатный, заслуживший честь и любовь от всех полков».

Однак нерішучість, вагання гетьмана в підготовці антимосковського повстання, його оборонна позиція в дедалі зухвалішому ставленні Москви до України — все це змусило миргородського полковника взятися за організацію старшинського перевороту, метою якого було усунення старого керманіча від влади руками Петра І. Зрозуміло, Д. Апостол мріяв посісти гетьманський уряд. Для цього він мав не лише авторитет, а й можливість: практично весь український генералітет за часів правління І. Мазепи з ним породичався. Проте акція його однодумців, зокрема В. Кочубея, не вдалася.

У ході російсько-шведської війни, 28 жовтня 1708 року гетьман Лівобережної України І. Мазепа, реалізуючи наміри опозиційно налаштованої до царського уряду козацької старшини, з 1200 старшинами, компанійцями і козаками перейшов на бік шведського короля Карла XII, розпочавши антимосковське повстання. Серед козацької старшини був і миргородський полковник Д. Апостол, який знав про

намір гетьмана відокремити Лівобережну Україну від Росії і в цьому питанні був його однодумцем. За спогадами П. Орлика, у 1707 році Д. Апостол говорив Мазепі: «Очи всіх на тя уповають и не дай, Боже, на тебе смерти, а мы достанемо в такой неволи, то и кури нас загребуть».

Однак 21 листопада 1708 року він покинув І. Мазепу і з великими труднощами добрався до свого маєтку в селищі Сорочинці, де стояла російська військова частина. Звідти він написав листа обраному гетьманом замість Мазепи І. Скоропадському, в якому просив захисту від гніву й кари російського царя. В листі він запевняв Скоропадського, що потрапив у халепу через незнання справи і мусив коритися Мазепі.

Така ж мотивація вчинку Д. Апостола викладена і в козацьких літописах. Так, у літописі Самовидця зазначалося: «Полковник миргородский Даниил Апостол, страхом и лестиею от Мазепы уведеними, последовал ему дочасно, [а как] получил свободное и удобное себе время, тотчас от Мазепи тайно на пути отлучившись и отцуравшись его, в сторону государеву к великороссийскому войску прибегл...»

Проте існують документальні дані, які спростовують факт таємної втечі Д. Апостола із шведського табору. Відомий дореволюційний історик Д. Н. Бантиш-Каменський опублікував у збірнику документів до історії України два листи, написані гетьману І. Мазепі Д. Апостолом і канцлером Росії графом Г. Головкиним 22 грудня 1708 року із штабу царя у Лебедині. Із змісту листів випливає, що Мазепа знову вирішив змінити свою політичну орієнтацію і перейти від Карла XII на бік Петра І. Тому для переговорів з царем він направив Д. Апостола. Спочатку посланець гетьмана викликав недовіру царя, бо ніяких документів, що засвідчили б ці наміри Мазепи, миргородський полковник не мав. Однак через деякий час до царя прибули ще два посланці від гетьмана, і тоді між Петром І і Д. Апостолом почалися переговори.

Ці переговори Д. Апостола з царем сприяли погодженню умов переходу І. Мазепи до царя. Однак, не одержавши ніяких відомостей від своїх посланців і не знаючи, як до переговорів з ним поставиться царський уряд, Мазепа продовжував пошуки виходу із скрутного становища. 5 грудня 1708 року гетьман направив роменського жителя

Ф. Хлюса до польського короля Станіслава Лещинського з листом, в якому просив його поспішити з військом для взаємної боротьби «проти Москви». Посланця Мазепи було затримано російськими солдатами, а лист обнародовано гетьманом І. Скоропадським. Звичайно, після цього про переговори Петра I та І. Мазепи не могло бути й мови.

Д. Апостол залишився у стані російських військ. Як і деяким іншим представникам козацької старшини, які покинули воєнний табір шведів під час оголошення Петром I амністії, Апостола повернули посаду миргородського полковника, маєтки, що належали йому раніше, і ще три села.

Відхід сподвижника гетьмана у найкритичніший момент після спалення Батурина є наслідком його зневіри в подальшому успіху справи. Сам І. Мазепа, вражений розбоям О. Меншикова, на руїнах гетьманської столиці казав: «Уже тепер в нынешнем нашем нещасливом состоянии всі діла иначе пойдут, и Украина Батурином устраниенная бояться будет едно с нами держать».

Пересвідчившись у слабкості шведської та української армій, їх нечисленності (більшість козацьких полків ще до визвольної акції за наказом Петра I були усунуті з теренів Гетьманщини), Апостол вирішив припинити боротьбу.

Перейшовши на бік російського царя, Д. Апостол хоробро воював проти шведських військ до переможного закінчення війни, яка завершилася підписанням у 1721 році Ніштадського мирного договору. Після закінчення війни відбулися зміни у політичному житті Лівобережної України, які внесли свої корективи і в долю Д. Апостола.

Ще за життя І. Скоропадського, який став гетьманом після переходу І. Мазепи до шведів, російський уряд проводив політику на обмеження автономії Лівобережної України. Важливим кроком у цьому напрямі було створення восени 1722 року для управління її територією Малоросійської колегії у складі шести російських офіцерів на чолі з бригадиром Вельяміновим.

1722 року помер гетьман І. Скоропадський. На період до виборів наказним гетьманом Лівобережної України був призначений чернігівський полковник Павло Полуботок. Представники козацької старшини звернулися до царя за дозволом на вибори гетьмана. Претендентами на цю по-

саду виступили двоє: Д. Апостол і чернігівський полковник та наказний гетьман П. Полуботок. Проте царський уряд, прагнучи до поступової ліквідації автономії Лівобережної України, знаходив різні причини для відмови.

Довладдя, що виникло на цій території (з одного боку, Малоросійська колегія, яка представляла інтереси російського уряду, а з другого — гетьманський уряд на чолі з Полуботком, який енергійно наполягав на збереженні автономії), призвело до конфліктів, у які втрутився царський уряд. Цар викликав до Петербурга наказного гетьмана П. Полуботка разом з генеральним писарем С. Савичем та генеральним суддею І. Чарнишем. Там вони знову від імені всього Війська Запорозького звернулися до Петра I з проханням дозволити вибори гетьмана.

Миргородський полковник Д. Апостол і після закінчення Північної війни, як свідчать літописи, брав участь у воєнних походах. У 1722 році він очолював десятитисячне козацьке військо, яке разом з російською армією воювало у Персії. А вже восени 1723 року російські війська на чолі з князем М. М. Голіциним і козацькі полки під керівництвом Д. Апостола, готуючись до нового походу, стояли табором на річці Коломак.

У вересні 1723 року представники козацької старшини представили миргородському полковнику підготовлене прохання до царя про вибори нового гетьмана та про передачу збирання податків на Лівобережній Україні з царської казни до Військового скарбу. Д. Апостол, як зазначалося пізніше в царському указі, у них «многое переправил и некоторые пункты прибавил и приложа сам руку, других полковников и полковую старшину прикладывать заставлял». Потім це царським урядом було йому поставлено в провину.

І жовтня 1723 року за підписами миргородського полковника і наказного гетьмана Д. Апостола, полкової і сотенної старшини, бунчукового і значкового товариства, від імені усього козацького війська, яке брало участь у поході на Коломак, ці прохання (чолобитні) було передано Петру I. Літописець зазначає, що цар, прочитавши їх «з великим гневом и яростию», відразу ж віддав наказ заарештувати П. Полуботка, С. Савича та І. Чарниша, які тоді були у Петербурзі. 18 грудня 1724 року П. Полуботок помер у в'язниці.

8 лютого 1725 року імператриця Катерина I, яка прийшла до влади після смерті Петра I, видала маніфест, за яким «за те вышелоказанные от старшин вины и преступления наших указов и за чинимые к малороссийскому подлому народу обиды и разорения... надлежали сослать в ссылку на вечное житье в Сибирские города, а движимые и недвижимые их ймення взять на наше величество; однако ж Ми... указали жить им в Петербурге с женами и детьми безсьездно...» Миргородському полковнику Д. Апостолу, зазначалося в маніфесті, «на которого от малороссийского народа в обидах челобитья хотя и не явились», теж наказано було жити із сім'єю у Петербурзі.

Обидва Апостоли оберталися в найбільш аристократичних колах Петербурга, робили візити і мали стосунки з такими впливовими людьми, членами Верховної таємної ради, як Голіцини, Апраксін, Головкін. Вони мали кілька разів нагоду скласти пошану цариці і бути прийнятими на аудієнції. Такий помітний діяч на петербурзькім горизонті, як Теофан (Феофан) Прокопович, також дуже прихильно поставився до Апостола і його сина. Петро Апостол записав у своєму щоденнику під 31 жовтня 1725 року, що він разом з батьком увечері був у домі Прокоповича, котрий «прийняв нас дуже люб'язно»; жваві стосунки з Прокоповичем, з його учнем ігуменом Кроликом і навіть з такою важливою особою, як духівник цариці, продовжувалися до останніх днів перебування Д. Апостола в столиці.

Цікаво, що Данило Апостол і його син вступили в дуже живі зносини з герцогом голштинським та його дипломатичним представником у Петербурзі графом Басевичем. Очевидно, і тут шукали вони протекції, щоб здобути від цариці дозвіл на виїзд в Україну. Особливо часто ходив Петро до Басевича, який хотів допомогти Апостолам, а можливо, мав на увазі якись вигоди для свого герцога, наприклад, зближення з Меншиковим через Апостолів.

Як видно з щоденника П. Апостола, Басевич дав Петру Апостолу 2 березня 1726 року знати, що «іхні справи в добрім стані». 11 березня Басевич послав до Петра слугу, і коли молодий Апостол появився, його було поінформовано, що сьогодні буде обговорюватись «наше дело».

Апостолам удалося познайомитися з самим герцогом, найшвидше через посередництво Меншикова. Тут уже вів зносини батько разом із сином, в той час як переговори з

Басевичем лягли на плечі самого Петра. Перша звістка про безпосередні стосунки походить від 3 лютого 1726 року, коли батько й син були у герцогині голштинської Анни, щоби поздоровити її з днем народження. Того ж дня Данило Апостол подав прохання герцогові французькою мовою, очевидно, в справі свого від'їзду. 3 березня обидва знову були у герцога; 6 березня Петро за дорученням батька приїздив до герцога, щоб нагадати йому про справу. 9 травня Данило Апостол був уже з прощальним візитом у герцога.

Але, безперечно, головним протектором Апостола був О. Меншиков. 15 листопада 1725 року Данило Апостол подав йому прохання в справі від'їзду, а 23 грудня того ж року Меншиков заявив йому, що доповідь про це цариці. Але, як ми вже бачили вище, справа, незважаючи на прихильну постанову Верховної таємної ради, зразу не пішла. 24 квітня 1726 року Петро Апостол, як це видно з його щоденника, ще раз просив князя за свого батька. І цього разу, очевидно, справа вдалася. 5 травня 1726 року цариця погодилася відпустити Д. Апостола в Україну, але з наказом (як це видно з протоколу Верховної таємної ради від 11 травня) залишити сина свого, Петра, в Петербурзі в запоруку вірності батька, а від самого Данила Апостола взяти «крепкую присягу» вірності. Цю присягу Апостол склав 18 травня 1726 року в Троїцькім соборі, а 27 травня він уже виїхав в Україну.

Щодо тих старшин, котрі як учасники справи Полуботка мусили сидіти в Петербурзі, то вони прийшли на чергу лише кілька місяців пізніше. На запит Сенату від 12 серпня 1728 року Верховна таємна рада 17 жовтня того ж року постановила відпустити в Україну колишніх генеральних старшин Якова Лизогуба, Івана Чарниша і Василя Жураківського, але знову ж таки із зобов'язанням скласти присягу і залишити по синові в запоруку вірності. Отак, врешті-решт, було ліквідовано справу Полуботка.

Таким чином, тільки у 1726 році миргородський полковник Д. Апостол був відпущений на Лівобережжя. Замість нього заложником у Петербурзі залишився його син Петро.

У 1727 році, через п'ять років після смерті гетьмана І. Скоропадського, російський імператор Петро II дозволив вибори нового гетьмана на Лівобережній Україні. Малоросійська колегія, яка з 1722 року управляла цією тери-

торією, була ліквідована. Питання політичного та економічного життя Лівобережжя з підпорядкування Сенату Російської держави перейшли до Колегії закордонних справ.

Однією з головних причин, що викликали зміни у політиці російського уряду щодо Лівобережної України, було загострення міжнародної обстановки. На початку 1725 року визначилося розмежування політичних сил у Західній Європі, в результаті чого утворилися два ворожих табори. 19 квітня 1725 року Австрія та Іспанія об'єдналися у Віденський оборонний союз, спрямований насамперед проти Англії та Франції. У відповідь ці країни, до яких приєдналася Пруссія, у Герренгаузені (поблизу Ганновера) підписали договір, оформивши так званий Ганноверський союз.

Росія тривалий час не приєднувалася до утворених союзів. Тільки у липні 1726 року, уклавши у Відні російсько-австрійський договір, вона фактично увійшла до австро-іспанського оборонного союзу. Міжнародна ситуація дедалі більше загострювалася. В Європі запахло війною.

У зв'язку із складною міжнародною обстановкою і утворенням двох ворожих таборів російський уряд був стурбований позицією Туреччини. Французька та англійська дипломатія, яка прагнула до ускладнення відносин Росії з цією країною, підтримувала турецького султана в його агресивних планах.

Відчуваючи неминучість війни з Туреччиною, російський уряд прийняв рішення піти на деякі поступки козацькій старшині і населенню Лівобережної України, бо у майбутній війні ця територія через своє географічне положення мала відігравати важливу роль.

На початку 1726 року це питання розглядалося на засіданні Верховної таємної ради Російської імперії. Враховуючи наближення війни з Туреччиною, було ухвалено рішення дозволити вибори гетьмана. Податки з населення Лівобережної України планувалося передавати не у царську скарбницю, як раніше, а до Військового скарбу, і також відновити створення на цій території власних судових органів і тільки справи по апеляціях розглядати у Малоросійській колегії.

22 липня 1727 року було опубліковано указ російського імператора Петра II про порядок виборів гетьмана і старшини на Лівобережній Україні. Відповідно до нього

для проведення виборів був направлений таємний радник Ф. В. Наумов. Колегія закордонних справ підготувала для нього з цього питання спеціальну інструкцію.

В інструкції зазначалося, що гетьманом повинен стати миргородський полковник Данило Апостол «по старшинству и по заслугам и ради имеющего его у них кредиту». Отже, на виборах гетьмана Лівобережної України зберігся тільки принцип виборності, а вони самі були зведені до призначення осіб на цю посаду царським урядом. Таким чином, за протекцією князя О. Меншикова гетьманом став миргородський полковник Данило Апостол, якому на той час виповнилося 73 роки.

18 вересня 1727 року таємний радник царя Ф. В. Наумов, призначений міністром при гетьмані, приїхав до Глухова, де знаходилися адміністративні установи по управлінню Лівобережною Україною, і оголосив про дозвіл царя на вибори гетьмана.

1 жовтня 1727 року у Глухові призначений царським урядом Данило Апостол був затверджений козацькою радою. Бунчуковий товариш Я. Маркович так описав цю подію у своєму щоденнику: «Октябрь месяц. Неделя 1. Сегодня рано приехали мы до полковника Миргородского Данила Апостола, где все были с знатных людей и бунчуковые и полковники и старшина полковая и сотники с всеми казаками при войсковой музыке с знаками йшли пешо в город... а поставились округ площади». До площі везли на срібному блюді «тавтою червоною покрытое» царську грамоту та несли козацькі клейноди: гетьманську булаву, корогв, бунчук і печатку. На площі стояв стіл зі сходами, накритий червоним сукном. З одного його боку стояли міністр Ф. Наумов і Д. Апостол разом з іншими полковниками, а з іншого — особи, які несли козацькі клейноди. Ф. Наумов оголосив, що приїхав для виборів гетьмана, і тричі спитав, кого козаки хочуть обрати. І три рази йому відповідали, що миргородського полковника. Тоді міністр, звернувшись до Д. Апостола, сказав: «Его императорское величество... именным своим указом жалует тебя в гетманы...»

Таким чином, новим гетьманом став призначений російським урядом один з найбільш заслужених і старих представників козацької старшини. Слід зазначити, що при виборах Д. Апостола, так само, як і Скоропадського, всупереч практиці не було складено договірних статей, запропо-

нованих чи то царським урядом, чи військом. Тим знову було порушено традиційне зобов'язання, яке було дійсним з часів Переяславського договору Б. Хмельницького.

Однією з перших дій гетьмана Д. Апостола було створення упорядкованої системи володіння маєтками, насамперед ранговими. Це було тимчасове володіння — з втраченою посади втрачалось і право на маєток. Проте козацька старшина різними шляхами намагалася закріпити його у довічне володіння. Гетьман розпочав з цим боротьбу і виявив при цьому багато зловживань. Так, гетьман І. Скоропадський вільні військові села, що були фондом для роздачі маєтків на ранг, надавав особам, які взагалі не несли військової служби. Він і сам захопив у приватне володіння деякі рангові маєтки. Наприклад, на гетьманську булаву належали села Пушкарі, Рогівка та Бирин. Скоропадський віддав їх своїй дружині і затвердив їх за нею царською грамотою.

У зв'язку із зловживаннями впав у немилість лубенський полковник А. Маркович. 27 жовтня 1727 року він був засуджений і усунутий з посади. Я. Маркович, його син, вирушив до Москви клопотатися за батька і за тітку, вдову гетьмана І. Скоропадського. Діяв він, як видно з його щоденника, досить енергійно, роблячи візити потрібним урядовцям, даруючи їм подарунки і гроші. Таким чином Я. Маркович добився того, що його батька навіть підвищили у посаді — призначили генеральним підскарбієм.

З питання зловживань ранговими володіннями Д. Апостол вступив у конфлікт також з приставленими до нього російськими чиновниками. На посаду російського міністра при гетьмані було виділено три села у Ніжинському полку: Литвиновичі, Стахорщина і Блистова. У 1727 році ці села одержав Ф. Наумов. Проте він не задовольнився таким подарунком, і гетьман універсалом від 26 листопада 1727 року затвердив за ним на ранг ще й село Середину Буду. Водночас Д. Апостол віддав у користування іншому російському чиновнику, призначеному на Лівобережну Україну, бригадиру Арсенєву, село Вікторів у Ніжинському полку. Проте вже у наступному 1728 році гетьману, який у той час перебував у Москві, повідомили, що Наумов і Арсенєв дуже пригноблюють селян. А Наумов, крім того, продав бунчуковому товаришу Фаю два села: Стахорщину і Блистову. Тому гетьман наказав старшині, що управляла

Генеральною канцелярією і судом, вилучити село Середину Буду з володінь Наумова і селище Вікторів — Арсенєва. Бунчуковому товаришу Фаю гетьман доручив від свого імені наказати, щоб він Наумову «денег закупних не одной копейки не давал, а если даст, то нехай будет певен, же дармо тие деньги пропадут».

Про факти продажу рангових володінь та одержання міністром Ф. Наумовим хабарів Д. Апостол повідомив російський уряд. Міністра було відкликано з Лівобережної України. Села залишилися у ранговому володінні, і в 1728 році їх одержав на посаду міністра при гетьмані князь О. Шаховської.

Проте окремі заходи, спрямовані на збереження рангових володінь, не могли дати відчутних результатів. Тому 27 липня 1728 року гетьман Д. Апостол звернувся до царя з пропозиціями щодо основних питань політичного та економічного життя Лівобережної України. З більшістю з них царський уряд погодився, але водночас вніс свої зміни.

Одне з питань, викладених у «Пунктах» Д. Апостола, торкалося незалежного судочинства. Царський уряд погодився на те, щоб судові справи було передано у відання місцевих судових органів. Генеральний військовий суд повинен був займатися тільки справами з апеляцій. Царський уряд ухвалив, що цей вищий для Лівобережної України суд мав складатися з трьох росіян і трьох українців. Головою Генерального військового суду призначався гетьман. Однак найвищою апеляційною інстанцією, до якої можна було звертатися через Колегію закордонних справ у разі незадоволення рішенням Генерального суду, був цар. Цим було підірвано спробу гетьмана Д. Апостола відстояти незалежність судочинства на Лівобережній Україні.

Царський уряд вніс зміни і у фінансові справи Лівобережжя. Військовий скарб, який видав ними, раніше очолював генеральний підскарбій. Рішенням царського уряду замість одного підскарбія призначалися двоє: українець і росіянин.

У «Пунктах» Д. Апостола, затверджених царським урядом, порушувалося питання про рангові та ратушні маєтки. На початку XVIII століття швидкими темпами відбувалася концентрація земельної власності, яка була мірилом цінності і головним багатством тогочасного суспільства. Поруч із скуповуванням землі, заселенням слобід і хуторів

представники пануючого класу вдавалися і до насильницького захоплення земель та різних зловживань. Відбувалося захоплення і рангових та ратушних володінь. За «Пунктами» Д. Апостола, їх слід було повернути власникам. В особистому володінні козацької старшини залишалися тільки вислужені та куплені маєтки.

Царський уряд установив обмеження гетьманської влади і в порядку надання нових володінь. Раніше гетьман універсалом надавав певні володіння, а цар, якщо до нього зверталися, на цій підставі затверджував право на них жалуваною грамотою. Тепер це право повністю переходило до царя, а гетьман втрачав реальну економічну владу.

У зв'язку з рішенням царського уряду щодо надання володінь Д. Апостол у травні 1729 року спеціальним розпорядженням, надісланим у всі полки, зупинив дію виданих ним універсалів на володіння маєтками.

Таким чином, рішення царського уряду про відновлення гетьманату мало на меті тільки часткове повернення автономії Лівобережній Україні. Політична та економічна влада гетьмана, порівняно з попереднім гетьманством, стала ще більш обмеженою.

З прибуттям на Лівобережну Україну нового міністра при гетьмані князя О. Шаховського було розпочате генеральне слідство про маєтності. Основним його завданням було з'ясування прав господарів на володіння їхніми маєтками та виявлення вільних маєтків.

Одним з результатів слідства стало полегшення для старшини переходу до особистої власності придбаних нею земель. У цьому був зацікавлений і сам гетьман, один з найбільших землевласників Лівобережної України. Вже після смерті Д. Апостола в 1754 році був складений «Табель, скільки у малоросійських полках у володінні складало підданих на достойність гетьманську...» За цим «Табелем» у гетьмана Д. Апостола налічувалося 9103 селянські двори. Однак це було значно менше, ніж у інших гетьманів. Так, І. Мазепі належало 19654 селянські двори, І. Скоропадському — 19882, К. Розумовському в перші роки його гетьманства — 9628.

Значним був вклад Д. Апостола у поліпшення судочинства на Лівобережній Україні. «Пункти» гетьмана, затверджені російським урядом, визначали тільки загальну схему судів. Тому для поліпшення судочинства була

підготовлена і від імені гетьмана 13 липня 1730 року видана інструкція судам, розіслана для керування по всіх полках.

Головною метою інструкції було встановлення чіткої системи судочинства. Це досягалося, по-перше, ступеневою системою апеляції: Вищий суд не мав права приймати справи, що не розглядалися в нижчих. Генеральний військовий суд займався тільки справами в апеляціях. Верховною апеляційною інстанцією був цар. По-друге, інструкцією регламентувався склад полкових, сотенних і сільських судів і визначалася їх компетенція. По-третє, сотенні, городові і магістратські урядовці зобов'язувалися видавати купчі на продаж ґрунтів, духівниці та інші документи. Раніше перехід нерухомого майна відбувався, як зазначалося в інструкції, «голослівно», тобто без документального оформлення, від чого «немалые у народе устают тяжби и в судах деется трудность».

Таким чином, інструкція судам від 13 липня 1730 року сприяла упорядкуванню законодавства на Лівобережній Україні.

Під час гетьманства Д. Апостола почалася робота по кодифікації українського права. Вона просувалася повільно. Не вистачало спеціалістів для зведення «правних» книг, які використовували у судочинстві України, до одного кодексу та перекладу їх на російську мову. В 1730 році Д. Апостол звернувся до архимандрита Києво-Печерської лаври з проханням направити для цієї роботи «духовних персон до того дела искусных и знающихся». У 1733 році усіх осіб, які займалися цією роботою, зібрали у містечку Ічня Чернігівського полку. Деяких з них Д. Апостол навіть «увільнив від воєнного походу». Кодифікацію українського права було закінчено вже після смерті Д. Апостола.

28 квітня 1733 року о 4 годині пополудні, як зазначають архівні документи, «гетман и ордена Александра Невского кавалер Даниил Павлович Апостол заболелозновал паралечом, которая болезнь его ясновельможности левую руку и ногу отняла». Стан здоров'я гетьмана погіршувався. У травні 1733 року, відчуючи наближення смерті, він звернувся до імператриці Анни Іоаннівни «с испрошением все милостивого ее императорского величества на дом и детей его по смерти его... защищения». 26 травня князь О. Шаховської, який відвідав гетьмана, повідомляв імпе-

ратриці, що «Д. Апостол дуже хворий, лівою рукою не володіє... Мало надії, що буде живий. Ніяких паперів не підписує».

Через хворобу гетьмана постало питання про призначення особи, яка виконувала б його обов'язки. Гетьман наказав генеральній старшині прийняти управління Генеральною військовою канцелярією. Проте міністр при гетьмані С. Нарішкін та князь О. Шаховської, посилаючись на відсутність наказу імператриці з цього питання, протидіяли цьому рішенню. О. Шаховської на запитання російського уряду про дії на випадок смерті Д. Апостола відповів, що під час хвороби гетьмана і після його смерті управління військовою канцелярією слід доручити міністру С. Нарішкіну, бо «раз допустивши старшину до правління, на випадок невірних їх дій складніше буде їх відлучити». 12 червня 1733 року міністру була відправлена царська грамота з наказом прийняти управління Генеральною військовою канцелярією. А вже з 23 червня документи канцелярії надсилалися «за докладом и по резолюции» С. Г. Нарішкіна.

У липні здоров'я гетьмана покращало. Він провів зустрічі з О. Шаховським та з київським губернатором Шереметевим, з якими обговорював державні справи. Д. Апостол продовжував контролювати роботу по кодифікації українського права. У жовтні 1733 року він наказав прилуцькому полковнику потурбуватись «о вистаченню дров для согревания квартир, отведенных в Ичне персонам, определенным для перевода книг правовых», а підскарб'ям — «о покупке паперу стоп 5». Але на початку 1734 року здоров'я гетьмана знову погіршало, і 15 січня він помер на 80-му році життя. Похований гетьман у Сорочинцях у побудованій на його кошти кам'яній церкві.

Після смерті Д. Апостола його дружині Уляні Василівні царським урядом була призначена щорічна пенсія у 3000 крб., що видавалися з грошей, які збиралися з колишніх гетьманських рангових маєтків. 28 травня 1734 року вдова та її діти одержали царську грамоту на маєтки, якими володів гетьман Д. Апостол.

Гетьман Данило Апостол не належав до «рвачів», а був урівноваженим, розумним господарем, який пильно дбав про маєток, а особливо про розширення своїх земельних володінь; але робив це неквапливо й без гвалтовного порушення прав своїх полчан.

Безперечно, був Апостол релігійною людиною; відповідно духові часу дбав про будівництво церков і жертвував на монастирі. Відомо, що він 1708 року разом з миргородським суддею Григорієм Зарудним, який доводився йому родичем, подарував деякі «добра» Сорочинському монастиреві. За «Историей Русов», у самих Сорочинцях збудував він пізніше церкву.

Був у нього і якийсь поетичний нахил до природи: за останніх років життя кохався в прекрасних садах, що їх виплекали для нього в улюблених Сорочинцях спеціальні німецькі садівники.

Хоч про освіту Д. Апостола ми нічого певного не знаємо, усе ж треба думати, що він не тільки був освіченою людиною свого часу, але й цікавився загальноєвропейськими ідеями та подіями і стежив за новинами з чужоземних країв. Яків Маркович занотовує у своєму «Щоденнику», що 2 травня 1731 року гетьман (Апостол) прислав йому французькі газети, які, очевидно, були в Апостолів звичайною появою.

Був Апостол і добрим сім'янином, який дбав про забезпечення і освіту своїх численних дітей. Спеціальної уваги він, очевидно, не міг їм приділити. Занадто неспокоїні були часи: миргородський полковник мусив брати участь у постійних походах, у довгих війнах (Турецька, Північна); також політичні зміни в Україні примушували його раз у раз звертати увагу на те, щоб утриматися на своїм становищі. Треба думати, що діти його проходили таку саму школу, як і нащадки інших видатних старшинських родин того часу.

У гетьмана було дев'ятеро дітей. Двоє з його синів — Петро і Павло — займали посади лубенського та миргородського полковників. Петро Апостол знав кілька іноземних мов і відомий як автор щоденника російською і французькою мовами, що був опублікований.

Як вважає більшість дослідників, це була небуденна постать, яка знала світ і людей і яка за всяких обставин, іноді дуже критичних, уміла поставити себе на належне місце. Є немало вказівок на те, що Апостол дійсно користувався загальною повагою. Він був не тільки вояком з безперечною військовою вдачею, так необхідною для полковника, що за час своєї довголітньої служби мусив виконувати цілий ряд важливих військових доручень, а й

розумним адміністратором, який помірковано і без конфліктів правив Миргородщиною.

Але миродайними для нього були не тільки службова кар'єра і власні обивательські інтереси; він, безперечно, належав до кола тих людей, яких можна б назвати тодішніми українськими патріотами. Україна була для нього справжньою Батьківщиною, і її долею він глибоко переймався. Тому не дивно, що брав таку діяльну участь у задумах Мазепи, а пізніше в акції Полуботка.

Треба зауважити, що Д. Апостол був не тільки сміливою, але й обережною людиною. В його житті були не лише періоди патріотичного злету, але й пристосування до обставин. У певних випадках він готовий був іти на далекосяжні компроміси. Найбільш показовим для його тактики пристосування був перехід від орієнтації на шведів і Мазепу до орієнтації на царя і Скоропадського, коли обставини наче змінилися не на користь перших.

На початку XIX століття рід Апостолів з чоловічої лінії закінчувався на Михайлі Даниловичі Апостолі. Для збереження роду і прізвища, відомого од «предков по заслугам», у 1801 році він звернувся до імператора з проханням, щоб його маетки і його прізвище успадкував після смерті його двоюрідний брат, таємний радник Іван Матвійович Муравйов, який став називатися Муравйовим-Апостолом. З цієї сім'ї вийшли троє декабристів: Сергій, Іполит та Матвій Муравйови-Апостоли.

Закінчуючи розповідь про Данила Апостола, зауважимо, що він, як державний діяч, у нелегкій обстановці кінця 20-х років XVIII століття зумів відновити діяльність інституцій Гетьманства, здійснити чимало правничих, господарських реформ. На той момент це мало велике значення, оскільки затримувало наступ російського централізму і поглинання України імперією.

*«...намагайся наслідувати інших,
намагайся фортуна схопити за чуприну
і будеш таким»*

Кирило Григорович Розумовський
(1728—1803)

Останній гетьман Гетьманщини (1750—1764). За чотирнадцять літ свого гетьманування приїздив в Україну лише літний час (липень—листопад 1751, березень—грудень 1757, березень 1760 — жовтень 1761, липень 1763 — січень 1764). Але незважаючи на це, реформаторська політика гетьмана К. Розумовського, його прагнення розширити суверенітет Гетьманщини викликали невдоволення петербурзького уряду, що врешті-решт і призвело до ліквідації російським самодержавством інституту Гетьманства в Лівобережній Україні

22 лютого 1750 року мешканці Глухова стали свідками урочистої події, що знаменувала початок нового і, як виявилось, останнього етапу в розвитку української державності. З огляду на це, мабуть, не зайвим буде докладний опис цієї церемонії. З самого ранку за гарматними пострілами, що пролунали як сигнал, на міському майдані зібрався великий натовп. Сюди прибули й усі десять козацьких полків. Водночас у будинку, відведеному для графа Гендрікова, почали збиратися представники старшини, а також українського вищого духовенства на чолі з митрополитом Тимофієм Шербацьким. О 9-й годині ранку розпочалася церемонія обрання гетьмана. З двору російського посланника в супроводі загону озброєних козаків, російських гренадерів і військових музикантів виїхала споряджена карета, в якій був граф Гендріков зі своїми асистентами та секретар Колегії закордонних справ Степан Писарев. Останній тримав у руках велику срібну з позолотою тарілку, на якій лежала царська жалувана грамота. Слідом за каретою представники старшини (зокрема генеральний суддя Яким Горленко, генеральний підскарбій Михайло Скоропадський, генеральний писар Андрій Безбородько,

генеральний хорунжий Микола Ханенко, генеральний бунчужний Дем'ян Оболонський, бунчукові товариші Іван Гамалія, Яків Маркович, Федір Ширяй, Іван Жоравка, Ілько Журман та ін.) несли російські та українські прапори, а також гетьманські клейноди: булаву, бунчук, печатку. З прибуттям карети на майдан, де стояв спеціально споруджений постамент, царська грамота й гетьманські клейноди були покладені на два столи. Відкрив зібрання граф Гендріков, який нагадав про волю імператриці відновити гетьманство в Україні й закликав присутніх «избрать меж себя из природных своих людей гетмана, по малороссийским своим правам и вольностям, вольными голосами». Потім Писарев голосно зачитав жалувану грамоту, а митрополит Т. Щербаський висловив глибоку подяку Єлизаветі. Гендріков голосно кілька разів запитав присутніх, кого вони бажають собі в гетьмани. Прозвучала відповідь, що вже давно була підготовлена й перебувала в усіх на вустах: «Графа Кирила Григоровича Розумовського!»

Після святкової канонади з 101 гармати й пострілів з козацьких рушниць царську жалувану грамоту й гетьманські клейноди занесли до Миколаївської церкви, де відбулася урочиста літургія. Потім у резиденції Гендрікова дали великий бенкет, під час якого особисто господарю генеральна старшина подарувала 10 тисяч карбованців, а всій графській свиті — 3 тисячі. Не забули й за простолюд, якому на відзначення свята, що під гуркіт гармат тривало допізна, виділили понад 200 відер горілки.

5 червня 1750 року царським указом Єлизавета затвердила «обрання» К. Розумовського гетьманом Лівобережної України, а в жовтні того ж року під його владу передали й Запорозьку Січ. Резиденцією нового гетьмана стало місто Батурин, що свого часу зазнало жаклих руйнувань і пограбувань з боку російського карального загону, очолюваного О. Меншиковим.

13 березня 1751 року новообраний гетьман, який все ще залишався в Петербурзі, урочисто присягнув у придворній церкві імператриці «верным, добрим и послушным рабом и подданным быть... чин гетманства над Войском Запорожским и над народом малороссийским верно и постоянно содержать и все то войско и народ малороссийский к верности, к службе и послушанию приводит и ни с которыми посторонними государи без ведома и без ука-

зу ея Императорского Величества никакой переписки и пересылки собою не имеет...» Виголосивши й підписавши присягу, текст якої однозначно засвідчував повну залежність гетьмана України від Росії, Розумовський одержав з рук Єлизавети гетьманську булаву та інші клейноди.

Так з волі доньки того, хто руйнував українську державність, було відновлено гетьманське управління Лівобережній Україні...

Але повернімося на десятиліття назад. У листопаді 1741 року в Петербурзі стався черговий дворцовий переворот, внаслідок якого російський імператорський престол посіла дочка Петра I Єлизавета. Ця подія мала велике значення для України та її подальшої долі. Адже фаворитом імператриці на той час був Олексій Розумовський, українець за походженням. Дивовижно склалася його доля. 22-річним юнаком, маючи неабиякі вокальні здібності, потрапив він до придворного хору в Петербурзі, куди привіз його полковник Федір Вишневський. Останній, повертаючись з Угорщини, проїжджав на Різдвяні свята 1731 року через селище Чемер, що на Чернігівщині, і випадково почув у місцевій церкві спів молодого козака із селища Лемеші Олексія Розума. Чудовий голос і приваблива зовнішність юнака зробили свою справу — Вишневський запросив його до Петербурга, на що Олексій охоче погодився. Тим паче, що на той час він фактично залишився без домівки. Невдовзі, рятуючись у черговий раз за читання книг від гніву завжди п'яного батька, лемешівського козака Грицька Розума (дістав своє прізвище від приказки, яку часто промовляв напідпитку: «Що то за голова, що то за розум»), Олексій утік з дому й поселився в Чемері, заробляючи собі на життя співом у церковному хорі.

У Петербурзі Олексія чекала приємна несподіванка. Тут він зустрів багато земляків (придворні співаки в той час набиралися до хору майже винятково з України). До речі, тоді ж майже усі вищі духовні посади обіймали в столиці українці. Проте у придворному хорі Олексій Розум перебував недовго. Сталася подія, що остаточно визначила його долю: цесарівна Єлизавета, яка відвідувала богослужіння в придворній церкві, була вражена чудовим голосом молодого українського співака. Коли ж на вимогу царівни юнак з'явився перед нею, глибоке почуття охопило Єлизавету. Високий, стрункий, смаглявий, з гарними

чорними очима, Олексій Розум припав до душі молодій царівні. «Це був один з найкрасивіших чоловіків, що бачила я на своєму віку», — записала цесарівна до свого щоденника.

Таким чином, можна сказати, поневолі розпочалося кар'єрне сходження козацького сина поневоленої України до найвищих посад та санів імперії. Саксонський дипломат Г. фон Гельбиг повідомляв: «Захоплення Єлизавети співаком з придворної капели не було таємницею для імператриці Анни Іоаннівни. Навпаки, це захоплення могло допомогти їй реалізувати намір усунути доньку Петра Великого від права престолонаслідування як пряму спадкоємницю трону. Тому досить поблажливо вона ставиться до її захоплення амурними справами...»

Слід сказати, що, як і при великому царському дворі, при дворі Єлизавети перебувало чимало українців. Були тут, скажімо, такі співаки, як Тарасевич і Божок, сліпий бандурист Григорій Михайлов, камер-лакей Іван Федорович Котляревський, секретар Петро Минович та ін.

Особливе значення, мабуть, мала й та обставина, що сама Єлизавета володіла маєтностями в Україні, а її духівниками були вихідці з України отець Костанцій і колишній священик її вотчини з селища Понорниці Чернігівського полку Федір Дуб'янський.

Ця сприятливість до українців ще більше посилилася після сходження Єлизавети на царський престол. По суті, увесь двір, запобігаючи перед могутнім фаворитом (до речі, вже не Розумом, а Розумовським), пристосовувався до його смаків. Функціонувала постійна італійська опера, в якій, поряд з відомими співаками з Європи, виступали й українські співаки. Серед останніх особливо виділявся красою свого голосу Марко Полторацький. Великою популярністю користувалися тут й українські бандуристи. На двірських бенкетах найпрестижнішими вважалися українські страви.

Велич і могутність Олексія Розумовського не могли не позначитися й на становищі його численної родини в Україні, з якою він підтримував постійні зв'язки і допомагав їй матеріально. З часом усі його родичі стали заможними людьми й посіли чільні місця серед представників української панівної верхівки. Та особлива увага була звернута на молодшого брата фаворита Кирила, доля якого виявилася не менш дивовижною, ніж його брата-патрона.

Уже в 14-річному віці (народився 1728 року) він потрапив із глухого села до царського двору, де під опікою кращих тогочасних педагогів і вихователів, зокрема О. П. Сумарокова та І. П. Єлагіна, поглиблював свою освіту, початок якої одержав на батьківщині. Для завершення освіти у березні 1743 року Олексій Григорович відправив свого брата на два роки за кордон під вигаданим ім'ям російського дворянина Івана Івановича Обідовського. Наставником при ньому було визначено Григорія Миколайовича Теплова, якому судилося впливати не тільки на подальше життя молодшого Розумовського, а й на остаточну долю самої української державності. Григорій Теплов, за офіційною версією, вважався сином опалювача груб у архієрейських покоях, а якщо вірити придворним пліткам — був позашлюбним сином ректора Києво-Могилянської академії, єпископа, сподвижника Петра I — Феофана Прокоповича.

Перебуваючи за кордоном, юний Кирило Розумовський разом зі старшим братом уже в червні 1744 року був удостоєний графського титулу. Очевидно, там Кирило Розумовський здобув і ґрунтовну освіту, навчаючись, зокрема, в Німеччині під керівництвом таких відомих на той час учених, як Штрубе і Ейлер (до речі, доброго знайомого Теплова по Петербурзькій академії). Обрані членами Російської Академії наук, вони тривалий час мешкали в Петербурзі. Після Німеччини Кирило здобував освіту у найпрестижніших навчальних закладах Франції та Італії.

Навесні 1745 року молодий Розумовський прибув до Петербурга. Отримавши невдовзі досить високий придворний чин дійсного камергера, він поринув у веселе й безтурботне життя вельможі елизаветинського двору. Маючи гарну зовнішність і гострий розум, він, за свідченням Катерини II, зумів досягти у вищому світі загальної шани і любові. Імператриця в своїх мемуарах писала, що особливою популярністю й успіхом Кирило Григорович користувався у придворних красунь.

Особиста прихильність до нього імператриці Єлизавети додалася ще й престижним одруженням у 1746 році із родичкою цариці — внучатою сестрою Катериною Іванівною Нарішкіною, яка від імператриці отримала величезний посаг: кілька десятків тисяч кріпаків, будинок у Москві на Воздвиженці, підмосковні села Петровське, Троїцьке, Кот-

ли, пензенські вотчини Чернишове, Єршове та ін. Того ж року вісімнадцятирічний Кирило Розумовський був призначений президентом Російської Академії наук.

Таке призначення пояснювалося не лише прихильністю цариці Єлизавети до Розумовських, але й тогочасною офіційною політикою її уряду, спрямованою проти засилля німців у важливих сферах життя країни і, зокрема, в науці. Перші чотири президенти Російської Академії наук були німецького походження. Після вступу Єлизавети на престол у зв'язку з відсутністю бажаної для цариці кандидатури серед росіян посада президента академії упродовж п'яти років взагалі залишалася вакантною. За таких обставин юний Кирило Розумовський, маючи за плечима досить пристойну європейську освіту, а головне, будучи довірною особою імператриці, став президентом академії. Водночас, з огляду на молодість і недосвідченість президента, фактичне керівництво установою було доручено вихователю К. Розумовського Г. Теплому, який офіційно зайняв посаду асесора при академічній канцелярії.

В академії тоді відчайдушно й непримиренно боротьбу із засиллям німців вив геніальний російський учений Михайло Ломоносов, який свого часу навчався в Києво-Могилянській академії. Слід зазначити про маловідомий (по суті, замовчуваний) у радянській історіографії факт, що українець К. Розумовський одразу пройнявся глибокою шаную до Ломоносова і, незважаючи на те, що останній мав багато ворогів серед керівної академічної верхівки (Теплов, Шумахер та ін.), часто підтримував його як морально, так і матеріально.

Тим часом у політичному житті України назрівали визначні події. Ще в 1744 році, під час подорожі Єлизавети в Україну, представники старшинської верхівки передали імператриці у Глухові чолобитну з проханням про відновлення гетьманства. І хоча цариця, зважаючи на підтримку прохання з боку свого фаворита, поставилася до ідеї цілком прихильно, вона, безперечно, враховувала політику своїх попередників, особливо Петра I, яка була спрямована на всіляке обмеження й повну ліквідацію автономії України-Гетьманщини.

Надзвичайно важливим і серйозним для імператриці та її уряду було й питання щодо кандидатури гетьмана. Цілком ймовірно, що в середині 40-х років XVIII століття найре-

альнішим претендентом на цю посаду міг бути Олексій Розумовський. Але згодом вибір випав на його молодшого брата, який на той час уже швидко ввійшов у вир світського життя і став досить помітним його учасником. Вирішальним поштовхом до прийняття імператрицею рішення про відновлення в Україні гетьманства стало ускладнення на той час міжнародного становища Росії: на заході саме назривала війна з Пруссією, а на півдні — з Туреччиною.

Не бажаючи в такій ситуації викликати невдоволення української старшини й розпалювати її сепаратистські настрої, 5 травня 1747 року Єлизавета підписала Указ «О бытии в Малороссии гетману по прежним правам и обыкновениям». При цьому офіційним представникам генеральної старшини, зокрема Лизогубу, Ханенку й Гудовичу, які перед тим уже тривалий час перебували в Петербурзі, однозначно дали зрозуміти, що мова може йти про обрання в гетьмани тільки молодшого Розумовського. Однак через те, що останній не поспішав міняти блиск столичного побуту на гетьманські турботи і на сіре, буденне, як йому здавалося, життя в глухій провінції, сам термін проведення обряду «обрання» гетьмана значно затягнувся і відбувся лише на початку 1750 року. За цей час у Кирила Григоровича народилися дочка й син (Наталка й Олексій), а сам він дістав почесний чин підполковника лейб-гвардії Ізмайлівського полку.

Але в січні 1750 року депутати Гудович і Ханенко (Лизогуб на той час уже помер у Москві) привезли до Глухова царську грамоту, одержану ними в Колегії закордонних справ, у якій йшлося про те, що «быть в Малой России гетману по-прежнему». Під останнім визначенням, зокрема, малися на увазі сумнозвісні умови, на яких після погрому України Петром I у 1709 році гетьманом став Іван Скоропадський.

Отже, сценарій «обрання» гетьмана, розроблений і санкціонований у Петербурзі, почав втілюватися у життя. Його режисером-постановником в Україні став спеціальний царський посланець граф Гендріков, котрий прибув до Глухова з жалуваною грамотою на гетьманство. Заручившись повною підтримкою старшини, духовенства й козаків щодо бажаної кандидатури, він розпочав активну підготовку офіційної церемонії.

У середині липня 1751 року новообраний гетьман К. Розумовський із величезною свитою прибув до Глухова, де

йому влаштували помпезну зустріч. Нерозлучним супутником гетьмана залишався Теплов, який прибув із ним в Україну в чині колезького радника. Незабаром він очолив новостворену гетьманську канцелярію і поступово прибрав до своїх рук її адміністративну діяльність. Користуючись необмеженим довір'ям з боку гетьмана, Теплов став негласним повелителем Лівобережної України, що викликало невдоволення матері гетьмана, старої Розумахи.

К. Розумовський, як і попередні гетьмани, став найбільшим землевласником в Україні й одним із найбагатших поміщиків усієї Росії. Згідно з царським указом від 5 червня 1750 року йому дарувалися міста Батурин, Почеп і Ямпіль з повітами, значна частина Гадяцького замку з містечками й селами, а також чимало дворів з Шептаківської, Чеховської й Биковської волостей та інших маєтностей — загалом 10 107 дворів. Тоді ж у підпорядкування нового гетьмана, тобто «на уряд», перейшли всі маєтності, що належали перед тим Д. Апостолю. Тільки у рангових володіннях К. Розумовського, що були мало не в усіх полках, перебувало 9 628 селянських дворів і бездвірних хат. Щоправда, це було вдвічі менше, ніж мали гетьмани Мазепа й Скоропадський (відповідно 19 654 і 19 882 двори). Власне, саме на це скаржився Розумовський в одному з своїх листів до Петербурга. Однак якщо врахувати володіння, подаровані йому царським урядом (тобто приватні), то навряд чи були в нього підстави для подібних скарг. Так, 1764 року, одразу після ліквідації гетьманства, К. Розумовському «пожалували в потомство» до восьми тисяч дворів. Згідно з ревізією 1782 року в семи повітах Новгород-Сіверської губернії за К. Розумовським нараховувалося 74 177 кріпаків, а в російських губерніях — понад 45 тисяч (І. Мазепа, наприклад, мав у російських маєтках до 11 тисяч кріпаків).

Маючи величезні прибутки, гетьман Розумовський значну увагу приділяв розширенню своєї глухівської резиденції, яка, за словами біографа родини Розумовських князя А. Васильчикова, була «миниатюрною копією со двора петербургского», а потім і батуринської. Зокрема, батуринський палац К. Розумовського являв собою величезний, як на той час, будинок, споруджений на петербурзький зразок. Кімнати гетьманського палацу прикрашали картини, оксамит, шовк, золотий посуд, безліч дзеркал,

дорогі меблі, килими тощо. Тільки на утримання обслуговуючого персоналу, що складався з 261 чоловіка, щорічно витрачалося понад 60 тисяч карбованців. У гетьманському палаці в Глухові, а потім у Батурині був свій придворний штат: капелян, капельмейстер (усього понад 30 музикантів і співаків), сотник, конюший та ін. Козаки-бобровники, стрільці й пташники полювали на бобрів та всяку дичину, що йшла до столу гетьмана. Для охорони персони гетьмана й гетьманського прапора було утворено спеціальний кінний загін, члени якого вдягалися в зелені гусарські мундири. У гетьманському палаці постійно влаштовувалися бенкети, театральні вистави.

Поступово родина Розумовських встановила тісні стосунки, в тому числі й родинні (через шлюби), з багатьма старшинськими сім'ями. Зокрема, близькими родичами Розумовських стали Журмани, Жоравки, Кочубеї, Валькевичі, Апостоли, Галагани та ін. Виконуючи бажання численних родичів, гетьман на підставі своїх універсалів (без царських указів) почав роздавати їм у володіння не лише окремі маєтності, але й цілі сотенні містечка з вільним населенням. Саме в цей час у гетьманських універсалах уперше з'явилося таке формулювання, як «в вечное и потомственное свое и наследников своих владение». Зрозуміло, що представники старшини, і передусім численні родичі гетьмана, поспішали одержати вільні поселення, що подекуди ще збереглися. Щодо масштабів такого пограбування вільних маєтностей старшиною в період гетьманства К. Розумовського, то це можуть засвідчити наслідки офіційних ревізій 50-х — початку 60-х років XVIII століття. Так, за ревізією 1751 року із вільних маєтностей в усіх полках нараховувалося 2859 дворів і 26 бездвірних хат, в 1753 — відповідно 1723 і 1852, в 1764 — 963 і 367. Слід зазначити, що певна доля цих маєтностей дісталася й грузинським феодалам, котрі проживали в той час в Україні. Зокрема, на початку 50-х років за гетьманськими універсалами в чотирьох полках (Лубенському, Миргородському, Прилуцькому й Полтавському) їм було роздано 1113 дворів і 556 бездвірних хат.

Після 1760 року гетьман під тиском феодалів спеціальним універсалом здійснив новий крок на шляху закріпачення українського селянства, заборонивши останньому переселятися на нові місця й забирати при цьому своє

майно без письмового дозволу панів. У 1763 році цей універсал було підтверджено відповідним царським указом.

К. Розумовський почав призначати й полковників, хоча ще з часів Петра I такі призначення вважалися справою царського уряду. Немає сумніву і в тому, що під впливом гетьмана в Україні з'явився й царський указ від 13 січня 1752 року, який підтвердив усі попередні заборони щодо поширення на українців холопства з боку будь-кого. Новий указ у рішучій формі заборонив, «чтоб малоросиян никто, кто б какого званья и достоинства ни был... никакими образы в вечное холопство не укреплял... будет же кто на них хотя какие крепости и письма имеют, оным быть недействительными; а ежели кто от того времени дерзнет в противность оных указов с малороссиянами поступать, с теми будет учинено как явными преступниками и ослушниками указов...».

Без дозволу гетьмана заборонялося арештовувати українців, окрім карних злочинців. Щодо цього показовим є розпорядження К. Розумовського від 1760 року про утворення при гетьмані особливої контори для прийому прохань, листів і документів.

Подібна самостійність українського гетьмана, який, незважаючи на його близькість до імператриці, розглядався не більше як один із вищих чиновників Російської імперії, викликала невдоволення царського уряду й спонукала його до активного втручання у справи управління Гетьманщиною. Тож, уже в березні 1754 року, перебуваючи на той час у Москві, імператриця спеціальним указом заборонила гетьману самостійно призначати полковників до українських козацьких полків, залишивши за ним лише право його попередників — добирати кандидатів на цю посаду. Тоді ж офіційно було підтверджено становище, за яким українським гетьманам заборонялося вести самостійне листування з іноземними державами, а при гетьманах перебували російські радники-міністри. Відтак усе це безпосередньо стосувалося й К. Розумовського. Під особливо суворою наглядом були поставлені фінансові справи Гетьманщини. Указ від 1754 року вимагав, щоб гетьман надсилав до Петербурга докладні звіти щодо всіх прибутків і видатків. Розумовський просив звільнити його від подібного звітування, однак канцлер Воронцов повідомив, що імператриця категорично відхилила це клопотання й зобов'язала

ла гетьмана неухильно виконувати царський указ. Того ж 1754 року з метою підірвати економічну незалежність гетьмана на Лівобережній Україні царським урядом були ліквідовані всі внутрішні митні збори, відомі як «індукта» та «евекта». Тож увесь індуктивний збір, що припадав на долю гетьмана, у нього відібрали. Щоправда, трохи пізніше ця втрата частково компенсувалася у вигляді щорічної сплати К. Розумовському 50 тисяч карбованців з прибутків прикордонних митниць. Нарешті, на початку 1756 року вирішення всіх справ України-Гетьманщини було перенесено з Колегії закордонних справ до Сенату. І хоча це офіційно відбувалося за бажанням самого К. Розумовського, в якого на той час були складні особисті стосунки з головою російського уряду Бестужевим, відтоді факт безпосередньої підлеглих гетьмана вищій російській державній установі негативно впливав на його престиж. До того ж через деякий час додався й царський указ 1761 року про відокремлення від Гетьманщини і підпорядкування Сенату м. Києва. Об'єктивно це, по суті, були вже перші офіційні кроки царського уряду до остаточної ліквідації автономного ладу Лівобережної України. У посиленні централізаторської політики російського самодержавства щодо України-Гетьманщини в цей період, безперечно, відіграла роль й анонімна «Записка о Малой России».

Фактично паплюжачи усі дії гетьманської адміністрації, її автор намагався довести необхідність радикальних змін в Україні й зрівняння її у правах з іншими на цю територією околицями Російської імперії. При цьому чи ненайголовнішим об'єктом критики було існуюче на той час українське («малоросійське») право. Останнє кваліфікувалося ним «яко главный непорядок в Малой России», оскільки «оно им вливает мнимую вольность и отличие от других верных подданных Ее Императорского Величества...». Звідси випливала й теза (що незабаром лягла в основу позиції й самого царського уряду з даного питання), у якій, зокрема, йшлося: «Но права гражданские, касающиеся до свойства народа, управляемого самодержавным государем, яко в Статуте Литовском для республиканского правления учрежденные, весьма несвойственны уже стали и неприличны малороссийскому народу, в самодержавном владении пребывающему». Питання, як бачимо, порушувалося, а згодом й вирішувалося досить однозначно — ніякої автономії України немає й не може бути.

Однак особисті позиції й становище самого гетьмана К. Розумовського на цей час залишалися досить міцними. Як і раніше, він користувався великою прихильністю імператриці Єлизавети. Часто приїжджаючи до Петербурга й Москви, він підтримував міцні зв'язки з багатьма найвищими царськими сановниками й вельможами. Саме в цей період К. Розумовський встановив дружні контакти з великою княгинею Катериною — майбутньою імператрицею Росії, а через неї і з майбутнім польським королем Понятовським. Так, згодом і сама майбутня імператриця Катерина II у своїх записках писала: «Років двадцять по тому я якось спитала його, що рухало ним, коли він, щодня долаючи по 40—50 верст, приїздив до нашого з цесаревичем тихого непримітного двору у Раєві, коли у нього збиралось вишукане товариство. Він відповів із запалом: “Закоханість у вас!” Я навіть думки не мала про це. Він же на той час був одружений з найбагатшою спадкоємицею роду Наришкіних».

На той час значно активізувалася діяльність К. Розумовського і як президента Російської Академії наук. Як відомо, Михайло Ломоносов, натхненний і заохочений його підтримкою та допомогою з боку фаворита імператриці Івана Шувалова, розгорнув роботу по створенню й дальшому розвитку Московського університету та гімназії при ньому. Саме з ініціативи К. Розумовського кількість учнів цієї гімназії, котрі навчалися за державний рахунок, збільшилася утричі. За дорученням президента академії Ломоносов почав складати великий атлас Російської імперії.

Треба зазначити, що подібні просвітянські заходи К. Розумовського не обмежувалися лише Петербургом чи Москвою. Гетьман пройнявся ідеєю створення університету і в Україні, зокрема в своїй резиденції Батурині. У 1760 році Г. Теплов, узявши за зразок статут німецьких університетів, створив проект батуринського університету, фундатором і протектором якого мав стати гетьман. В університеті передбачалося функціонування дев'яти кафедр («професур»), зокрема з латинського красномовства, філософії, юриспруденції, історії, математики, теоретичної й практичної фізики, анатомії, хімії, ботаніки та природознавства. Професори університету, крім публічних лекцій для всіх студентів, могли (за бажанням студентів) читати ще й приватні лекції.

За цим проектом при батуринському університеті передбачалося утворення підготовчої семінарії на 40 здібних учнів — вихідців із збіднілих шляхетських родин і «різних чинів», яким надавалася спеціальна стипендія.

Та, на жаль, проект створення першого в Україні світського вищого навчального закладу так і залишився на папері. Українська феодальна державність, що вже стояла на порозі своєї загибелі, не змогла забезпечити здійснення цього задуму, що об'єктивно відповідав соціально-економічним і культурним потребам усього українського народу.

Разом з тим гетьман Розумовський докладав зусиль на поступове зміцнення центральних і місцевих органів управління, що становили складову частину української державності. Повернувшись до Глухова після чергової тривалої поїздки до Петербурга й Москви, він відвідав усі полки Гетьманщини й переконався в необхідності радикальних перетворень у системі управління самого гетьманського адміністративного апарату. Передусім К. Розумовський почав з реформи судочинства, що відзначалося строкатістю і плутаниною своєї структури. На той час на Лівобережній Україні існувало п'ять судових інстанцій: сотенний суд, полковий, Генеральний суд, Генеральна військова канцелярія і, зрештою, гетьман. Щоб піднести роль Генерального суду, який формально вважався вищою судовою інстанцією, Розумовський водночас пильно стежив за політичним життям, яке вирувало в Петербурзі. І не просто стежив, а будучи досить впливовою особою при царському дворі, брав у ньому безпосередню участь.

Зокрема, прибувши наприкінці 1761 року до столиці (в зв'язку зі смертю імператриці Єлизавети), гетьман України незабаром опинився в найближчому оточенні нового імператора Петра III. Щоправда, цього разу його становище при дворі значно погіршало. Якщо раніше він почувався незалежним і гордовитим вельможею, який більшість свого часу в столиці проводив у розвагах і бенкетах, то зараз він постійно перебував при особі імператора і не мав дозволу виїжджати з столиці. Як згадував князь Васильчиков, гетьман «сделался чем-то вроде шута и не мог при своем светлом уме, с первых же дней нового царствования, не понять жалкой роли, которую ему предоставил новый император». До того ж Петро III змушував гетьмана особисто

(як підполковника гвардійського полку) займатися військовим тренуванням і часто публічно насміхався з нього за виявлену незграбність. Тому К. Розумовський, як і багато хто з оточення імператора, змушений був тримати при собі досвідченого офіцера, в котрого кілька разів на день брав уроки пруської муштри, яку так полюбляв Петро III.

Таким чином, при всьому зовнішньому блиску свого становища й, певною мірою, особистій прихильності до нього імператора, К. Розумовський фактично перебував у принизливому становищі.

Зростаюче серед дворянства невдоволення політикою Петра III (особливо зовнішньою) спонукало К. Розумовського прилучитися до змовників, очолюваних дружиною імператора Катериною, і взяти активну участь у двірцевому перевороті, що стався в червні 1762 року. Ізмайлівський гвардійський полк, очолюваний гетьманом України, відіграв найвирішальнішу роль у скиненні з престолу Петра III і проголошенні імператрицею Катерини II. Усіх активних учасників перевороту нова імператриця щедро нагородила. К. Розумовський, зокрема, долучив тоді до своїх прибутків ще й пожиттєвий оклад у п'ять тисяч карбованців на рік. Окрім цього, його пожалували в сенатор-генерал-ад'ютант імператриці. Протягом року він іще залишався при царському дворі, користуючись повним довір'ям і прихильністю Катерини II. І лише в червні 1763 року, остаточно зіпсувавши стосунки з фаворитом цариці Григорієм Орловим, гетьман виїхав в Україну. Як доповідав тоді з Москви пруський посланник в Росії граф Сольмс королю Фрідріху Великому, «гетману не нравилось, что человек (Григорій Орлов. — *Авт.*), который несколько времени назад стоял так значительно ниже его, сделался равным ему по чину».

На той час успішно завершувалися перетворення в суспільному й економічному житті, що їх розпочав Розумовський в Україні ще в другій половині 50-х років XVIII століття. Сам гетьман перебував в ореолі слави й пошани як один з тих, кому Катерина II завдячувала своєю владою.

Однак цього гетьману-графу було вже замало. Тривале перебування при царському дворі на перших ролях сприяло зростанню не тільки його економічної могутності, але й політичних амбіцій. Передусім йдеться про спробу К. Розумовського встановити спадкоємне гетьманство. Вперше

це питання було поставлено на старшинській раді, скликаній гетьманом наприкінці 1763 року. На цій раді було вироблено 23 спеціальні пункти, що лягли в основу згодом складеної на ім'я імператриці чолобитної з проханням дати дозвіл на встановлення спадкоємного гетьманства в роді Розумовських.

Намагаючись заручитися підтримкою вищого духовенства, К. Розумовський відправив до Києва довірену особу — старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії Туманського — на таємні переговори з Київським митрополитом Арсенієм Могилянським й архімандритом Києво-Печерської лаври Зосимою Валькевичем. Проте останні відмовилися підтримати гетьмана в задуманій ним політичній акції. Більше того, архімандрит Валькевич, знявши копію з чолобитної, поспішив відправити її разом з відповідною доповідною київському обер-коменданту Чичерину. Аналогічні відомості дійшли до київського генерал-губернатора Воейкова від глухівського коменданта. Отже, текст чолобитної ще до її підписання старшиною став відомий у Петербурзі.

А тим часом гетьман розіслав у всі полки ордери, скликаючи до Глухова всіх старшин, включно до сотника, на нову раду. Відмова духовенства в підтримці не збентежила й не зупинила його. Після тривалих і запальних дебатів чолобитну схвалила й підписала більшість присутньої старшини. Під нею, зокрема, підписалася частина генеральної старшини — суддя Олександр Дублянський, підскарбій Василь Гудович, писар Василь Туманський, усі полковники (за винятком чернігівського — Петра Милорадовича), усі бунчукові товариші (за винятком Григорія Іваненка), полкові старшини й сотники. В чолобитній, складеній у традиційному при зверненні підданих до свого монарха стилі, українська старшина, наводячи історичну аналогію з сином Богдана Хмельницького Юрієм, просила «явить монарше благоволение и утвердить указами дозволение избрать после нынешнего гетмана достойнейшего из сыновей его, на тех же основаниях, как и сам гетман... к умножению славы и пользы всей империи и непоколебимой верности малороссийского народа, при утвержденных правах, вольностях и привилегиях».

Таким чином, К. Розумовський, пропонуючи встановити спадкове гетьманство, намагався насамперед зберегти

як започатковані ним перетворення, так і в цілому той політичний курс, що був спрямований на збереження державно-політичної автономії України. Разом з тим у цій спробі зміцнити політичну владу гетьмана проглядається й прагнення української старшини створити державу монархічного типу. У свою чергу, це логічно передбачало повний вихід України-Гетьманщини зі складу Російської імперії й утворення самостійної Української держави.

Проте, як засвідчили подальші події, цього було досить, аби викликати різке невдоволення царського уряду й, передусім, самої Катерини II. Імператриця побачила в цьому (особливо в проханні про повернення «утвержденных прав, вольностей и привилегий») небезпеку для себе, бо ж О. Розумовський був таємно одружений на імператриці Єлизаветі Петрівні і мав спільну дитину.

До того ж негативне ставлення імператриці до реформ К. Розумовського підігрівалося й Григорієм Тепловим, який став одним із її статс-секретарів. Останній у численних своїх доповідних записках висвітлював більшість перетворень в Україні як такі, що мали сепаратистську спрямованість. Катерина II викликала Розумовського до Петербурга. Прибувши туди в січні 1764 року, він одразу ж подався до царського палацу, де його з обіймами зустрів Г. Теплов. Граф Г. Орлов, який був свідком цієї зустрічі, не втримався тоді й вигукнув: «И лобза его же предаде». Слідом за тим приголомшеному й глибоко ображеному надзвичайно холодним прийомом з боку імператриці К. Розумовському було заборонено взагалі з'являтися до двору, доки він не подасть прохання про звільнення від гетьманства.

Однак Розумовський ще тривалий час не піддавався цій вимозі. Серед придворних кіл, до яких входило чимало його друзів, навіть лунали голоси, що засуджували дії уряду. Водночас у Європі наполегливо поширювалися чутки щодо змови в Петербурзі проти Катерини II. Діло дійшло до того, що в Україну секретно були направлені три армійські полки.

Пруський посланник Сольмс у депеші своєму урядові від 17 квітня 1764 року, писав: «Что касается до гетмана, то мне кажется, что он не такой человек, какой нужен для подобных смелых предприятий, он ленив и безпечен, любит только комфорт и хороший стиль и чистосердечно ненавидит труд и занятие. Тем не менее он принадлежит

к числу недовольных, потому что в настоящее время у него хотят отнять присвоенную его званию власть и низвести его положение близко сходное с положением частного человека...»

Однаке Катерина II була непохитною, й у жовтні 1764 року Кирило Розумовський, переконавшись у безнадійності свого становища, повинився перед імператрицею.

Таким чином, закінчилася невдачею й друга (після Б. Хмельницького) спроба в історії Української держави зробити гетьманську владу спадковою, що, в свою чергу, суперечило демократичним засадам і традиціям українського козацтва, Запорозької Січі зокрема, звідки, власне, йдуть витоки самої Української феодальної держави. Понад те, царизм використав це як вдалий привід для рішучого наступу з метою остаточної ліквідації автономного державно-політичного ладу України-Гетьманщини.

Катерина II мала тривалу розмову з Розумовським, після якої той подав «прошение» на звільнення від «столь тяжелой и опасной должности», як він висловився. Цьому сприяло і те, що під час слідства офіцер В. Мирович, який здійснив спробу звільнення з ув'язнення царевича Іоанна IV, своїми свідченнями скомпрометував графа.

Чолобитну Розумовського передали для висновків Колегії закордонних справ, яка не забарилася зробити висновок, що заява Розумовського — дуже важлива подія, з якої потрібно обов'язково скористатися, оскільки все, до чого прагнула українська старшина, зовсім не відповідало інтересам двору.

Разом з тим було зроблено новий крок у ліквідації автономії України — остаточно скасовано гетьманство. Царським маніфестом від 10 листопада й сенатським указом від 17 листопада 1764 року К. Розумовського було звільнено від гетьманства. Для управління Україною, згідно з цими ж указами, створювалася Малоросійська колегія на чолі з графом П. Румянцевим. Запорозька Січ також підпорядковувалася владі колегії. Президенту колегії П. Румянцеву було вручено складену за активною участю самої імператриці докладну інструкцію щодо подальшої реорганізації управління Україною. Катерина II, до речі, радила Румянцеву особливо враховувати в своїй діяльності ту обставину, що в Україні відчувалася, за її виразом, «внутренняя против великороссийского ненависть», «сокро-

венная ненависть тамошнего народа против здешнего, который опять, с своей стороны, привык оказывать не приметное к малороссиянам презрение». Саме з огляду на це та за інших обставин Катерина II настійно рекомендувала своєму наміснику щодо проведення централізованої політики в Україні «иметь и волчьи зубы и лисий хвост». З вичерпною ясністю основа цієї політики сформульована також і в інструкції імператриці генерал-прокурору Вяземському, що з'явилася ще напередодні скасування гетьманства. «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся подтвержденными им привилегиями, нарушить оные отрешением вдруг непристойно б было, однако ж и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью глупостью. Сии провинции, также Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусьели и перестали б глядеть, как волки к лесу. Когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов исчезло, не только персона, какая была произведена в оное достоинство». Цілком слушним є висновок, що ця інструкція переконливо свідчить: скасування гетьманства в Україні було заздалегідь спланованою акцією російського уряду, що логічно впливала з його імперських позицій.

Щодо подальшої долі самого К. Розумовського, то 1765 року він вирушив у подорож за кордон, склавши перед тим і функції президента Академії наук. Незважаючи на те, що колишній гетьман продовжував займати високе становище при царському дворі та в уряді (як сенатор і генерал-фельдмаршал), Катерина II понад 11 років не дозволяла йому навіть з'являтися в Україні. І лише на початку 1776 року, при сприянні фаворита імператриці Г. Потьомкіна, з яким Кирило Григорович перебував у дружніх стосунках, він зміг уперше після тривалої відсутності приїхати на батьківщину. На цей час К. Розумовський став ще заможнішим, одержавши в спадщину величезні маєтки покійних брата Олексія Григоровича і дружини Катерини Іванівни. Своє багатство він розділив між дітьми — шістьома синами й п'ятьма дочками.

Навесні 1787 року Розумовський залишив Петербург, відійшовши від усіх державних справ, і переїхав до Мос-

кви. В 1794 році в зв'язку з погіршенням стану здоров'я він повернувся в Україну й поселився в Батурині. Останні роки життя Кирило Григорович присвятив будівництву церков і кам'яних будинків у своїх володіннях: Батурині, Баклані, Почепі, Яготині та ін., а також активній господарській діяльності. Він був одним із перших в Україні поміщиків, котрі почали застосовувати прогресивні для того часу методи виробництва. Зокрема, він заснував у Яготині шовкове виробництво, використовував у своєму господарстві машини, вдосконалював свічкову й сукняну фабрики в Батурині тощо.

Помер К. Г. Розумовський 3 січня 1803 року на 75-му році життя. Поховали його в трапезній церкві Воскресіння Христового в Батурині, яку гетьман відбудував на руїнах мазепинської церкви.

Так мирно й тихо, на відміну від багатьох своїх попередників, скінчив життя останній гетьман України. Та й прожив він, власне, не по-гетьманськи, а як граф і вельможа царського двору. Вже з юних років потрапивши «з грязі в князі», він цілком і назавжди відірвався від простого люду, з якого вийшов. Ніколи не відав він почуття радості проводи з приводу перемоги над ворогом чи то гіркоти поразки, не знав пекельних труднощів козацьких походів, не тримав справжньої бойової козацької шаблі в руках, не палив козацької люльки. Посівши гетьманство з царської ласки, він так і не проявив хисту державного діяча, виразника інтересів України, не піднявся до ролі лідера свого народу.

Та, попри все, К. Розумовський залишився в історії України, і не стільки своєю сумною роллю останнього гетьмана й найтитлованішого українця, а причетністю до тривалої й трагічної боротьби українського народу, його кращих представників за свою державність. І в тому, що ідея української державності пережила століття, надихала на боротьбу наступні покоління українців й, зрештою, матеріалізувалася в створенні сучасної України, певна роль належить і Кирилові Розумовському.

«...я оголошую себе Гетьманом
всієї України»

Павло Петрович Скоропадський
(1873—1945)

Визначний український державний і політичний діяч, воєначальник, гетьман України (1918).

В умовах національно-визвольних змагань 1917—1921 років здійснив спробу утвердити монархічну форму правління в Україні та розв'язати широкий спектр соціально-економічних, національно-культурних, зовнішньополітичних проблем. Непослідовна політика Гетьмана, яка виражала інтереси найбільш заможних верств українського суспільства, залучення до управління державою представників консервативних партій, деякі з них мали антиукраїнські переконання, опора на іноземні війська, відштовхнули від співпраці з ним національно-демократичні сили і призвели до утворення опозиції та здійснення нею успішного державного перевороту.

Так сталося, що перші й останні дні Павла Скоропадського пов'язані з Німеччиною. Він народився 3 (16) травня 1873 року на німецькому курорті Вісбаден. Лише у п'ятирічному віці Павлика, що тоді розмовляв лише німецькою, привезли в Україну. Дитинство його пройшло у дідівському маєтку, в мальовничому Тростянці на Полтавщині. Оскільки батько, Петро Іванович, часто бував у роз'їздах, турботу про онуків узяв на себе дід, Іван Скоропадський. Тут за допомогою парафіяльного священника о. Митрофана Ладишевського їх навчали російської мови й Закону Божого. Заборона вживати німецьку була настільки суворою, що Павлик швидко її забув. Дід чудово володів українською й давав онукам читати книжки цією мовою.

В будинку Скоропадських стіни прикрашали портрети відомих членів роду, гетьманів та козацьких старшин, зразки давньої зброї. Почуття пошани до минулого підсилювали старовинні ікони, книги, меблі, а також культовані звичай і традиції. Світогляд Павла формувалася під впливом

В. Тарновського, П. Дорошенка, В. Горленка, П. Новицького та інших представників української інтелектуальної еліти, які часто гостювали у Скоропадських. До маєтку надовго приїздив і працював у ньому художник М. Ге, який написав портрети всіх членів родини. Тут зупинялися також відомі музиканти брати Заремби, які, без сумніву, вплинули на формування власних музичних смаків Павла Скоропадського. У маєтку постійно бували бандуристи, часто виконувалися українські пісні.

Іван Скоропадський оточив своїх онуків особливою турботою. Закладений його коштом Тростянецький парк за кількістю зібраних у ньому рідкісних екземплярів дерев міг конкурувати з відомими ботанічними садами європейських країн. Павло згадував, що в цьому чудовому куточку природи вони зі старшим братом Михайлом проводили влітку й восени все своє дозвілля. Коли ж братові виповнилося десять років, а Павлику вісім, Іван Михайлович вирішив ближче познайомити їх із повсякденним життям простих сільських трударів. Неподалік від флігеля теслярі почали зводити зруб, а хлопчакі маленькими сокирами вчилися обтїсувати колоди, робити зарубки. Зведена власними руками хата під солом'яною стріхою мала стати обійстям, у якому нащадкам славного роду належало освоїти всі премудрості хліборобської праці. Дід пообіцяв купити хліба, який вродить на власноруч обробленій і засіяній хлопцями ниві. Навчившись поганяти волів та вправлятися із плугом, брати вручну засіяли поле, яке щедро винагородило їхню працю. Іван Михайлович дуже втішався, коли вони обмолотили снопи ціпами й непоступливо торгувалися з ним за ціну на зерно...

Дід спілкувався з онуками не у формі менторських повчань і моралізаторських сентенцій, а шляхом безпосереднього обміну думками. При цьому головною якістю, що її він прагнув виховати в хлопців, була сильна воля, а потім — свідоме ставлення до всього, що їх оточувало. Під час спільних прогулянок Іван Скоропадський учив онуків логічно мислити, знаходити відповіді на різні запитання, розвивав у них допитливість і гостроту розуму.

Гортаючи сторінки мемуарів Павла Скоропадського, написаних у другій половині 30-х років ХХ століття, варто звернути увагу на те, як він оцінював своє тодішнє світосприйняття. «Україна розумілася як славне минуле, але

зовсім не пов'язувалася із теперішнім, іншими словами, ніяких політичних міркувань, пов'язаних із відновленням України, не було. Моя вся родина була глибоко віддана російським царям, але у всьому підкреслювалося якось, що ми не великороси, а малоросіяни, як тоді говорилося, знатного походження... Ми отримували «Киевскую Старину», читали та обговорювали книжки Костомарова та інших українських письменників. Висів поміж гетьманами портрет Мазепи, такий ненависний кожному росіянину, в сім'ї йому не поклонялися, як це роблять тепер українці, вбачаючи в ньому символ української самостійності, а мовчазно ставилися з симпатіями, причому обурювалися, що досі в соборах Великим постом Мазепі проголошували анафему, та сміялися над нелогічністю, що в Києві одночасно у Софійському соборі Мазепі проголошують анафему, а в Михайлівському монастирі за нього як за творця храму моляться за упокій його душі. Суворо трималися старих українських звичаїв не лише в домашньому побуті, але намагалися дотримуватись і в релігійних обрядах, там, де старі українські різнилися з новими російськими. Як приклад, могу вказати наступне: при хрещенні старим українським обрядом священник не купає немовля, як передбачено російським обрядом, а лише обливає священною водою». Саме таким способом, на прохання Івана Михайловича, в 1878 році хрестили його внучку Єлизавету Скоропадські.

Релігійне виховання дітей здійснювалося під час богослужінь у храмах та бесід. Попри те, що на початку 60-х років XIX століття Іван Скоропадський спорудив у своєму маєтку гарну церкву, вона не була освячена, оскільки її засновник висував занадто високі вимоги до настоятеля. Його освятили тільки в 1891 році, коли храм перейшов у власність його онуків Михайла й Павла. Доти Скоропадські щонеділі вирушали на літургію до сусідніх сіл — Васівців, Бережівки, Ярошівки.

З великою пошаною Павло Скоропадський ставився і до діда з материнської лінії — Андрія Михайловича Миклашевського, що мешкав у маєтку Волокитине Глухівського повіту на Чернігівщині, закріпленому за ним універсалом І. Мазепи. Повна протилежність дідові з батьківського боку, Андрій Миклашевський був стриманий у стосунках і дуже поважний. Водночас це була високоосвічена люди-

на й розпорядливий господар. Значний вплив на Павла мав також його дядько, Олексій Васильович Олсуф'єв, блискучий офіцер, який командував лейб-гвардії Гродненським гусарським полком і дослужився до звання генерала кавалерії. Чудовий знавець латини, спортсмен, він відзначався надзвичайною працездатністю й умінням правильно розподіляти свій час, що поступово передав своєму племінникові. Завжди веселий, життєрадісний, кмітливий, він приваблював до себе дітей, які намагалися бути схожими на нього. Його військова кар'єра правила за приклад для Павла Скоропадського.

Як тоді було заведено, виховання й освіти дітей доручали домашнім гувернерам. У сім'ї Скоропадських не шкодували коштів на освіту, і діти здобували знання з основ наук, французької мови, навчалися етикету й гарних манер. До десяти років Павло навчався в домашніх умовах і лише для складання іспитів їздив у Стародубську гімназію. Після смерті батька вся родина Скоропадських переїхала до Москви, де мешкала разом з Олсуф'євими на Тверському бульварі. Тут учитель С. Зенченко став готувати Павла до вступу в 5-й клас класичної гімназії. Саме в той час він зацікавився історією й культурою античного світу, зокрема Давньої Греції та Криму.

Проте, згідно з тодішніми шляхетськими традиціями, молоді аристократи мали здобувати військову освіту, і Павло 1886 року вступав до Пажеського корпусу в Санкт-Петербурзі. Зархований до 3-го класу, паж-початківець вивчав Закон Божий, граматику, французьку й німецьку мови, арифметику, історію, географію, малювання та інші предмети. Попри непогану домашню підготовку, навчання давалось юнаку нелегко, і за 12-бальною шкалою оцінювання на першому році навчання він мав середній бал 7,15, а за другий — 7, тож змушений був повторно скласти іспити з окремих предметів.

Жорсткі порядки, необхідність додатково працювати з репетиторами пригнічували хлопця. Тому вирішено було зробити перерву в його перебуванні у Пажеському корпусі. Взавши академічну відпустку, він подорожує Британією, Нідерландами, Бельгією, Німеччиною, Швейцарією і тривалий час живе у Франції. Париж зачарував юнака своїм неповторним колоритом, інтелектуально-мистецькою аурою, музеями, пам'ятками історії, архітектури, новими

знайомствами. Незабутні враження залишила мандрівка по Італії й Греції, де майбутній офіцер цілковито поринув у світ античної культури, про який стільки читав і мріяв. З Константинополя він пароплавом повернувся на батьківщину й без особливого бажання відновив навчання в Пажеському корпусі.

Позитивні емоції у нього викликали лише заняття з кавалерійської їзди — давалися взнаки любов до коней та уроки, отримані в Тростянці. Але згодом під враженнями від закордонних подорожей він почав активно займатися самоосвітою, багато читав.

У 1892 році Павло отримав перший військовий чин камер-пажа. А останній рік перебування в корпусі він закінчив за першим розрядом, тож йому було присвоєно чин корнета.

Минули дитинство та юність. Молодий офіцер вступав у самостійне життя, яке готувало йому багато незабутніх та яскравих подій і водночас покладало на нього велику відповідальність за долі багатьох людей.

Ще до завершення навчання випускник потурбувався про місце майбутньої служби. Він попросив княгиню Оболенську й графів Олсуф'євих про клопотання перед імператрицею та військовим міністром щодо його розподілу в престижний Кавалергардський лейб-гвардійський полк. Військова служба захопила його з перших днів. Хоча б і тому, що у цьому самому полку свого часу служив його батько. Павло Скоропадський виявився не лише вправним офіцером, а й непоганим педагогом: його солдати швидко осягали ази військової грамоти, верхової їзди, володіння різними видами зброї. Через два роки він був призначений полковим ад'ютантом (тобто начальником штабу). Цьому сприяло успішне виконання обов'язків ад'ютанта командувача російської армії генерала Костанді під час смоленських маневрів улітку 1894 року. Наступного року здібний офіцер одержав першу нагороду — орден австрійського Кавалерського хреста Франца-Йосифа 3-го ступеня. А в грудні 1897 року на нього чекало чергове підвищення у званні. Він став поручиком.

На початку того ж року сталася подія, що визначила все наступне життя Павла Скоропадського. 11 січня 1897 року він бере шлюб із Олександрою Дурново — донькою генерал-ад'ютанта Петра Дурново й Марії з княжого роду

Кочубеїв, дитинство якої також пройшло на Полтавщині. В подружжя народилося шестеро дітей: Марія (1898), Єлизавета (1899), Петро (1900), Данило (1904), Павло (1915) й Олена (1919). Дружина, Олександра Петрівна, стала справжньою опорою та добрим порадиником чоловікові, присвятивши себе вихованню дітей.

Після прикрого випадку, коли під час огляду полку в Красному Селі у червні 1901 року кінь Скоропадського спіткнувся й вершник зазнав травм, він змушений був протягом тривалого часу лікуватися, а потім відновлювати сили у власному маєтку.

Початок російсько-японської війни не пройшов осторонь перспективного і енергійного офіцера. Оскільки сточили частини до участі в бойових діях не залучалися, Павло подав рапорт про переведення до одного з діючих з'єднань у Маньчжурії. Відповіддю на це клопотання стало його призначення ординарцем намісника імператора на Далекому Сході Е. Алексєєва. На шляху до Мукдена він виконував особисте доручення імператриці Марії Федорівни, опікуючись спорядженим нею санітарним потягом № 755. Прибувши через місяць (у травні 1904) на місце, осавул П. Скоропадський отримав від імператриці телеграму зі словами вдячності за виконане завдання.

Спочатку ординарець зі столиці перебував у штаті 3-го Верхньоудинського козацького полку, а згодом став ад'ютантом командувача Східного загону Маньчжурської армії генерал-лейтенанта А. Келлера. Саме тут Павло отримав бойове хрещення, і саме тоді війна завдала йому першої душевної рани: на очах у ад'ютанта загинув генерал Келлер. Новий командувач Східного загону генерал-лейтенант Іванов також був задоволений дисциплінованим та хоробрим офіцером і висунув його до нагородження орденом Св. Володимира 4-го ступеня з мечами й бантом.

Однак честолюбного офіцера вабила романтика справжнього ратного життя з боями та незгодами, поразками й перемогами. Він домагався, щоб командування доручило йому один із фронтових підрозділів. Восени 1904 року П. Скоропадського призначено командиром 5-ї сотні 2-го Читинського козацького полку Забайкальського козачого війська 3-го Сибірського корпусу. В сутичках із японцями солдати й офіцери сотні продемонстрували злагоджені дії

та мужність, а їхній командир за особисту хоробрість був удостоєний золотої Георгіївської зброї.

Здібний осавул постійно перебуває у полі зору командування. Незабаром його знову відкликають на посаду ад'ютанта головнокомандувача російської армії на Далекому Сході генерал-ад'ютанта М. Линевича. Перебуваючи за дорученням генерала у діючих з'єднаннях, Павло не пропускав нагоди особисто взяти участь у сутичках із ворогом. Командир 2-ї Східносибірської стрілецької дивізії доповідав у штаб головного командування про участь осавула в операціях 9-го Сибірського козачого полку.

Високий рівень теоретичної підготовки та здатність тверезо оцінювати ситуацію П. Скоропадський виявив під час складання аналітичних довідок і доповідних записок, у яких не лише розкриваються причини невдач російських військ, а й містяться рекомендації щодо їх усунення.

Відразу по закінченні далекосхідної кампанії, в грудні 1905 року, Микола II призначив Павла Скоропадського своїм флігель-ад'ютантом із підвищенням у званні до полковника. Це призначення не зменшило вимогливості офіцера до себе й підлеглих, навпаки, стимулювало пошук засобів підвищення боєздатності підпорядкованих йому підрозділів. Так, на початку 1907 року флігель-ад'ютант П. Скоропадський надіслав рапорт на ім'я командира Кавалергардського полку князя Юсупова, в якому містилися рекомендації щодо формування й навчання полкових кулеметних команд. Відчуваючи визначальні тенденції розвитку стратегії й тактики, форм і засобів ведення бою, полковник Скоропадський прагнув вивести російські війська на новий рівень, який диктувався тогочасним станом військової думки, озброєнь і техніки.

Протягом 1908—1909 років ім'я П. Скоропадського фігурувало в багатьох атестаціях, на підставі яких давалося підвищення у військовій ієрархії. У вересні 1910 року він прийняв командування 20-м драгунським Фінляндським полком. Перетворивши менш ніж за рік цей полк на зразкову частину, у квітні 1911 року П. Скоропадський став командиром лейб-гвардії Кінного полку. Чергове підвищення у званні до генерал-майора й зарахування до імператорського почту вивели Павла у число наближених до монархічної родини осіб та найбільш авторитетних і талановитих молодих воєначальників Російської імперії.

Він з іще більшим завзяттям виконував свої обов'язки, перетворивши Кінний полк на зразковий, на одну з найбільш боєздатних одиниць російської армії. Незабаром після цього почалася Перша світова війна...

Ця подія стала переломною в історії Російської імперії й самого П. Скоропадського, кардинально змінивши звичний плін часу та хід подій. Однак спочатку світовий збройний конфлікт здавався звичайною війною, яка швидко скінчиться і після якої люди повернуться до мирного життя.

У серпні 1914 року кавалерійський полк під командуванням Павла Петровича героїчно бився з ворогом під Краупішкеном. Солдати і офіцери продемонстрували не лише високу бойову майстерність, а й силу духу, хоробрість та відвагу. За вміле керівництво військами, які зуміли захопити частину ворожих позицій, П. Скоропадський був нагороджений орденом Св. Георгія 4-го ступеня, який особливо шанувався серед військових. Сам Павло Петрович сприймав орден не лише як особисту нагороду, а й як відзнаку для всього роду Скоропадських. Із Георгіївським хрестом на черкесці Павло Петрович з'являвся на всі світські прийоми та офіційні зустрічі.

Вже після перших сутичок із супротивником Скоропадський відчув, що війна кількома генеральними битвами не закінчиться. Це пригнічувало його, навіваючи недобрі передчуття. Але як справжній воїн він не піддавався настроям, а сумлінно робив свою справу. У вересні 1914 року Павло Петрович отримав подяку командувача 10-ї армії генерала Флуга за вдалу організацію оборони переправ через Німан, що їх намагалися подолати німецькі війська.

На початку жовтня талановитого полководця очікувало нове підвищення: за наказом імператора він прийняв командування 1-ю бригадою 1-ї гвардійської дивізії, до складу якої входили Кінний і Кавалергардський полки. Особовий склад цих частин добре знав свого колишнього командира, який користувався великим авторитетом. Командир дивізії генерал-лейтенант Казнаков призначив його своїм заступником, а власного сина, який мав звання корнета, віддав служити до Кавалергардського полку. В січні 1915 року Павла Петровича як Георгіївського кавалера було запрошено до роботи Георгіївської думи, члени якої визначали тих, хто був гідний цієї відзнаки.

У бойових походах на території Німеччини й Прибалтики, в щоденних турботах про солдатів та офіцерів П. Скоропадський мужнів як людина й набував воєнного досвіду. Влітку 1915 року, коли події на фронті набули загрозливого характеру, його призначили командиром 5-ї кавалерійської дивізії, якою він командував майже півроку. В березні 1916 року Павло Петрович перебрав на себе командування 1-ю кавдивізією, яка успішно діяла в Прибалтиці. Влітку того ж року йому присвоїли звання генерал-лейтенанта. В осінніх боях того року він керував діями спочатку 8-го армійського, а потім — Гвардійського кавкорпусу, який успішно оборонявся на р. Стоході.

Згідно з розпорядженням імператора від 27 січня 1917 року, П. Скоропадський прийняв командування 34-м армійським корпусом Південно-Західного фронту, яким керував ушлявлений генерал Брусилів. Підпорядковане Павлу Петровичу з'єднання дислокувалося на теренах України, що давало йому змогу спостерігати за процесами, які тут відбувалися. А події розвивалися стрімко й у напрямку, що не віщував нічого доброго.

Уряд втрачав контроль над країною, а Генеральний штаб — управління військами. Більшовизація армії супроводжувалася втратою боєздатності цілих частин, деморалізацією, дезертирством, падінням дисципліни. Створюючи солдатські комітети, ліворадикальні елементи виводили підрозділи з-під впливу офіцерів, сприяли політизації армії. В Україні революційні явища накладалися на визвольний рух. Паралельно з Військовим комітетом із формування національних військових з'єднань діяла створена у Мінську Українська фронтова рада для військ Західного фронту, яку очолив Симон Петлюра.

5—8 травня 1917 року у Києві відбувся I Всеукраїнський військовий з'їзд, 700 делегатів якого репрезентували 900 тисяч українців, що перебували в російській армії. Резолюції з'їзду вимагали від Тимчасового уряду та Ради солдатських і робітничих депутатів «негайного оголошення особливим актом національно-територіальної автономії України». Делегати обрали Український військовий генеральний комітет у складі 18 осіб, який увійшов до Української Центральної Ради (УЦР). З'їзд дав поштовх українізації військових частин.

Питання українізації армії стало одним із вододілів між послідовними самостійниками й діячами УЦР соціалістичної орієнтації. Перші на чолі з М. Міхновським виступали за формування боєздатної армії на регулярній основі. На цій позиції стояли також члени «Українського військового клубу ім. Гетьмана Богдана Хмельницького», що став першою національною військовою частиною. Натомість програми лівих партій вимагали ліквідації постійного війська й переходу до міліційних формувань. Втілюючи ці положення в життя, діячі УЦР зводили українізацію до переведення українців в окремі частини та з'єднання і пропагандистської роботи в них. Обраний делегатами I Всеукраїнського військового з'їзду для керівництва Українським військовим генеральним комітетом С. Петлюра головним його завданням вважав культурно-освітню діяльність, а під українізацією розумів «націоналізацію армії на національно-територіальним принципі».

Послідовними ідейними ворогами українізації виступали російські офіцери вищого рангу й генерали, які боялися, що національні формування можуть стати фактором українського сепаратизму та антиросійських тенденцій. До них належав і П. Скоропадський, який негативно ставився до процесів розкладу в діючій армії, будучи переконаним, що українізація зашкодить її боєздатності.

В липні 1917 року у розташування 34-го корпусу прибув представник Українського генерального військового комітету, комісар при штабі Південно-Західного фронту, член УЦР поручик П. Скрипчинський із розпорядженням про українізацію з'єднання. На його згадки про славне українське минуле Скоропадських комкор відповів дипломатично й водночас принципово: «Стосовно того, що я — українець, то вірно те, що я дуже люблю Україну, але замало знаю й зовсім не співчуваю тому українському рухові, який тоді панував, що він занадто лівий, що з цього ніякого добра не вийде, що я сам «пан», а весь цей рух спрямований проти панів, що, таким чином, я ніколи не зможу об'єднатися з рештою провідників цього руху». Після цього Павло Петрович вирішив особисто зустрітися з командувачем армій Південно-Західного фронту генерал-лейтенантом О. Гутором, щоб порадитися, як діяти в ситуації, коли управління військами під впливом деструктивних дій лівацьких елементів не дозволяло виконувати

бойові завдання. Проте спочатку він написав листа знайомому ще з маньчжурської кампанії генерал-квартирмейстеру штабу Південно-Західного фронту М. Раттелю, попросивши того довести його зміст до відома командувача. Скоропадський, зокрема, наголошував: «Особисто і генералу Гутору, й поручику Скрипчинському я говорив, що, звичайно, нічого не маю проти українізації, тобто, щоб до мене прийшли люди, які перейняті ідеєю українства, були б добрими бійцями, а не різна потолоч (дезертири і т. ін.), які, прикриваючись різними вивісками, думають лише про те, як би не потрапити під вогонь противника — німця».

Павло Петрович пропонував здійснювати українізацію корпусу зважено, щоб не спричинити міжнаціональне напруження. Крім того, він порушував питання про те, наскільки бажана українізація в розумінні політики Російської держави. Намагаючись уникнути авантюричних рішень, які могли б мати непередбачувані наслідки, Павло Петрович зазначав: «...Особисто я пішов би на це якщо не з бажанням, то, принаймні, без відрази, оскільки вважаю, що там, де примішується національне почуття, там, зокрема для військової справи, основи завжди здорові, та все ж хочу знати ясно, чого від мене хочуть, щоб не потрапити в брудну справу внаслідок звинувачення мене, українця, в проведенні явочним порядком українізації частин російської армії».

Після цього Скоропадський зустрівся з командуванням фронту. О. Гутор і начальник Південно-Західного фронту генерал-лейтенант М. Духонін переконували його у необхідності змін. Після цього Скоропадський вирішив особисто побувати в Генеральному секретаріаті військових справ і з'ясувати всі питання, які його хвилювали. Про свої враження від цих відвідин Павло Петрович згадував так: «В той час усі особи, які там засідали, зовсім ще не вбралися в пір'я; всі вони справляли враження новачків у своїй справі. Власне кажучи, жодного діловодства ще не було, і, здається, вся їхня турбота полягала, головню, у боротьбі з командувачем військ Київського військового округу, соціал-революціонером Оберучевим. Настрій у них тоді був поміркований у розумінні політичних і соціальних реформ; головню, провадилася національна ідея. Там я вперше зустрів Петлюру. Оточений він був масою молодих людей, які носилися з якимись паперами. Взагалі,

типово революційний штаб, що їх згодом доводилося часто зустрічати».

При цьому, відзначаючи деяку невпевненість у діях Центральної Ради, автор спогадів визнавав: «Але що мені сподобалося, це певне почуття любові до всього українського. Це почуття було невідоме та без будь-яких особистих утилітарних цілей. Признаюсь, це мені імпонувало; видно було, що люди працюють не з-під палиці, а натхненно». З Петлюрою Скоропадський спілкувався мало: в той час Симон Васильович, за словами останнього, зовсім не був у курсі військових справ, а більше займався політикою.

Скоропадський від'їхав із Києва не з найгіршими враженнями, до чого внутрішньо готувався по дорозі до столиці. Однак при цьому він залишився переконаним у тому, що українізація не зробить армію сильнішою. Щоб розвіяти сумніви, Павло Петрович заїхав у Кам'янець-Подільський, де перебував штаб Південно-Західного фронту. Там він зустрівся з призначеним замість Гутора новим командувачем — генералом Л. Корніловим. Той настійно рекомендував якомога швидше українізувати корпус, посиляючись на те, що українізована 56-та дивізія 81-ї армії чудово проявила себе під час останнього наступу.

У війська П. Скоропадський повернувся саме тоді, коли почався сумнозвісний «Тернопільський відступ». За визнанням генерала, це був час, коли він пережив незрівнянні моральні муки. Водночас він знайшов найкращі слова для командувача 7-ї армії генерала Селивачова, командувача 6-го армійського корпусу генерала В. Нотбека та командира 104-ї дивізії генерала Я. Гандзюка, який протягом війни отримав дев'ять поранень і був убитий більшовиками в січні 1918 року.

Але невдачі не згнітили його. Керуючись наказом Корнілова про українізацію корпусу від 18 липня, Павло Петрович з притаманною йому ґрунтовністю намагався відновити дисципліну й навчити військової справи новоприбулих прапорщиків, які пропагували соціалістичні ідеї, а воювати не вміли. Через півтора місяця з офіцерської школи вийшли інші люди: з необхідними знаннями й навичками, прагненням навести порядок без нальоту шовінізму.

Близько знайомий із Корніловим, Скоропадський був стурбований проголошенням військової диктатури, ініціа-

тором якої став верховний головнокомандувач. Павло Петрович вважав, що для цієї акції Корнілову бракувало вірних частин та офіцерів середньої ланки. Його передчуття справдилися й цього разу. Після придушення заколоту військами Тимчасового уряду верховним головнокомандувачем призначили генерал-лейтенанта М. Володченка, який визнавав повноваження Української Центральної Ради.

У той час відбулася подія, що вирішальним чином вплинула на майбутнє Павла Скоропадського. На початку жовтня в Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, на якому було обрано Генеральну раду й отамана Вільного козацтва, яким і став П. Скоропадський. До складу Ради увійшли також інші нащадки давніх козацьких родин — генеральний писар В. Кочубей, козацький отаман І. Полтавець-Остриця та ін.

Якщо у військових справах генерал Скоропадський мав солідний досвід, то в політичних почувався не так упевнено. Павло Петрович визнавав, що зробив хибний крок, коли погодився на внесення свого прізвища до списку Спілки земельних власників для виборів до Установчих зборів. Це непродумане рішення (позиція Скоропадського зовсім не збігалася з аграрною платформою «хліборобів») зашкодило його репутації, дало підстави для необгрунтованих звинувачень у тому, що він стоїть на сторожі інтересів великих поміщиків.

Однак найбільшою турботою генерала тоді було збереження корпусу як повноцінної бойової одиниці. Під час відступу окремі його підрозділи вдавалися до мародерства, грабування поміщицьких маєтків, винокурень, насильств та гвалтувань цивільного населення. Крім того, свою руйнівну роботу продовжували різні агітатори й представники «ревкомів», які вносили безлад, підривали дисципліну й субординацію. Не існувало узгодженості також у діях військового командування і Центральної Ради: офіційно Генеральний секретаріат військових справ підтримував зусилля командування Південно-Західного фронту, спрямовані на те, щоб стримувати наступ австро-німецьких військ. Проте водночас робилися спроби відвести його з'єднання для прикриття Києва від більшовицьких армій.

Тим часом більшовики здійснили переворот у Петрограді. Верховним головнокомандувачем став М. Криленко, який вимагав будь-що утримувати фронт. Але зробити

це в ситуації, що склалася, було практично неможливо. У другій половині листопада Павло Скоропадський, корпус якого дислокувався у районі Меджибожа, дійшов доволі прикрого висновку: поки розрізнені частини корпусу дістануться передової, вони будуть розпропаговані й розпорошаться остаточно. Саме так і сталося з 2-м гвардійським корпусом, який під впливом більшовицької агітаторки Є. Бош повернув з району Бар — Жмеринка на Київ, щоб захопити його й встановити владу більшовиків. Для відвернення цієї загрози П. Скоропадський відправив на фронт усіх, хто перешкоджав налагодженню дисципліни, а решту вояків перевіз до Козятина, поставивши заслін на шляху просування 2-го гвардійського корпусу, який перейшов на бік більшовиків. Тоді ж він отримав від С. Петлюри телеграму, в якій повідомлялося, що, згідно з рішенням Генерального секретаріату військових справ, на нього покладається оборона Правобережної України з підпорядкуванням йому всіх частин, зокрема й Січового Українського корпусу.

Розташувавши війська по лінії Шепетівка — Вапнярка — Козятин, командувач 1-го Українського корпусу (так прихильники УЦР називали підпорядковані Скоропадському війська) почав обеззброювати, розформовувати й відправляти ешелонами в Росію розпропаговані більшовиками частини. За наказом генерала у переговори з такими з'єднаннями не вступали, а в разі необхідності застосовували проти них зброю.

Неспроможність політики військового будівництва, яку провадила Центральна Рада, виявилась у тому, що вона не змогла протиставити більшовизованим з'єднанням і радянським російським арміям добре навчені, екіпіровані та озброєні частини. Національні формування (богданівці, дорошенківці, наливайківці) концентрувалися в столиці й у вирішальний час виявили повну бездіяльність. Єдиною боєздатною силою УНР у листопаді-грудні 1917 року був 1-й корпус отамана Скоропадського (у грудні 1917 року УЦР скасувала військові звання, що існували в колишній російській армії, натомість упроваджувала звання, що відповідала посадам). Саме ця військова частина, можна сказати, «відповідала» за долю Української революції на початковому етапі першої українсько-російської війни, яка розпочалася наприкінці 1917 року.

У цей час Скоропадський зумів адекватно відреагувати на зміну ситуації й як військовий. Як зазначав відомий історик Г. Папакін, «саме в тому і полягала військова майстерність нового корпусного отамана, який на ходу оволодівав особливостями військових операцій революційного часу. Він уміло зводив протистояння двох військових сил, у розпорядженні яких була не лише легка зброя, а й артилерія, броневих автомобілі, до операцій з роззброєння, використовуючи відсутність у більшовиків кваліфікованого командування». Розв'язуючи одночасно два завдання — стримання натиску більшовицьких полчищ на Київ і відновлення порядку на залізниці, 1-й Український корпус використовував різні тактичні прийоми, з наступальними операціями включно. Його частини й підрозділи з боями оволоділи Баром, Ворожбою, станцією Старокостянтинів, активно вступали у сутички в районах Вінниці, Волочиська, Жмеринки, Могилева-Подільського, Попонного, Проскурова (нині — Хмельницький), Шепетівки.

Тим часом більшовицька пропаганда дедалі більше розхитувала дисципліну в корпусі, який не мав нормальних побутових умов та постачання. Скоропадський поїхав до Києва, щоб особисто вирішити всі питання з М. Поршем, новим Генеральним секретарем військових справ. Не зустрівши розуміння, Павло Петрович написав рапорт про звільнення, передавши командування начальнику 104-ї дивізії генералові Гандзюку. 29 грудня 1917 року він офіційно залишив корпус і взявся за організацію козацтва. Для цього передовсім було відкрито щось на зразок вербувального бюро офіцерів, а також інструкторську школу для їх підготовки.

В оцінці причин, які обумовили розвал корпусу та відставку його командира, погляди різних військово-політичних діячів того часу збігаються. Так, організатор 2-го Українського корпусу полковник Б. Суликовський констатував: «Рішучий удар корпусові, який можна вважати за початок кінця його існування, завдали, однак, не більшовики і витворений ними хаос, а своя вища влада — накази й розпорядження Генерального секретаріату по військових справах, на чолі якого тоді вже стояв лихої пам'яті полковник Порш. Остаточою доконав корпус... наказ Головнокомандувача збройними силами України полковника Капкана».

А ось інтерпретація тих самих подій, подана істориком Д. Дорошенком: «Перший український корпус, що ним командував ген. Скоропадський, являв з своїми ще слухняними й дисциплінованими 60 000 людей прекрасне ядро майбутньої української армії, властиво це вже була готова армія як на масштаб україно-більшовицької війни. Але її в кругах Центральної Ради боялися не менше, ніж більшовиків, боялися, що спираючись на неї, ген. Скоропадський зробить переворот і створить якийсь інший уряд, правіший, ніж Генеральний Секретаріат Центральної Ради. Коли я скоро після нічної розмови прибув до Києва і спитав там у розмові Шинкаря (М. Шинкар — військовий діяч, член УЦР та Всеукраїнської ради військових депутатів. — *Авт.*), чому не використовують Скоропадського з його корпусом, то Шинкар мені відповів: “Боїмося, що він схоче стати гетьманом!” Це саме я чув і від інших, в тім числі, здається, і від Петлюри. Отже, замість того, щоб використовувати корпус, постарались швидко його розкласти і знищити...»

Поряд із цими цілком обгрунтованими оцінками існували й інші. Дехто вважав, що справжньою причиною «демаршу» Павла Петровича стало його незадоволене честолюбство та особисті амбіції. Павло Петрович цінував честолюбних людей, які чітко усвідомлювали мету й уміли до неї йти. Сам він також належав до цієї когорти. Але в цьому випадку ним керували інші почуття. Потрапивши в патову ситуацію, він як офіцер і людина зробив саме такий, а не інший крок.

Завершився один з важливих етапів життя, цілком відданого армії. У той період П. Скоропадський змужнів як воїн і людина, набув необхідного досвіду, загартувався в горнилі воєнних подій для майбутніх політичних баталій. А вони почали втягувати його у свій вир ще в останні місяці 1917 року.

Кінець 1917 — початок 1918 року ніби спресував хід історії. Події в шаленому темпі накочувалися одна на одну, перевертаючи будь-які уявлення про логічну послідовність та взаємну обумовленість. На повну господарську руїну, вакханалію погромів і грабунків, яка захопила й армію, накладалися безсилля та аморфність влади, міжпартійні усобиці й брак організованої політичної сили, здатної запропонувати і втілити в життя курс, який вивів би Україну зі стану колапсу.

В той час Павло Петрович відчував, що без втручання третьої сили істотних зрушень у цій справі чекати не варто. Такою силою він вважав Антанту, яка за наявності доброї волі її керівництва мала б допомогти своєму союзнику, що потрапив у надзвичайно складне становище. На початку січня 1918 року П. Скоропадський налагодив тісніші контакти з французькою військовою комісією та особисто генералом Жоржем Табуї. Хистке становище Центральної Ради наводило на думку про угоду з французами, про координацію дій із їхньою місією, яка мала вплив на польські та чехословацькі війська. Павло Петрович вбачав у них силу, здатну разом із козацькими підрозділами підтримати тверду військову владу в формі диктатури та припинити ланцюгову реакцію загального розкладу. Однак французьке командування не виявило особливого ентузіазму та активності щодо цього, а після ухвалення у січні 1918 року Центральною Радою IV Універсалу, в якому Україна проголошувалася незалежною суверенною державою, воно заявило, що Антанта ніколи не визнає її статус легітимним.

За таких обставин більшовицькі армії швидко підійшли до Києва й почали його обстріл. П. Скоропадський виїхав до Білої Церкви, де перебувала Генеральна рада Вільного козацтва, але вірні їй підрозділи розбіглися, а керівництво подалося на Звенигородчину. Сподіваючись на те, що спільними силами вдасться зібрати козачі формування на підтримку Києва, Павло Петрович вирушив до Звенигородки. Але й Полтавець, і Шинкар, які заправляли тоді в Раді, виявилися нездатними зібрати військо, спроможне виступити проти більшовиків. Лише відділи козаків Слобожанщини під командуванням С. Петлюри та Галицько-Буковинський курінь січових стрільців, сформований з військовополонених — вихідців із Західної України, змогли чинити опір більшовицьким військам Муравйова й місцевим збройним формуванням, що підтримували більшовиків.

П. Скоропадський із підробленим паспортом дістався до Бердичева, а потім пробрався в Київ, де під чужим ім'ям зупинився у знайомих.

Тим часом у Бресті завершилися переговори, у яких брала участь і делегація Української Центральної Ради. В пошуках союзників для відсічі російсько-більшовицькій

експансії керівництво УЦР орієнтувалося на держави Центрального союзу — Німеччину й Австро-Угорщину. Це тоді здавалося єдиним порятунком від більшовицької навали. А Берлін та Відень без жодного пострілу отримували те, заради чого воювали майже чотири роки.

Брестські угоди відрізали Україні всі шляхи відступу й позбавили останніх сподівань на допомогу держав Антанти, керівництво яких вважало цей крок зрадою союзницьких інтересів.

Доки дипломати розглядали ймовірні варіанти розвитку подій, німецько-австрійські війська рішуче виступили проти більшовицької армії й почали тиснути її з України. В березні 1918 року бруківкою Києва пройшли колони нових окупантів. Формально влада перебувала у руках Центральної Ради. Проте брак розгалуженого й дієздатного державного апарату, особливо владних структур на місцях, а також наявність чужинських військ до краю ускладнили виконання нею своїх повноважень. До того ж німецьке та австрійське командування, почуваячись господарем становища, вдавалося до заходів, які зовсім не сприяли покращенню ситуації. Не узгоджені з українським урядом реквізиції викликали у населення обурення й почуття невдоволення як іноземною присутністю, так і українською владою.

Після вступу німецьких військ у Київ П. Скоропадський багато розмірковував про майбутнє України. Оскільки на поверхні політичного життя опинилися соціал-демократи та есери, які не могли запропонувати ефективних засобів подолання анархії, він схилився до думки, що цю функцію може успішно виконати партія іншої політичної орієнтації. Павло Петрович вважав, що «необхідно створити демократичну партію, це обов'язково (українець у душі демократ), але зовсім не соціалістичну. Далі, така партія стала сповідувати українство, але не крайньо шовіністичне, а певно стоячи на завданні розвитку української культури, не зачіпаючи й не виховуючи ненависті до всього російського». П. Скоропадський наголошував, що опорою такої партії повинні стати «всі власники без різниці відтінків у боротьбі проти руйнівних соціалістичних гасел». Для нього було аксіомою, що за тогочасних умов соціалістичний шлях вів тільки до більшовизму. Реальний шлях виходу з кризи він вбачав у тому, щоб спочатку «де-

мократизувати країну, виховати людей, розвинути в них усвідомлення обов'язку, прищепити їм чесність, розширити їхній культурний горизонт, і лише тоді можна говорити про наступний етап соціальної революції». Однак коли Павло Петрович ознайомився з програмою майбутньої партії лідерів Союзу землевласників, він не зрозумів її й не відчув у собі прагнення підтримати її.

Мешкаючи в готелі «Кане», П. Скоропадський зустрічався з багатьма громадськими та політичними діячами. Серед них були М. Міхновський — один із засновників Революційної української партії (РУП, 1889), Української народної партії (УНП, 1902) та Української демократично-хліборобської партії (УДХП, 1918) і Д. Донцов, якого Павло Петрович, прийшовши до влади, призначив на посаду керівника Українського пресового бюро.

Саме у той тривожний час обставини підштовхнули генерала до осмислення досвіду його колишнього начальника — Л. Корнілова. Він утвердився в думці про необхідність сильної влади, ознайомившись зі статтею членів Товариства українських юристів, у якій висувалася вимога переходу влади від УЦР до однієї особи з диктаторськими повноваженнями. Оцінюючи потенційні можливості вірогідних кандидатів, які могли б узяти на себе це складне завдання, П. Скоропадський не бачив справді вагомих і впливових постатей ні серед «великоросів», ні серед українців. Єдиний можливий «конкурент» — С. Петлюра, на думку Павла Петровича, був не так державним, як партійним діячем соціалістичної орієнтації, якого не підтримали б центристські та праві політичні табори.

Свої претензії на чільне місце в українській громадсько-політичній еліті П. Скоропадський намагався узаконити шляхом створення партії, яка б ідейно й організаційно консолідувала певні сили суспільства правоцентристського спрямування. Однак на той час ця політична ніша вже не була вільною. Кристалізація ідейно-організаційних заasad консервативної частини політичного спектра знайшла вияв у програмних положеннях та діяльності Української демократично-хліборобської партії. Висуваючи гасло «самостійної, незалежної України», «Основні положення програми УДХП» містили вимогу соборності всіх українських земель, чого не ставила за мету жодна тогочасна партія. Пропонована модель державного устрою базувалася на

демократичних засадах: законодавча влада мала належати сейму, а виконавча — Генеральному секретаріату, підзвітному сейму. На чолі держави повинен був стати обраний шляхом демократичних виборів президент (на чотирирічний термін, так само як і сейм). Забезпечення прав національних меншин гарантувалося пропорційним представництвом у державних органах та широким місцевим самоврядуванням.

Відкидаючи необхідність відокремлення церкви від держави, ідеологи УДХП наголошували на конструктивній ролі в державотворчих процесах соборної, автокефальної Української православної церкви.

Важливим пунктом програми стало положення про створення регулярних збройних сил, які мають стояти на сторожі інтересів української демократичної республіки.

Привертає увагу соціально-економічний блок програми, провідними ідеями якого були державний контроль над стратегічними галузями промисловості й природними ресурсами, мінімізація анархії та нерегульованого капіталістичного ринку. Аграрна реформа за збереження приватної власності на землю націлювала селян на створення інтенсивного фермерського сільського господарства й ліквідацію поміщицьких латифундій. У соціальній сфері передбачалися запровадження восьмитодинного робочого дня, легалізація профспілок, розвиток кооперативного руху, державне страхування, безплатна медична допомога від власників підприємств на випадок хвороби тощо.

Павлу Петровичу імпонували ідеї, що лежали в основі діяльності УДХП. Про те, наскільки вони збігалися з його власними, свідчить зміст програми Української народної громади — організації, що була створена для встановлення міцної особистої влади в Україні. Не акцентуючи уваги на формі політичного устрою («громадівці» не сприймали ні самодержавної, ні соціалістичної організації держави), автори програми висували концепцію бюрократично-військової диктатури, яка мала б діяти під час перевороту й певний період після нього.

Гарантом політичної та економічної незалежності України мала стати регулярна армія, сформована на засадах загальної військової повинності. Декларуючи широкі демократичні свободи, укладачі програми відводили право-

славній церкві роль державної. Державним визнавався також і статус української мови.

В основу внутрішньої політики було покладено «створення умов для піднесення приватного підприємництва, а також суворого дотримання принципу приватної власності, зокрема й на землю». Реформування аграрного сектора планувалося здійснити шляхом «відчуження земель, за дійсною їх вартістю, від великих землевласників для наділення хліборобів ділянками, здатними забезпечити їм та їх сімействам безбідне існування і достатнє прикладання їх праці». Купівлю й продаж землі мали регулювати правові акти, які унеможлиблювали спекуляції.

Законодавство в галузі праці та капіталу мало створити умови для державного страхування зайнятих у промисловому й сільськогосподарському виробництві, забезпечити охорону праці жінок і дітей, а також чоловіків на шкідливих ділянках останнього, впровадження примирних камер із представників праці, капіталу та держави в різних пропорціях для врегулювання всіх суперечок і відносин найму.

Поряд із державною монополією (цукровою, тютюновою, страховою тощо) пропонувалося внутрішню та зовнішню торгівлю довірити приватній ініціативі.

Внутрішньополітичний пасьянс набував дедалі виразніших обрисів. Нез'ясованою для П. Скоропадського залишалася тільки позиція німецько-австрійського командування. На перший погляд, останнє цікавилася лише пунктуальним виконанням Україною своїх брестських зобов'язань. Зрив надходжень продукції сільського господарства став причиною невдоволення Берліна й Відня. Німецько-австрійська агентура доповідала про непопулярність УЦР у масах і брак реальних важелів влади на місцях. Австрійський представник граф Й. Форгач навіть запропонував створити замість українського уряду німецьке генерал-губернаторство, але не знайшов підтримки у свого керівництва, яке вважало подібний крок передчасним.

На виконання брестських угод від 18 лютого 1918 року уряди Австро-Угорщини й Німеччини, з одного боку, і Української Народної Республіки, з другого, уклали військову конвенцію, що підвела юридичне підґрунтя для вступу військ обох держав на українську територію. Офіційно сформульованою метою документа була необхідність боротьби з більшовицькими арміями.

І справді, союзні УНР війська відтіснили червоноармійські з'єднання на північ. УЦР і уряд УНР повернулися до Києва. Однак союзники щораз виразніше демонстрували небажання паритетних стосунків, прагнучи диктувати українцям власну волю. Одним із виявів такої політичної лінії стала заборона формувати регулярні з'єднання з військовополонених українців. Брак міцної регулярної армії в УНР перетворював окупаційні війська фактично на єдину збройну силу, здатну реально впливати на ситуацію у державі. Іноземну присутність в Україні уособлювали шість корпусів німецьких збройних сил (450 тисяч солдатів та офіцерів). Наявність такої кількості військових дозволяла австро-угорському й німецькому урядам розраховувати на використання українського економічного потенціалу для продовження бойових дій на Західному фронті.

Щоб вивозити харчі, фураж, сировину та корисні копалини, Німеччина й Австро-Угорщина підписали з урядом УНР спеціальний протокол про економічну співпрацю. Характер цього «партнерства» промовисто ілюструють цифри: Україна мала поставити «союзникам» 60 млн пудів зерна, 3 млн пудів цукру, 2,75 млн пудів худоби у живій вазі, а також 37,5 млн пудів залізної руди, різного збіжжя, сировини й матеріалів. Щоб цим стосункам надати вигляду взаємовигідності, німецький та австро-угорський уряди обіцяли УНР військове сприяння, а згодом — промислово-технічну допомогу. Проте реальних підстав для виконання своїх зобов'язань вони просто не мали. Тому економічні відносини між контрагентами угоди набули суто одностороннього характеру.

Щоб мати справу з більш передбачуваним і дійовим урядом, Берлін та Відень розпочали пошук імовірних кандидатів у диктатори. Ще на початку квітня 1918 року німецьке командування звернулося з відповідною пропозицією до Є. Чикаленка, але той відповів відмовою. Тоді настала черга одного з провідних діячів УДХП М. Міхновського, який також не погодився на умови окупантів. І лише після цього вибір упав на Павла Петровича Скоропадського, який більше за інших відповідав посаді гетьмана України.

П. Скоропадський та його прибічники, зі свого боку, також намагалися прорахувати реакцію окупаційного командування на ймовірну зміну влади. Сам Павло Петрович

поїхав на зустріч із начальником розвідувального відділу німецького верховного командування («Оберкомандо») майором Гассе. 13 й 15 квітня, під час зустрічей із Гассе та майором Ярошем, Скоропадський відкрив їм свій план і запитав, чи можуть вони гарантувати нейтралітет, а також утримання в казармах січовиків, які охороняли Центральну Раду та уряд. Не маючи відповідних повноважень, Гассе і Ярош порекомендували Павлу Петровичу переговорити з начальником штабу групи армій «Київ» генерал-лейтенантом В. Тренером.

Узагалі відносини з окупантами були предметом особливих турбот П. Скоропадського. Не вірячи в їхню остаточну перемогу у війні, він намагався вести політику так, щоб «не сваритися з ними через дрібниці, рішуче відмовляти у всіх серйозних питаннях, порушених не до нашої вигоди чи на шкоду Антанті». Не маючи реальних сил для здійснення цього курсу, Павло Петрович покладався на свою дипломатичність, досвід, а також на інтуїцію.

Тим часом незадоволені тим, як українська сторона виконує свої зобов'язання (розмір поставок сягав ледве 30% від обумовлених), «союзники» рішуче «закручували тиски». У ніч з 23 на 24 квітня 1918 року відбулася нарада, у якій взяли участь посол Німеччини барон А. фон Мумм, посол Австро-Угорщини граф Й. Форгач, військові аташе Штольценберг (Німеччина) та Флейшман (Австро-Угорщина), начальник штабу німецьких військ В. Гренер. Щоб примусити УЦР діяти в потрібному їм напрямку, учасники наради вирішили домагатися усунення з уряду УНР «непевних елементів», запровадити власне законодавство на окупованих територіях, відродити приватне землевладіння, а також зберегти польові суди для мешканців України. Як і раніше, Україні заборонялося формувати власні збройні сили.

24 квітня на запрошення В. Гренера П. Скоропадський прибув до «Оберкомандо», де відбулася розмова про ситуацію, що склалася. Висловивши загальну підтримку задуму Павла Петровича, німецька сторона запропонувала угоду, що містила кілька принципових пунктів. Насамперед вона вимагала у разі успіху перевороту визнання легітимності її договору із Центральною Радою, стабілізації валюти, встановлення контролю над вивезенням продуктів та постачанням окупаційних військ харчами за чітко визначе-

ними для кожної місцевості й пори року цінами. Дати виборів і скликання сейму мали узгоджуватися з німецькою владою. Майбутній правитель України повинен був узяти під контроль процес відновлення судового апарату та його функціонування, причому із судових органів рекомендувалося видалити «демагогічні елементи». Один із пунктів стосувався запровадження вільної торгівлі. Нарешті, останній передбачав переважне право Німеччини на придбання надлишків харчових продуктів, що підлягали вивезенню з України за кордон.

Надалі Гренер обіцяв нейтралітет австрійсько-німецької влади і втручання лише для ліквідації «вуличних безпорядків».

Як людина без солідного досвіду політичної боротьби, Павло Петрович спочатку сподівався, що його опорою стануть розбудовані вертикальні та горизонтальні структури Української народної громади. Однак дуже швидко ближче знайомство з людьми, які вступали до організації, переконало його в тому, що справді відданих справі й компетентних кадрів для державотворчої роботи в ній обмаль.

Були у П. Скоропадського й сумніви в правильності власного вибору. Нерідко, залишаючись на самоті, він розмірковував над тим, наскільки внутрішньо готовий до виконання місії рятівника держави, чи зможе витримати психологічний тиск справа й зліва.

«Грандіозність завдання вабила мене, — писав Павло Петрович, — тим більше, що я був упевнений, що зроблю справу. Головне ж, мене цікавила тоді думка суто державна й соціальна. Створити сильний уряд для відновлення, передусім, порядку, для чого слід створити адміністративний апарат, якого на той час фактично не було, й провести справді здорові демократичні реформи, не соціалістичні, а демократичні». Цікаві думки П. Скоропадський висловив щодо соціалістичної ідеї й практики: «Соціалізму в нас у народі немає, й тому, коли він і є, то серед маленької, відірваної від народу купки інтелігентів, негрунтовних і духовно нездорових. Я не сумніваюсь... що різні соціалістичні експерименти, якби у нас уряд був соціалістичний, призвели б негайно до того, що вся країна за шість тижнів стала б здобиччю всепожираючого Молоха-більшовизму». І далі вже зовсім пророчі слова: «Більшовизм, знищивши

будь-яку культуру, перетворив би нашу чудову країну на засохлу рівнину, де з часом усівся б капіталізм, але який!.. Не той слабкий, м'якотілий, який тлів у нас досі, а все-сильний Бог, у ногах якого лежатиме й принижуватиметься той же народ».

Певні вагання у Павла Петровича тривали до початку квітня 1917 року. Згодом він цілком віддався приготуванню до захоплення влади. В той час особливої ваги набуло окреслення кола людей, здатних очолити окремі напрями роботи. Зустрічаючись із великою кількістю військових, громадсько-політичних діячів та юристів, П. Скоропадський переконувався, що одні з них патріоти, але не мають ділових якостей, інші, навпаки, наділені організаторськими здібностями, але сповідують ідеологію, що різко розходиться з його поглядами на шляхи досягнення поставленої мети. Після тривалих роздумів на посаду прем'єр-міністра було призначено одного з лідерів Української народної громади М. Устимовича — іншої кандидатури просто не знайшлося. Начальником штабу став генерал-майор В. Дашкевич-Горбацький, який під час Першої світової війни командував 24-ю піхотною дивізією. Одним з найбільш корисних та близьких помічників майбутнього гетьмана став досвідчений юрист, директор канцелярії міністра шляхів сполучення в царському уряді О. Палтов. Павла Петровича приваблювали в ньому ясність розуму, працелюбність, виконавська дисципліна й державницькі підходи до виконання поставлених завдань. Палтов був активним діячем Української народної громади, автором проекту «Грамоти до всього українського народу» й «Законів про тимчасовий державний устрій України», про які тут буде сказано згодом.

Довго не могли підібрати придатну кандидатуру на посаду міністра землеробства. Зрештою, вирішено було запропонувати кандидатуру А. Зноско-Боровського, який брав участь у підготовці хліборобського конгресу.

В 20-х числах квітня підготовка до перевороту ввійшла у завершальну фазу. З вірних Скоропадським офіцерів було сформовано добровольчий полк. Під командуванням полковника Глинського, підполковника Беленького та Устимовича перебували кілька загонів, які дістали завдання захопити державні установи й окремих діячів УЦР. Офіцер «Оберкомандо» Альвенслебен обіцяв, що німецькі підроз-

діли не випустять із казарм січовиків і будуть дотримуватися дружнього нейтралітету.

Тим часом до Києва прибували делегати з'їзду хліборобів-землевласників. Останні так і не змогли примиритися з вимогою аграрної реформи на демократичних засадах, яку обстоювали представники УЦР. Критична маса невдоволення діями Центральної Ради досягла піку, далі події розвивалися за сценарієм змовників.

Той факт, що Павло Петрович повернув зброю проти більшовиків і став у цьому питанні на бік Центральної Ради, зумовив цілу низку версій, які й досі обговорюються серед істориків.

На нашу думку, причина цього була в тому, що самостійницький рух українців сприймався російським істеблішментом як відцентровий чинник, спрямований на розвал імперії. Примиритися із цим вони не хотіли й не могли. З більшовиками вони сподівалися справитися власними силами і дуже неохоче йшли на будь-які компроміси у принципових питаннях. Своєю чергою, український табір (сконсолідований і політично багатовекторний) прагнув, але не зміг використати колишню армію: більшовики розпропагували переважну частину військ, а російське офіцерство не бажало воювати за «українську ідею». До того ж ліві сили надто вже боялися втратити владу, хоч би якою ефемерною вона була. То чи міг за таких обставин П. Скоропадський відіграти роль рятівника від більшовизму й фігури, здатної об'єднати два непримиренні табори? Питання риторичне. Адже навіть формально підпорядкувавши свої дії українському уряду, він воював радше не за Центральну Раду, а проти більшовиків. І саме для того, щоб УЦР остаточно не втратила Україну, котра, наче зрілий плід, упала б до ніг більшовиків, він готувався до захоплення влади.

Події кінця 1917 — початку 1918 року переконують у тому, що в Павла Петровича не було далекоглядних планів щодо своєї політичної кар'єри. Пригадуючи той час, він писав: «Мушу відверто сказати, що ще на початку березня я про гетьманство не думав. Коли взимку, перед приходом більшовиків в Україну, я думав про спільну акцію 1-го Українського Корпусу й Вільного Козацтва, то я тоді зовсім не думав про відновлення в Україні Гетьманства, а тільки про дуже коротку диктатуру, на той час, поки вдас-

ться сформувати іншу, більш помірковану владу». Проте обставини склалися таким чином, що довелося пересилювати себе, свідомо зрікаючись внутрішнього комфорту й поринаючи у вир складних політичних інтриг.

«У мене щораз більше зміцнювалася думка, — згадував П. Скоропадський, — що коли я не зроблю перевороту тепер, то у мене залишиться назавжди гнітюче усвідомлення того, що я несмілива й слабкодуха людина і що я ради власного спокою втратив можливість урятувати країну. Я не мав сумнівів, що переворот потрібний і корисний, навіть у випадку, якби влада не змогла довго втриматися. Я вважав, що зможу взяти владу в свої руки й те, що вдасться мені зробити, дасть відпочинок, відновить у краю порядок, а в населенні силу для нової боротьби».

Практичні приготування до перевороту в основному були завершені до 28 квітня. Прагнучи утвердитись у правильності своїх намірів, скріпити дух перед кроком, який міг коштувати йому життя, Павло Петрович поїхав до пам'ятника святому Володимирі. Тут, на Володимирській гірці, він хотів «дати собі ясний звіт у всій тій величезній справі, яку... затіяв». «Мені хотілося розібратись у своїх думках і намірах». І далі вже зовсім інтимно та довірливо: «Я підійшов до пам'ятника й сів неподалік від нього на лавку. Людей майже не було. Тихий, світлий весняний день говорив про нове життя, що народжувалося. Переді мною внизу була дивовижна картина нашого Дніпра, який бачив відтоді, як тут осіло слов'янство, й не такі ще перевороты. За Дніпром розгорталася безмежна далечинь рідної мені Чернігівської губернії. Я довго сидів і милувався цим краєвидом, а потім встав і сказав собі: «Хай там що, але я піду чесно. Зумію допомогти країні — буду щасливий, а не впораюся — сумління моє чисте: особистих цілей у мене немає... Особистих цілей у мене не було, чи, краще сказати, я усвідомлював, що те почуття дрібного, задоволеного самолюбства не відшкодувалося б уявою тієї бурі, яку я хоч не хоч маю викликати, йдучи обраним шляхом»».

Повернувшись додому, Павло Петрович прийняв благословення з архієпископом Никодимом, який очолив Київську архієпархію після вбивства революційними матросами й солдатами митрополита Київського й Галицького Володимира. Після цього внесли останні зміни в коректуру «Грамоти мешканцям і козакам України», а також ви-

рішили питання про порядок формування уряду. Зійшлися на тому, що спочатку гетьман призначить головою ради міністрів М. Устимовича, а імена членів кабінету буде оголошено наступного дня. Пізно вночі Павло Петрович підписався (уперше українською мовою) під видрукуваною «Грамотою...».

П. Скоропадському та його прихильникам довелося визначати не лише засоби захоплення влади, а й форму майбутнього режиму. Походження майбутнього диктатора, живучість та романтизм козацьких і квазімонархічних гетьманських традицій самі підштовхували до історичних асоціацій. Та й останнє військове звання — корпусний отаман — викликало більшу прихильність українців, аніж генерал російської армії. З огляду на ці міркування вирішено було проголосити Павла Петровича гетьманом, а державу — Гетьманатом.

29 квітня в приміщенні Київського цирку розпочав роботу з'їзд хліборобів, на який прибуло понад шість тисяч делегатів із восьми губерній України. П. Скоропадський залишався вдома й дізнавався про перебіг з'їзду через кур'єрів. Коли критика політики Центральної Ради сягнула апогею, Павло Петрович вирішив, що час діяти. Віддавши всім загонам наказ приступити до виконання планів, він на автомобілі приїхав на з'їзд і сів у бічній ложі.

Після однієї з промов, коли прозвучала пропозиція проголосити гетьманом П. Скоропадського, присутні встали і в загальному пориві вітали його як людину, котрій випало взяти на себе відповідальність у складний для батьківщини час. На це Скоропадський відповів так: «Панове! Я дякую вам за те, що ви довірили мені владу. Не задля власної користи беру на себе тягар тимчасової влади. Ви самі знаєте, що всюди шириться анархія і що тільки тверда влада може завести лад. На вас, хлібороби, і на статечних кругах населення буду спиратися і молю Бога, щоб дав нам сили й твердості врятувати Україну».

Після цього учасники з'їзду вирушили на Софіївський майдан для відправлення урочистого молебню. Відслужив його архієпископ Никодим, який благословив нову владу.

Однак до повного опанування ситуацією прихильниками гетьмана було ще далеко, хоча керівники Центральної Ради поводитись у цей вирішальний момент пасивно й нерішуче. Вони не відреагували належним чином на

розформування дивізії «синьожупаників». Мала Рада й уряд Української Народної Республіки не надали значення інформації про підготовку перевороту, що, безумовно, до них доходила. 27—28 квітня в кабінетах завершувалася робота над текстом Конституції УНР та нового закону про громадянство. На заключній стадії перебували підготовка виборів та скликання Українських установчих зборів, формування Великої економічної ради України. Зовнішньополітичне відомство готувало ноту протесту урядам Антанти стосовно анексії Бессарабії Румунією.

Вичікувальна позиція діячів УЦР дивує ще й тому, що вони, безумовно, здогадувалися про підготовку перевороту. Більше того, М. Грушевський у розмові зі своїм заступником професором М. Веселовським нагадав про загрозу існуючому ладу і як контрзахід запропонував йому заради збереження держави очолити «превентивний переворот».

27 квітня 1918 року голова уряду УНР і міністр земельних справ М. Ковалевський зустрілися з німецьким послом в Україні бароном Муммом, щоб обговорити перспективи українського уряду на ближчий час. За словами Ковалевського, посол Німеччини заявив, що «Берлін не має намірів співпрацювати з урядом, який віддав землю селянам та внаслідок цього Україна не може виконати своїх економічних зобов'язань».

На випадок «непередбачуваного» розвитку подій прем'єр-міністру було обіцяно сприяння у переїзді до Німеччини на постійне місце проживання. Цей дипломатичний «реверанс», що сприймався як зловісний натяк на те, яку позицію насправді займає Німеччина, було зроблено нібито на знак уваги й вдячності за укладення Брестської угоди.

Брак чіткого уявлення про реальний стан речей спричинив прорахунки в з'ясуванні позиції Німеччини й Австрії. Голова уряду В. Голубович переконував членів УЦР у тому, що неприхильне ставлення окупаційного командування зовсім не збігається з офіційною доброзичливою позицією Берліна й Відня. Однак уже того дня німці заарештували В. Голубовича, міністра закордонних справ М. Кубинського, військового міністра С. Жуковського, директора адміністративно-політичного департаменту Міністерства внутрішніх справ Ю. Гаєвського, звинувативши їх у викраденні банкіра А. Доброго (якого за наказом уряду

було таємно заарештовано за пронимецьку діяльність і потім вивезено до Харкова). Також їм інкримінувалася участь у якомусь «Союзі порятунку України», що проводив антинімецьку діяльність.

Через брак волі усунувся від вирішальних подій і голова УЦР Михайло Грушевський, обраний, за іронією долі, Президентом УНР того самого 29 квітня. У мемуарах співробітника Генерального секретарства закордонних справ УНР Н. Суровцевої міститься стислий опис того, як в той час поводитися провідні діячі Центральної Ради. Оскільки у розпорядженні Генерального секретарства закордонних справ було легкове авто, Н. Суровцева за дорученням виконуючого обов'язки директора канцелярії цього відомства К. Лоського 30 квітня вирушила в пошуках Грушевського для отримання від нього директив. У приміщенні Центральної Ради вже стояли гетьманські вартові, а представники партій засідали на приватній квартирі під головуванням В. Винниченка. Диктатурі гетьмана пропонувалося протиставити власну диктатуру від партій. Як кандидатуру в диктатори висували міністра пошти і телеграфу Г. Сидоренка. У зв'язку з тим, що невідомо було, на чиему боці війська, Суровцеву відрядили на зустріч із командиром кінного відділу охорони Центральної Ради М. Аркасом і начальником Генштабу полковником О. Сливинським. Обидва запевнили у своїй лояльності щодо УЦР, але останній ще перед тим підписав відозву, в якій визнав гетьмана.

Г. Сидоренка заарештували напередодні вночі. Тому залишилося лише одне — терміново отримати інструкції від М. Грушевського, який під охороною січових стрільців перебував із родиною у Луцьких казармах. Коли Суровцева передала бажання членів уряду та представників політичних партій бачити професора на чолі диктатури, той навідріз відмовився: «Я? Голова парламенту — [очолити] диктатуру?! Ніколи!»

Як згадував ще один учасник тих подій — М. Ковалевський, на нараду в казарми прибули М. Грушевський, М. Шраг, М. Чечель, А. Степаненко, Є. Коновалець, А. Мельник, С. Петлюра. Розглядалися два варіанти дій: перший полягав у здійсненні контрперевороту з викраденням майбутнього гетьмана, другий — у переході в пасивне підпілля. Останній план підтримали не тільки українські соціалісти-революціонери, а й командування січовиків.

Командир Галицько-Буковинського куреня січових стрільців полковник Є. Коновалець так розповідав про ті події:

«...Коло 6 год. вечора... заїхав перед нашу касарню один добродій... легітимізуючись як делегат Скоропадського та питаючи про мене. Він заявив мені, що приходить просто від гетьмана й що гетьман, бажаючи порозумітись зі мною у різних справах, просить мене навідати його у його ставці, причому ручається за мою недоторканість. Стрілецька Рада вирішила, щоб я їхав; зі мною поїхав Андрій Мельник. Ставку гетьмана, що знаходилася у Липках, берегли німці. До Скоропадського провів мене (одного) полковник Зеленевський. Гетьман заявив мені, що багато, мовляв, доброго чув про січових стрільців, що вже давно хотів бачитися зі мною і т. д., і запропонував мені, щоб січові стрільці перейшли в його службу, причому наступного дня мали б урочисто продефілювати перед його палатою, що рівнятиметься офіційальному визнанню нової влади цілим стрілецьством. На це я відповів, що стрілецьтво є дисциплінованим військом, яке зробить так, як йому скаже його командування; що січові стрільці не втручаються до політики і їхнім завданням є служити рідному краю, підкоряючись його правовому урядові; що для січових стрільців тим правовим проводом України була досі Центральна Рада і що стрілецьке військо не може через ніч переходити з табору до табору лише тому, що хтось ставить нас перед доконаним силою фактом; крім того, стрілецьтво є до краю схвильованим методом переведення перевороту й засобами, якими він, гетьман Скоропадський, скористався для перевороту; далі заявив я гетьманові, що сам я вважаю його виступ початком великих лих для України та що це є також погляд цілої стрілецької ради...»

Ми вирішили говорити радше безпосередньо з німцями. Німецьке командування визначило для переговорів полковника Генерального штабу Пзе. Він вислухав пильно всі наші уваги (це було ще того самого дня пізнім вечором) і заявив, що нічого вдіяти не можна, бо справа є вже вирішена, та поставив нам ультиматум: або беззастережне визнання гетьмана Скоропадського з боку січових стрільців, або їхнє роззброєння».

30 квітня січові стрільці були заблоковані німецькими військами у Луцьких казармах. На нараді стрілецьких старшин було прийнято рішення про роззброєння на почесних

умовах, тобто без присутності німецьких підрозділів. І таку можливість стрільцям надали.

В ніч з 29 на 30 квітня прихильники гетьмана оволоділи приміщеннями, в яких перебували генеральні секретарства у військових і внутрішніх справах, а також Державний банк. Скоропадський із найближчим оточенням залишив приватне помешкання й переїхав у колишню резиденцію генерал-губернатора (військове відомство за часів УЦР). Пасивність керівництва УНР під час перевороту стала несподіванкою й для самого гетьмана, «бо хоч би який був анемічний і осоружний уряд Центральної Ради, а все-таки важко якось уявити собі, що ці люди зовсім не мали охоти за свою владу поборотися. Центральною Радою ще засідала в той час, коли ми служили біля Святої Софії молебень, одначе з наближенням нашого військового відділу члени її самі розійшлися».

Квітневий державний переворот був неоднозначно оцінений сучасниками. Найбільш категорично висловилися політичні супротивники гетьмана, яких він усунув від влади. В. Винниченко у притаманній йому емоційно-гротескній формі подав «сценарій», за яким розгорталася подія, вказавши при цьому на специфічну соціальну базу замовників: «Захляле поміщицтво, пощипане фабрикантство, зажурена за хабарями бюрократія й нахабно-льокайське офіцерство в присутності німецького генерала складають план державного перевороту. Тут же сидить намічений кандидат на гетьманський трон: руський генерал мало-російського походження, фігура сентиментального дегенерата, безвольного, але з романтичними мріями й величезними маетками по всій Україні... Гетьман був підставною, нікчемною фігурою, манекеном і декорацією, за якою стояв німецький генерал та його воля, бажання, інтереси й розпорядження».

Негативно оцінювали переворот і прихід П. Скоропадського до влади такі політичні діячі, як П. Христюк, Л. Шанковський, В. Іванис. Вони акцентували увагу на соціальній базі заколоту, репрезентованій земельними власниками, представниками колишньої адміністрації, офіцерства російської армії та дрібнобуржуазними верствами українського суспільства, а також на іноземній присутності, що стала цілковито інтегрованою у до-революційне російське суспільство і належала до його

військової еліти. А. Денікін, П. Краснов, П. Врангель, П. Мілюков та інші військові й політичні діячі вважали П. Скоропадського відступником, який за сприяння австро-німецьких військ вдався до реалізації планів розчленування колишньої Російської імперії.

Затяжний характер Першої світової війни вкрай тяжко позначився на всіх сферах життя Російської імперії, викликав глибоку соціально-економічну та військово-політичну кризу. Революційні події 1917 року супроводжувалися піднесенням національно-визвольної боротьби, стрімким зростанням національної самосвідомості народів, які населяли колишню імперію. За цих обставин представники колишнього істеблішменту були поставлені перед необхідністю вибору. Для одних «єдина й неділима» монархічна Росія залишалася ідеалом, який вони боронили до останньої можливості. Для інших цілком очевидною постала неминучість змін.

Опинившись в епіцентрі драматичних подій, Павло Скоропадський обрав свій шлях. Очевидно, мотивацію саме такого вибору слід шукати у переплетінні його особистих амбіцій, прагненні використати власний досвід для припинення загального хаосу й анархії, в об'єктивних і суб'єктивних умовах, що сприяли перевороту. Щиро бажаючи добра своїй батьківщині, майбутній гетьман все ж не уявляв усієї складності тих завдань, виконання яких він звалив на свої плечі. Реалії виявилися набагато жорстокішими, ніж він сподівався, а люди, на яких він покладався, — не завжди надійними й відданими. Однак «перейшовши рубікон», П. Скоропадський прагнув діяти як державний муж та політик, вірячи в те, що його зусилля принесуть користь суспільству.

Гетьманська держава здобула широке міжнародне визнання, встановивши дипломатичні зв'язки з Німеччиною (яку гетьман навіть устиг відвідати з офіційним візитом), Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною, Данією, Персією, Грецією, Норвегією, Швецією, Італією, Швейцарією, Ватиканом, а загалом де-факто із 30 державами. На жаль, країни Антанги, орієнтуючись на відновлення «єдиної і неділимої» Росії, не визнали Гетьманську державу.

На той час Україна досягла значних успіхів у галузі науки, освіти та культури, хоч гетьман П. Скоропадський був професійним військовим. Його універсалом створюєть-

ся Українська Академія наук (що існує й досі; першим її президентом став В. Вернадський); заснуються два державні українські університети — в Києві та Кам'янці-Подільському, 150 (!) українських гімназій, Національний архів, Національна бібліотека та інші навчальні й культурні заклади.

Усе ще потребувало вирішення земельне питання. 29 квітня 1918 року гетьман скасував закони Центральної Ради про конфіскацію великих маєтків, але план їхнього викупу та розподілу між селянами було ухвалено лише в листопаді (його так і не вдалося виконати). Невизначеність становища селян та поміщиків викликала невдоволення з обох боків. Крім того, до своїх маєтків поверталися російські поміщики, відбираючи у селян землю з допомогою збройних загонів гетьмана. Не встиг П. Скоропадський здійснити цікавий план відновлення козацтва як основи української армії, яку фактично також не було сформовано. Водночас через залежність гетьманської влади від Німеччини та Австро-Угорщини туди вивозилася величезна кількість українського зерна, м'яса та цукру. Врешті, невирішеність аграрного питання разом з поразкою держав центрального блоку призвели до краху Гетьманату.

14 листопада 1918 року генерал Скоропадський затвердив новий склад уряду, на чолі якого став С. Н. Гербель. Була оголошена також «Грамота Гетьмана всієї України», якою скасовувалася суверенність Української держави та проголошувалась федерація України з Великою Росією. «В цій федерації, — говорилося у грамоті, — Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок та законність в краю і в її межах вперше вільно відвели дух всі принижені більшовиками громадяни бувшої Росії». Основним завданням гетьмана та його уряду ставало «утворення Всеросійської Федерації, якої кінцевою метою буде відновлення Великої Росії». Ідея федерації відштовхнула від гетьмана останніх його прихильників з числа українських патріотів, але і не привернула на його сторону російських монархістів, з яких у Києві формувалась «українська армія».

13 листопада 1918 року в приміщенні Міністерства шляхів на Бібіковському бульварі відбулося засідання Українського Національного Союзу, на якому остаточно був схвалений план повстання проти гетьмана та обрана Ди-

ректорія. У ніч з 14 на 15 листопада вона звернулася з відозвою до населення України, в якій говорилося: «Генерал Павло Скоропадський є насильник і узурпатор народної влади. Все правительство його, як протинародне, протинаціональне, оповіщаємо недійсним. Пропонуємо генералу Скоропадському й його міністрам залишити обманом і насильством захоплені урядові посади».

Що міг протиставити гетьман Директорії та масовому народному повстанню? Ще влітку 1918 року з дозволу німецьких окупаційних властей почалося формування восьми армійських корпусів. Їх штаби розташувалися у Києві, Житомирі, Вінниці, Одесі, Чернігові, Полтаві, Харкові і Катеринославі. Проте формування їх йшло дуже повільно. Восени вони не були укомплектовані й озброєні. До того ж більшість солдатів і частина командирів були незадоволені гетьманським режимом.

Залишившись без реальної сили, Скоропадський шукав шляхи до порозуміння з Антантою. Він направив свого представника до Румунії, де перебували послы всіх держав. З ініціативи Скоропадського новий гетьманський уряд 20 листопада надіслав телеграми білогвардійцям Дону, Кубані, Тереку і місії Добровольчої армії з пропозицією прислати до Києва своїх представників на конференцію, яка б обговорила питання боротьби з Радянською Росією, відновлення монархії та надання допомоги Українській державі у боротьбі з Директорією. 29 листопада гетьман підтримав рішення Ради міністрів видати з державної скарбниці України представникові Добровольчої армії 10 млн карбованців для формування нових військових частин. Та надії гетьмана виявилися марними.

Директорія, виїхавши до Білої Церкви, в розташування полку галицьких січових стрільців, який перейшов на її бік, на певний час зосередила в своїх руках керівництво повстанським рухом в Україні. Протягом другої половини листопада — першої половини грудня 1918 року під її контроль перейшла більша частина території України. Директорію підтримали гетьманські війська: дивізія «сірожупаників», що перебувала на Чернігівщині; запорізька дивізія, яка стояла на Харківщині; «чорноморський козацький кіш», який формувався у Бердичеві, та інші. Фактично влада Скоропадського трималася тільки у місті Києві, та й то висіла на волосині.

Після того як повстанська армія розбила гетьманські частини під Мотовилівкою, в розпорядженні Скоропадського майже не залишилось військових сил. Київ обороняли тільки добровольці та незначна кількість російських офіцерів. 14 грудня війська Директорії ввійшли до Києва, а опівдні генерал Скоропадський підписав останній офіційний документ: «Я, гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в яким він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюсь від влади. Павло Скоропадський». Своє повноваження він заповів урядові, але того ж дня Рада міністрів всю владу передала до рук Директорії, яка 17 грудня оголосила гетьмана поза охороною закону, а його майно конфіскованим.

Деякий час генерал Скоропадський переховувався у Києві. Слід відзначити, що С. Петлюра знав місце приюту колишнього гетьмана, але не дав наказу про його арешт. Існує дві версії щодо цього факту: перша — Директорія на переговорах з німцями все-таки погодилася на вільний виїзд Скоропадського з України. Друга — С. Петлюра був членом масонської ложі, яка й заборонила йому чіпати генерала. За допомогою німців Павло Скоропадський виїхав за кордон — спочатку до Швейцарії, а потім до Німеччини, де йому була дарована вілла та призначена пенсія. На певний час колишній гетьман відійшов від політики.

Після громадянської війни в європейських державах осіла численна українська еміграція. Варшава, Берлін, Прага, Відень, Париж стали центрами перебування вихідців з України. Політична і воєнна поразка, складне переплетіння ідейних орієнтацій приводили до появи на арені емігрантського життя нових політичних груп.

Однією з таких організацій і став «Український союз хліборобів-державників» (УСХД), що виник у Відні в 1920 році. До нього ввійшли представники вже відомих партій — Української демократично-хліборобської, Союзу земельних власників та колишньої Громади. Засновником УСХД був В. Липинський, великий землевласник з Уманщини, ідеолог монархічного напрямку в українській еміграції. Емісари організації декілька разів при-

їжджали на віллу у Ванзеї, мальовничому передмісті Берліна, де разом з сім'єю проживав П. Скоропадський. Врешті-решт, їм вдалося переконати його в тому, щоб він очолив Союз.

У цей час П. Скоропадський знов повернувся до політики. Він брав активну участь у політичному та культурному житті української еміграції, зокрема заснував у Берліні Український науковий інститут, а також працював над своїми «Споминами» та листувався із гетьманцями. Завдяки його зусиллям зростав авторитет Союзу серед української еміграції, утворилися філії у Чехословаччині, Франції, США, Канаді та Західній Україні.

Щоб залучити до спілки широке коло української еміграції, її голова доручив провідному теоретику УСХД В. Липинському розробити модель майбутньої монархічної Української держави. Так у середині 20-х років з'являється теорія «Української дідичної, класократичної, трудової монархії-гетьманства».

У часи Другої світової війни П. Скоропадський, користуючись впливом і зв'язками в німецьких військових колах, визволив із тюрем та концентраційних таборів чимало українських патріотів, причому не лише гетьманців (наприклад С. Бандеру). Щоправда, його спроби об'єднати навколо себе всі українські національні партії та організації, а також провести до німецької адміністрації в Україні своїх людей успіху не мали.

Загинув П. Скоропадський, можна сказати, випадково. 16 квітня 1945 року, їдучи машиною, він потрапив під бомбардування авіацією союзників на станції Платлінг, що поблизу Мюнхена. Через десять днів Павло Скоропадський помер у шпиталі монастиря Меттен.

Донька гетьмана Єлизавета Кужім-Скоропадська із сумом згадувала ці трагічні дні: «26 квітня до Меттена в'їхали американці... Вранці того дня помер мій Батько... Скільки я не питала щодо труни й священика, монастирські сестри нічого не знали... Незважаючи на всі заборони, я вийшла з лікарні... Я пішла на цвинтар і там на носилках знайшла Батька без труни. Він був загорнутий в сіре церковне покривало. Грабарі рили могилу... Через деякий час грабар знайшов священика греко-католика... Він звернувся до мене по-українськи: «Мені одна жінка сказала, що на мене чекає українка». Я попрохала поховати мого Бать-

ка... Спочатку він сказав, що не знає, чи зможе він це зробити, і запитав: «А хто Ваш Батько?» Я відповіла: «Гетьман Павло Скоропадський!» Він був дуже вражений: «Я його поховаю, це для мене велика честь». Син Галицької землі отець Григорій Онуфрій дістав труну, простеньку дерев'яну домовину, пофарбовану чорною фарбою, та приніс чудовий невеликий згорток сірого українського полотна і ще менший згорток білого...

То були останні хвилини в моєму житті, коли я ще могла надивитись на свого Батька... Вираз його обличчя був спокійний... Мені здавалося, що він мені усміхається...»

ПІСЛЯМОВА

Ось і перегорнуто останню сторінку оповіді про Володарів нашого народу — ясновельможних гетьманів. Хочемо застерегти, шановний читачу, що ми — автори-упорядники, укладаючи пропоновані нариси, зовсім не ставили собі за мету подати найвичерпніші біографії гетьманів України та розкрити історію їхнього життя та діяльності у всій повноті й деталях. Ми лише, опираючись та використовуючи дослідження істориків минулого і сучасності, спробували через біографії наших керманів привернути увагу до сторінок історії нашої Батьківщини, показавши її через призму особистостей наших гетьманів.

Наша оповідь про володарів гетьманської булави стала можливою лише завдячуючи фундаментальним дослідженням таких сучасних науковців, як: В. Смолій, В. Степанков, Ю. Мицик, Т. Чухліб, С. Павленко, В. Сергійчук, В. Горобець, Я. Дашкевич, В. Борисенко, В. Замлинський, О. Путро, П. Сас, О. Гуржій, В. Ульяновський, Н. Герасименко, В. Панашенко, Н. Яковенко, Т. Яковлева, В. Корнієнко, О. Апанович, Я. Дзира, В. Шевчук та ін.

Сподіваємось, що наш скромний доробок у справі популяризації історії України, діяльності її державних мужів допоміг, шановний читачу, зробити нашу далеку минувшину ближчою та зрозумілою.

Автори

- Апанович О.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.
- Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — К.: Варта, 1995. — 560 с.
- Гетьмани України: Історичні портрети. Зб.: / Упоряд. Журн. «Україна». — К., 1991. — 216 с.
- Гуржій О., Чухліб Т.* Гетьманська Україна. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 304 с.
- Гурій О., Корнієнко В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. — К.: Україна, 2004. — 192 с.
- Історія України в особах: Козаччина. — К., 2000.
- Історія України в особах: ІХ—XVIII ст. / В. Замлинський та ін. — К.: Україна, 1993. — 396 с.
- Котляр В., Смолій В.* Історія в життєписах. — К.: Час, 1994. — 328 с.
- Кузьменко Ю.* Ескізи до історії України. — К.: Університетське вид-тво «Пульсар», 2001. — 108 с.
- Оглоблін О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто, 2001. — 464 с.
- Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. — 602 с.
- Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 1998. — Кн. 1. — 400 с.
- Разумовская М.* Разумовские при царском дворе. — СПб., Издательство «Петербург XXI век», 2004. — 272 с.
- Русина О., Горобець В., Чухліб Т.* Незнайомо Клію. Українська історія в таємниціх і курйозах XV—XVIII ст. — К.: Наукова думка, 2002. — 310 с.
- Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 1999. — 352 с.
- Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. — К.: Либідь, 1993. — 488 с.
- Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально — Східної Європи. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. — 288 с.
- Шевчук В.* Просвічений володар. — К.: Либідь, 2006. — 464 с.
- Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII ст.; Причини і початок Руїни. — К.: Основи, 1998. — 447 с.
- Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради. 2 до Андрусівської угоди (1659—1667). — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. — 644 с.

Тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду! . . . 3	
«Особисто знаний ворогами»	
Дмитро Байда-Вишневецький. 6	
«...слава цього козацького гетьмана може позмагатися з вічністю»	
Петро Конашевич-Сагайдачний 26	
«...його слава та ім'я лунають по світу»	
Богдан-Зиновій Михайлович Хмельницький. 59	
«...свій край шаблею здобув і з ярма визволив»	
Іван Остапович Виговський 96	
«...він міг тільки піддаватися обставинам, а ніяк не кермувати подіями»	
Юрій-Гедеон Венжик Богданович Хмельницький. 133	
«вірним, зичливим і слухняним буду...»	
Павло Іванович Моржковський-Тетеря. 155	
«...відзначався найвищою мірою якостями людини улесливої, хитрої і пронозливої...»	
Іван Мартинович Брюховецький 172	
«...інших мушу шукати протекцій»	
Петро Дорофійович Дорошенко 188	
«...виявляє більше серця, ніж розуму»	
Михайло Степанович Ханенко 213	
«...родом селянин, твердої вдачі, абсолютист, непоступливий і задиристий»	
Дем'ян Гнатович Многогрішний. 225	
«...буду служити великому государю віддано, без будь-яких хитань і зради»	
Іван Самійлович Самойлович. 242	

«...ця нещасна історична постать мимоволі викликає до себе історичне спочуття»	
Іван Степанович Мазепа 266	
«...природа моя, з прадідів моїх не дозволяє мені бути зрадником, і зобов'язує мене бути вірним моєму добродійнику»	
Пилип Степанович Орлик 297	
«...надобно иметь и на него око, понеже он есть крефтура Мазепина: он его возтавил и обогатил»	
Іван Ілліч Скоропадський. 321	
«...останній справжній козак козацької України»	
Данило Павлович Апостол 336	
«...намагайся наслідувати інших, намагайся фортуну схопити за чуприну і будеш таким»	
Кирило Григорович Розумовський 355	
«...я оголошую себе Гетьманом всієї України»	
Павло Петрович Скоропадський. 374	
Післямова. 412	
Використана література 413	

Літературно-художнє видання

РЕЄНТ Олександр Петрович
КОЛЯДА Ігор Анатолійович

УСІ ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальна за випуск *О. А. Кравець*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*
Коректор *І. В. Єфімова*

Підписано до друку 03.10.07. Формат 84×108^{1/32}.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 21,84. Умов. фарбовідб. 22,26. Облік.-вид. арк. 25,07.
Тираж 2000 прим. Замовлення № 7-934.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 502 від 21.06.2001 р.

ТОВ «Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ВАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»,
61012, Харків, вул. Енгельса, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 1626 від 22.12.2003 р.